

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

Том/Volume 102

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2017 • SOFIA

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р ТОДОР ПОПНЕДЕЛЕВ (председател, отговорен редактор),
проф. д.и.н. ДИЛЯНА БОТЕВА, проф. д-р ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА,
проф. д-р ТОДОР МИШЕВ, доц. д-р ТАНЯ БОНЕВА,
гл. ас. д-р БОРИС СТОЯНОВ, гл. ас. д-р ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА,
гл. ас. д-р МАРИЯ БАРЪМОВА

Редактор *Милета Милчева*

© 2017 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет

© 2017 Ваня Рачева – преводач

© 2017 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISSN 1312-9406

**ТОМЪТ СЕ ПОСВЕЩАВА
НА 90-ГОДИШНИНАТА
ОТ РОЖДЕНИЕТО
НА ПРОФ. Д-Р ЕВЛОГИ БУЖАШКИ**

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Александър Николов</i> – Хайтон от Корикос и неговия трактат „Цвете на историите на Източната земя“ (История на татарите).....	7
<i>Николай Иванов</i> – Франция и образователната дейност на Ордена на йезуитите в Османската империя (1835 – 1914)	118
<i>Ваня Рачева</i> – В работилницата на Клио: теория и практика на историята през първата половина на XIX век. Казусът Юрий Венелин	145
<i>Ирина Ф. Макарова</i> – Към историята на Будапещенската конвенция от 1877 г.: нови архивни материали.....	176
<i>Веселин Янчев</i> – Армията и войната на Стамболийски с „вътрешните врагове“ (октомври 1919 – март 1920 г.).....	199
<i>Пламена Стоянова</i> – Работна заетост сред циганското население на България в годините на социализма (1945 – 1989).....	241
<i>Ваня Михайлова</i> – „Завесата все още е желязна“. Трагичната история на полет 4Х-АКС в международен и български контекст	274
Автори	335

SUMMARY

<i>Alexandar Nikolov</i> – Hayton of Corycos and His Treatise “Flower of the Histories of the Oriental Land” (History of the Tatars)	7
<i>Nikolay Ivanov</i> – France and the Educational Activities of the Jesuits in the Ottoman Empire (1835 – 1914)	118
<i>Vania Racheva</i> – In the Workshop of Clio: Theory and Practice of the History in the First Half of the Nineteenth Century. The Case of Yuri Venelin.....	145
<i>Irina F. Makarova</i> – The History of the Budapest Convention of 1877: New Archival Materials	176
<i>Veselin Yanchev</i> . The Army and the War of Stamboliyski with the “Internal Enemies” (October 1919 – March 1920).....	199
<i>Plamena Stoyanova</i> – Employment among the Gypsy Population in Bulgaria during the Socialism (1945 – 1989)	241
<i>Vanya Mihaylova</i> – “The Curtian is Still Made of Iron”. The Tragic History of 4X-AKC Flight in an International and Bulgarian Context.....	274
Authors.....	335

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

ХАЙТОН ОТ КОРИКОС И НЕГОВИЯ ТРАКТАТ
„ЦВЕТЕ НА ИСТОРИИТЕ НА ИЗТОЧНАТА ЗЕМЯ“
(ИСТОРИЯ НА ТАТАРИТЕ)

АЛЕКСАНДЪР НИКОЛОВ

Катедра „Стара история, тракология и средновековна история“

Alexandar Nikolov. HAYTON OF CORYCOS AND HIS TREATISE “FLOWER OF THE HISTORIES OF THE ORIENTAL LAND” (HISTORY OF THE TATARS)

The article is dedicated to the person of Hayton (Hetum) of Corycos, a historian from Cilician Armenia from the end of the 13th and the beginning of the 14th centuries and his main work, known as “Flower of the Histories of the Oriental Land” or „History of the Tatars“. Hayton was a member of a prominent aristocratic family, branch of the royal dynasty of the Hetumids, a significant political leader and active promoter of the Union between the Roman Catholic and the Armenian Church. His treatise was addressed to the Avignon Papacy and the French King and aimed to convince them to offer generous support to his native Cilician Armenia, and to popularize the idea of an anti-Egyptian coalition among the West, Armenia and the Tatar-Mongol Ilkhanide rulers of Iran. The article presents also the main ideas of the treatise. It is followed by a full translation from Latin into Bulgarian of the Latin version of the treatise, which followed immediately the Old French original, which has been consulted. The translation is based on the edition of Charles Kohler from 1906.

Keywords: Cilician Armenia, Crusader Plans, Tatar-Mongols of Iran, Islam, Christianity.

В края на XIII и началото на XIV в. татаромонголското нашествие в Европа и Близкия изток е вече само ужасяващ спомен, а отделните улуси, наследили огромната Рах Mongolica, създадена от Чингис хан, вървят по

свои особени пътища. Върху западната част на Евразия и в Източна Европа най-голямо влияние оказват прословутата татарска Златна орда (Улусът на Джучи) и Илханската орда в дн. Иран, представляваща все още една от най-важните държави в Близкия изток. Двата чингисидски улуса се намират в конфликт помежду си, тласкащ ги и в два противоположни лагера. Ислямизиращата се Златната орда се ориентира към съюз с мамелюкски Египет, който представлява основната антикръстоносна мюсюлманска сила, а Илханската орда, въпреки че също е обхваната от бавна ислямизация, си остава противник на мамелюците и потенциален партньор на християнския Запад. Проектите за съюз с илханските монголи в този период са изключително актуални, надеждата, че ислямизацията на западномонголските улуси може да бъде предотвратена, остава жива, а вярата, че иранските монголи ще подпомогнат възстановяването на Латинското кралство в Йерусалим, се подхранва от различни реални или мними събития. Особено се засилват тези настроения около 1300 г., когато илханът Газан предприема реални действия срещу мамелюците в Сирия, които, макар и силно преувеличени в западните известия, пробуждат идеите за скорошен реванш срещу мамелюците. След падането на Акра през 1291 г. под властта на мюсюлманите, единствените два аванпоста на латинското християнство в Източното Средиземноморие остават Кипърското кралство, което приема огромен брой бежанци от латинския Изток и униатската Киликийска, или Малка Армения, която със зъби и нокти се бори за своята свобода срещу египтяните. Разбира се, латинските християни контролират все още и части от егейските острови, анклавите в дн. Гърция, а хоспиталиерите окупира Родос и някои съседни острови, създавайки перфектна морска база за контрол на пътищата от Черноморието към Египет. Но на предна линия се озовават кипърските латинци и киликийските арменци, които поддържат тесен и здрав съюз помежду си, основан на общата заплаха от мамелюкски нахлувания и десант.

Не е случайно, че именно с Киликийска Армения и Кипър е свързан и авторът на „История на татарите“ Хайтон от Корикос (Горигос) – една интересна и важна фигура от политическия и интелектуален спектър на двете кралства. Нашите познания за живота на Хайтон, или Хетум, от Корикос са сравнително изобилни, но недостатъчно прецизни, за да бъдем сигурни дори за точните дати на раждането и смъртта му. Знаем обаче със сигурност, че той е част от династията Хетумиди, която управлява Киликийска Армения в този период. Това малко кралство, сгушено в югоизточния край на Мала Азия, на самата граница между Анатолия и Сирия, възниква след селджукското нашествие в Източна Анатолия през XI в. От 1226 г. до 1341 г. страната се управлява от династията Хетумиди, която полага големи усилия за изграждане на съюз с Илханската орда и същевременно за подсигуряване на перманентна помощ от католическия Запад срещу мамелюкската заплаха. Изцяло политически характер има унията с Рим от 1198 г., но симпатиите към Западната

църква остават ограничени само в рамките на част от политическия елит, а основната маса от населението и духовенството ревностно се придържа към арменогрегорианската форма на християнството. Напразни са опитите на Францисканския орден да разшири периметъра на латинското християнство сред арменците от Киликия, а опитите на династията Люзинян, която налага властта си в Киликия след 1341 г., в крайна сметка водят до толкова остри конфликти, че през 1375 г. Киликийското арменско кралство се разпада под ударите на мамелюците. Все пак към края на XIII и началото на XIV в. перспективите пред кралството изглеждат доста добри, а агресивната политика на илхан Газан (1295 – 1304) спрямо Египетския султанат дава надежди дори за освобождение на Гроба Господен. Между 1299 и 1303 г. кампаниите на илханските монголи в Сирия са постоянни и доста успешни, а Киликийска Армения участва неизменно като техен съюзник. Възникват легенди за арменски предни отряди, които проникнали не само до Йерусалим, но и до Газа и дори до предградията на Вавилония, т. е. Кайро. В крайна сметка обаче монголите се отказват от кампанията си в Сирия, като повратна точка е тяхното поражение през 1301 г. при Мардж ас Суффар и смъртта на илхана Газан през 1304 г. Оттук насетне Илханската орда се ориентира към постепенно подобряване на отношенията с Египет, още повече че самата тя изпитва известни затруднения, довели и до рухването ѝ през 1353 г. под ударите на конкурентната монголска династия Джалайриди. Съчинението на Хайтон се появява именно в този, изпълнен с напрегнати събития, период и очевидно преследва една ясна политическа цел – да запознае папа Климент V и неговото обкръжение с ролята на Илханската орда в близоизточните политически отношения и да придаде на родината си Киликийска Армения по-голяма тежест в плановете на Папството.

Данните за самия Хайтон или Хетум са достатъчни, за да очертаем основните моменти от неговия живот и политическа и духовна кариера. Той бил племенник на крал Хетум I (1223 – 1268) и сеньор на владението Корикос, или Гюрджи. Баща му вероятно е Ошин де Корикос, брат на Хетум I. Според Шарл Колер, комуто дължим първия систематичен очерк за Хайтон и публикацията на неговия трактат, той е роден между 1235 и 1240 г. и като дете е свидетел на монголското завоевание в Близкия изток. Вероятно е отрасъл в близкото обкръжение на крал Хетум I, тъй като разполага с подробна информация за политическите събития от времето на неговото управление. Особено подробно се спира на периода между управлението на илхан Абага (1265 – 1282) и 1305 г., когато вероятно е приключил съставянето на своя текст. Географските му познания са също така изключително точни, което показва, че лично е посетил много от местата в Предна Азия, които описва в текста си. Негова съпруга е кипърската аристократка Изабо д' Еблен, която е и негова братовчедка, тъй като по майчина линия произлиза от същата кралска династия на Хетумидите. От този брак се раждат четири момчета и едно момиче –

Ошин, Константин (Констант), Левон, Бодуен и Дифа. Познаваме Ошин и от други свидетелства, а именно, че наследява сеньорията Корикос, а също и Константин – сеньор на Лампрон и конетабъл на Армения.

Хайтон решава да извърши поклонение още преди 1300 г. през морето до църквата “*Beatae Mariae Vallis Viridis*”, или “*Notre Dame de Vauvert*”, като има известно колебание дали става дума за църква с подобно име в Париж или в Ним, но Колер смята за по-вероятна онази в Нимския диоцез. След две години отсъствие той се завръща с твърдото намерение да стане монах. Намира обаче Киликийска Армения в състояние на пълен хаос, размирици между синовете на крал Левон III (II) (1268 – 1289) и сарацински нападения. При тези обстоятелства той не може да изпълни желанието си и временно се отказва от него. Хайтон взема активно участие в междуособиците в Армения, причинени от колебливите действия на крал Хетум II, който на три пъти се отказва от престола. В тази връзка е и пряк участник и свидетел на събитията от 1299 – 1301 г., наречени сполучливо от Силвия Шейн “*Gesta Dei per Mongolos*”. Става дума за една от последните кампании на илхана Газан срещу мамелюците в Сирия, в която съюзник на иранските монголи е и Малка Армения. Нашият автор без съмнение е придружил краля-регент на Армения в тази кампания и го отбелязва изрично в съчинението си. След поражението на монголите при Марджас Суффар (20 – 21 април 1301 г.), крал Хетум II, заедно с Хайтон, се отправя незабавно към двора на Газан в околностите на Ниневия. Въпреки зловещите събития, илханът го приема приятелски, обещава му да направи всичко необходимо за освобождението на Светата земя, дава му пари и хора, и го съветва да засили отбраната на Армения и да се готви за нов съвместен поход.

Междувременно Газан умира и египтяните отново нахлуват в Армения, като я обливат в кръв и огън. На 17 юли 1305 г. арменският крал обаче разбива елитна мамелюкска армия от 3000 души около пристанището Аяс, като само 300 от тях се спасяват и султанът побързва да сключи примирие с Армения. Хайтон все още е очевидец на тези събития.

Сега вече той може да изпълни своето решение да стане монах. Оттегля се в абатството Лапаис в Кипър и постъпва в Ордена на премонастратите през 1305 г. Има и версия, че е прогонен от Хетум II поради конфликт с него, тъй като отстоява правата на малолетния крал Левон III.

През август 1307 г. вече е в Поатие, където представя френския вариант на трактата си „*Fleur des histoires de la terre d’Orient*“ [„Цвете на историите на Източната земя“]. Най-малко знаем за годините между 1305 и 1314 г., въпреки наличието на документи, предимно с епистолярен характер. Хайтон представя трактата си лично пред папата през август 1307 г. Жан д’Ипр, наречен Льо Лонг, публикува френски превод на латинската версия на „*Fleur des histoires de la Terre d’Orient*“. В пролога се казва, че Хайтон композира книгата си след 1310 г. Вероятно умира около 1310 г. в Поатие, без да сме абсолютно сигурни

в това. Случва се в един конвент на премонстратите, където папа Климент V го е направил абат.

Шарл Колер смята, че смъртта на Хайтон може да се датира след октомври 1309 г. и много вероятно да е през 1314 г. Според него той не умира в Поатие, а в Армения, където се връща след пътуването си в Европа (края на 1306 до началото на 1308 г.)

Шарл Колер прави убедителна възстановка на събитията от този период. Вероятно Хайтон действа като емисар на принца на Тир Амори дьо Люзинян, който е отстранил брат си Анри II от управлението на Кипърското кралство и се опитва да спечели папа Климент V за свой съюзник в тази очевидна узурпация.

Не е напълно изяснена ролята на Хайтон в заговора. Кипърските хроники от периода го определят като ключова фигура в преврата срещу крал Анри II, въпреки че през 1305 г. е бил приет радушно от кипърския владетел. Той подкрепя обаче Амори, може би защото последният има тесни връзки с Киликийска Армения и жив интерес към събитията там. Именно в тази връзка влиза в диспут с пратениците на Анри II в Поатие, като се опитва да оневини Амори Тирски за отстраняването на законния владетел на Кипър (февруари 1308 г.), когато е част от пратеничеството на Амори при папата. Хайтон е във Франция от края на 1306 и в първите седмици на 1308 г. се готви да си замине за Кипър. На 8 февруари 1308 г. папата му връчва писмо до Амори, в което го подканя да действа срещу тамплиерите в Кипър. Кипърските хроники съобщават, че на път за Кипър Хайтон се отбил в Генуа, за да сключи споразумение между Амори и генуезците относно противоречията между генуезката колония в Кипър и кипърските власти. Вероятно Хайтон напуска Поатие малко след 8 февруари, за да пристигне в Кипър на 6 май 1308 г.

Междувременно в Армения се случили тежки събития. Хетум II и Левон III (IV) са убити предателски от монголския вожд Биларгу на 17 ноември 1307 г. Това обаче отваря пътя на Хайтон за завръщане в Армения и той веднага се отправя към родината си. Там за престола се борят братята на Хетум II – Ошин и Семпад. Първият, с помощта на брат си Алинах, се провъзгласява за крал, а вторият се връща веднага от заточение в Константинопол (където е от 1299 г.), за да се бори за трона.

Не знаем със сигурност дали Хайтон е подкрепял някого от двамата съперници, но така или иначе Семпад умира (1308 или 1309 г.) и Хайтон става конетабъл на Армения. Той още е жив през 1309 г., когато в Кипър се разгаря отново конфликт между Амори и привържениците на законния крал Анри II. Чрез съпругата си Изабел, братовчедка на Хайтон, Амори се опитва да уговори крал Ошин да приеме като заточеник Анри II в Армения. В крайна сметка Ошин приема това предложение под натиска на братовчедите Изабел и Хайтон.

През февруари 1310 г. Анри II е доведен в Аяс, където го посреща с отряд конници „младият сеньор на Корикос“, който е не друг, а синът на Хайтон –

Ошин. Това значи, че Хайтон или е умрял, или му е отстъпил официално титлата приживе. Сред подписаните протоколите от събора в Адана за поредната уния на Арменията и Римската църква от 1314 г. фигурира някакъв Хайтон, *Armeniorum dux generalis* („главен херцог на арменците“). Като конетабъл на Армения Хайтон е наследен от сина си Константин, сеньор на Лампрон, за когото последните сведения са датирани от 1329 г.

Fleur des histoires de la Terre d'Orient – Flos Historiarum Terre Orientis (1307). Трактатът на Хайтон е сред най-изчерпателните и идейно богати източници от края на XIII и началото на XIV в. От него са запазени две редакции, едната на френски език, а другата – на латински. Имат еднакви заглавия, на съответния език, разбира се. В някои копия откриваме и вариантите *Livre des histoires des parties d'Orient, La fleur des histoires de la terre d'Orient; Liber historiarum partium Orientis, Flos historiarum partium Orientis*. Трудът съдържа четири книги. Френската версия *Fleur des histoires de la Terre d'Orient* е публикувана от Жан д'Ипр, наричан Льо Лонг, през 1351 г. Той е монах и по-късно абат на Сен Бертен, редактор на Бертинските анали (ум. през 1383 г.). Разполагаме с четири копия от XIV и XV в. Жан Льо Лонг превежда от латински още „Итинерария“ на Риколдо ди Монте Кроче, „Итинерария в Ориента“ на Одорико да Порденоне и други съчинения с подобна тематика. Вероятно той не е знаел за оригиналната френска версия на трактата, продиктувана от самия Хайтон, и затова се е заел с превода на по-късната, латинска версия *Flos historiarum Terrae Orientis*.

В първата книга, изцяло географска и етнографска по характер, са описани 14 „кралства“ или региони на Азия: Китай (Сев. Азия); Уйгурското кралство Тарс (Tharse), което обхваща страната Терас или Телас, на север от провинцията Фергана и на изток от Трансоксиана; Туркестан; кралството Хорезм на юг от Аралско море; кралството Кумания, или Страната на куманите, на север от Кавказ и Каспийско море; кралствата Индия, Персия, Мидия, Велика Армения, Грузия, Халдея, Месопотамия, Турция и Сирия, като последното обхваща и Малка Армения (Киликия).

Втората книга кратко разказва за някои събития от историята на арабските и тюркските династии в Предна Азия от епохата на Мохамед до средата на XIII в.

Третата книга, доста по-пространна от останалите, е посветена на историята на татаромонголите от епохата на Чингис хан до началото на XIV в. и по-специално на нападенията им в Западна Азия и Европа, борбите им срещу халифа на Багдад и султаните на Кайро и отношенията им с владетелите на Малка Армения.

Накрая, **в четвъртата книга**, е включен един трактат за освобождението на Светата земя, много компетентен труд, който авторът е написал по искане на папа Климент V, представен му през месец август 1307 г. Приема се, че първите три книги са просто преамбюл към четвъртата. Но може би това са

две съчинения, които са съединени, като първото се състои от първите три книги, а другото – от четвъртата. Хайтон е важен участник и свидетел в множество от описваните събития. Както изяснихме вече, той не е никак безпристрастен поради важната роля, която играе в политическите събития в Кипър и Армения от края на XIII и първите години на XIV в. Съвсем логично описанията му на действията на Хетум II и на Анри II са доста тенденциозни и същевременно той представя преврата на Амори Тирски в доста благоприятна светлина. Но във всеки случай Хайтон е един от ключовите извори за периода.

Проектът за кръстоносен поход към Светата земя, изложен в четвърта книга на съчинението на Хайтон, обхваща 28 глави, но по своето съдържание може да бъде разделен на две части.

Първата част, която обхваща първите 10 глави от четвърта книга, разглежда политическото и административното състояние на Египет и военната мощ на султана както там, така и в Сирия. Тук могат да се открият кратки географски сведения за двата региона и етнографски детайли за населението им, много кратка история на султаните от Кайро от средата на XII в. до началото на XIV в. и накрая някои епизоди от кръстоносните походи и войните, които водят срещу неверниците латинските крале на Йерусалим.

Тази част е въведение към втората, която е описание на средствата и плановете за овладяването на Светите места и обхваща останалите глави (11 – 28).

Основните идеи във втората част са следните: Генералният поход трябва да се предшества от „*parvum passagium*” т. е., „малък поход“. В него да се включат 1000 рицари, 3000 пехотинци и 10 галери, които, като се съберат в Кипър и Армения под командата на капитан и папски легат, да организират блокадата и да нападнат бреговете на Египет, а после да окупираат плацдарм в Сирия, например Триполи. По същото време монголите ще пречат на източната търговия на мамелюците. Те ще нападнат граничните територии в Сирия. Едновременно с това християнски флот ще окупира остров Руад и после с 40 000 ориенталски християнски стрелци от Ливан ще овладее Триполи и ще създаде условия за десант. Монголите могат да овладеят Сирия и Светата земя, а след това най-вероятно ще поверят тези завоевания на християните. Този план се базира на една ефимерна ситуация, която престава да съществува малко след като Хайтон представя съчинението си на папата през август 1307 г. Превратът на монголския вожд Биларгу, който е мюсюлмански фанатик, води до убийството на Хетум II и Левон IV (17 ноември 1307 г.) и до разрыв между Малка Армения и монголите.

Братът на Газан, илхан Олджейту (1304 – 1316), познат под името Гарбанда (Карбенда) на Запад, въпреки че е мюсюлманин, отначало търси съюз със Запада подобно на баща си Аргун (1284 – 1291). През 1306 г. във Венеция пристига пратеничество, водено от неговия приближен Томазо Уги (Туман) от Сиена, а през пролетта на 1307 г. то достига Лондон.

През лятото на 1307 г. монголските пратеници са в Поатие при папата и от писмо на папата до Олджейту от 1 март 1308 г. личи, че илханът му е предложил 100 000 конници, 200 000 коня и 200 000 товара зърно, които ще чакат кръстоносците в Малка Армения. Окуражен от това и от плана на Хайтон, Климент V, подобно на неаполския крал Шарл II Анжу, изказва надеждата, че монголите могат да освободят Светата земя и да я предадат на християните отново. В писмото си папата напомня на илхана неговите обещания и го уговаря да приеме християнството.

Това е обаче последната монголска оферта към Запада. Олджейту е и последният илхан, който напада мамелюците през 1312 – 1313 г. Тогава в съгласие с разбунтувани емири в Сирия той напада Рабатал Шам (Меядин). Ожесточеният отпор обаче изтласква монголите обратно към Ефрат и те никога вече не се появяват в Сирия. През 1322 г. монголите и мамелюците сключват мир.

Въпреки това, вярата, че монголите ще помагат, личи и у кръстоносни пропагандисти като Марино Санудо Стари, Гийом Адам (около 1317 г.), анонимния автор на “Directorium” от 1332 г, известен като Псевдо-Броккард, и анонимния автор на “Via ad Terram Sanctam” и “Memoria Terre Sancte”. Хайтон също така се надява, че етиопците, които са покръстени от св. Тома, ще нападнат Египет през пустинята. Грузинците могат да се включат с отличната си армия, която е в близост до Малка Армения.

Нужно е генералният поход да се предшества от успешни акции с по-малък мащаб; Египет предварително трябва да бъде отслабен с морска блокада; да се изградят предмостия на брега в Ориента, като всичко това е реална оценка на мощта на мамелюците. Мамелюкската армия се състои предимно от конни стрелци с лък, които напомнят по статут европейските рицари. Проблем за египтяните е слабостта им по море, макар че имат, може би, най-добрата сухопътна армия в света тогава. Западните теоретици са прави в оценката си, че християните са много по-силни по отношение на флотата. Вероятно обаче Западът отстъпва на султаната по отношение на сухопътните сили. Мамелюкският султанат има и много по-добри мобилизационни възможности от разделения политически християнски Запад. Само при максимално добра организация кръстоносната армия може като численост да достигне силите на мамелюците.

Ако партикуларният поход успее да създаде укрепено предмостие в Сирия, генералният поход може да настъпи през Кипър директно в Светата земя или пък да почине в Кипър до деня на светите архангели Михаил, Гавриил и Рафаил (29 септември)¹, за да избегне жегите на лятото в Армения, да дебаркира в Тарсус и оттам с помощта на 10 000-на монголска армия да настъпи към Антиохия – тя ще падне лесно, а оттам да продължи по брега

¹ По католическия календар.

на Сирия. Генералният поход, в случай че авангардът не се укрепи плътно в Сирия, ще потегли от Армения, след като презимува там, и ще тръгне около Великден в поход.

Не бива да се потегля през Варвара или през Константинопол. Кръстоносците трябва да се придвижат до септември до Кипър и оттам да се съберат в Сирия или Армения. Важно е да си осигурят подкрепата на „татарите“, т. е. монголите от Персия, но и двете армии да действат в обособени райони на Сирия и Палестина, за да се избегнат конфликтите.

Хайтон, разбира се, препоръчва и някои предварителни мерки: да се използват евентуални военно-политически и икономически трудности на Египет – войни със съседите, глад и пр.; да се блокира достъпът на пари и материали до султана; да се търси подкрепата на източните християни – например грузинците и етиопците. Много от идеите му – морски маршрут, коалицията с татарите и пр., са вече познати и от по-ранни кръстоносни трактати.

Най-оригиналната му идея е организирането на *parvum passagium* преди *passagium generale*, който пък да използва за своя база Армения. Тази идея за „малкия поход“ остро е критикувана например от тамплиерския велик магистър Жак дьо Моле. Климент V обаче има доверие в съвета на Хайтон и от 1308 г. прави опити да организира такъв „малък поход“. Йоанитите получават задача да организират такъв *passagium peculiare* („особен поход“), в който да се включат 1000 рицари и 4000 пехотинци, а папата насърчава западните християни да ги финансират. Подобна идея развиват и Марино Санудо в „*Secreta fidelium Crucis*“, и кипърският крал Анри II в неговия мемоар „*Consilium*“. Хайтон надълго и нашироко пропагандира идеята за дебаркирането на кръстоносците в Армения, което е обяснимо. Това е отхвърлено от всички останали експерти и особено остро от Жак дьо Моле, Санудо и Анри II. В крайна сметка развитието на политическата ситуация в Близкия изток след 1322 г., когато е установен траен мир между Илханата и Египет, показва несъстоятелността на политическото визионерство на Хайтон. С него умира и идеята за военен съюз между Запада и Илханската орда, в който основен посредник и балансър да бъде родната му Киликийска Армения.

ЛИТЕРАТУРА

- Николов**, Ал. Чингиз хан и Чингизидите през погледа на Хайтон от Горинос. – Във: Власт, образ, въобразяване – *Medievalia Christiana* 1. София, 2005, с. 7 – 38.
- Николов**, Ал. „Вярвай или ще те убия!“: „Ориенталците“ в кръстоносната пропаганда 1270 – 1370. София, 2006.
- Haytonus**. *Flos Historiarum Terre Orientis, Recueil des Historiens des Croisades, Documents Arméniens*. Т. 2. Paris, 1906. Ed. Ch. Kohler, introduction XXIII – CXLII; старофренски текст на Жан льо Лонг, с. 113 – 253; латински текст, с. 255 – 363.
- Leopold**, A. *How to Recover the Holy Land*. Ashgate, 2000.
- Schein**, S. *Gesta Dei per Mongolos 1300. The Genesis of a Non-Event*. // *European Historical Review*, 94, 1979, p. 805 – 819.
- Schein**, S. *Fideles Crucis: The Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land, 1274 – 1314*. Oxford, 1991.
- Schmieder**, F. *Europa und die Fremden: Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*. Sigmaringen, 1994.

Интернет ресурси:

<http://rbedrosian.com/hetumint.htm>: Robert Bedrosian (2004): *Het'um the Historian's History of the Tatars [The Flower of the Histories of the East]*, последен достъп: 26.12.2014 г.

Хайтон от Корикос

ЦВЕТЕ НА ИСТОРИИТЕ НА ИЗТОЧНАТА ЗЕМЯ (История на татарите)¹

Слава на Отца и Сина и Светаго Духа. Амин.

Тази книга е озаглавена „Цвете на историите на Източната земя“ и беше съставена от брат Хайтон², господар на *Курчи* [Гюрджи]³, роднина на царя⁴ на Армения, по поръчка на Негово Светейшество, първосвещеника папа Климент V⁵, година от Въплъщението Господне 1307, в град Поатие, кралство Франция.

Книгата се дели на четири части.

В първата част се говори за земите на Азия, за която се казва, че е третата част на света, за царствата, намиращи се в нея и с какви граници се делят, и какви народи я обитават.

Във втората част се говори за императорите и царете, които се намираха в Азия след Рождеството на нашия Господ Иисус Христос, от каква народност беше всеки един от тях, как овладяха властта над тази земя и колко време държаха властта над нея, съобразно онова, което се намира в историите на различни народи и различните писания на източните земи.

¹ Преводът е направен изцяло по латинския текст, издаден от Шарл Колер през 1906 г., като е консултиран внимателно и старофренският текст, както и безценния увод на издателя. Впоследствие имах възможност да прегледам и да се консултирам и с публикувания в интернет английски превод на Робърт Бедросян.

² Познат и като Айтон или Хетум.

³ Древният Корикос/Горигос в Киликия, дн. Къзкалеси.

⁴ В превода съм приел правилото държавите и владетелите, които не са католически, да бъдат определени като *царства*, докато западноевропейските държави са наричани *кралства*, съответстващо на тяхната традиция. Терминът, използван от Хайтон, е *regnum* и *rex*, което, в зависимост от контекста и епохата, може да бъде преведено и по двата начина. Самата Киликийска Армения, която в известен период от време е униатска държава, е определяна в литературата ту като царство, ту като кралство. В нашата, славянската традиция титлите „цар“ и „император“ са синоними, но в текста „императори“ са само великите ханове на татарите и византийските василевси, докато останалите азиатски владетели са определени като *reges*, преведено като „царе“.

⁵ Реймон Бертран дьо Гот, папа от 1305 до 1314 г., премества седалището на Курията в Авивьон през 1309 г.

В третата част се говори за историите на татарите и тяхното начало, как овладяха земите и владенията си, които държат и владеят и днес, на колко части се дели господарството им и кой беше първият им владетел и кой управлява онази земя, която се намира най-близо до Светата земя.

В четвъртата част на тази книга се разказва за кръстоносния поход към Светата земя, по какъв начин онези, които прекосяват морето, за да овладеят Светата земя, трябва да се държат във всичко от началото до края на похода, съобразно правилата на нищожното познание на съставителя на тази книга.

Това са рубриците на първата част на тази книга:

- За царството Катай⁶
- За царството Тарсе⁷
- За царството Туркестан⁸
- За царството Хорезм⁹
- За царството Кумания¹⁰
- За царството Индия
- За Персийското царство
- За Мидийското царство¹¹
- За царството Армения¹²
- За царството Грузия
- За Халдейското царство¹³
- За царството Месопотамия¹⁴
- За царството Турция¹⁵
- За царството Сирия.

Това са рубриците на втората част на тази книга:

⁶ Т. е. Китай.

⁷ Областта Телас или Терас, на север от Фергана.

⁸ Западен Туркестан в Централна Азия.

⁹ Плодородна област на юг от Аралско море, предимно в дн. Узбекистан.

¹⁰ Земите на Златната орда, основно в дн. Украйна и Южна Русия. Поради многобройното покорено куманско население често пъти се наричат Кумания и след татаромонголското завоевание.

¹¹ В Древността Мидия е названието на Западен Иран.

¹² Става дума за Киликийското арменско кралство, съществувало през XI – XIV в., наричано понякога и Малка Армения.

¹³ Халдея е южната част на Месопотамия.

¹⁴ Месопотамия обхваща основно територията на дн. Ирак.

¹⁵ Селджукските владения в Източен и Централен Анадол.

За нацията на персийските царе, кой беше първият цар, който въстана срещу Римската империя в земята Азия и се нарече император, и колко време владя Азия.

За нацията на сарацините¹⁶, как овладяха властта над земята Азия и посяха лъжливия закон на Мохамед и колко време владяха тази земя.

За нацията на *туркоманите* [туркмените]¹⁷, как отнеха властта над земята Азия от ръцете на сарацините и колко време владяха тази земя.

За нацията на хорезмийците, как овладяха земята Велика Азия и как набързо загубиха властта.

Това са рубриците на третата част на тази книга:

За нацията на татарите¹⁸, кои бяха, в кои земи живееха отначало, колко владения придобиха и кой беше първият им император и господар.

За татарите, как преминаха планината Белгиан¹⁹ от западната страна, как умря първият им господар, господарят Чингис хан²⁰, какви заповеди и документи остави след смъртта си. Тях чак и до днес татарите пазят и съблюдают с почит.

За втория император на татарите, който се наричаше *Хокота* [Угедей]²¹ хан, как изпрати тримата си синове за овладяване на царството Азия.

Как първородният син на Угедей хан, на име Джучи²², подчини царството Туркестан и там обитаваше с хората си, които му даде баща му.

¹⁶ В Средновековието едно от най-честите названия на арабите-мюсюлмани, свързано вероятно с арабска дума за „хора от Изтока“, отнасяща се главно до северноарабските племена.

¹⁷ Огузки племена, които приемат исляма през X в. и от които произхождат Селджукската и по-късно Османската династия.

¹⁸ В западната традиция така са наричани монголите след XIII в. Всъщност татарите са група тюркоезични племена, които най-напред са покорени и интегрирани от монголите. Поради смесването на двата етноса в могъщата Монголска империя, често пъти се използва названието „монголотатари“ или „татаромонголи“, което съответства на състоянието им на симбиоза след монголската експанзия.

¹⁹ Планината Балджуна в Северна Монголия.

²⁰ Основател на Монголската империя, упр. 1206 – 1227 г. Роден с името Темучин, през 1206 г. е наречен Чингис хан.

²¹ Велик хан (хаган) на Монголската империя (1229 – 1241).

²² Най-големият син на Чингис хан (ок. 1181 – 1227), участва активно в овладяването на Централна Азия, ръководи западното крило на монголските армии. Официалното име на улуса на Златната орда първоначално е Улус на Джучи.

За кръстоносния поход към Светата земя, и колко и какви неща трябва да бъдат взети под внимание, преди да трябва да се започне войната.

За положението и състоянието на царството Египет²³.

За положението и състоянието на царството Сирия²⁴ и мощта на султана в Сирия.

За произхода на *кордините* [кюрдите] и как овладяха властта в Египет.

За подходящото време за започване на война срещу синовете на Измаил²⁵.

За първия кръстоносен поход към Светата земя.

За успехите и неблагоприятията на враговете.

За ползата от първия поход.

За общия кръстоносен поход.

За съюза между християните и татарите.

За Бату²⁶, втория син на Угедей хан, как овладя царството Кумания и прогони куманите чак до кралството Унгария, след това умря в някаква провинция на Алемания, която се нарича *Аустерих* [Австрия].

За *Чагадай* [Чагатай]²⁷, третия син на Угедей хан, как и през кои земи водеше похода, какво му се случи по пътя и къде се намира днес потомството му.

За третия император на татарите, който беше наречен *Гуйо* [Гуюк]²⁸ хан.

²³ Владенията на мамелюците в Египет.

²⁴ Сирия по това време се намира под властта на египетските мамелюци.

²⁵ Измаилтяни, синоним на арабите и на мюсюлманите въобще, въз основа на старо-заветния и коранически персонаж Измаил/Исмаил, син на Авраам/Ибрахим и египетската робиня Агар, който се смятал за родоначалник на арабските племена.

²⁶ Бату/Батий (1227 – 1255) втори син на Угедей, основател на Синята орда и на по-късната Златна орда/Улус на Джучи. Разказът за това, че умира в Австрия, е напълно легендарен.

²⁷ Основател на Чагатайския улус в Централна Азия между 1226 – 1242 г.

²⁸ Третият велик хан на Монголската империя, упр. 1246 – 1248 г.

За *Манго* [Менгу, Менх]²⁹ хан, великия император на татарите.

Как Менгу хан изпрати за сближаване и привличане на царството Армения брат си *Халоон* [Хулагу]³⁰ с цел да бъде освободена Светата земя и да бъде унищожен халифът на *Балдак* [Багдад]³¹.

Как Хулагу навлезе в Персийското царство и унищожи нацията на асасините.

Как Хулагу овладя град Багдад и уби халифа, който беше върховен първожрец на Мохамедовия закон.

Как Хулагу овладя град *Халан* [Халеб]³² и завзе Дамаск и завоюва Светата земя чак до Египетската пустиня³³.

Как след това египетският султан освободи царството Сирия от татарите.

За Абага³⁴, сина на Хулагу, който стана император след смъртта на баща си.

Как султанът на Египет сломи силата на царя на Армения и за двамата синове на царя, от които единият беше пленен, а другият беше убит в сражение.

За *Тагодар* [Тегюдер, Текудер, Тегелдер]³⁵, син на Хулагу и брат на Абага хан, как взе властта след смъртта на Абага хан, как чрез него се умножи сектата на сарацините и голяма част от своя народ обърна във вратата на вероломния Мохамед.

Как *Аргон* [Аргун]³⁶, сина на Абага хан, стана господар на татарите, колко години държа властта и колко добро стори по това време.

Как *Кегато* [Гайхату]³⁷ стана господар на татарите, какво направи в своето време, колко време управлява и как умря.

²⁹ Четвъртият велик хан на Монголската империя, упр. между 1251 – 1259 г. По негово време монголите овладяват Иран и Месопотамия и нахлуват в Сирия.

³⁰ Хулагу (1256 – 1265), монголският завоевател на Иран и Месопотамия, основател на Илханската орда (1256 – 1335), управлявала Иран през XIII – XIV в.

³¹ Последният абасидски халиф, Ал Мустасим (1242 – 1258).

³² Халеб или Алепо, в Северна Сирия.

³³ Т. е. Синайският полуостров.

³⁴ Абага/Абака (1265 – 1282) вторият владетел на Илханата в Персия.

³⁵ Ахмад Текудер хан, упр. от 1282 до 1284 г. в Илханска Персия.

³⁶ Аргун хан (1284 – 1291) владетел на Илханската орда в Персия.

³⁷ Кейхату или Гайхату хан (1291–1295), владетел на Илханската орда.

За *Байдо* [Байдун]³⁸, колко години живя и от каква смърт умря.

За господаря *Касам* [Газан]³⁹, син на Аргун хан, как овладя властта и какво добро стори по свое време.

За *Карбанда* [Карбенда]⁴⁰, брата и наследника на Газан, който днес владее татарите.

За нравите и обичаите на татарите.

ПЪРВА КНИГА

Първа глава

За царството Катай⁴¹

Царството Катай е най-обширното царство, което може да се открие на света и е препълнено с безброй хора и богатства, разположено на брега на Морето-океан. Защото там има толкова много острови в морето, че броят им по никой начин не може да се узнае. Понеже не може да се открие въобще някой, който да твърди, че е видял всички тези острови. Тези острови, на които може да се стъпи, се разкриват като изобилстващи с безбройни богатства, и онова, което единствено се продава и се смята за по-скъпо в тези места, е зехтинът, понеже царете и магнатите, когато успеят да го намерят по някакъв начин, правят така, че да се съхранява като необикновено лекарство, с голямо внимание. В това същото царство Катай има много повече изумителни чудеса, отколкото в което и да е друго царство на земята. Хората от тази страна са много проникателни и щедро надарени с всякаква ловкост и затова подценяват другите народи във всяко изкуство и знание и казват, че само те, единствени, гледат с двете си очи. Латините виждат само с един лъч, а за всички други народи твърдят, че са слепи и чрез това се доказва най-сигурно,

³⁸ Байду, братовчед на Гайхату, който управлява Илханата няколко месеца през 1295 г.

³⁹ Махмуд Газан хан (1295 – 1304), владетел на Илханата в Персия.

⁴⁰ Олджейту хан (1304 – 1316), познат в западните извори като Карбанда или Карбенда от персийското име Мохамед Ходабанде, с което е известен в мюсюлманския свят. Предпоследен владетел на Илханата, който окончателно утвърждава исляма сред монголите от Илханската орда, но си остава смъртен враг на мамелюкски Египет и потенциален съюзник на Запада.

⁴¹ Китай, от названието Кидан, на част от Северен Китай.

че смятат всички останали за недодялани. И наистина толкова неща, различни и чудни и с неизразима изящност и сръчност, се внасят от тези краища, че не изглежда да има някой, който да може да се сравни с тях. Всички от това царство се наричат катайци и сред тамошните народи могат да се открият повече красиви мъже, отколкото жени. Но все пак всички имат по принцип малки очи и им липсва по природни причини брадата. Тези, същите катайци имат много хубави букви, които някак си по хубост приличат на латинските. Сектата на това царство едва ли може да се определи по някакъв начин, защото има такива, които почитат метални идоли, други обожествяват воловете, понеже обработват земята, от която растат житото и другите хранителни припаси, трети почитат големи и различни дървета, други следват природата или пък астрономията, или пък почитат Слънцето или Луната, а пък някои също така нямат никаква вяра и закон, но като диви зверове живеят по животински, и макар че са с много проникателен ум по всички въпроси, които се отнасят до упражняването на тялото, сред тях няма нито понятие, нито знание за духовното. Хората от тази страна не са смели, а се боят от смъртта повече, отколкото подобава на воини. Но пък са много хитри и интелигентни и поради това по-често печелят победи над враговете си по суша, отколкото по море. Имат разнообразни видове оръжия, които не са познати сред другите народи. Монетите, които се употребяват в тези земи, се правят от хартия в квадратна форма и са означени с царския печат. Според този печат съответната монета е с по-голяма или по-малка стойност. И ако случайно тази монета поради старост започне да се унищожава, този, който я притежава, я отнася в царския двор и му се дава наместо нея нова. От злато и от други метали правят вази и други украшения. За това царство Китай се говори, че е в началото на земята, на изток от едното начало и от тази страна по-нататък няма обитаеми от хора земи, а на запад граничи с царството Тарсе, на север – с пустинята Белгиан, а на юг – с морските острови, за които споменахме по-горе.

Втора глава

За царството Тарсе

В царството Тарсе има три провинции, чиито владетели се назовават царе. Хората от това царство се наричат *йогор* [уйгури] и винаги са почитали идоли и досега почитат тях всички, освен роднините на онези трима царе, които, според предсказанията на звездите, започнали да почитат Господа Исуса Христа. И чак до наши дни има мнозина могъщи и благородни хора сред татарите от техния род, които здраво се придържат към Христовата вяра. Всички онези хора от тази страна са еднакво способни в производството на оръжия, а също са много умели в областта на изкуствата и знанията, които трябва да се

изучават. Имат собствени букви и почти всички се въздържат от месо и вино, нито пък биха убили по каквато и да е причина нещо живо. Градовете в тези земи са твърде приятни и имат големи храмове, в които с голяма почит се кланят на идолите. Там расте жито в изобилие и други добри зърнени култури. Липсва им обаче вино и смятат, че да се пие вино е грях. Царството Тарсе от изток граничи с гореказаното царство Катай, от запад – с царството Туркестан, от север – с някаква пустиня, а от юг – с някаква много богата провинция, която наричат Сим⁴², намираща се между Катай и царството Индия, и в тази провинция се откриват камъни-диаманти.

Трета глава

За царството Туркестан

Царството Туркестан е едно царство, което от изток граничи с царство Тарсе, от запад – с царство Персия, от север – с някакво царство, което се нарича Хорезм, от южната страна се простира до началото на Индийската пустиня. В това царство има малко хубави градове, но има обширни равнини и добри пасища за добитък и затова жителите на тази страна почти всички са пастири, обитаващи палатки и в такива домове, които много лесно могат да се пренасят от място на място. Най-големият град на това царство се нарича *Октерар* [Отрар]⁴³ и там се събира еднакво жито и ечемик. Напълно им липсва виното, пият обаче бира и други питиета, които приготвят. Жителите на това царство се хранят с просо, мляко и ориз и ги наричат *турс* [турци] и почти всички се придържат към учението на вероломния Мохамед. Някои сред тях обаче са езичници, които нямат изобщо никакъв закон. Нямат свои писмена, но в градовете и крепостите използват арабските букви.

Четвърта глава

За царството на хорезмийците

Царството Хорезм е добре снабдено с хубави градове и села. Там има много жители, понеже тази земя е плодородна и богата. Тук се добиват жито и други хранителни продукти в голямо количество, но все пак нямат много вино. Това царство граничи с някаква пустиня, която се простира на 100 дни път дължина. От запад достига чак до Каспийско море, от север граничи с

⁴² Южната част на Китай, известна като Чин, Син.

⁴³ Средновековен търговски център на Пътя на коприната, дн. развалини в Казахстан.

царството Кумания, от юг – с гореспоменатото царство Туркестан. Главният град на това царство се нарича Хорезм. Народът, който го обитава, се нарича хорезмийци⁴⁴. Те са езичници, които нямат нито писменост, нито закон, но са изключително свирепи воители. В това царство се подвизават някакви християни, които наричат *солдини* [согдийци]⁴⁵ и имат писмена и собствен език, а се придържат към гръцкия обред. Все пак нямат собствени букви и език. В църквите пеят различно, служат и се причестяват по гръцкия обред и са подвластни на патриарха на Антиохия.

Петта глава

За царство Кумания

Кумания е едно много обширно царство, но поради студенината на въздуха не е много населено от хора. Понеже в някои местности, предимно през зимата, настава такъв мраз, че нито хора, нито зверове могат да живеят по какъвто и да е начин. В други местности пък през лятото настава такава жега, че там никой не би могъл да живее поради горещината и също така заради мухите. Това царство Кумания е почти цялото равно и в тази равнина не се намират нито дървета, нито дори пънове, освен случайно в някои местности, където са разположени градовете и където имат някакви незастроени площи. Тези племена живеят в шатри и горят животински тор наместо дърва. Царството Кумания от изток граничи с царство Хорезм и с някаква пустиня, от западната му страна е Голямото, или Черното море и Морето на Тана [Азовско море], от север граничи с царството Русия, а от юг се простира до една от най-големите реки на света, която наричат Етил [Волга]. Ежегодно замръзва и всякога остава замръзнала здраво през цялата година, понеже ледът се утъква от хората и зверовете като земя. На брега на тази река се намират някакви дървета, доволно малки, а отвъд, от другата страна на онази река, обитават племена от други нации, които не се смятат от царството Кумания, но се подчиняват на царя на Кумания. Има и такива, които обитават около планината Кавказ, която планина е чудно висока и обширна и никой не може да живее по върховете ѝ. Ястребите и другите грабливи птици, които се раждат в тези планини, са бели на цвят. Тази планина Кавказ е разположена между две морета, понеже от запад има Голямото море, а от изток Каспийско море. И понеже Каспийско

⁴⁴ Хорезмийците първоначално говорели на ирански диалекти, близки до согдийския, но по-късно са подложени на значителна езикова тюркизация, протичаща с процес на илямизация.

⁴⁵ Согдийците били представители на древното иранско население на Согдиана. Част от тях наистина били християни и манихеи и били подчинени от съседните хорезмийски мюсюлмани.

море няма никакъв досег нито с Океана, нито с Гръцкото море [Средиземно море], е като езеро, но го наричат море поради размерите му, понеже е най-голямото езеро на света, тъй като се простира от гореказаната Каспийска планина до началото на Персийското царство и разделя цялата земя Азия на две части. Частта, която е на изток, се нарича Вътрешна Азия, а онази част, която е на запад, се нарича Велика Азия. Водите на това езеро са сладки и ги обитават много хубави риби. Около това Каспийско море се въдят биволи и други горски животни в много голямо количество. В това море също има много острови, където гнездят много птици и предимно соколи, които се наричат понародному поклонници, свещени, висши и „есмерлиони“⁴⁶, които се раждат на самите тези острови. Раждат се и много други птици, чийто вид не е познат другаде, освен на тези острови. Главният град на царството Кумания се нарича *Сара* [Сарай]⁴⁷, който е бил някога известен и благороден. Но сега е разгромен и почти напълно разрушен от татарите, които го завзеха със сила и се описва като по-западнал.

Шеста глава

За царството Индия

Царството Индия е много обширно и е разположено над Морето-океан, което в тези земи се нарича Индийско море. И това царство започва от границите на Персийското царство и се простира на изток чак до една провинция, която наричат *Балакчен* [Бадахшан]⁴⁸. И в този регион се намират скъпоценни камъни, които се наричат „балас“⁴⁹. От север много обширна е великата Индийска пустиня, където някога император Александър открил толкова змии и разнообразни зверове, както се описва в историята му. В това царство блаженият апостол Тома проповядвал Христовата вяра и обърнал към вярата много народи⁵⁰. Но понеже са отдалечени много от онези земи и местности,

⁴⁶ Легендарни птици, може би от вида на белия сокол, споменавани и от други средновековни западни автори.

⁴⁷ Вероятно Хайтон има предвид т.нар. Сарай Бату или Сарай Берке, първата столица на Златната орда, изоставена към края на XIII в. Сведението, че Сарай е бил разрушен от монголите при завоюването на „Кумания“, е неточно, тъй като Сарай Бату е основан именно от тях.

⁴⁸ Провинция на границата между Афганистан и Таджикистан, прочута със залежите от скъпоценни камъни още в Средновековието.

⁴⁹ Вид рубини от Бадахшан, за които се вярвало, че имат свойствата на лекарство и афродизиак.

⁵⁰ Апостол Тома Дидим разпространявал християнството във вътрешността на Азия и достигнал до Южна Индия, където и до днес има християнски общности (в щата Керала), свързани с легендата за апостола.

където се изповядва християнството, там Христовата вяра е много стеснена и освен в едно малко градче, където живеят християни, не е оцеляла. Останалите, като са изоставили Христа, се покланят на идоли. От южната страна на това царство е много обширно Морето-океан, в което има множество острови, обитавани от индийци, които са смолисточерни и постоянно се движат голи поради горещината и почитат идоли, като глупци. На тези острови се намират скъпоценни камъни и бисери и много видове подправки и билки, които често са от полза за хората по света. Там също е остров Цейлон и на самия остров се откриват скъпоценни камъни, които наричат рубини и сапфири. И царят на този остров Цейлон притежава най-големия рубин и най-добрия, който може да се намери. И когато трябва царят на този остров да бъде коронясан, в ръцете му се дава този камък-рубин и той, като възседне коня, държи рубина и обикаля града и от този момент нататък всички му се подчиняват. Земята на Индия е обградена като остров от гореспоменатата пустиня и Морето-океан, така че едва ли би могъл някой да влезе в тази земя, ако не мине, разбира се, откъм страната на Персийското царство. И тези търговци, които искат да влязат в тази земя, отиват първо в някакъв град, който се нарича *Хермес* [Ормуз]⁵¹, който основал изкусно Хермес философът, както се говори⁵². Оттам преминават през някаква част на морето, откъдето достигат до някакъв град, който се нарича *Комбает*⁵³. И там се срещат някакви птици, които се наричат папагали, които са със зелен цвят и има такова изобилие от тези птици, както на врабчетата в нашата земя. В това пристанище търговците откриват всички стоки, които биха искали да купят и ако искат да продължат случайно нататък, заради търговия или друга причина, могат да вървят без затруднения. В тази земя няма изобилие на ечемик или жито, но жителите ѝ ядат все пак ориз, просо, мляко, масло и плодове, каквито имат в голямо изобилие.

Седма глава

За Персийското царство

Персийското царство се дели на две части, които обаче се наричат само едно царство, най-вече защото винаги само един владетел е държал властта над тези земи. Първият дял на Персия започва на изток, от границите на царство Туркестан и се простира на запад чак до великата река Фисон, която

⁵¹ Средновековен град в дн. Иран, на стратегическия Ормузки пролив.

⁵² Легендарно сведение, името по-скоро идва от средновековната форма на зороастрийския бог Ахура Мазда, Ормузд.

⁵³ Камбай или Камбат, пристанище в Гуджарат, на север от Бомбай/Мумбай, в дн. Индия.

е първа между четирите реки, които извираат от земния рай, както се говори в книгата *Битие*⁵⁴. На север се простира чак до Каспийско море, на юг – чак до Индийската пустиня. Тази страна е някак си цялата равна и по средата ѝ са два големи и много богати града, единият от които се нарича Бухара, а другият – Самарканд. Хората, които живеят в нея се наричат перси, имат и собствен език, на който говорят. Живеят от търговия и от земеделие. Сега не изпъкват с оръжия, нито във войни. В Древността са почитали идоли и най-вече почитали като свой бог огъня. След като народът на Мохамед овладял властта над тези земи, станали изцяло сарацини, които вярват на фалшивите писания на Мохамед. Другата част на Персия започва от Фисон, горекананата река, и се простира на запад чак до границите на царство Мидия и отчасти на Велика Армения⁵⁵. От север се простира чак до Каспийско море, от юг граничи с някаква провинция на царството Индия, отчасти с Морето-океан, отчасти с някаква провинция на царството Мидия. В тази страна има два големи града, единият от които се нарича *Несабор* [Нишапур], а другият – *Спахен* [Исфахан]. Хората от тези земи са подобни на останалите гореописани, според сектата си и обичаите си.

Осма глава

За царството на мидийците

Царството Мидия е много дълго, но не е широко. Защото от източната страна започва от Персийското царство и отчасти от царството Малка Индия и се простира на запад чак до Халдейското царство. От северната страна започва от царството Велика Армения и се простира на юг чак до град *Кисан*⁵⁶, който се намира над Морето-океан. И там се събират най-големите и едри бисери, които се разпространяват по земята. В царството Мидия има големи планини и малки равнини. В това царство има две провинции. Едните, които живеят в едната от тях, се наричат *кордини* [кюрди], а другите във втората – сарацини, а в самото царство има и два града, от които единият се нарича *Серес* [дн. гр. Шираз], а другият *Керемен* [дн. гр. Керманшах]. Държат закона и сектата на вероломния Мохамед. Употребяват арабски букви, във военно отношение са пехотинци, много добри стрелци с лък.

⁵⁴ Неясно е коя от големите реки на Азия има предвид Хайтон, назовавайки я със старозаветното легендарно име Фисон. Възможно е в определени случаи да става дума за реките Сърдаря и Амударя в Централна Азия.

⁵⁵ Старите арменски земи в Южното Закавказие, овладени от селджуците през XI в.

⁵⁶ Иранският остров Киш в Персийския залив.

Девета глава

За царството Армения

В земята Армения има четири царства, но все пак винаги един цар е държал властта. Територията по дължина на царството Армения започва от Персийското царство и се простира на запад чак до земята Турция. По ширина територията на земята започва от запад от чудесен град, който се нарича Порта Фери [Желязната врата, Дербент в дн. Дагестан] на простонароден език, който също цар Александър укрепил заради различните народи, обитаващи Вътрешна Азия, които не искал да имат достъп във Велика Азия без неговото благоразположение и нареждане. И този град е укрепен в някакви теснини на Каспийско море и се допира до великата планина Кавказ. На ширина царството Армения се простира от гореказания град чак до царството Мидия. В царството Армения има много големи и богати градове. Сред тях като по-прочут наистина се откроява град *Тауризий* [Табриз]. В страната Армения има големи планини и обширни равнини, големи реки и сладководни и солени езера, в които има голямо изобилие на риба. Народите, които живеят в земята Армения, се наричат с различни имена, според областите и провинциите, които заемат, и са мощни бойци и в пехотата, и в конницата. По отношение на оръжията, конете и облеклото следват обичаите и нравите на татарите, понеже са били дълго време под тяхното иго. Имат различни букви, които се наричат арменски букви, а другите "алоен" [алански]⁵⁷. В Армения е най-високата планина на земята, която на народен език се нарича Арарат и в подножието на тази планина най-напред заседнал Ноевият ковчег след Потопа. И макар че поради изобилните снегове, които винаги покриват тази планина зимно и лятно време, никой не може да се изкачи на нея, все пак постоянно, в подножието ѝ, личи нещо черно, за което всички казват, че бил ковчегът.

Десета глава

За царство Грузия

Царството Грузия започва от изток от някаква голяма планина, която наричат *Алборс* [Елбрус], където живеят много и различни народи, и затова тази страна се нарича Алания. Оттук на запад се простира царството Грузия чак до някакви провинции на царството Турция. По дължина това царство се простира изцяло над Голямото море [Черно море]. От южната страна грани-

⁵⁷ Аланите са източноирански народ, от сарматската група, обитавал Кавказ и Северното Причерноморие. Днешни потомци на аланите са осетинците в Кавказ.

чи с царството Велика Армения. И царството Грузия се дели на две царства, от които едното се нарича Грузия, а другото Абхазия. И там винаги е имало двама царе, от които единият е бил васал на императора на Азия. Царят на царството Абхазия е силен с хора и непревземаеми укрепления. И затова никога не е допуснал да се подчини на императора на Азия или на татарите. В царството Грузия има нещо смайващо чудно и твърде чудовищно, което не бих се осмелил да кажа, нито пък бих повярвал на нечие известие, ако не го бях видял със собствените си очи. Но понеже бях лично там и го видях със собствените си очи, казвам, че в тези земи има някаква провинция, която се нарича *Ханисем*⁵⁸ и заема три дни път околоръст. И в пределите на тази провинция, която е изцяло сенчеста, това място е така покрито с мъгла, че никой не би могъл да види нищо, нито пък има някой, който би се осмелил да влезе в тази земя, понеже не би могъл да познае пътя за връщане. Жителите ѝ твърдят, че често чували викащи човешки гласове, кукуригане на петел, цвилене на коне и по течението на някаква река, която извира от това място, личат ясни знаци, че там живеят хора. Вярно е това, което може да се намери в историите на царствата Армения и Грузия, понеже някога имало един зъл император на персите, който се наричал Саворей⁵⁹. Той почитал идоли и преследвал жестоко християните. Един ден наредил всички жители на Азия да дойдат и да се поклонят на идолите му и ако някой се противопостави на императорските разпоредби – да бъде екзекутиран. Случило се така, че някои вярващи в Христа предпочели мъченичеството пред това да поискат да се поклонят на идолите. Някои се поклонили на идолите от страх и за да не се лишат от светските блага. Други пък се втурнали към планините и пещерите и избягали от лицето на преследвача. Някакви добри християни обитавали някаква равнина, която се наричала на простонароден език *Моган*⁶⁰ и като не искали по никакъв начин да принасят жертви на идолите, замислили бягство, като изоставили всички светски блага. И докато обмисляли да се прехвърлят в земите на Гърция, онзи злодей, син на жестокостта, императорът, се изпречил на пътя на християните със своята нещастна войска, докато бягали, в онази равнина *Хемсем*, спомената по-горе. Когато по заповед на императора онези християни трябвало да бъдат напълно унищожени, те призовали Господа Иисуса Христа и този мрак се спуснал постоянно, затъмнил светлината на неверниците, а християните, като преминали по правилната пътека, се измъкнали. Нечестивците трябвало да останат в тази мрачна долина и ще стоят чак до свършека на света, както се вярва и се разказва от всички.

⁵⁸ Неуточнена.

⁵⁹ Вероятно сасанидският владетел Шапур, Сапор II (309 – 379), който се опитва да наложи зороастризма като единствена религия във владенията си, а също и в християнска Армения.

⁶⁰ Моган или Муган, област в Иран, по южното крайбрежие на Каспийско море.

Единадесета глава

За царството на халдеите

Халдейското царство от изток започва от планините на Мидия и достига чак до Ниневия, голям и древен град близо до реката Тигър. Защото това е този град, за който говори Свещеното писание и в който е изпратен пророк Йона, за да предсказва на жителите му по заповед на Бога. Чрез предсказанието му жителите на този град били освободени от предстояща чума. Днес градът Ниневия е напълно запустял, но от това, което може да се види в него, може твърдо да се вярва, че е бил един от най-големите градове на света. На ширина Халдейското царство, на север, започва от някакъв град, който се нарича *Марага*⁶¹, и се простира на юг чак до Морето-океан. Главният град на халдеите се нарича на народен език *Балдак* [Багдад], но в Древността се е наричал Вавилон, където Навуходоносор⁶² е водил пленените синове на Израил от свещения град Йерусалим. В царството на халдеите има много равнини, малко планини и умерено количество води, които протичат през тази земя. Има някакви хора, живеещи в Халдея, които се наричат несториани и те имат халдейски писмена. Има и други хора там, които използват арабски букви и поддържат сектата на злия Мохамед.

Дванадесета глава

За царство Месопотамия

Царството Месопотамия от изток започва от големия град *Мосел* [Мо-сул], който е край р. Тигър. А от запад се простира чак до град *Рохаис*⁶³, който е разположен на р. Ефрат. Той е бил градът на цар Агар⁶⁴, комуто нашият Господ Иисус Христос изпратил Вероника⁶⁵, която днес се намира в Рим. Близо до този град Рохаис се намира земята *Карам*⁶⁶, в която живели отначало Авраам и неговото потомство и която Господ им наредил да напус-

⁶¹ Град край езерото Урмия, на границата между Иран и Турция.

⁶² Навуходоносор II (ок. 605 – 562 г. пр. Хр.), владетел на Нововавилонското царство.

⁶³ Древната Едеса, по-късно известна и с арменското име Урха и турското Урфа, дн. Шанлъурфа.

⁶⁴ По-точно Абгар V, владетел на Едеса, комуто се приписва легендарна кореспонденция с Иисус Христос.

⁶⁵ Става дума за Булото на св. Вероника, на което било отпечатано лицето на страдащия Иисус, подобно на Торинската плащаница.

⁶⁶ Харан или Каре, древен град и провинция в Северна Месопотамия.

нат и да се прехвърлят през реката Ефрат, когато дошли в Обетованата земя, което е описано по-подробно в Библията. Това царство се нарича на гръцки език Месопотамия [Междуречие], понеже е разположено между тези две големи реки Тигър и Ефрат. На ширина това царство започва от една планина в Армения, която се нарича *Самсон*⁶⁷, и се простира на юг до пустинята на Малка Арабия. Това царство има много плодородни и богати равнини. Има само две твърде дълги планини, много богати на плодове. Едната от тези планини се нарича *Симар*⁶⁸, другата – *Лисон*⁶⁹. През тази земя протичат незначителни води, но жителите на страната пият вода от кладенци и цистерни. В това царство живеят някакви християни, очевидно сирийци и арменци, другите се придържат към сектата и вярата на сарацините. Онези християни, предимно арменците, са отлични конници и пехотинци, но сирийците и сарацините не се отдават на оръжията, а са занаятчии и земеделци, някои са и пастири. Все пак в някаква провинция, наречена *Мередин* [дн. гр. Мардин, Турция], живеят някакви сарацини – стрелци с лък, които на народен език се наричат *кордини* [кюрди].

Тринадесета глава

За царството Турция

Царството Турция е много обширно и богато. Има мини за сребро, желязо, мед и алуминий в отлично качество. Там се намират в изобилие всякакви видове плодове и вино. Тук се отглеждат и много животни и най-вече добри коне. Граничи от изток с Велика Армения и отчасти с царството Грузия. От запад се простира чак до град *Саталия* [Анталия], който е разположен над Гръцкото море. От север не граничи с никаква земя, но се простира по протежението на брега на Черно море, от юг отчасти граничи с Втора Армения и отчасти със *Силиция* [Киликия], а отчасти достига чак до Гръцкото море и е обърната към остров Кипър. Царството Турция се нарича Гърция от много народи от Ориента, понеже в Древността император Константин⁷⁰ го определил за своята лична хазна и тогава се управлявало от императорските дукове и служители. След като турските племена си създали свое царство, избрали владетел, който наричат султан, а след като овладели тази земя, тя била наричана от латините предимно Турция. В царството Турция има много провин-

⁶⁷ Сасон или Сасун, регион в историческа Западна Армения, днес в Югоизточна Турция.

⁶⁸ Дн. Синджар.

⁶⁹ Бисон или Бехсени, Бесни, планина в провинция Адияман, Турция.

⁷⁰ Император Константин Велики (306 – 337).

ции, от които всяка има големи и важни градове. В провинция Ликаония⁷¹, която е първа по ред, се намира онзи известен град Коня, който господства и наставлява цялото царство Турция. Във втората провинция, която се нарича Кападокия, е разположен град Гръцка Кесария⁷². Третата провинция се нарича Исаврия и там е античният град *Саулемиция*⁷³. Четвъртата се нарича *Бригия* [Фригия] и тук е градът Гръцка Ликия⁷⁴. Петата е *Кизитум*⁷⁵ и там е град Ефес. Шестата е *Питанея* [Витиния] и там е град Никея⁷⁶. Седмата е Пафлагония и там е град Германополис⁷⁷. Осмата провинция е *Генет*⁷⁸ и в нея е град Трапезунд⁷⁹. И тази единствена провинция от известно време е станала царство по следния начин, а именно, че когато турците овладели царството Турция, не могли да завземат нито град Трапезунд, нито неговите владения, в които имало силно укрепени крепости, и други укрепления и така останал във властта на константинополския император. За управлението на тази страна, императорът свикнал да изпраща един губернатор, който на народен език се нарича „дук“⁸⁰. После станало така, че един от тези управители вдигнал бунт срещу империята и си присвоил тази земя, като се нарекъл цар. И този, който сега владее страната и властта над Трапезунд, направил така, че всички да го наричат император. Жителите на тази провинция са гърци и имат гръцки писмена и обред. Ние обаче поставяме Трапезунд в числото на провинциите, а не на царствата, съобразно това, което ни известяват историите на Изтока. В царството Турция обитават четири народа, а именно гърци, арменци и яcobити⁸¹, които са християни и живеят от търговия и земеделие, колкото могат. Другата нация е на турците, които са сарацини и са отнели властта над тази земя от ръцете на гърците. Онези, които живеят в градовете и селата, са търговци и живеят от търговия и от занаяти. Има и други, които винаги търсят пасбища и живеят в лагери и в шатри, зиме и лете. Имат стада от овце и други животни, от които живеят. И като конници, и като пехотинци са свирепи воители, предимно с лъкове и стрели.

⁷¹ Област в южната част на Централен Анадол.

⁷² Дн. Кайсери, Централна Турция.

⁷³ Селевкия Трахея, дн. Силифке, Турция.

⁷⁴ Лаодикей на Ликос, древен град в дн. Турция.

⁷⁵ Кизик в обл. Сарухан, Турция.

⁷⁶ Дн. Изник, Турция.

⁷⁷ Германикополис, дн. Кастамуни, Турция

⁷⁸ Областта Джаник на брега на Черно море, в дн. Турция.

⁷⁹ Дн. Трабзон, Турция.

⁸⁰ От латинското *dux* и византийското *doux, doukas*.

⁸¹ Привърженици на монофизитската секта на сирийския свещеник Яcob Барадай.

Четиринадесета глава

За царство Сирия

Царството Сирия започва от изток от реката Ефрат и се простира на запад чак до град *Газере* [Газа], който е разположен над Гръцкото море в началото на Египетската пустиня. Царството Сирия на ширина от север започва от град Бейрут и се простира чак до *Крак* [Крепостта] *Монтис Регалис* [Монреал]⁸². От изток граничи с Месопотамия, от север – с Втора Армения⁸³, и отчасти с царството Турция – от юг, на запад няма граници с никакво царство, понеже е обградено от двете страни с Гръцкото море [Средиземно море] и Арабската пустиня. Царството Сирия се дели на четири части или провинции, които провинции, поради размерите си, са свикнали да наричат царства и някога е имало в тях царе. Но тъй като в историите на Изтока са наречени провинции на царството Сирия, не смятаме да ги наричаме царства. Първата провинция, която е главната на царство Сирия, се нарича *Сем* [Шам, т. е. арабското название на Сирия]. В средата на тази провинция е разположен най-благородният град Дамаск. Втората провинция се нарича Палестина, в която е разположен светият град Йерусалим. Третата провинция се нарича Антиохия и в нея има два големи града – *Халап* [Халеб] и Велика Антиохия⁸⁴. Четвъртата провинция се нарича *Силиция* [Киликия] и там е разположен непревземаемият град Тарс, в който бе роден блаженият апостол Павел. Самата провинция Киликия се нарича Армения. Защото след като враговете на християнската вяра отнеха тази земя от ръцете на гърците и я владяха дълго време, арменците решиха изобщо да отнемат от ръцете на езичниците тази земя Киликия, властта над която държи по Божията милост арменският цар. В царството Сирия обитават различни нации, а именно гърци, арменци, яkobити, несториани, сарацини и други две християнски нации, които не се срещат в други царства, именно сирийци и маронити⁸⁵. Сирийците се придържат към гръцкия обред, но все пак дълго време са били подвластни на Светата Римска църква и имат арабски писмена и език, а църковната служба изцяло извършват с гръцки букви. Другите, които се наричат маронити, държат яkobитския обред и имат арабски език и писмена. И тези две нации обитават около планината Ливан и в областта на Йерусалим. Във военно отношение са отлични бойци, живеят от земеделие. Сирийците са многобройни, маронитите са малко, сред тях има някои пехотни стрелци с лък, които са много смели бойци. Дължината на царството

⁸² Крак дьо Монреал, средновековен латински замък, край гр. Шубак, Йордания.

⁸³ Гранична провинция на региона Кападокия в Централен Анадол.

⁸⁴ Дн. Антакия, Турция.

⁸⁵ Маронитите всъщност били последователи на монотелизма, по-късно приемат католическото християнство.

Сирия обхваща 20 дни път, на ширина е пет дни път, а на места и по-малко поради това, че Арабската пустиня и Гръцкото море се приближават по-продължително и по-близко една до друга.

ВТОРА КНИГА

След като разказахме за 14-те главни царства, които се намират в пределите на Азия, последователно ще разкажем за императорите на Азия, които след Рождеството на нашия Господ Иисус Христос овладяха империята Азия и въстанаха срещу Римската империя.

Първа глава

За императорите на Азия

Както разказва Евангелието на блажения Лука, по времето на Рождеството на нашия Господ Иисус Христос, Август Цезар, римският император, овладял напълно властта в държавата. След това някакъв персийски цар, на име Хозрой шах⁸⁶, бил пръв, който се осмелил да въстане срещу Римската империя, като започнал да се нарича император на Азия. Той овладял властта над персите, мидийците, Армения и Халдея. И силата му нараснала дотолкова, че насилствено унищожил населението и римската власт в тези провинции. Властта на персите траяла 129 години. Но след това сарацините отнели властта над Азия от тях, както ще поясним по-долу.

Втора глава

За нацията на сарацините, как овладяха властта над Азия и посяха лъжливия закон на Мохамед и колко време владяха тази земя

В годината от Рождеството на нашия Господ Иисус Христос 632, проклетото семе на нацията на вероломния Мохамед навлязло в царството Сирия и като овладяло свръхбогатия град Дамаск от ръцете на гърците, които дълго време го управлявали, след това набързо завзело цялото царство Сирия. После обсадило Антиохия, велик и благороден град, който владеели гърците. Им-

⁸⁶ Хозрой II (590 – 628), сасанидски владетел на Персия, воювал дълги години с Източната Римска империя; в крайна сметка победен от император Ираклий.

ператор Ираклий⁸⁷, като чул това, изпратил голяма помощ, за да защити града от вероломните сарацини. И когато хората на император Ираклий достигнали до някаква равнина, която на народен език се нарича *Посене*⁸⁸, идващите насреща сарацини започнали жестоко сражение с тях. Сблъсъкът между тях бил голям, но накрая надделели агаряните⁸⁹. В този конфликт от двете страни загинало безкрайно множество бойци и чак до ден днешен там се откриват костите от трупове, в голямо изобилие. След това станало така, че гърците, намиращи се в града, обзети от голям страх, предали самия град Антиохия, с определени договори и споразумения. Оттам сарацините, синовете на измяната, навлезли в Киликия, Кападокия и Ликаония, много богати региони, които за кратко време всичките им се подчинили, понеже нямало никой, който да може да им се противопостави. И понеже поради това се възгордели извънмерно, подготвили галери и много други плавателни съдове и насочили корабните си платна срещу Константинопол. Но отначало слезли в Кипър и завзели главния град на това царство, който се наричал *Констанция*⁹⁰ и там е гробницата на блажения апостол Варнава. След като от града били ограбени безброй богатства и пленени безбройно количество хора, така разрушили основи града, че той никога повече не бил заселен. Като се отправили оттам, достигнали до остров Родос и ограбили много от другите острови на Романия [Византийската империя] и отвели много пленници оттам.

Накрая достигнали Константинопол и обсадили този прекрасен град по суша и море. Християните, като видели това множество от врагове, били обхванати от силен страх и смирено започнали да молят за милост Господа. И тогава, по волята Божия, се случило така, че макар и по това време да било лято и морето да било почти неподвижно от течения, внезапно се надигнала силна буря, която потопила почти всички галери и салове на неверниците в морето, като всички сарацини, които се намирили в тях, се удавили. Сухопътната армия, като видяла това, без други действия, тутакси се изтеглила през Турция към царството Сирия.

Трета глава

За нацията на туркмените, как отнели властта над Азия от ръцете на сарацините и колко време владели тази земя

Християните, като видели, че са избавени чрез милостта на Христа, с голямо въодушевление решили този ден да се празнува тържествено всяка

⁸⁷ Ираклий (610 – 641), византийски император.

⁸⁸ Равнина край Антиохия.

⁸⁹ Т. е. потомците на Агар, мюсюлманите.

⁹⁰ Древният град Саламин, близо до Фамагуста.

година в чест на Господа, което се спазва и до ден днешен най-прилежно от християнското население на онези земи. Гореспоменатите синове на жестокостта, агаряните, се успокоили, сякаш така им се нравело за известно време. После наистина, като събрали голяма войска, решили да нападнат царството Персия, защото то се смятало за по-силно от другите царства в Азия. Където навлезли в Месопотамия, оттам преминали в царството Халдея, което било под властта на персийския цар, който не могъл въобще да се противопостави на сарацините и на сектата на коварния Мохамед. Случило се така, че сарацините овладели много крепости и градове и за тази земя отправили всичките си молитви. Царят на персите, на име *Аздайорт* [Йездегерд]⁹¹, който се боял да не би да бъде покорен от мощта на сарацините, изпратил свои пратеници до съседните царе и принцове и измолил помощ от тях, като обещавал на онези, които дойдат, големи заплати и почести. Та от царството Туркестан, понеже било по-близо до Персийското царство, се събрали около 60 000 мъже, които по това време се наричали туркмени, и поели пътя си, като очаквали персийският цар да им плати заплати. Преминали реката Фисон [Амударя] и понеже обичаят им е такъв, че където и да ходят, винаги водят със себе си децата и съпругите си, не могли бързо да организират движението си и така след няколко дни наближили. Сарацините, които били в Халдейското царство, което, както казахме, подчинили, се побояли, че войските на туркмените и персите ще се съединят и че няма да могат да изпълнят лесно желанието си за персийските земи, като взели по-добро решение, побързали да нападнат персийския цар, преди да му дойде помощ. Персийският цар, като не можел да избегне сражението, се противопоставил с хората си на сарацините и като започнало сражение близо до някакъв град, който на народен език се нарича *Марага*⁹², между тях станал голям сблъсък и от двете страни загинали голям брой войници. Накрая персите обърнали гръб и сарацините, като ги преследвали мъжествено, убили между останалите и бягащия персийски цар и изтръгнали победата от враговете. Това станало в лето Господне 632-ро.

Четвърта глава

Значи, след като бил победен персийският цар и били подчинени както Персийското царство и империята Азия, гореспоменатите синове на жестокостта, агаряните, си избрали император, някакъв човек, естествено от рода на Мохамед, и го нарекли халиф и решили престолнина да му бъде Багдад, един много богат град. В останалите царства, които подчинили, поставили

⁹¹ Йездегерд III, (632 – 651), последният сасанидски владетел.

⁹² Марага или Мараге, град в Ирански Азербайджан, столица на Илханската орда през XIII в.

господар, който се наричал султан, което съответства на цар на латински език. Гореказаните сарацини овладели градове и села и поставили под властта си цялата земя на Велика Азия, без царството Абхазия, което се намира в Грузия, и без някаква друга област на царството Армения, която на народен език се нарича Алания. Тези два региона се удържали срещу гореказаните сарацини, нито пък изобщо искали да им се подчинят по някакъв начин и така станали убежище и опора за всички християни, които сарацините преследвали, като искали да ги принудят да се подчинят на лъжливото учение на Мохамед.

За туркмените, споменати по-горе, които дошли да дадат помощ на персийския цар, накратко ще кажем нещо, понеже историята им, която по-надолу ще бъде изложена, е по-ясна. Тези гореказани туркмени, стигнали до някаква страна, която на народен език се нарича Хорасан⁹³, и там разбрали, че персийският цар бил убит при сблъсъка и поради това не пожелали да продължат по-нататък. Те по-скоро се стремели да овладеят тази страна Хорасан и вярвали, че ще я защитят и ще я удържат срещу сарацините. Като видели това, сарацините събрали огромна войска, за да подчинят гореказаните туркмени на властта си на всяка цена. Туркмените, като видели безбройното множество сарацини, съмнявайки се за изхода на сражението, изпратили свои пратеници при халифа, като казали, че искат да се подчинят на неговото благоволение и заповеди и помолили да ги запази, без да ги наказва, под властта си. Това се видяло благоразумно и приемливо на сарацините и така ги приели. Все пак ги заселили извън страната Хорасан, в местност, където не биха посмели да въстанат, и им наложили някакъв ежегоден данък, който да изплащат на господаря, и много други задължения. И така туркмените престоляли дълго време под игото на сарацините, като царствата на персите, мидийците и халдеите попаднали под сектата на проклетия Мохамед. След това халифът наредил при него да се съберат всички старейшини на туркмените и ги убедил да приемат закона и сектата на Мохамед и да се погрижат всички туркмени да сторят същото и обещал на всички да стори особени благодеяния, ако се подчинят на това му изискване. Но туркмените, които изобщо не следват никакъв закон, се съгласили лесно със заповедите на халифа и станали вероломни сарацини и така се погрижили с течение на времето, че в сектата и закона на Мохамед повярвали 64 туркменски нации и всички приели вярата на сарацините, с изключение само на две нации, които били изолирани от другите. След това сарацините обикнали туркмените и ги обсипвали с благодеяния и дарове, с което онези увеличили богатствата и хората си. Понеже туркмените знаели как да преживяват разумно под властта на сарацините, докато открият възможност за въстание. След като я намерили, отнели от тях царството и властта, както ще научите в следващите глави. И така сарацините владели над цяла Велика Азия 418 години.

⁹³ Хорасан, област в Източен Иран, древната Партия.

Пета глава

Почти тридесет години след като сарацините овладели властта над Азия, сред тях възникнали някакви големи размирици, така че султаните и другите местни господари, които се подчинявали на халифа, започнали да се бунтуват срещу него и по тази причина най-напред мощта на сарацините била много намалена. По това време в Константинопол управлявал някакъв много силен император на име Диоген⁹⁴, който започнал да напада сарацините мощно и мъжествено и отнел от ръцете на сарацините много градове и крепости, които попаднали под властта на враговете по времето на император Ираклий, като между другите градове освободил и Антиохия. Върнал под християнска власт и част от царството Месопотамия и много градове в Киликия, която сега се нарича Армения. Разбира се, други царства останали под властта на сарацините и те ги владели, докато туркмените им отнели земите и империята, както по-надолу ще обясним по-подробно.

Шеста глава

За туркмените, как отнели властта над Азия от ръцете на сарацините и колко време управлявали

През 1051-во лето Господне туркмените започнали да управляват най-напред в Азия, по този начин, понеже когато били обогатени и нараснали на брой, като наблюдавали размириците, които имали помежду си сарацините, решили че могат лесно да окупираат империята Азия. След това си избрали цар и господар, понеже никога преди това не били определяли върховен господар или управник. Та значи, първият им владетел се наричал Салиох⁹⁵. След това грабнали оръжията и непрестанно и отвсякъде нападали сарацините и ги изтласкали, така че в много кратко време подчинили цялата земя на Велика Азия и овладели и властта над тази земя. На халифа обаче не сторили нищо и много го почитали. След като гореказаните туркмени овладели властта над Азия без никаква съпротива, халифът повече от страх, отколкото от обич, като искал да им се понрави по всякакъв начин, назначил гореказания Салиох, техния господар, за император над всички царства и земи в Азия. След не-много време, често споменаваният император Салиох се споминал. Наследил го някакъв негов син на име *Долкрилса*⁹⁶. Този Долкрилса подхванал война

⁹⁴ Роман IV Диоген (1068 – 1071) – византийски император.

⁹⁵ Селджук, вожд на огузкото племе кънък, който приема исляма и дава началото на Селджукската династия, живял в края на X и началото на XI в.

⁹⁶ Тогрул шах, всъщност Тогрул бек, (990 – 1063, султан от 1037 г.), внук на Селджук и основател на Селджукския султанат.

срещу императора на гърците и овладял много земи и крепости на гърците. После изпратил някакъв свой роднина, който се наричал *Артот*⁹⁷, за да нападне царството Месопотамия, и му отстъпил това царство и онова, което успеел да отвоюва от гърците. И така този Артот потеглил с голяма дружина и първо обсадил град *Рохаис*, който завзел лесно. След това атакувал други земи и местности и подчинил под властта си цялото царство Месопотамия. В град Мардин установил столицата си и накарал всички да го наричат султан.

По това време умрял гореказаният Долкрилса и като цар го наследил някакъв негов син на име *Алп Асалем*⁹⁸. Този Алп Асалем имал някакъв внук на име *Солиман*⁹⁹, който бил отличен воин и дълго служил на баща си. Изпратил този Солиман с голяма армия в Кападокия и му отстъпил всичко, което би могъл да изтръгне от гърците. Солиман, като настъпил, овладял много градове и крепости в царството Турция и после подчинил почти цялото царство на властта си, започнал да се назовава султан, и като променил името си, искал да го наричат *Солиманса* [Сюлейман шах]. За този Солиманса споменават в историята за похода на Готфрид Булонски [Годфроа дьо Буйон], понеже бил първостепенен враг на Христовата вяра и войнствено се опълчил на поклонниците [кръстоносците].

Седма глава

Не след дълго време умрял Алп Асалем, император на турците, и го наследил някакъв негов син на име *Мелекса*¹⁰⁰. И този Мелекса заповядал на Артот, султана на Месопотамия, и на Солиманса, султана на Турция, колкото се може по-бързо да пристигнат с колкото се може повече свои войници за обсада на града Антиохия (заедно с някакъв негов генерал, който изпратил пак там с войска и голяма свита). Те се погрижили да изпълнят заповедта без никакво забавяне. Обсадили града Антиохия и го завзели след няколко дни, понеже това бил голям град, а малцина били защитниците, които се противопоставили на сарацините. И по този начин гърците били лишени и изтласкани изцяло от Азия чрез мощта на враговете на Христовата вяра. След кратко време императорът на турците Мелекса умрял и оставил двама синове. Първородният се наричал Белкиарок¹⁰¹, който наследил и баща си на трона, но брат му, който бил по-смел и по-опитен във военното дело, окупирал голяма част от Персий-

⁹⁷ Орток Арслан или Гази бен Орток, основател на туркменската династия Ортокити в Мардин през първата половина на XI в.

⁹⁸ Алп Арслан (1063 – 1072), наследник на Тогрул бек, селджукски владетел на Иран.

⁹⁹ Сюлейман шах (1077 – 1085), основател на султаната Рум в Иконион.

¹⁰⁰ Мелек шах (1072 – 1092), селджукски султан в Персия.

¹⁰¹ Баркиарок Рухеддин (1092 – 1104), син на Мелек шах.

ското царство. И по това време, походът на Готфрид Булонски преминавал през Турция, Белкиарок бил император на персите, а Солиманса бил султан на Турция, който многократно нападнал християнските поклонници, преди да преминат Турция.

Осма глава

И след като поклонниците преминали през страната Турция, продължили без никакво забавяне и обсадили град Антиохия, който били завзели враговете. Като чул това, персийският император събрал цялата си войска и наредил да се отправят на помощ на гореказания град Антиохия. Но преди неверниците да успеят да дойдат на помощ на тази земя, нашите поклонници вече овладели града, но пък силата на придошлите врагове била толкова голяма, че обсадили напълно и отвсякъде града и така християните от обсадители се превърнали в обсадени. Едва-що нашите поклонници излезли [разделени] по бойни части и наредени в боен ред започнали сражение с неверниците и унищожили всички като сламки, по Божия промисъл. Онези от враговете, които намерили спасение в бягството, се завърнали в Персия и открили, че Белкиарок, техен император и господар, се е споминал. Брат му искал да го наследи и да овладее властта със сила, но някакви негови неприятели се вдигнали срещу него и го съсекли на части. Никога вече туркмените не успели да се споразумеят за избор на император или пък за общ господар над тях, но напротив, били разделени, като се сражавали помежду си. Грузинците и арменците от Велика Армения, като видели това, нападнали мощно и мъжествено турците и ги прогонили от цялото Персийско царство. Турците, които се оттеглили от Персийското царство, преминали в царството Турция, за да живеят със съпругите и децата си. И от това мощта на султана на Турция нараснала много и така станал по-силен от всички останали султани. И този султан на Турция държал властта си в мир чак до идването на татарите, от които бил по-късно победен, както ще опишем по-надолу.

Девета глава

За нацията на хорезмийците, как завладяха Велика Азия и как след кратко време бяха напълно унищожени

В царството на хорезмийците имало някакви народи, много силни във военно отношение, които обаче живеели под открито небе, в шатри и лагери. Пасели стада добитък и където и да се надигнела случайно война, те тутакси бързали да отидат там. Тези хорезмийци, като чули, че Персийското царство е без владетел и останало без господар, е оставено без защитници, сметна-

ли, че то може лесно да се овладее и да се задържи без каквато и да е било съпротива. Като взели общо решение, си избрали вожд и господар, очевидно някакъв знатен измежду тях, който се наричал *Джалаладин*¹⁰². Като извършили това и се отправили единодушно, навлезли в Персийското царство и насочили похода си чак до благородния град Табриз, без да срещнат каквато и да е било съпротива. И като се установили там, коронясали за император гореказания им господар Джалаладин за император на Велика Азия. Понеже повярвали, че така лесно ще покорят и другите царства на Азия, както сторили с Персийското царство, което намерили напълно изпразнено от защитници. И така се отдали много време на покой и се обогатили с безбройни съкровища от Персийското царство, от което се възгордели извънредно много. Като потеглили оттам, се прехвърлили към царството Турция, което смятали да нападнат и подчинят. Но султанът на Турция, на име *Аладин*¹⁰³, като видял това, събрал безбройна войска и мъжествено се противопоставил на входа на своето царство на гореказаните хорезмийци. Между тях започнала голяма битка, но останала недовършена. Накрая обаче хорезмийците обърнали гръб и били избити всички от ужасния меч, освен онези, които намерили спасение в бягството. Онези, които успели да се измъкнат от сблъсъка, събрани заедно, се отправили по най-прекия път към Месопотамия, като загубили своя император и господар Джалаладин, който загинал в сражението. Застанали в равнината на *Рохаис* [Едеса], като обмисляли какво да сторят по-нататък. Гореказаните хорезмийци събрали отново войска и като възприели съвета на старейшините, насочили знамената си към царството Сирия, което по това време се управлявало от една господарка, като вярвали, че могат да го овладеят. Но тази благородна господарка събрала армията си в града Халеп и изпратила хората си срещу хорезмийците. И започнала голяма битка между тях, край реката Ефрат. И там хорезмийците обърнали гръб и побегнали към Арабската пустиня. След това преминали реката Ефрат, близо до някаква крепост на име *Ракабе*¹⁰⁴. От тази страна навлезли в царството Сирия и без да срещнат никаква съпротива пристигнали чак в провинцията Палестина, по-точно в Йерусалимското кралство и нанесли доста големи щети на християните, както се обяснява по-пълно в историята на похода на Готфрид Булонски. Накрая, разбира се, този хорезмийски род бил унищожен в твърде кратко време. И така се случило, понеже гореказаните хорезмийци не искали да се подчиняват на своите първенци и се разделили на дружини и отряди, едни отишли при султана на Дамаск, други – при султана на Хомс, трети – при султана на *Хамам*¹⁰⁵, четвърти – при другите султани на Сирия, които по това време били

¹⁰² Джалаладин Мангуберди (1220 – 1231), последният шах на Хорезм.

¹⁰³ Алауддин Кейкубад бин Кайкавус, султан на Рум от 1220 до 1237 г.

¹⁰⁴ Ракаб, древният Калиник в Северна Месопотамия.

¹⁰⁵ Хама, град в Сирия.

петима и служили там като наемници. Султанът на Халеб бил по това време по-силен от останалите гореспоменати. Най-важният вожд на хорезмийците, който се наричал *Барака Кан*, като видял, че е така е изоставен от народа си, изпратил свои пратеници при султана на Вавилония [Египет] и предоставил себе си и всичко свое на неговите заповеди и в негова служба. Султанът на Вавилония приел много радушно това пратеничество и приел с голяма благосклонност вожда на хорезмийците и хората му. Все пак султанът разпръснал из цялата си армия хорезмийците, понеже не искал да живеят заедно. Многократно почел вожда на хорезмийците и му дал много обещания и изобилни неща и оттогава потомците на този вожд са на почит във Вавилония. Чрез тези хорезмийци мощта на султана на Вавилония се умножила, а преди идването им била скромна и незначителна. Хорезмийците, разделени по гореописания начин, накрая изчезнали. Оттогава, когато нацията на хорезмийците била унищожена, след това започнали да владеят в Азия татарите, както се описва по-подробно и в третата част на тази книга.

ТРЕТА КНИГА

Започва третата част на тази книга, където се разказва за нацията на татарите, кои бяха, в коя земя обитаваха първоначално и как достигнаха до властта и кой беше първият им император.

Първа глава

За нацията на татарите, кои бяха, в коя земя обитават, как стигнаха до световно господство и кой беше първият им владетел

Областта на татарите е разположена отвъд голямата планина *Белгиан*. (За тази планина има споменаване в книгата за Александър [Велики], където се говори за горските хора, които открил.) В тази земя живели татарите като хора-зверове, без да имат нито писменост, нито вяра. Пасели стада от животни и се движели от място на място, като търсели пасища за добитъка си. По това време нищо не умеели от военното изкуство, но били презирани от всичките си съседи, като плащали данък на всички. По това време татарските нации били многобройни, като се наричали все пак с общото име *могали*. Събирали се от тези нации по две или три и се скитали почти наедно и избирали вождове помежду си, които да ги управляват и да ги покровителстват. Накрая обаче толкова се умножили, че са разделени в седем

основни нации. Родът им се почита като много по-благороден от другите и чак досега седемте гореказани нации на татарите се предпочитат пред останалите и онзи, който може да докаже, че е от тези седем нации, се смята сред тях за благородник. От тези седем нации първата се нарича *татар*, която е взела името си от страната, в която живели първоначално. Втората е *тангот* [тангути], третата – *еурат* [ойрати], четвъртата – *ялаир* [джелайр], петата – *сонит* [сунит], шестата – *монгли* [мангли], седмата – *тебет* [Тибет]. Когато татарите били под властта и робството на съседите си, от които били много потискани, както по-горе беше посочено, се случило така, че един от тях, беден човек, железар, имал насън видение, а именно воин, облечен в бяло и седящ на бял кон, който го повикал по име и му рекъл: „*Чангис* [Чингис], волята на безсмъртния Бог е такава, че оттук нататък ти ще си владетел и управник над всички нации на моголите и чрез тебе те ще се освободят напълно от робството у съседите, в което пребивават твърде дълго. И ще покорят съседите си и данъците, които някога са били свикнали да дават, ще получават от тях“. Чингис бил обхванат от голяма радост, като чул Божиите думи, и като станал, веднага разправил на всички за видението си. Седмината вождове и първенците на татарите не искали да повярват на видението и, напротив, повече се подигравали на стареца. Но на следващата нощ видели сами седящия на бял кон воин и видението, както бил разказал на всички старецът Чингис. И белият воин наредил на тези седем вожда, от името на безсмъртния Бог, колко време да се подчиняват на Чингис и да направят така, че заповедите им да се изпълняват от всички хора. После горепосочените вождове, като се събрал народът, направили така, че да се подчинят и почетат гореспоменатия Чингис като техен естествен господар.

Втора глава

После поставили по средата голям трон и като проснали някакъв черен плъстен килим върху земята, накарали речения Чингис да седне отгоре му и седмината главни вождове на гореказаните седем нации го издигнали с плъстения килим и го поставили с танци и шум и го нарекли Кан, т. е. император, като му оказали чест и почитания с коленичения пред него като техен император и господар. За това тържество, което направили татарите на своя пръв император, когото поставили да седне върху плъстения килим, никой не би трябвало да се учудва, понеже по това време нямали по-богата дрипа, върху която да го сложат, или пък били, може би, толкова диви, че не знаели как да го сторят по-добре. Но за това сега някой би могъл да се учуди, понеже гореказаните татари завзели след това много царства и безбройни богатства, тъй като държат властта над цяла Азия и богатствата и властта над Русия и България и владеят и много други провинции на Европа, чак до границите на кралство Унгария,

но въпреки това не искали да изоставят древния обичай и начин. Понеже който и да трябва да бъде утвърден като император и господар на татарите, трябва изцяло да се придържа към онзи обичай, който спазвали предшествениците му в миналото, за да утвърдят първия свой господар и император Чингис хан.

И аз, брат Хайтон, съставител на тази история, бях на два пъти свидетел, когато татарите искаха да издигнат господар на императорския трон и напълно спазиха обичая на прадедите си. Защото събраха целия народ и в някакъв павилион, в средата му, поставиха трон и като постлаха в средата някакъв свършено черен плъстен килим, накараха бъдещия император да седне отгоре му. След това, като дойдоха вождовете и онези, които бяха от рода на предишните императори, вдигнаха с този плъстен килим господаря и го поставиха на трона. А после, като коленичиха, го почетоха като техен господар. Нито пък някога искаха да изоставят или да променят стародавния обичай поради придобитите богатства или почести. А сега нека се върнем към темата си.

Трета глава

Чингис хан, който станал пръв император по обща воля и съгласие на всички татари, преди да пристъпи към друго, искал да опита и да види дали всички негови хора ще му се подчиняват твърдо и вярно. И така издал три заповеди, които наредил да се изпълняват от всички. Първото нареждане било всички татари да почитат безсмъртния Бог преди всички останали, по чийто промисъл бил удостоен с императорско достойнство. И оттогава започнали да призовават името на безсмъртния Бог и да го почитат преди всички останали богове, поради което във всичките си дела татарите призовават Божието име. Второ, император Чингис хан наредил да се преброят изцяло всички мъже, които са годни да носят оръжие. И след като ги преброили, наредил на всяка десетка да се назначи един, и на сто войници да се определи един, и на всеки хиляда да се назначи един, и на десет хиляди да се постави начело един, и нарекъл отряда от 10 000 души *туман* [тюмен].

Наредил освен това за седмината татарски вождове, колкото имали предишни почести – да им се отпуснат, и те да бъдат доволни от това, което е направил за тях. И това тутакси било изпълнено.

Третата заповед, която издал Чингис хан, била твърде странна. Защото наредил на гореказаните седмина върховни вождове всеки един от тях да доведе пред него първородния си син и да му отреже със собствените си ръце главата. И макар и тази заповед да изглеждала много жестока и несправедлива, но все пак никой не се осмелил да противоречи в нещо, едно заради страха на народа, едно поради това, че знаели, че той е господарят по Божия воля. Затова направили така, както наредил. След като видял жертвоготовността на своите и видял, че му се подчиняват във всичко чак до смъртта, определил

един ден, в който да бъдат готови с оръжие в ръка да го последват накъдето реши да тръгне.

Четвърта глава

И така татарите, подготвени за война, съобразно императорския указ, се устремили срещу онези, които им били в най-близко съседство и веднага ги покорили, и онези, които по-рано били господари, попаднали в най-тежко робство. После император Чингис хан настъпил срещу различни други нации, които всички подчинил на властта си. Всичко след това за император Чингис хан било успешно и навсякъде триумфирал над враговете си. Един ден се случило така, че яздел с неколцина от своите и се натъкнал на някакви врагове на властта му, които били далеч по-многобройни. Император Чингис хан, като искал да даде пример на своите за добро водене на война, искал да е пръв. И докато се движел като лъв сред овце и избивал мъжествено враговете, станало така, че конят, който яздел, бил убит с копие. За татарите, които видели господаря си проснат сред редицата бойци, нямало вече никаква надежда за спасение. Затова обърнали гръб на враговете си и решили да се спасят с бягство. И когато всички наедно се втурнали да преследват бегълците и не знаели за поваления император, Чингис хан се изправил на нозе и се скрил сред тръните и някакви дръвчета, за да избегне смъртната опасност. И когато [враговете] се върнали от битката и ограбили лагера и там претърсили за укрити, станало така, че една птица, бухал или *duc*, както я наричат някои простонародно, която дошла, кацнала върху онези дръвчета, където се укривало императорското Величество. Като погледнали, видели кацналата птица и поради това решили, че там няма никой и без да претърсят там, се оттеглили, като си говорели помежду си: „Ако там се криеше някой, тази птица никога не би кацнала там“.

Пета глава

В нощната тишина император Чингис хан, поради страх от неприятелите, като минал по обиколни пътища, все пак достигнал до своите и им разказал всичко, което се случило най-сериозно. Татарите, като въздали благодарности на безсмъртния Бог и след това онази птица, бухалът, благодарение на която, след Господа, се вярвало, че господарят им Чингис хан успял да се измъкне, била поставена на такава почит и уважение сред тях, че който може да се сдобие с перо от тази птица, се смята за щастлив и носят това перо с голяма почит върху главата си. Аз споменах за тази история в тази книга, за да се знае причината, поради която всички татари без разлика носят на главите си пера. Чингис хан благодарил на Бога за това, че избегнал такава опасност, и

след това събрал войските си и като атакувал мъжествено гореспоменатите врагове, поставил всички под робския хомот. Чингис хан останал и господар, и император на всички региони около планината Белгиан и ги задържал и управлявал мирно и спокойно, докато не видял отново друго видение. Какво било то, ще разкажем по-надолу.

Не бива да се учудвате, че не датирах точно тези истории, понеже, макар и да опитам да науча истината от мнозина, все пак не успях да намеря някого, който да може да ми обясни подробно за всичко това. И смятам, че причината за това, че не може да се установи точно времето на тези истории, е, че татарите в самото начало нямали писменост и така времената и подвизите отминавали, без да бъдат записани от някого и в крайна сметка се предавали на забравата.

Шеста глава

[За Чингис хан, първия император на татарите]

След като Чингис хан подчинил на властта си всички земи и провинции, които бяха разположени около планината Белгиан и ги владееел в мир и покой, една нощ имал отново някакво видение. Понеже видял белия воин, който му казал: „Чингис хан, волята на безсмъртния Бог е да преминеш планината Белгиан от запад и да овладееш царства и земи и там да управляваш над хората, които ще подчиниш на властта си. И за да се убедиш, че това, което ти казвам иде от безсмъртния Бог, стани и отиди на планината Белгиан с хората си чак до мястото, където морето се съединява с тази планина, и там ще слезеш и с девет коленичения на изток ще почетеш безсмъртния Бог деветкратно и сам Всемогъщият ще ти посочи пътя, по който можеш да минеш удобно!“.

Седма глава

Чингис хан, като имал това видение, радостно се надигнал, без никакво колебание. Защото първото видение, като сигурно, давало сигурност и за останалите. Значи бързо събрал напълно всички свои хора и наредил да го следват с жените и децата и цялото си имущество. И така се движил, докато не достигнали до мястото, където голямото и дълбоко море се допирало до планината и там не се виждал никакъв брод или път. Тутакси Чингис хан, както му било наредено от безсмъртния Бог, слязъл от коня. Това направили и всички негови хора, коленичили с лице на изток и се помолили деветкратно, умоляващи безсмъртния Бог за милосърдие и състрадание, та да им покаже брод и път за преминаване. И прекарали в молитви онази нощ. И като станали

на сутринта, видели, че морето се отдръпнало на девет крачки от планините и им отстъпило широк път. Всички, които видели това чудо, били поразени и като въздали гореща благодарност на безсмъртния Бог, преминали по ширналата се пред очите им път и бързо се устремили на запад.

Но, както разказват историите на татарите, след като преминали планината Белгиан, след няколко дни започнали да страдат от липса на сладка вода и от други несгоди, както се разказва. Но пък после достигнали до плодородни и богати земи и региони и открили всичко необходимо в изобилие. Там татарите си починали много дни, но се случило така, че по Божия промисъл някаква болест нападнала императора Чингис хан, за чието излекуване лекарите не били уверени. И така Чингис хан наредил да се явят пред него 12-те му синове, които имал, и ги напътил да бъдат винаги в единодушие и съгласие и им посочил следния пример. Наредил всеки един от синовете му да донесе една стрела за лък и когато били събрани, наредил на най-големия да събере всичките наедно и да ги счупи с ръце, ако може. Онзи като взел 12-те стрели, опитал да ги счупи заедно, но по никакъв начин не могъл да го стори. След това предал стрелите за чупене на втория, на третия син и така до края, но никой не могъл да ги счупи. Като станало така, наредил стрелите да се разделят и наредил на най-малкия син да ги счупи поотделно всяка една. Онзи, като взел стрелите, лесно счупил всичките. Тогава Чингис хан се обърнал към синовете си и рекъл: „Защо, синове мои, не можахте да счупите стрелите, които ви дадох за чупене?“ И те му рекли: „Татко и господарю, понеже бяха много наедно.“ „А защо ги счупи този най-малък ваш брат?“ „Господарю, понеже ги чупеше поотделно и поединично.“ „Така ще стане и с вас – казал Чингис хан. – Колкото дълго бъдете единни и в съгласие, толкова дълго ще изтрае властта ви, но колкото по-бързо се разделите, владенията ви ще изчезнат.“ Много други добри примери и заповеди им дал Чингис хан, които и досега се спазват с почит у татарите. На техен език се наричат *Ясак* [Ясса] на Чингис хан, т.е. Законите на Чингис хан.

Осма глава

След това, преди да умре, посочил най-умния си и добър син, който имал, за наследник на империята и накарал всички да му се закълнат във вярност. Този син се наричал *Хокота* [Угедей]. След като всичко това било свършено, Чингис хан умрял и Угедей хан, синът му, бил поставен на бащиния си императорски трон. Но преди да стигнем до края на тази история, ще разкажем как сред татарите най-много се почита числото девет. В памет на деветте коленичения, които татарите извършили в памет на безсмъртния Бог в планината Белгиан, както им наредил белият воин, и на ширината на пътя от девет стъпки, през която преминали самата планина, имат на такава почит числото

девет, че него самото смятат за щастливо. Оттам който иска да подари нещо на императора, трябва да предложи девет неща, ако иска дарът му да се приеме милостиво, а освен това се смята за щастливо и добро. Ето така някои предлагат девет коня или девет грабливи птици или някакви девет забавни неща, съобразно мощта на предлагачия. И ако случайно е беден човек онзи, който иска да поднесе дара си, ще се осмели да предложи девет стрели или девет кожени ремъка и щом са девет нещата, които се подаряват, се приемат благосклонно и смятат такъв дар за щастлив и добър. И този обичай се спазва сред татарите чак до наши дни.

Девета глава

За Угедей хан, втория император на татарите, как изпрати тримата си синове за завладяването на Азия

Угедей хан, който наследил империята от баща си, бил силен и умен човек. Неговите хора го обичали много и през цялото време му вярвали и му се подчинявали. Защото мислел как би могъл да завземе цяла Азия и първо искал да изпита мощта на царете на Азия, преди да тръгне лично срещу тях, и искал да узнае за най-силния княз, та първо да потегли срещу него, като се надявал, че ако постигне победа срещу него, по-лесно ще подчини останалите. И така изпратил десет хиляди конни воители и им назначил силен и умен командир, който се наричал *Гебесада*¹⁰⁶. Наредил им, че трябва да обходят земите на Азия и да разузнаят условията и положението на тези региони и ако случайно открият някой владетел, на чиято сила не могат да устоят, да не продължават нататък, но бързо да се върнат при него и тогава с мощта на армията си той ще се отправи на бой срещу този владетел. Както наредил Угедей хан, така и било изпълнено. Защото гореказаният командир *Гебесабада*, с десетхилядна дружина от конници, започнал да изследва областите и царствата на Азия. И нападал внезапно и неочаквано градове и крепости, преди обитателите да могат да приготвят някаква защита. Там, където срещал въоръжена съпротива, я смазвал с меч, но запазвал народа. Залавял конете, оръжието и хранителните припаси, съобразно нуждите им, но [воините] не се докосвали до злато и други богатства и се стремял да продължава все напред. Тези татари стигнали чак до голямата планина Кавказ, от която планина не можело да се премине от Вътрешна Азия до Велика Азия против волята на народа на някакъв град, който цар Александър [Велики] наредил да се построи и укрепи в някакъв участък

¹⁰⁶ Монголската армия в тази кампания се командвала от пълководците Джебе и Суботай. Хайтон прави контаминация от имената им под формата на Гебесада, Гебесабада, смятайки ги за един човек.

на морето на Кавказ, където морето докосва самата планина. Но гореказаните десет хиляди татари влезли така внезапно в града и отвсякъде го завзели по такъв начин, че всякаква надежда за защита на гражданите се изпарила. Всички жители на този град, без никакво изключение, били избити от жестокия татарски меч. След това сринали до основи стените на града, та вече никой да не пречи на преминаването им. Самият град бил наричан в древността *Александрета*, но днес се нарича от местните жители Порта Фери [Желязната порта]. Когато татарите загубили време, за да сринат стените на този град, в царството Грузия се разпространила мълвата за пристигането им. Затова някакъв мощен княз на име *Иванус*¹⁰⁷, който по това време управлявал царството Грузия, събрал голямо количество от своите хора и в някаква равнина, която се нарича *Моган*, се противопоставил на татарите и там влязъл в бой с тях и в битката загинали мнозина и от двете страни. Накрая грузинците се обърнали в бягство и били напълно разбити. Татарите продължили ежедневните си преходи и достигнали до някакъв град на султана на Турция, който се нарича на народен език *Арсерон* [дн. Ерзурум, Турция]. Там разбрали от някакви местни хора, които заловили, че султанът на Турция е наблизил, с многобройна войска, поради което татарите не посмели да продължат напред. Султанът на Турция, като чул слуховете за идването на татарите, отправил срещу тях бързо лагерите си. Те, като преценили, че нямат сила да се съпротивляват на толкова и такива врагове, като избегнали сражението, се върнали при господаря си по друг път, който открили край някакъв град на име *Алмалех*¹⁰⁸, и му разказали точно какво им се случило и какво открили, след което се завърнали при владетеля си.

Десета глава

След като Угедей хан разбрал условията и положението на регионите и царствата в Азия, установил, че в тези земи няма никой, който би могъл да се опълчи срещу силата му, и затова повярвал, че лесно ще подчини земите на Азия. Та значи, повикал при себе си тримата си синове, които имал, и на всеки дал голям брой войници, както и голямо количество богатства и добитък. И наредил да тръгнат поотделно из земите и областите на Азия, които трябвало да бъдат подчинени на властта им. И заповядал на първородния, който се наричал *Йочи* [Джучи], да се отправи на запад чак до река Фисон и настоял да не преминава по-нататък по никаква причина, понеже възнамерявал лично да навлезе във Велика Азия. На втория син, на име *Бато* [Бату], наредил да пое-

¹⁰⁷ Иване Мгардзели, грузински пълководец от арменско-грузинско и кюрдско потекло, претендиращ за произход от древната династия Ахемениди, който участвал активно във войните със селджуци и монголи.

¹⁰⁸ Алмалик, прочут средновековен град в Източен Туркестан.

ме път на север. На най-малкия син, който се наричал *Чагадай* [Чагатай], възложил да насочи бойните си стягове на юг. И по този начин разделил синовете си на три части и ги насочил към завладяването на царствата на Азия. След това се отправил със своята войска към околните провинции и земи, и то така, че част от армията му достигнала до царството Катай, а другата част държала царството Тарсе. Пребиваващите в тези области татари изучили писмена, които преди това изобщо нямали. Но започнали да почитат идоли, понеже почти всички жители на тези области са идолопоклонници. И макар че гореказаните татари почитали идоли, както се каза, все пак винаги утвърждавали, че безсмъртният Бог е за предпочитане пред останалите.

Единадесета глава

След като това било свършено така, Угедей хан избрал някакъв силен и умен вожд, на име *Байто* [Байчжу], и му дал 30 000 татарски войници, които на техен език се наричат *камачи*, което значи завоеватели, и наредил да тръгнат по някакъв пряк път и да се отправят по този маршрут, по който вървели 10-те хиляди гореспоменати татари, но не трябвало да се бавят никъде, докато не стигнат до царството Турция и да опитат дали могат да устоят на мощта на султана на Турция, за който се говорело, че е най-силен сред владетелите на Азия. И ако случайно силата на този султан е толкова голяма, че не биха могли да ѝ се противопоставят, да не бързат да влизат в сражение, но да си починат в някоя хубава местност и да известят някого от синовете му, за предпочитане онзи, който е най-близо, да им изпрати помощ, и като я получат, биха могли да влязат по-сигурно във война. И така *Байто* достигнал до царството Турция с 30 000 конници и чул, че този султан, който прогонил преди татарите, бил умрял и бил наследен на трона от някакъв свой син, който се наричал *Гуйотадин*¹⁰⁹. Той, като дочул слухове за идването на татарите, се уплашил много и затова повикал на служба при себе си колкото можал варвари и латинци. И сред останалите имал на служба при себе си срещу гореказаните татари 2000 латинци, които били командвани от двама капитани, единият от които се наричал Йоханес де Лимината, по произход от остров Кипър, а другият се казвал Бонифаций де Молинис, родом от град Венеция.

Дванадесета глава

И така султанът на Турция изпратил молба за помощ до всички съседи и приятели, като обещавал на всички, които му дойдат на помощ, големи бла-

¹⁰⁹ Кейкосроу I Гиятадин (1192 – 1196; 1205 – 1211), султан на Рум.

годарности и дарове. Затова и мнозина съседни, които също се колебаели относно татарите, дошли лично, а други пък изпратили на помощ на султана свои хора. И като така се събрали големи войски, султанът се насочил към онези области, където се скитали татарите, като желаел да ги отдалечи от страната си. Татарите не били стъписани от голямото множество на тези хора, но повели мъжествено войната и започнало сражение в някакво място, наричано *Косадак* [Кьоседаг, в Турция]. По Божия промисъл татарите надделели и мъжествено преследвали своите неприятели и убили мнозина по време на войната. След това окупирали царството Турция в лето Господне 1243-го.

Но след това Угедей хан умрял и бил наследен от някакъв негов син, който се наричал *Гуйо* хан [Гуюк]. Но той живял кратко. Наследил го друг негов роднина, който се наричал *Манго* [Менгу] хан, който бил много силен и умен и подчинил много неприятелски провинции. Накрая, бил толкова смел, че се прехвърлил в Китай с кораби, за да овладее някакъв остров. И докато обсаждал този остров, хората от тези области, които са много интелигентни, изпратили ловци на сюнгери, които се потопили във водата, под кораба, на който бил императорът Менгу хан, и останали толкова дълго, че да пробият този кораб на много места. През нощта водата малко по малко навлизала през дупките в кораба, но никой не се усетил, докато не потънал изцяло, а Менгу хан тутакси се удавил. Татарите, които пристигнали с него, се завърнали и избрали за господар и император брат му *Кубилай* хан. Този Кубилай хан държал властта над татарите 42 години и станал християнин и основал някакъв град в царството Китай, който се наричал *Йонг*¹¹⁰, който е, както се казва, по-голям и от Рим. В този град се установил Кубилай, шестият император на татарите, чак до последния си ден. Но като оставим великия император на татарите, ще разкажем друго за синовете на Угедей хан и за Хулагу и за неговите наследници и за подвизите им.

Тринадесета глава

Как Джучи, първородният син на Угедей хан, подчини царството Туркестан и Малка Персия чак до реката Фисон

Джучи, първородният син на Угедей хан, яздил на запад с цялата си дружина, която му дал баща му. Открил региони и земи, плодородни, богати и изобилни с всякакви блага. Без никаква съпротива от когото и да било, разпънал шатрите си и владял в мир и покой тези земи. Значи завоювал царството Туркестан и Малка Персия и разпрострял властта си чак до бреговете на голямата река Фисон [Амударя]. И като открили в тези земи голямо изобилие от всичко

¹¹⁰ Канбалък, дн. част от Пекин.

необходимо, решили да останат завинаги там и нараснали много на брой и по богатства. И наследниците на Джучи последователно владели тези земи и до днес ги владеят. И тези, които владеят сега тези земи, са двама братя, от които единият се нарича *Чапар*¹¹¹, а другият *Домай* [Доа, Дува]¹¹², и те си разделили помежду си земите и властта и ги владеят и управляват мирно и спокойно.

Четиринадесета глава

За Байто [Бату], втория син на Угедей хан

Бату, с онзи народ, който му бил отстъпил баща му, яздил на север и стигнал до царството Кумания. Куманите, които събрали голям брой бойци, вярвали, че ще могат добре да защитят земята си и се противопоставили на татарите, но били лесно разбити и обърнати в бягство от татарите чак до кралство Унгария. И след това окупирали царството Кумания, прехвърлили се в царството Русия и покорил и него, овладял и страната Газария [Хазария] и царството [Волжка] България и, яздейки по следите на бягащите кумани, достигнал чак до кралството Унгария. И там открил някакви кумани около реката, които пленил. Но другите кумани избягали, понеже татарите не успели да преминат реката. *Бату* препуснал към земите на Аламания, докато не достигнал до някаква река, която тече през херцогството Австрия, и докато татарите вярвали, че ще преминат по някакъв мост, херцогът на Австрия и другите съседни укрепени въпросния мост, поради което пътят на татарите оттам бил преграден. *Бату* бил много разгневен от това и наредил на своите хора да преминат реката, плувайки върху конете си, и навлязъл пръв, като се изложил на смъртна опасност заедно с хората си. Защото, преди конете да успеят да стигнат до другия бряг на реката, се изтощили поради ширината ѝ и заради силата на течението, и така *Бату* и много други татари се издавили в тази река в Аламания. Онези, които още не били навлезли във водите, били объркани от голямата скръб и се върнали в царствата Русия и Кумания, които овладели, както беше казано, и никога вече татарите не се устремили към Аламания. Наследниците на *Бату* след това последователно владели земите, които завоювали, а именно царството Хорезм, царството Кумания и царството Русия. И онзи, който сега владее земите на *Бату*, се нарича *Токтай*¹¹³, който управлява в мир и покой.

¹¹¹ Чапар, един от принцовете на Чагатайския улус във втората половина на XIII и началото на XIV в.

¹¹² Доа или Дува, всъщност съперник на Чапар за наследството на Чагатайския улус. Подялбата на владенията между тях става през 1306 г., но Дува умира малко след това.

¹¹³ Токтай управлява Златната орда в края на XIII в. до смъртта си през 1312 г. Дълго време воюва с темника Ногай, оспорващ властта му. Последният хан на Златната орда, който се придържа към древната монголска религия.

Петнадесета глава

За Чагатай, третия син на Угедей хан, който го наследил

Чагатай, третият син на Угедей хан, с хората, които му поверил баща му, препуснал на юг и стигнал чак до земите на Малка Индия. Открил много пустини, големи планини и неплодни и до такава степен напълно изоставени земи, че не могъл да мине през тях, а изгубил голям брой хора и животни. Тогава се насочил на запад и след много трудности достигнал до брат си Джучи и му разказал за това, какво му се случило по пътя. Джучи, като съчувствал на брат си, отстъпил щедро на него и на хората му част от земите, които бил завоювал, и тези двама братя след това живели заедно и чак до днес наследниците им пребивават съвместно. Но все пак наследниците на по-малкия брат винаги се отнасят с почит към наследниците на по-големия и доволни от своите дялове, живеят в мир и покой. И онзи, който сега владее в земята на Джучи, се нарича *Барак* [Берке]¹¹⁴.

Шестнадесета глава

Как Менгу хан, по настояване на царя на Армения, изпратил своя брат Хулагу на помощ на Светата земя и за унищожение на халифа

В лето Господне 1253, приснопамятният цар на Армения, господарят *Хайтон* [Хетум I]¹¹⁵, като видял, че татарите завладели всички царства, региони и земи чак до царството Турция, по съвета на мъдреците, решил лично да отиде при великия император на татарите, та да може по-лесно да завоюва благоволенieto и обичта му и да сключи с него вечен договор за мир, но първо изпратил господаря *Симбалд* [Семпад Конетабъла¹¹⁶], *конетабъл*¹¹⁷ на царството Армения и негов брат, та като получи разрешение от татарския император, след това да може да пътува по-сигурно. И затова царският брат с много дарове и прекрасна свита отишъл при татарския владетел и отлично провел преговорите, за които бил изпратен. Но пък се бавил четири години, преди да може

¹¹⁴ Берке хан управлява до смъртта си през 1266 г. голяма част от Улуса на Джучи, на чиято база възниква Златната орда. Един от първите Чингисиди, които приемат исляма. Разбира се, по времето на Хайтон от Корикос, Берке хан е вече покойник.

¹¹⁵ Владетел на Киликийска Армения от 1226 до 1270 г.

¹¹⁶ По-големият брат на Хетум I, живял от 1208 до 1276 г. и играл важна политическа роля в Киликийска Армения.

¹¹⁷ Comes stabuli, буквално „началник на конюшната“, висш военен и дворцов чин в Западна Европа.

да се върне у дома. И след като се върнал, разказал най-достоверно всичко, което видял и свършил на брат си, царя. Значи, без никакво забавяне, арменският цар потеглил тайно и със скромна свита. Боял се да не би да го познаят в царството Турция, през което при всички случаи трябвало да мине, но както било угодно на Бога, султанът на Турция бил срамно разбит от някакъв татарски вожд, когото арменският цар открил и го известил за себе си. Когато онзи татарски командир разбрал, че арменският цар е онзи, който се е отправил при императора, го приел с почести и му осигурил закрила чак до царството Кумания и дори отвъд Порта Фери. Там царят открил други татарски вождове и командири, които го съпроводици чак докато не стигнал до град Алмалик, където пребивавал Менгу хан, татарският император и господар. Менгу хан се зарадвал на посещението на арменския цар, най-вече защото, откакто татарите минали отвъд планината Белгиан, нито един велик владетел не бил идвал на посещение. И затова царят на Армения бил посрещнат с голямо благоволение и почит и императорът предоставил на царя някои от най-знатните хора от своя дом, които да го придружават и да му оказват почести. А самият император оказал големи милости и дарил с много царя, така че до днес се разказва за тези големи благодеяния и дарове. Царят на Армения, като си починал няколко дни, се помолил на императора във връзка с извършването на делата, за които бил дошъл, да го удостои с внимание и да му даде разрешение за връщане. Императорът отговорил благосклонно, че ще го стори с удоволствие и без задръжки и понеже му било много приятно, че той дошъл в империята му по свое собствено желание, може да поиска без притеснение всичко, което пожелае. Значи, царят, като помислил, отправил седем искания. Първо, царят на Армения помолил и поискал императора да приеме християнството с хората си, като изостави всички останали секти и да направи така, че да се покръсти заедно със своя народ. Второ, поискал между татарите и християните да бъде сключен вечен мир и приятелство. Трето, изискал във всички земи, които татарите са завладели и ще завладеят, всички християнски църкви и клирът им, бил той *лаически*¹¹⁸ или *религиозен*¹¹⁹, да бъдат откупени и свободни от всякакво робство, и да не бъдат принудени да плащат нещо някому. Четвъртата молба била императорът да благоволи да даде помощ и подкрепа за освобождаването на Гроба Господен и Светата земя от ръцете на сарацините и те да бъдат върнати на християните. Пето, помолил го да заповяда на онези татари, които подчинили царството Турция, да се отправят за унищожаването на град Багдад и на халифа, който е върховен учител и глава на сектата на вероломния Мохамед. Шесто, поискал да му се даде специална привилегия да получава помощ от всички татари, особено от по-близките до царството Армения, във всеки случай на нужда. Седмата молба била такава, а именно всички земи, които са

¹¹⁸ Т. е. свещениците.

¹¹⁹ Монашеството и каноническите свещеници, които живеят в общности, подобни на монашеските.

подвластни на царя на Армения и които сарацините отнели и после попаднали под властта на татарите, трябвало да се върнат на царя на Армения и свръх това, всички земи, които царят на Армения успее да овладее от сарацините, да ги получи и управлява в мир и покой.

Седемнадесета глава

Отговорът на Менгу хан на царя на Армения

Та, значи, Менгу хан, като разбрал всички молби на царя на Армения, наредил да се съберат неговите първенци и съветници и като се посъветвал с тях, отговорил така, в присъствието на всички, на царя на Армения, който бил доведен при него: „Понеже царят на Армения дойде от много далечни земи в нашата империя, без да е принуден да го стори, но по собствена и добра воля, трябва да приемем молбите му, особено онова, което е редно и почтено. И така, на Вас, царю на Армения, казваме, че като приемаме Вашите молби, ще направим така, че да се изпълни всичко с Божията помощ. Първо аз, императорът и господарят на татарите, ще се покръстя и ще повярвам наистина в Христа и всички онези от моя дом, които са покръстени в името на Отца и Сина и Светия Дух, ще приемат вярата, която днес държат християните. И всички останали, които са под моята власт, ще посъветвам да сторят същото. Обаче не смятаме да упражним насилие върху никого, защото вярата не позволява насилие. На второто искане ще отговорим така, понеже искаме да има вечен мир между татарите и християните, но понеже Вие, който сте първият християнски цар, който дойде при наше Императорско Величество, ще трябва да станете главния отговорник за това, християните да спазват спрямо нас и нашите хора мира и съгласието, както ние спрямо тях, с пълно доверие и през цялото време. Искаме също всички християнски църкви и клирици, в каквито и условия да са, било *секуларни*¹²⁰ или *религиозни*¹²¹, да се радват във всички области на нашата империя с привилегиата на свободата. И никой не трябва да им наврежда или да ги притеснява. Относно Светата земя, ще кажем, че ако имаме възможност, ще потеглим ние лично, за да почетем нашия Господ Иисус Христос. Но понеже имаме да вършим много неща в тези области, ще наредим на нашия брат Хулагу да проведе това начинание, както трябва, изцяло и докрай, и да освободи град Йерусалим и цялата Света земя от ръцете на езичниците и да я върне на християните. Относно халифа на Багдад, нареждаме на *Байду* [Байчжу]¹²², ко-

¹²⁰ Обикновеното свещеничество.

¹²¹ Монашеските и каноническите братства.

¹²² Байчжу (1230 – 1260), монголски пълководец, който овладява временно земите на султаната Рум, но по-късно е екзекутиран по заповед на Хулагу по подозрения в измена.

мандващ татарите, които са в царството Турция и на другите, които се намират около тези области, всички да се подчинят на брат ни Хулагу и искаме халифът, като наш главен враг, да бъде унищожен напълно. За привилегията, която моли да има царят на Армения относно получаване на помощ от татарите, искаме, щото такава привилегия да му се съчини съобразно пълната му воля и на драго сърце ще я утвърдим. Последно относно това, което поиска царят на Армения, ще направим така, че земите от царството му, които са били отнети от сарацините и след това са били окупирани от татарите, да му се възвърнат и това ще отстъпим на драго сърце и искаме брат ни Хулагу да върне всички тези земи. И желяем и нареждаме освен това от земите, които сме овладели от вероломните сарацини, да се отстъпят на гореказания цар много замъци за увеличаване и укрепване на царството му по специална милост“.

Осемнадесета глава

За Менгу хан, как се покръсти в Христа

След като Менгу хан изпълнил и потвърдил на драго сърце исканията на царя на Армения чрез тогава издадените привилегии, веднага поискал да приеме светото Кръщение. И бил покръстен от ръцете на някакъв епископ, който бил канцлер на царя на Армения. И всички от неговата фамилия били покръстени и също много други от двата пола, знатни и благородни¹²³. Посочил освен това онези, които трябвало да последват брат му Хулагу на помощ на Светата земя. Хулагу и царят на Армения препуснали заедно, докато не прекосили голямата река Фисон. Също така Хулагу с голяма войска нападнал отвсякъде земите и регионите и преди да изминат шест месеца подчинил на властта си цялото Персийско царство. И понеже по това време Персийското царство нямало владетел и господар, било лесно покорено, завзел без съпротива всички земи чак до онази област, в която живеят *асасините*¹²⁴. Тези *асасини* били хора неверници, които нямали никакъв закон и вяра освен онова, което ги учил князът им, по чиято заповед се излагали леко и доброволно на смърт. Но тези гореказани *асасини* имали и някаква непревземаема крепост, която се наричала *Тидаго*. Тази крепост била снабдена с всичко необходимо и толкова силна, че не се бояла отникъде от удар. И Хулагу наредил на някакъв вожд на

¹²³ Всъщност Менгу хан се придържа към политиката на религиозна толерантност, характерна за ранните монголски владетели. Контактите му с християнските сили обаче запазват изцяло политически характер.

¹²⁴ Букв. „пушещи хашиш“, войнствен низаритски исмаилитски орден, възникнал в XI в. в Сирия и Персия, обвиняван в множество политически убийства и терористични акции. Унищожен от монголите на Хулагу през 1256 г., когато е превзета главната им крепост Аламут в дн. Иран.

10 000 татари, които бил изпратил за охрана на Персийското царство, което подчинил, както бе посочено, да обсади тази крепост и докато не я превземе, да не се оттегля. След това татарите обсаждали тази крепост 27 години, зиме и лете. Накрая *асасините* предали крепостта поради повреда на дрехите си, а не заради липса на хранителни припаси или някаква друга причина. По това време, в което Хулагу отсъствал поради обсадата на крепостта и охраната на Персийското царство, царят на Армения взел от него позволение за връщане, понеже бил отсъствал дълго от царството си. Хулагу дал почетно разрешение на царя и на връщане му дал и много дарове. И наредил на *Байду*, който бил в царството Турция, да осигури безопасно съпровождане, без никаква заплаха, на царя на Армения чак до входа на неговото царство, а заповедта му била изцяло изпълнена. После, след три години и половина, цар Хайтон се завърнал в Армения, щастлив и весел, по милостта на Иисуса Христа.

Деветнадесета глава

Как Хулагу завзел Багдад и убил халифа, който бил учител и ръководител на сектата на Мохамед

След като Хулагу се разпоредил относно делата на Персийското царство, както било нужно и необходимо, се прехвърлил в някаква богата провинция, която се наричала *Сорлот*¹²⁵ и там през цялото лято се отдал на покой и усамотение. С идването на зимата обсадил град Багдад, където резидирал халифът, който се наричал учител на закона, и сектата на вероломния Мохамед. Хулагу наредил във войската да се включат 30 000 татари, които се намирили в царство Турция. И след като отвсякъде се събрали хората му, започнал да напада града от всички страни, който град бил превзет насилствено и без загуби. Всички сарацини от града били съсечени, с изключение на малцина, които намерили спасение в бягството. Халифът, заловен жив, бил отведен при Хулагу. В Багдад били открити толкова богатства и изобилни съкровища в количество, което е трудно да се повярва, че съществува на този свят. Татарите си разделили плячката, от която всички забогатели невероятно. И град Багдад бил завзет в лето Господне 1258-о.

След като Хулагу издал нарежданията си и заповедите за град Багдад, при него бил доведен халифът и му било наредено да представи цялата си хазна. И като Хулагу видял такова изобилие от съкровища, попитал халифа: „Съзнаваш ли, че цялото това съкровище, което виждаш, е твое?“ „Абсолютно!“ – рекъл онзи. Тогава Хулагу продължил: „Тогава защо не събра с това съкровище наемници и съседни, за да защитиш земята си от мощта на татарите?“.

¹²⁵ Вероятно областта на гр. Сарлак, Западен Иран.

Онзи отвърнал: „Понеже вярвах, че моите хора ще бъдат достатъчни. Понеже моите съветници твърдяха, че дори и жените ще могат да защитят града“. А Хулагу казал: „Халифе, ти си учител и ръководител на всички мохамедани и си най-почитан сред своите. Такъв и толкова велик учител на другите не бива да се храни с обикновена храна. И понеже си жадувал за злато, ще пиеш злато. На тебе ще ти дадем всички тези скъпоценности, които толкова много обичаше“. И наредил халифът да бъде поставен в една красива стая, целият гол, и пред него да се разстелят бисери и злато. И наредил да не му се дава никаква друга храна или питие. И така онзи алчен нещастник свършил мизерния си живот горчиво с ужасна смърт и след това вече нямало халиф в Багдад.

След като Хулагу овладял Багдад и останалите околни страни, разделил според собствените си желания богатствата и провинциите, които придобил, между вождовете и управителите, и наредил християните да бъдат третиранни с уважение и благосклонност и да им се повери охраната на крепостите и укрепленията, които завзел, а сарацините наредил да се подложат на тежко робство. Хулагу имал някаква съпруга на име *Докос Хатун* [Докуз Хатун]¹²⁶, която била християнка, потомка на онези царе, които, като видели звезда на изток, дошли да почетат Рождеството Христово. И тази госпожа, която била изключително ревностна християнка, измолила да бъдат разрушени всички сарацински храмове и да се нареди повече да не се отбелязват никакви тържества в името на Мохамед. Хулагу се съгласил с онова, което искала госпожата, и тя сама организираща пълното разрушаване на сарацинските храмове. И така сарацините били поставени под такова иго, че не смеели да се покажат навън.

Двадесета глава

Как Хулагу овладял град Халеб и Дамаск и освободил Светата земя чак до Египетската пустиня

След като Хулагу си починал една година, изпратил вест на арменския цар да се яви с хората си край град *Рохаис* [Едеса], в царството Месопотамия, понеже възнамерявал да освободи Светата земя и да я върне на християните. И искал арменския цар да вземе участие в това дело, както бил наредил брат му, императорът на татарите, Менгу хан. Приспоаметният цар Хайтон във весело и добро настроение се отправил на път с голяма дружина от отлични конници и пехотинци, понеже по това време царството Армения процъфтявало до такава степен, че можело да извади 12 000 конници и 60 000 бронирани пехотинци.

¹²⁶ Съпруга на Хулагу от тюркското племе кераити, ум. 1265 г., несторианска християнка по вероизповедание, майка на Абага хан.

И аз, който съм очевидец на тези събития, мога да го твърдя най-достоверно. Когато арменският цар пристигнал, както заповядал Хулагу и разговаряли относно освобождаването на Светата земя, арменският цар рекъл на Хулагу: „Господарю, султанът на Халеб владее изцяло царството Сирия, в което е разположен светият град Йерусалим. И след като възнамерявате да овладеете Светата земя, както ми се струва, първо трябва да се обсади град Халеб, който е столица и най-важно място на цялото царство Сирия. Защото, ако град Халеб се предаде на властта Ви, ще можете да овладеете по-лесно и останалите земи“¹²⁷. И така съветът на царя се понравил на Хулагу. И започнал да обсажда град Халеб, който бил много силно укрепен град, обграден със стени, пълен с народ и изобилни богатства. Хулагу обаче нападнал града отвсякъде с тунели, магарета, лъкове, балисти и всякакви разнообразни родове оръжия, и то така мъжествено, че макар и градът да се смятал за непревзимаем, все пак го овладели в рамките на девет дни. В самия град Халеб било открито голямо количество съкровища. А пък имало някаква крепост в центъра на града, която се удържала 11 дни, след като градът бил овладян, но в крайна сметка тази крепост била овладяна чрез тунел. И градът Халеб бил превзет и след това и царството Сирия било завладяно през 1260-о лето Господне.

Когато султанът на Халеб, който се наричал *Мелек Насер*¹²⁷ и по това време се намирал в град Дамаск, разбрал, че град Халеб е завзет и че е пленена съпругата му с децата, които се намирали там, нищо друго не му дошло наум, освен да коленичи в нозете на Хулагу и с подгънати колене да моли милост. Надявал се така да си върне съпругата и децата и че ще запази поне част от владенията си. Султанът обаче се измамил в очакванията си, понеже Хулагу го изпратил с децата и съпругата му в царството Персия, за да може да управлява в земите на Сирия без никакви безпокойства. И като тези неща били уредени, дал голяма част от плячката на царя на Армения и му дал от завладените земи, от които арменският цар приел някои крепости, разположени най-близко до царството Армения, и ги укрепил изцяло съобразно волята си. След това Хулагу изпратил вест за княза на Антиохия, който бил зет на арменския цар, почел много този княз и му дал чудесни привилегии. Неговите владения, някога отнети от сарацините, а сега върнати под властта му, наредил да се предадат на този княз мирно и спокойно.

Двадесет и първа глава

След като Хулагу уредил всичко необходимо около охраната на Халеб, Дамаск и останалите околни земи, които завзел, докато възнамерявал да се

¹²⁷ Ан Насър Юсуф или ал Малик Насър (1236 – 1260), кюрдски аюбидски владетел на Халеб и Дамаск (1250 – 1260).

отправи в Йерусалимското кралство, за да го отнеме от ръцете на сарацините, за да го върне на християните, дошъл някакъв пратеник, който му донесъл тъжната новина за смъртта на брат му и му разказал, че Татарската империя след смъртта на Менгу хан няма никакъв господар и управник и че очакват ежедневно пристигането му, за го поставят на трона на брат му.

Двадесет и втора глава

Хулагу, като чул слуховете за смъртта на брат си, бил обзет от голяма скръб и решил да се върне у дома, за да поеме властта в империята. И така назначил някакъв благородник, на име *Гибога*¹²⁸, и го направил вожд на 10 000 татари, които оставил за отбраната на царството Сирия и заповядал още Йерусалим и другите християнски земи да се върнат на християните. След това Хулагу заминал по най-бързия начин, като се насочил на изток и наредил в Табриз да остане на негово място синът му Абага по негова заповед и усмотрение.

И когато Хулагу поел пътя си, за да достигне до властта, пред него се появили някакви пратеници, които му разказали, че всички благородници и първенци от татарския двор избрали за император брат му Кубилай¹²⁹, и го поставили като техен господар и го настанили на императорския трон.

Двадесет и трета глава

За него

Като чул това, Хулагу бил много ядосан и като не можел да направи нищо повече, се върнал в Табриз, където бил оставил хората си. И докато се бавел в Табриз, появили се слухове, че *Барка*¹³⁰, който владее земята на онзи Бату, който се удавил в една река в Алемания, бил дошъл с голямо снаряжение, като се надявал да го отстрани, ако е възможно. И така, като чул всички тези приказки, Хулагу веднага събрал хората си и се противопоставил на враговете си върху леда на някаква река и там започнал сражение с тях. Поради тежестта на хората и конете, ледовете се пропукали и от двете страни потънали около 30 000 татари. След това всички се оттеглили натъжени от загубата на своите хора.

¹²⁸ Китбука Нойон, монголски пълководец от тюркското племе найман, несторианин по вероизповедание, ум. през 1260 г.

¹²⁹ Кубилай (Хубилай) хан (1260 – 1294), велик хан на Монголската империя, император на Китай от династията Юан.

¹³⁰ Берке хан, владетел на Златната орда.

Двадесет и четвърта глава

За пълководеца Гибога

Гибога, когото Хулагу изпратил в царството Сирия и в провинция Палестина, владял тези земи в мир и покой и обичал много християните, понеже сам произхождал от онези царе, които дошли да почетат раждането на Христа. И докато усърдно работел Светата земя да бъде върната на християните, дяволът посял семената на раздора между него и тамошните християни. И това станало така. В земята на Белфор¹³¹, във владението Сидон¹³², имало много села, където живеели сарацини, които плащали някакъв данък на татарите. Случило се така, че някакви хора от Сидон и Белфор, събрани наедно, ограбили тези селища и къщи и убили много сарацини. Останалите били отведени като плячка с много добитък. Някакъв внук на гореказания *Гибога* с малък конен отряд последвал бързо онези християни, които постъпили по този начин, и ги убеждавал да върнат плячката, но някои от техните спътници го нападнали и го убили заедно с няколко от неговите татари, и като им отрязали главите, ги отнесли.

Когато *Гибога* разбрал, че християните убили внука му по такъв начин, обсадил с мощта си постоянно град Сидон, предал на меч и погубил колкото могъл да улови християни, превзел града Сидон, подпалил го и унищожил голяма част от стените. Умрели обаче малцина от гражданите, защото се оттеглили на някакъв остров. Никога вече след това татарите нямали доверие на християните в Сирия, нито пък сирийците имали доверие в татарите. След това обаче татарите били изтласкани от царството Сирия от мощта на египетския султан, както ще обясним по-подробно нататък.

Двадесет и пета глава

Как султанът на Египет прогонил от царство Сирия татарите, които Хулагу бил оставил за отбрана на страната

Междувременно докато Хулагу воювал с гореспоменатия *Барка* [Берке], египетският султан, като събрал войската си, излязъл от Египетската земя и пристигнал в провинцията Палестина, до мястото, наречено *Хаймалот*¹³³, където воювал с *Гибога*, татарския пълководец. И все пак *Гибога* бил разбит и загинал в сражението. Татарите, които успели да избягат от боя, пристигнали

¹³¹ Кръстоносният замък Бофор или Белфор, дн. развалини край с. Арнун, Ливан.

¹³² Дн. гр. Сайда, Ливан.

¹³³ Битката при Айн Джалут в Южна Галилея, 3 септември 1260 г.

в царство Армения и тогава царство Сирия преминало под властта на султана, с изключение на няколко християнски града, разположени покрай морето, които били в ръцете на християните.

Двадесет и шеста глава

Когато Хулагу дочул слуховете за султана на Египет, който нападнал царство Сирия и прогонил хората му, веднага събрал войската си и изпратил нареждане при царя на Армения и царя на Грузия и до другите християни от Изтока да се подготвят с всички сили за поход срещу султана на Египет. И когато възнамерявал да потегли на път, се разболял от някаква болест, и това го забавило петнадесет дни и накрая умрял от тази болест. По тази причина току-що наченатото дело за Светата земя било напълно изоставено. След смъртта на Хулагу го наследил синът му Абага. Той помолил вуйчо си Кубилай хан да го утвърди във владенията му. Това Кубилай хан извършил на драго сърце, понеже знаел, че онзи е най-умен от всичките синове на Хулагу и след това бил наречен Абага хан. И Абага хан започнал да управлява в лето Господне 1264-то.

Двадесет и седма глава

За Абага хан, сина на Хулагу, и за неговото управление

Абага хан бил умен, управлявал честито своите владения и земи и, с изключение на две неща, бил щастлив във всичко. В едното нещо, очевидно понеже не искал да се покръсти и да стане християнин, както бил баща му, но почитал идоли и вярвал на идолопоклонските жреци. Второ, че през целия си живот воювал със съседите си постоянно и затова нямал време, в което да може да нападне султана на Египет. И затова султанът останал дълго време на спокойствие и така властта на султана се умножила значително, понеже сарацините, които могли да избягат от земите и властта на татарите, всички избягали в Египет, та да избегнат тежките данъци, с които ги обложили татарите.

Как султанът на Египет изпратил своите пратеници по море до царството Кумания и за договора, сключен с татарите от тези земи срещу Абага хан

Освен това, султанът на Египет извършил нещо много умно, понеже изпратил свои пратеници по море при татарите, които се намирали в царството

Кумания и царството Русия, и сключил с тези татари споразумение, а именно – когато Абага хан би пожелал да започне война срещу султана, тези татари да нападнат земите му и така да го принудят да не може да напада земите на султана. И обратно, султанът обещал да нападне земите на Абага хан, когато реши да напада тези татари или земите им. И чрез това споразумение и договор, което султанът сключил с онези татари, той можел без никакви пречки да напада християните и по-лесно да окупира крепостите и земите им. И поради това те загубили града Антиохия и много други крепости и земи, които притежавали в царството Сирия, както по-надолу ще бъде обяснено в книгата за завоеванията на Готфрид Булонски. Но за да се върнем към темата, трябва това и други въпроси да преминем накратко.

Двадесет и осма глава

Как султанът на Египет победил войската на царя на Армения и за двамата синове на царя, как единият бил пленен, а другият бил убит на война

След това султанът на Египет, на име *Бендокдар*¹³⁴, се ошастливил, понеже разбил мощта на арменския цар, макар и той по това време да бил много могъщ и много често нанасял тежки загуби на сарацините, като многократно опустошавал земите им. Но станало така, че арменският цар с голяма дружина от свои хора заминал във владенията на татарите. А *Бендокдар*, султанът на Египет, като узнал това, решил да навлезе в царството Армения, но не можал лично да участва, а изпратил на свое място някакъв свой пълководец с голямо количество войници. Синовете на царя на Армения, като събрали всички годни да носят оръжие, се опълчили срещу неверните агаряни на входа на царството и започнали мъжествено война с тях. Накрая все пак арменската войска била разбита и от двамата синове на царя, единият бил пленен, а другият – загинал във войната. И така сарацините като нахлули в земите на царство Армения, опустошили почти цялата равнина и отвсякъде откъснали безбройни богатства, за голяма щета на християните. От това мощта на враговете нараснала много, а силата на християните от царството Армения многократно се намалила. Арменският цар, който винаги бил готов за унищожаването на неверниците и за издигането на християнската вяра, като чул злощастната мътва за своето царство, бил много разстроен и започнал да мисли как да отмъсти на враговете и да им създаде проблеми и щети. След това многократно ходил при Абага и му изпращал пратеници, като го молел за помощ за християните и за унищожаване на сектата на вероломния Мохамед.

¹³⁴ Байбарс I, известен и като Ал Бундукдари (1260 – 1277)

Абага, който водел война със съседните му татари, се извинявал и отговарял, че не би могъл да удовлетвори молбите на царя в този момент. Също така царят, като осъзнал, че не ще може така, както казал, да получи помощ от татарите, изпратил пратениците си при султана на Египет и сключил с него договор, че ще може да освободи от затвора му сина си. Султанът също известил царя, че ако може да му върне някакъв негов близък, на име *Санголаскар*¹³⁵, който татарите държали в плен, и ако му върне крепостта Халеб, която Хулагу му бил предал, той ще му върне по-раншната свобода. След това арменският цар се потрудил татарите да дадат *Санголаскар*, приятеля на султана, в замяна на сина му. След това султанът върнал царския син и взел приятеля си, а царят върнал на султана крепостта *Тарбсах*¹³⁶ и наредил да се разрушат още две други крепости по искане на султана. И по този начин синът на царя на Армения, господин *Ливон*¹³⁷, бил освободен от затвора. След малко време приснопаметният цар Хайтон, който управлявал 45 години и направил много добрини на християните, предал царството и властта на своя син, освободен от египетския затвор. А самият той, като се отказал от мирската суета, приел монашески сан и бил наречен Макарий, като си променил името, съобразно обичая на арменците, които, когато приемат религиозен сан, си променят собствените имена. Не след дълго цар Хайтон, който станал монах, починал в мир, преселвайки се при Господа, в лето Господне 1270-о.

Двадесет и девета глава

За господаря Ливон, цар на Армения

Синът на приснопаметния цар Хайтон, цар Ливон, бил силен и умен, управлявал далновидно царството си и бил много обичан и от татарите, и от своите. Много големи усилия положил по свое време за унищожаването на сарацините чрез татарите. Случило се така, че Абага победил някакви негови съседи, които му обявили война, и ги прогонил надалеч от земите си. По същото време султанът на Египет *Бендокдар* с цялата си войска нахлул в царството Турция и убил там много татари, понеже много селища и градове били поставени под неговата власт и разпоредби. Сарацинът на име *Парвана*¹³⁸ бил татарски пълководец в царството Турция и, като вдигнал бунт, се опитал

¹³⁵ Шамсаддин Сунгур ал-Ашкар, емир, фаворит на султан Байбарс I. По-късно се провъзгласява за султан в Дамаск под името ал-Малик ал-Камил.

¹³⁶ Ал Дарбасак, Тарпасак, в Сирия.

¹³⁷ Левон II, понякога III (1270 – 1289), вторият владетел от династията Хетумиди.

¹³⁸ Муинеддин Сулайман, *перване* [ковчежник], приближен на Кейкосроу I, а по-късно монголски наместник в Рум.

да унищожи и прогони всички татари от царството Турция. Абага, като узнал за това от пратеници на арменския цар, бързо препуснал натам с цялата си войска и изминал за петнадесет дни 40 дена път. Султанът, като разбрал веднага за идването на татарите, се оттеглил с цялата възможна бързина, но все пак не могъл да се оттегли така бързо, така че татарите, които го последвали вихрено, достигнали края на армията му на границите на Египет¹³⁹ на място, наречено *Пас Бланк* [Белият проход]¹⁴⁰. И така, като връхлетели върху крайните отряди на сарацините, пленили 2000 конни бойци. Пленили и пет племена кюрди, които пребивавали в този регион, като придобили големи богатства. Също така Абага пристигнал чак до границите на Египет, но съветът на мъдреците бил да не продължава поради горещината, тъй като тази земя е извънмерно гореща и татарите и техните животни, които дошли бързо от много далеч, не биха могли да удържат на тежките условия и жегите. След това Абага се върнал в Турция и разорил и опустошил всички земи, които се били предали на султана. Заловил предателя *Парвана* и по татарски обичай го набил на кол заедно със съмишлениците му, свои и чужди, и заповядал във всичките гозби, от които яде, да му се поднасят от месата на онзи. Този Абага ядял от тях и давал да вкусят и на всички свои първенци. И така отмъстил Абага на най-подлия предател *Парвана*.

Тридесета глава

За него

След като Абага изпълнил заплануваното за царството Турция и неговите хора били отрупани с огромни богатства и плячка, която отнели от враговете на владичеството си и от бунтовниците, повикал при себе си царя на Армения, който му бил съюзник, и му предоставил царството Турция за вечно владение. Защото Абага не искал в тази земя да има владетел от сарацинския род, понеже постоянно се съмнявал в тяхната измяна. А царят и неговият баща винаги се държали приятелски и вярно спрямо татарската власт. Царят, като знаел това и го разбираше, обсипал Абага с големи благодарности за този дар и любезно се отказал от управлението на царство Турция. Той уверявал, че не може успешно да управлява две царства, най-вече понеже султанът на Египет бил в зенита на мощта си и се стремял да нанесе възможно най-голяма вреда на царството Армения, поради което му изглеждало напълно достатъчно, ако може, да състави план за отбраната на Армения. Все пак царят на Армения дал съвет на Абага така да се разпорежи за царството Турция, че по никакъв

¹³⁹ Имат се предвид мамелюкските владения в Сирия.

¹⁴⁰ Акче Боаз, проход в Акчедаг, в Югоизточна Турция.

начин да няма съмнение за въстание и да не дава властта над тази област на някой сарацин, но да постави в земята на Турция някой татарин, достоен мъж, който да управлява земите и да управлява вярно. Абага, като възприел съвета на царя, вече въобще не искал да допусне някой сарацин да получи някаква власт или сила.

Тридесет и първа глава

След като това било уредено по този начин, царят на Армения помолил Абага да даде нужната помощ за освобождение на Светата земя, което онзи обещал на драго сърце. И Абага посъветвал да се изпратят пратеници до папата и до другите християнски царе и владетели на Запада, за да изпратят помощ или да дойдат в Светата земя, та като освободят територията, да могат да я предадат под християнска отбрана. След това царят на Армения се върнал в страната си и изпратил пратениците си при папата и при другите царе и владетели на Запада. И след като Абага се разпоредил относно царството Турция по всички въпроси, които имало да се уреждат, се върнал в страната Хорасан, където бил оставил двора си.

Бендокдар, египетският султан, на когото татарите нанесли щети и погубил, както беше обяснено по-горе, умрял внезапно, след като изпил смъртоносна отрова, преди да може да достигне до град Дамаск. От това християните от Изтока били обзети от голяма радост, а сарацините изпаднали в дълбока скръб, тъй като твърдели, че след смъртта на Саладин¹⁴¹ не са имали друг такъв мощен владетел. След смъртта на *Бендокдар*, султан станал един на име *Мелек Саит*¹⁴², негово дете, който обаче не след дълго бил отстранен от власт от някакъв свой приближен, на име *Елфи*¹⁴³, който узурпирал властта и станал султан на Египет и за когото ще бъде разказано по-подробно по-нататък.

Тридесет и втора глава

Как Абага изпратил брат си Мангодамор с арменския цар в Сирия

Като дошло времето, в което Абага възнамерявал да потегли срещу султана, той се разпоредил брат му *Мангодамор* [Менгу Тимур]¹⁴⁴ най-напред да

¹⁴¹ Салахаддин Юсуф ибн Аюб (1137 – 1198) от династията Аюбиди. Прочут египетски султан от кюрдски произход.

¹⁴² Ал Саид Насираддин или Мухаммад Барака хан (1277 – 1279) – египетски султан.

¹⁴³ Саифаддин Калаун или Ал Алфи (1279 – 1290) – египетски султан.

¹⁴⁴ Брат на Абага хан, който не бива да се смесва с тогавашния хан на Златната орда, Менгу Тимур.

препусне с 30 000 татари към царството Сирия и ако случайно султанът му се опълчи, да се държи мъжки. Ако султанът не се осмели да му се противопостави, да завземе земите и местностите на Сирия и да ги предаде за охрана на християните и да не се връща оттам, понеже смятал да нападне мощно царството Египет. И така *Мангодамор* се отправил на път и като изминавал маршрута си, приближил царството Армения. След това царят на Армения пристигнал при него с голяма конна свита. Като навлезли в царството Сирия, опустошили цялата територия на страната чак до град Хомс, който сега се нарича *Камела* и е разположен в средата на царството Сирия. Пред този град се простира една много красива равнина и там султанът на Египет събрал хората си, за да се бие с татарите. Та, значи, сарацините от едната страна и християните и татарите от другата се вплели в голяма битка. Царят на Армения, заедно с християните, бил начело на десния фланг на войската, като нападнал мъжествено левия фланг на сектата на вероломния Мохамед, го прогонил чак до град Хомс и на три левги отвъд него, като избивал жестоко враговете. *Конетабълът* на армията на *Мангодамор*, който се наричал *Алинак*¹⁴⁵, разбил мощно другата част от армията на султана и в продължение на три дни преследвал враговете, като ги избивал без милост, именно чак до някакъв град, който се нарича *Кара* [Харан]. И когато повярвали, че ще могат да унищожат мощта на султана, *Мангодамор*, който никога не бил виждал ужасите на сражението, се уплашил без реална причина от някакви сарацини, които се наричат на арабски език бедуини, отстъпил със свитата, като изоставил полето на победата и увлякъл след себе си царя на Армения и другия свой вожд, които преследвали враговете. И когато султанът, който мислел, че е загубил всичко, видял бойното поле празно и изоставено, се изкачил на някакво хълмче с 4000 бойци, като се укрепил здраво. Царят на Армения, който се връщал от боя, като не открил *Мангодамор*, бил много учуден. Като узнал по кой път е тръгнал, го последвал. *Алинак*, гореспоменатият вожд и пълководец на татарите, чакал два дни в областта, в която преследвал сарацините, като очаквал, че неговият господар *Мангодамор* ще препусне след него, както се полагало, за да подчини враговете и страната на тези, които победили. Като узнал истината за оттеглянето на *Мангодамор*, сам, заедно с хората си, се оттеглил след него и като достигнал до реката Ефрат, открил там *Мангодамор*, чакащ отпред на осем дни път.

И аз, по мое време, видях, че поради една грешка на вожда онези, които най-напред бяха победители, излязоха в крайна сметка победени. След това съхранените татари се върнали в родината си. Царят на Армения изпитал много неудобства, трудности и щети по пътя с хората си, понеже поради продължителния път и оскъдицата на фураж конете били така уморени, че не можели да вървят. И така, поотделно, християните, движещи се направо към

¹⁴⁵ Един от известните пълководци по времето на Абага хан, командващ част от „лявото крило“ на армията на Илханата.

царството Армения, по-често се натъквали на сарацините, намиращи се в тези области, и били избивани безмилостно. Затова голяма част от войската на арменския цар била погубена и там загинали почти всички първенци. И това нещастие се случило на *Мангодамор* през лето Господне 1282-ро.

Тридесет и трета глава

След като Абага хан разбрал за всичко това, изпратил заповед до всички свои хора, с която нареждал да се остави само охрана на градовете, а всички останали да побързат към него със своите отряди. И когато събрал отвсякъде армията си, за да потегли срещу султана на Вавилония [Египет] и народа му, ако е рекъл Господ, се появил някакъв син на дявола, сарацин от Персийското царство, и дал такива дарове на някои от онези, които служели на Абага и на които ханът се доверявал много, за да поднесат на Абага и брат му *Мангодамор* в един и същ ден смъртоносна отрова и, за съжаление, и двамата умрели, като се борили осем дни със смъртта. От онези, които извършили това престъпление, по-късно истината излязла наяве и това те признали след мъчения. И умрял Абага хан в лето Господне 1282-ро.

Тридесет и четвърта глава

Как след смъртта на Абага император на татарите станал брат му Тангодар, който станал ужасен сарацин

След смъртта на Абага хан се събрали всички първенци на татарите и определили за свой господар и император един друг от синовете на Хулагу, който се наричал *Тангодар* [Текудер] и бил по-стар от другите си братя. По време на юношеството си приел светото Кръщение и получил кръстното име Николай, но като възмъжал поради приятелство със сарацините, чиито проповеди харесал, станал ужасен сарацин и отхвърлил християнската вяра. Искал да се нарича *Мохамед хан*¹⁴⁶. С това си име искал да направи така, че всички татари да влязат в сектата на коварния Мохамед и които не смеел да принуди явно, подкупвал с дарове, милости и почести. Така по времето на този Мохамед хан много татари приели сарацинската вяра и секта, което е очевидно сега. Освен това, онова дяволско изчадие Мохамед започнал да унищожавя всички християнски църкви и наредил да не се осмеляват да служат повече. Започнал открито да проповядва сектата и догмата на коварния Мохамед и наредил да бъдат заточавани християните, а в град Табриз

¹⁴⁶ Всъщност Ахмад Тегюдер или Текудер хан.

наредил пред него да се сринат изцяло няколко църкви. Освен това, този изменник Мохамед изпратил специални пратеници при султана на Египет, сключил договор за мир и съгласие с него и предложил да принуди всички християни, живеещи в земите му, да бъдат принудени да станат сарацини или да бъдат обезглавени. От това сарацините се възраждали извънредно много, а християните пристъпвали тъжни и плахи, понеже не им оставало нищо друго, освен да молят Господа за милост. Понеже предусещали приближаването на голямо гонение на християните, каквото до този момент не било виждано. Също така този дявол Мохамед изпратил заповед до царя на Армения и царя на Грузия и до другите християни от Изтока да дойдат при него без забавяне, но християните, като отказали да изпълнят заповедите му, сметнали, че е по-добре да се защитят от него с оръжие в ръка, като не виждали никаква друга възможност за спасение. И когато християните, намиращи се под властта на този ужасен Мохамед, били така силно огорчени, че предпочитали да умрат, вместо да живеят, Господ, който никога не изоставя вярващите в Него, изпратил утеха на всички християни, защото един от братята и един племенник на този Мохамед, който се наричал Аргун, въстали срещу този Мохамед поради злините, които извършвал. И те известили Кубилай хан, великият татарски император, че този ужасен Мохамед, като изоставил традициите на предците си, бил станал вероломен сарацин, и че можал освен това да склони някои татари да станат сарацини. Като чул това, императорът Кубилай хан бил много разгневен и съобщил на Мохамед, че трябва да се поправи и да се въздържа от злодеянията си, инак ще се отправят на война срещу него. И като разбрал това, гореказаният Мохамед бил изпълнен с голямо негодувание и понеже нямало никой, който да посмее да се опълчи срещу неговата воля, освен гореказаните му брат и племенник, толкова съгрешил, че наредил да убият брат му и мислел да стори същото и с племенника си Аргун. И потеглил с голяма войска, за да залови и задържи своя племенник. Аргун, който не можел да устои на така голямата мощ на своя враг, избягал в планините и се затворил в някаква мощна крепост. Накрая онзи син на неправдата Мохамед обсадил тази крепост, като я обсаждал без успех с войската си. Аргун пък се отбранявал мъжествено с хората си. И накрая се предал на Мохамед, като било сключено споразумение, а именно – че животът и властта му ще бъдат запазени.

Тридесет и пета глава

След като Мохамед хан заловил Аргун, го предал на своя *конетабъл*, за да бъде отведен под стража, и се върнал обратно към Табриз, където оставил децата и жените си. И като след осем дни приближил Табриз, заповядал всички да пристигнат малко след него и наредил на своя *конетабъл*

тайно да убие племенника му Аргун и да му донесе главата му в Табриз. Като се разпоредил по този начин, Мохамед избързал преди останалите. Между онези, които получили заповедта, която била така престъпна, имало някакъв велик и могъщ човек, който бил отгледан от Абага хан, баща на този Аргун, който, подбуден от благочестие, свикал тайно най-верните си хора и в същата нощ, въоръжени, посекли *конетабъла* и хората му, като спасили от смърт и затвор Аргун и го провъзгласили за свой господар. И направили така, че останалите, било от страх или от обич, да се подчинят на неговите заповеди и разпоредби. И така, като тези неща били уредени по този начин, Аргун, със свита от верни хора, подгонил бързо Мохамед и лично го заловил, преди да пристигне в град Табриз. Като го пленил, наредил да бъде разсечен на две пред него. И така умряло това проклето куче, Мохамед, враг на Господа и на християнската вяра, преди да успее да навърши и две години управление.

Тридесет и шеста глава

За Аргун, сина на Абага, за управлението му и неговите подвизи

В лето Господне 1285-о, след смъртта на Мохамед, врага на християнската вяра, Аргун, синът на Абага, поел бащината си власт, но заради почит към императора не пожелал да се нарече хан, а и поради заповедите на императора. И освен това, Аргун изпратил при татарския император свои специални пратеници, които той приел благосклонно и бил много доволен заради убийството на ужасния Мохамед. После императорът утвърдил Аргун във властта му и поискал да бъде наричан от всички хан. И изпратил от своите дворцови първенци и наредил да го поставят върху императорски трон и оттогава Аргун бил наричан от всички хан. И поради това, че тогава бил поставен на трона от великия господар на татарите, бил повече почитен от другите си предшественици. Този Аргун бил много красив и силен и управлявал достойно и благоразумно. Обичал и много почитал християните, а християнските църкви, които Мохамед наредил да се разрушат, поправил. След това при него дошли царят на Армения, царят на Грузия и други християни от Изтока, които смирено помолили да им предостави план и помощ, за да може Светата земя да бъде изтръгната и освободена от ръцете на езичниците. Аргун също така отговорил благосклонно, че ще направи с удоволствие онова, което може, в чест на нашия Господ Иисус Христос и християнската вяра. И освен това, възнамерявал да склучи договори за мир със съседите си, за да може с цялата си мощ да нанесе ущърб и погубел на султана. И когато Аргун, като се съсредоточил върху това добро начинание, поискал мир и съгласие със съседите си, на четвъртата година от управлението си, по Божията воля, починал и го

наследил един от братята му на име *Кегатон* [Гайхату]. Той бил най-неспособният и най-безполезният владетел, който имали въобще татарите от времето на Чингис хан, както и по-долу ще опишем.

Тридесет и седма глава

За Гайхату, татарския владетел и за смъртта му

В лето Господне 1289-о, след смъртта на Аргун хан, брат му Гайхату го наследил на трона. Този Гайхату нямал никаква вяра, нито закон. Бил много некадърен пълководец, отдаден изцяло на разкош и грях и изобщо водел живот на див звяр, като се тъпчел непрестанно с напитки и храна, като в продължение на шест години не правил нищо друго. Поради своята несрета бил мразен от своите, от чужденците бил презиран, а накрая неговите първенци го удушили. След смъртта му владетел станал някакъв негов родственик на име *Байдо* [Байду], и той бил правовеверен християнин и направил много добрини на християните, но внезапно умрял, както ще опишем по-надолу.

Тридесет и осма глава

За Байду и неговото управление, и колко време бил владетел

В лето Господне 1295-о, след смъртта на Гайхату, Байду станал татарски владетел. Той бил толкова добър християнин, наредил да се възстановят християнските църкви и заповядал никой да не се осмелява да проповядва Мохамедовото учение сред татарите. И понеже онези, които приели учението на Мохамед, се увеличили извънредно много, не искали да изпълнят заповедите на Байду и затова тайно изпратили пратеници при Газан, който бил син на Аргун, и му обещали, че ще му предадат властта на Байду и него ще направят свой владетел, ако поиска да отхвърли християнската вяра. Газан, който еднакво се грижел за християнството и обичал властта, приел да стори онова, което искали, и поради това вдигнал бунт. Байду събрал хората си и като вярвал, че ще хване Газан жив, не подозирал, че хората му са подготвили предателство. И когато пристигнали на бойното поле, всички онези, които държали Мохамедовата вяра, избягали при Газан, като оставили Байду с незначителен брой хора. Той, като видял, че е изоставен от всички свои хора, решил да побегне назад, но бил убит по време на бягството от преследващите го врагове.

Тридесет и девета глава

За Газан, сина на Аргун, за управлението и подвизите му

След смъртта на Байду, Газан поел властта над татарите. В началото на управлението си не посмял да наруши обещанията, които бил дал на онези, които го довели на власт по гореописания начин и следвали закона и вярата на Мохамед, и затова започнал да притеснява твърде много християните. После обаче, когато се утвърдил на трона, започнал да обича и почита християните и направил много през живота си за издигането и благого на християните и немалко в ущърб на сарацините. И първо направил така, че да бъдат убити много магнати, които ежедневно го убеждавали да приеме сарацинската вяра и преследвали много жестоко християните. След това наредил на всички татари, намиращи се под негова власт, през годината да бъдат готови с оръжията си и всичко необходимо за война, защото възнамерявал да нападне султана и да го унищожи, ако успее. И това заповядал на царя на Армения и царя на Грузия и на всички останали християни от Изтока. И така, като дошло времето, Газан се отправил по Багдадския път. Но някакъв друг пълководец поел по друг път, както му било наредено от него. Когато Газан достигнал до земята на султана, наредил да се съберат всички татари. Султанът, който се наричал *Мелек Насер*¹⁴⁷, като дочул за пристигането на Газан, събрал армията си и пристигнал с голямо снаряжение пред град Хомс, който е разположен в средата на царството Сирия, както се знае. Газан разбрал от мнозина, че султанът е събрал армията си срещу него и затова не искал да хаби времето си за обсадата на някакъв си град, а по пряк път дошъл до мястото, където бил султанът, и се разположил отсреща, на разстояние един ден път, в някакви ливади, в които имало изобилие от фураж, за отдых на добитъка. После наредил на всички свои хора да се настанят там, за да могат конете да си починат от трудностите, които преживели по пътя заради бързото придвижване.

Сред приближените на Газан имало някакъв предател сарацин, на име *Капчак*¹⁴⁸, който бил капитан на Дамаск и избягал при него поради страх от султана, който искал да го хвърли в тъмница. Този *Капчак* получил от Газан милости и почести и ханът му имал огромно доверие. Същият този проклет предател *Капчак* известил с писмо на султана всичко, което знаел за плановете на Газан, и съобщил, че той смята да престои в тези поля много дни, за да даде почивка на конете си, които били много уморени. И посъветвал султана да побърза да влезе в бой, докато конете на врага са изтощени и безсилни, за да изтръгне лесно победата от хана. Египетският султан, който смятал да изчака Газан при Хомс, макар и да не искал да се

¹⁴⁷ Насираддин Мухаммад, ал-Насър (1293 – 1294; 1299 – 1309).

¹⁴⁸ Сейфеддин Къпчак, емир на Дамаск.

оттегля оттам, все пак възприел съвета на предателя и с отбрана армия от своите препуснал стремително, за да нападне внезапно. Някакви разузнавачи от войската на Газан известили за настъплението на султана. Излязла и заповед на хана всички негови хора да препуснат, подредени в боен ред, и мъжествено да се сблъскат с противника. Газан, по-смел от лъв, заедно с онези, които могъл да събере около себе си, препуснал срещу султана, който вече приближавал с голямо множество от отбрани войници, тъй като не очаквал, че ще може да избегне сражението и понеже неговите хора, които се забавили в лагера, за да дадат отдих на конете, не можели да пристигнат бързо при него. После наредил на войниците, които били с него, да слязат от конете, да ги наредят в кръг като стена и да обстрелват враговете с лъкове и стрели, които, като отпуснали юздите, приближавали в шеметен галоп. И така татарите слезли от конете и се обградили с тях като със стена и като хванали в ръце лъкове и стрели, очаквали враговете до момента, в който влязат в обсега на стрелите им. И така, след като всички татари започнали да стрелят, а те са превъзходни стрелци, така повалили най-предните коне, че ги избили преди другите следващи ги. После онези, които били отзад и препускали с отпуснати юзди в стремителен галоп и бързали към бойното поле, като видели труповете на първите, се строполили върху тях. И така от многото сарацини едва малцина успели да се спасят, и то онези, които не били повалени или смъртоносно ранени от татарските стрели, а султанът на Египет, който бил в тази бойна част, се оттеглил по най-бързия начин. Газан, като видял това, веднага наредил на своите хора да яхнат конете и да нападнат мъжествено враговете, а той самият пръв се врязал в бойния ред на султана и водил с малката си дружина толкова време сражение, като повалял и избивал мощно враговете, че татарите, въоръжени и наредени в боен ред, дошли на бойното поле. Тогава започнало всеобщо сражение между всички отряди бойци и взаимното клане траяло от изгрев слънце до девет часа. Накрая султанът не могъл да устои на смелостта на Газан, който вършел чудеса с ръцете си и така обърнал в бягство султана с всички сарацини. И така ханът с дружината си преследвал враговете чак до спускането на нощта, като ги избивал по най-различни начини. И такава било поражението на сарацините, че цялата земя била осеяна с трупове на мъртъвци. След това, през същата нощ, Газан си почивал в някакво място, наречено *Канет*¹⁴⁹, като се радвал извънредно много на триумфа, който постигнал, по Божия воля, над сарацините. И това станало през лето Господне 1301-во, в сряда, преди Рождество Христово.

¹⁴⁹ Дн. Рабит, в околностите на Дамаск.

Четиридесета глава

За него същия

И след като това станало по този начин, Газан наредил на някакъв свой военачалник, на име *Молай*¹⁵⁰, да преследва с 40 000 татарски конници султана чак до Египетската пустиня, която се намирала на 12 дни път и повече от бойното поле и да чака край *Газера* [Газа] заповедите му и още наредил царят на Армения да потегли с него. Значи, царят и гореказаният Молай, с 40 000 татарски конници, които потеглили в уречения ден, започнали бързо преследване на султана и неговите хора. Колкото сарацини успели да стигнат, посекли ги с меч. След три дни Газан изпратил заповед на царя на Армения да се върне, понеже имал намерение да обсади Дамаск, а Молай да преследва султана, както му било заповядано. И така царят на Армения се завърнал при Газан, а Молай продължил да избива враговете, които могъл да улови. Султанът бягал ден и нощ, като яздел камили. И заедно с някакви бедуини, които го водели, влязъл по най-жалкия начин във Вавилония [Кайро]. Сарацините се разбягали по най-разнообразен начин, съобразно възможностите за най-добро спасение, като голяма част от тях преминала през *Триполитанския път*¹⁵¹, но всички били избити по най-жесток начин от християните, обитаващи планината Ливан. След като царят на Армения се завърнал при Газан, открил, че град Хомс, който сега се нарича *Камела*, му се е предал. И цялата хазна на султана и на хората му, която се пазела в замъка *Камела*, била донесена пред Газан. Това съкровище било неизброимо. И всички били учудени, че султанът е взел със себе си такива богатства, при положение че искал да се сражава. И така Газан, като събрал тези богатства и всички останали плячкосани неща, с които забогатели след триумфа, разделил на драго сърце всичко между своите хора, от които всички забогатели.

Аз, който съставих тази история, бях свидетел на всички начинания, които татарите имаха със султана от времето на Хулагу, но никога не видях или не чух да се говори за друг татарски владетел, който за два дни да е сторил повече от Газан. Защото в първия ден на сражението, с малък брой от своите хора поддържал сражение срещу султана и голям брой врагове и лично така се прославил, че бил достоен за възхвала и почести сред всички останали бойци, а за неговата храброст ще се говори сред татарите во веки веков. На втория ден проявил такава щедрост, че от всички богатства и безкрайни съкровища, които спечелил, толкова много раздал и разпределил между своите хора, че за него не останало нищо друго освен един меч и някаква кесия пълна с пи-

¹⁵⁰ Мулай, един от пълководците на Газан.

¹⁵¹ По името на Триполи, дн. Тарабулус ал Шам, в Ливан.

сания на султана, в които се съдържал броят на войските в Египет, обратният път към тази земя и други подобни. А всичко друго раздал на драго сърце, както бе казано. И това е най-чудното, че в такова телце имало толкова много добродетели. Защото сред 100 000 войници трудно можел да се открие някой по-дребен от него на ръст или пък по-грозен. Но пък превъзхождал всички останали по храброст и доблест. И понеже този Газан беше наш съвременник, редно беше да разкажем по-подробно за неговите подвизи, отколкото за подвизите на останалите. А онзи султан, който беше разбит от Газан, е още жив. Освен това, онези, които имат намерение да нанасят щети и погубел на сарацините, биха могли да съберат много документи, за да разберат и по-добре начините, по които Газан изтръгна победата от агаряните.

Четиридесет и първа глава

За него

След като Газан си отдъхнал пет дни и разделил преди това безбройни богатства сред своите хора, както по-горе беше обяснено, потеглил по маршрута си към град Дамаск. И когато жителите на Дамаск узнали за пристигането му, се побояли много да не би, ако ги завладее със сила, да бъдат унищожени без милост. Затова, по съвета на мъдреците и по обща воля, изпратили свои пратеници при хана и му предложили много дарове и също така ключовете на града, като измолвали милост от него. И така Газан, като приел даровете и ключовете на град Дамаск, наредил на пратениците да се върнат и да подготвят достатъчно хранителни припаси за армията и да не се колебаят изобщо, защото искал да запази Дамаск за свое седалище. След като пратениците се завърнали много въодушевени, Газан след това препуснал, докато не достигнал до реката на Дамаск, на чиито брегове разпънал шатрите си. И за да не бъде нападнат от някого, проводил мнозина от своите да охраняват града. Гражданите на Дамаск изпратили много дарове на Газан и дали изобилни припаси на армията. Там той останал 47 дни с всичките си войници, освен онези, които изпратил с Молай и които очаквали при Газара заповедите му.

И когато Газан се бавел така в град Дамаск и се отдавал на покой и безгрижие, пристигнала мътва за някакъв негов роднина, на име *Байдо* [Байчжу]¹⁵², който бил навлязъл в Персийското царство, като нанесъл немалки щети. Понеже имало съмнение, че ще продължи напред и ще причини още по-големи щети от стореното, молели Газан да се върне у дома. Като научил за това, той наредил на върховния вожд на армията си, на име *Котолоса*¹⁵³, да остане за

¹⁵² Байчжу, генерал на Кубилай хан.

¹⁵³ Кутлугшах, командир на монголската армия в Сирия.

охрана на царството Сирия. И наредил да се обсади някаква крепост, която отново възтанала. Също и на татарите, които се намирали около Газа, изпратил заповед да се подчиняват на *Котолоса*, когото оставял на свое място. След това Газан назначил *баили* и управител на няколко града и предал град Дамаск за охрана на предателя *Капчак*, по-горе упоменат. Защото още не подозирал за намеренията му. И извикал царя на Армения и му разкрил за оттеглянето си, като му рекъл: „На драго сърце бихме предали земите, които придобихме в царството Сирия, ако тук живеят християни, за да ги управляват и владеят, и понеже досега не дойдоха, ще заповядаме на Котолоса, когато дойдат християните, веднага да им възстанови земите, които някога са владели, и освен това да им даде помощ и подкрепа за възстановяване на крепостите“.

И след като тези неща били разпоредени по този начин, Газан поел в посока на Месопотамия и като стигнал до реката Ефрат, наредил на Котолоса, като остави Молай с 20 000 бойци, да дойде по най-бързия начин при него с останалата войска. Котолоса изпълнил най-стриктно заповедите: Молай заминал да пази царството Сирия наместо Газан и по съвет на предателя Капчак се прехвърлил с хората си към областта на Йерусалим и се установил в някаква местност на име *Гаур*¹⁵⁴, където имало добри пасища за добитъка. С идването на лятото гореказаният Капчак, който започнал вече да заговорничи срещу Газан, тайно изпратил вест на султана, че ще му предаде Дамаск и всички останали земи, които ханът овладял в Сирия, а султанът обещал на Капчак, че ако възстанови властта му в царството Сирия, ще му отстъпи завинаги град Дамаск и също голяма част от съкровищата си, а сестра си ще му даде за жена. После Капчак възстал и не след дълго вдигнал на бунт и всички останали области. Понеже надеждата им била в летните горещини, в които татарите не могат да яздят. Когато Молай видял, че Дамаск и всички останали земи са възстанали, не посмял да се противопостави с толкова малко хора, но по най-краткия път пристигнал в царството Месопотамия и изложил точно на Газан всичко онова, което се случило в царството Сирия. Газан наистина не можел да стори нищо друго в този момент поради летните горещини, в които не можел да навлезе в земите на Сирия, но събрал значителни сили на бреговете на голямата река Ефрат. С идването на зимата изпратил напред Котолоса с 30 000 татари и му наредил да се отправи в Антиохия и оттам да повика царя на Армения и другите християни, намиращи се в кралството Кипър, и да ги присъедини към себе си, а самият Газан ще го последва с мощта на армията си. И така гореказаният Котолоса изпълнил заповедите. Понеже поел командването на 30 000 татари и се упътил към Антиохия, а оттам изпратил вест на царя на Армения да дойде. А пък царят на Армения, без забавяне, препуснал с армията си, а и християните, които били в Кипър, известили, че ще дойдат на служба на Христа. После християните, без никакво забавяне, като узнали за

¹⁵⁴ Гур ел Урдун, равнина на пътя между Дамаск и Йерусалим.

пристигането на татарите, преплавали с галери и други кораби до *Антераденския остров*¹⁵⁵ и се присъединили там към господаря на Тир¹⁵⁶, брат на краля на Кипър, който бил пълководец и управител на армията, и към магистрите на тамплиерите и хоспиталиерите и техните съвети. И докато били готови и решени да изпълнят дълга си към Христа, дошли слухове за някакво заболяване, от което Газан бил така отслабнал, че лекарите се отчаяли, че ще оздравее. Затова се наложило Котолоса да се върне при Газан. Царят на Армения също се върнал в Армения, а другите християни, които дошли на Антераденския остров, се върнали в Кипър. Поради това започнатото начинание за Светата земя било напълно изоставено. Това се случило в лето Господне 1301-во.

Четиридесет и втора глава

За голямата щета, която понесли татарите в равнината на Дамаск поради наводнение

В лето Господне 1303-то Газан, като събрал голяма армия с голямо въоръжение, достигнал чак до р. Ефрат, като възнамерявал да нахлуе в царството Сирия и да унищожи султана и сектата на коварния Мохамед, а също така да освободи Светата земя и да я върне на християните. Сарацините, които се бояли от идването му и се съмнявали, че могат да воюват равностойно с него, изгорили цялата си земя пред лицето на татарите, та така, че като събрали плодовете и всичко останало, което расте от земята, а също и животните, и като събрали всичко в лагери и укрепления, опожарили всичко останало с огън, та когато татарите дойдат, да не открият припаси, нито пък пасища за добитъка си. Когато Газан разбрал за това, което сторили агаряните и как са опустошили цялата земя с огън и като виждал, че конете не биха могли по никакъв начин да оцелеят в така опустошените области, решил да остане през зимата край р. Ефрат и като дойде пролетта, когато тревите започнат да никнат, да извърши похода си. Грижели се повече за конете, отколкото за себе си, понеже, докато те могат да се задоволят с малко и лоша храна, за себе си не се грижат по никакъв начин. И така Газан изпратил вест на царя на Армения, който незабавно дошъл с хората си и се разположил на бреговете на реката. Хората там били толкова много, че армията на Газан се простирала на дължина три дни път, именно от някаква крепост, която се нарича *Ракабе*¹⁵⁷ до друга крепост, наречена *Лабире*¹⁵⁸. Тези крепости му се предали без бой. И когато

¹⁵⁵ Остров Руад, край брега на Тартус в Сирия.

¹⁵⁶ Амори Тирски, брат на Анри II Люзинян, крал на Кипър (1285 – 1324) и Йерусалим (1285 – 1291).

¹⁵⁷ Дн. Ракка в Сирия.

¹⁵⁸ Бире, крепост на река Ефрат.

се бавил толкова около реката, като очаквал подходящото време да извърши оброка си и да освободи Светата земя от ръцете на сарацините, дяволът, неприятел на християнската вяра, поставил препятствие. Понеже гореказаният Байчжу нахлул в земите на Газан и подгонил хората му, които бил оставил за защита на градовете, като нанесъл и много щети, както било разказано на хана. Затова той бил посъветван да се върне с всичките си хора у дома, а на следващата година може да навлезе в царството Сирия и да изпълни желанията си. Газан бил много разгневен за това, че толкова дълго се отлагало начинанието за Светата земя и наредил на Котолоса с 40 000 татарски войници да навлезе в царството Сирия, да завземе град Дамаск и да посече всички жители без разлика. Наредил и арменският цар да отиде с него.

И така, когато Газан се върнал у дома, царят на Армения със своите хора и Котолоса с 40 000 татарски конници навлезли в царството Сирия. И преминали, като опустошавали всичко чак до град Хомс, където мислели, че е армията на султана. Научил сигурно, че султанът е в град Газа и няма да отстъпи оттам по никакъв начин. Затова царят на Армения и Котолоса атакували мъжествено град Хомс и го завзели насилствено. И избили без милост и без разлика всички, които намерили в този град, както мъжете, така и жените. И там открили големи богатства и голямо количество впрегатен добитък. После достигнали град Дамаск. Колебаещите се граждани на Дамаск изпратили вест на Котолоса, като се молели коленопреклонно да им се даде тридневен примирие и после ще му се подчинят доброволно заедно с имота си. Било им дадено това примирие. Татарски разузнавачи, които обикаляли областта, пленили някакви сарацини, които препратили на Котолоса, за да научи нещо по-сигурно от тях. Значи, Котолоса дочул мълвата, че край Дамаск, на два дни път, имало 12 000 сарацини, които всеки ден очаквали пристигането на султана. Като чул това, Котолоса веднага препуснал бързо и стигнал до мястото, където се намирили тези 12 000 сарацини. Когато пристигнал там, било вече почти на свечеряване, но малко преди това, час или два, бил пристигнал вече султанът. Котолоса, който вярвал, че може да победи, но само тези 12 000 сарацини, донякъде се измамил в преценката си. Значи, започнали да се съветват относно действията си и било предложено да починат през нощта и да атакуват враговете призори, понеже вече се свечерявало. Котолоса, който подценявал султана и хората му, не искал в този случай да приеме ничий съвет, а наредил да се подредят незабавно в боен ред и да нападнат смело враговете.

Сарацините, като видели това, по никакъв начин не отстъпили от мястото, където се намирили, понеже били защитени от две страни, а именно от някакво езеро и някаква планина. И като разбирали, че татарите не могат да ги достигнат лесно, не искали да излязат на бой, но очаквали там здраво укрепени. И когато татарите вярвали, че ще могат да нападнат враговете без никакво затруднение, пред тях открили някаква рекичка, която можела да се прекоси на определени места. Затова се забавили много, преди да могат да

прекосят гореказаната рекичка. Но след като Котолоса и царят на Армения преминали рекичката с по-голямата част от хората си, веднага разбили враговете, които им се противопоставили, и като ги избивали и колели, ги прогонили чак до планината. Султанът обаче не мръднал, понеже не искал да напусне мястото, където бил, като мислел, че като е там, е все едно в някаква крепост. С настъпването на нощта Котолоса събрал своите хора наедно и разположил шатрите си край планината. Но 10 000 татари, които не могли да преминат рекичката през деня, не били заедно с останалите. С настъпването на деня и двете войски се приготвили за битка. И когато татарите нападнали султана, той не поискал да излезе на бойното поле, за да се бие по обичайния начин, но останал на онова по-безопасно място, като че можел да се защити там. Татарите се опитали да измъкнат сарацините навън, но не успели по никакъв начин да го сторят. Като нападението продължило от сутринта до девет часа, татарите поради липса на вода, която не могли да открият нито през нощта, нито през деня, уморени от жажда и досада, се оттеглили, и като изоставили султана, наредени по отряди, в боен ред, малко по-малко и един по един се оттеглили и достигнали до равнината на Дамаск, където намерили изобилна вода и много добри пасища. И Котолоса наредил да се остане там, за да се даде нужният отдих на хората и конете, та с пресни сили да се върнат към сражението със султана.

Жителите на Дамаск, като узнали, че татарската армия е разположена в тази равнина, оставили през нощта речната вода да изтече през поточета и рекички и, преди да изминат осем часа от нощта, водите така много нараснали, че татарите трябвало да избягат бързо. И понеже тази нощ била много тъмна и всички ровове били пълни с вода и заради наводнението не личали никакви пътеки, почти всички татари се объркали и били изгубени много животни, оръжия и доспехи в тази равнина поради водите и много хора се издавили. Между останалото се говори, че и арменският цар загубил много неща. С настъпването на деня, по милостта на Христа, не без усилия, избегнали опасността от водите. Но понеже лъковете и колчаните на татарите, с които се сражават най-често, и другите им оръжия били така повредени, че не можели да се употребяват, в това положение били така объркани, че ако враговете започнели да ги преследват, никой не би могъл да се измъкне, а биха ги изловили като овце. Татарите, които изгубили конете си поради онова нещастие, се движели бавно и се върнали за осем дни край бреговете на великата река Ефрат, но нито един враг не се осмелил да ги преследва по какъвто и да било начин. След като пристигнали край реката, която трябвало да се прекоси с плаване или както биха могли по-добре без мост (понеже била бурна и придошла поради изобилните води), мнозина умрели в нея, арменци, татари и грузинци и много коне се издавили в нея. И така се случило, че не заради мощта на враговете, а поради случайности и лош план объркани се завърнали у дома. И това нещастие, казват, че станало, поне-

же Котолоса не искал да приеме ничий съвет, защото, ако бил послушал мъдреците, лесно щял да избегне тези опасности.

А аз, брат Хайтон, съставител на този труд, бях свидетел на всичко това и ако случайно разказвам повече от нужното за тези събития, бих искал да ми се прости, защото го правя, та в сходен случай по-разумно да бъдат избегнати подобни опасности. Понеже нещата, които се предприемат обмислено, обикновено достигат до успешен край, и наопаки, онези неща, които внезапно се случват, обикновено нямат желания успех. Но да се върнем към изложението.

Четиридесет и трета глава

След като царят на Армения прекосил реката Ефрат, не без загуби в армията си, решил да отиде при Газан, преди да се върне в родината си. Затова по пряк път се насочил към град Ниневия, където по това време се бил установил ханът. Той приел царя с почит и благосклонност, най-вече понеже винаги се бил държал разумно и твърдо. Газан съчувствал много на царя за загубите, които понесъл поради изобилните води, и затова му оказал специална милост, тъй като му отстъпил 1000 татари, които винаги да бъдат на разположение за отбрана на царството, за сметка на хана, и наредил от царството Турция да се отпусне такава сума пари на царя, че от нея да може да издържа други 1000 войници на своя служба. Арменският цар, като получил разрешение от Газан, се върнал в Армения. И Газан му наредил и му рекъл да бди разумно за защитата на царството си, додето, с Божията помощ, не успее да отиде лично на помощ на Светата земя.

Четиридесет и четвърта глава

[Текстове по А, В, С, G (по изданието на Шарл Колер от 1906 г.)]

Арменският цар се завърнал в земята си, но след като пристигнал там, имал малко време за отдих. Защото през цялата тази година, почти ежесечно, султанът изпращал голямо количество войници, които опустошавали цялото царство и най-вече бродели из равнините, като нанасяли немалко щети. Царството Армения не познавало до този момент такова бедствие. Но всемогъщият и милостив Бог, Който никога не изоставя вярващите в Него, се смилил над нещастните християни. Случило се така, че през месец юли седем хиляди сарацини от най-добрите фамилии на султана навлезли в царството Армения и преминали през равнината, като опустошавали всичко, и стигнали чак до град Тарс, в който бил роден блаженият апостол Павел. И като нанесли много щети на родината ни, се оттеглили, но царят на Армения, като

събрал цялата си армия, заедно с известен брой татари, се изпречил на пътя на плякосващите сарацини край град *Аяциум*¹⁵⁹ и там започнал сражение с тях. Но повече поради Божия промисъл, отколкото заради нашата добрина, гореказаните сарацини без никакво забавяне били така разгромени, че от тези 7000 сарацини не избягали само 209, които били пленени или били избити в битката, макар че в своята жестокост мислели да нападнат цялото царство и да стиснат за гърлото християните от царство Армения. И това се случило през една неделя, на 18 юли. След това сражение сарацините не смеели да нахлуват в царството Армения. Тогава султанът изпратил пратеници и сключил и утвърдил договор с арменския цар.

А аз, брат Хайтон, съставител на този труд, присъствах на всичко гореописано, и тогава имах намерение да приема монашески сан, но заради връхлитащите беди и кипящите дела на царството Армения, поради честта си не можех да изоставя в такива несгоди роднини и приятели. После, след като Господ с милосърдието Си ми оказа милостта да оставя царство Армения и християнския народ, след много мои усилия, в мир и покой, поисках веднага да изпълня обета, който отдавна бях дал. Като получих разрешение от господаря си, царя на Армения, и от други мои роднини и приятели, на онова поле, където Господ даде триумфа на християните, поех пътя си, и като достигнах до Кипър, в манастира на Епископията, на Ордена на премонстратите, приех монашески сан, та аз, който на младини воювах със света, като изоставя светския блясък, да прекарам остатъка от живота си в служба на Господа наш, Иисуса Христа, в лето Господне 1305-о.

И така, благодаря на Бога, че днес царството Армения е в еднакво добро и мирно състояние, реформирано предимно от младия цар, син на онзи господар *Терос*¹⁶⁰, господаря *Ливон*¹⁶¹, който е така славно надарен с вродени качества, че е образец за всичките си поданици. И твърдо вярваме и се надяваме, че в дните на този млад цар царството Армения ще се върне към древното си величие.

Четиридесет и четвърта глава

[Текстове от D et E, които отговарят на текста от френския манускрипт L
(по изданието на Шарл Колер от 1906 г.)]

След като започнахме да разказваме за подвизите на Газан, преди да сложим край на неговата история, ще разкажем първо как царството Армения

¹⁵⁹ Лаяцо, средновековно пристанище в Киликия.

¹⁶⁰ Торос III (1293 – 1298)

¹⁶¹ Левон III (IV), (1303 – 1307).

беше спасено от мощта на сарацините с помощта на хана. Една трета или около една трета от царството била окупирана от самите сарацини, а останалата част изпаднала в такава слабост, че нямало никаква надежда за защита от силата на врага, както по-надолу ще бъде обяснено поред.

В лето Господне 1289-о за нещастие станало така, че приснопамятният цар Ливон, царят на Армения, по Божията воля, напуснал земния живот. Оставил седмина синове и три дъщери, а царството – в цъфтящо и щастливо положение. Първородният между гореказаните синове се именувал Хайтон¹⁶², вторият – Торос, третият – Сембат¹⁶³, четвъртият – Константин¹⁶⁴, петият – Норсес¹⁶⁵, шестият – Осин¹⁶⁶, седмият – Алинах¹⁶⁷. И така първородният син на цар Ливон, Хайтон [Айтон], според правилата, наследил царството и бащината власт. И всички поданици, войници и барони му оказали почит и вяроност като на техен господар. Този Хайтон, макар и много да бил уговарян от първенците си, все пак не искал да се короняса, или пък някак да се обвързва с брак. Известно време останал така. После братята му, роднините и бароните на царството, като отишли при гореказания Хайтон, го помолили и убеждавали да приеме царската корона, както било редно, и да си намери съпруга, та да си създаде с Божието благоволение потомство. Той обаче не искал да приеме ничии съвети и отговорил, че няма да приеме короната на царството, нито пък ще си доведе съпруга, понеже имал намерение да приеме монашески сан. Останал така една година, но накрая, като пренебрегнал съветите на своите хора, приел арменско монашеско звание, свикал всички първенци и васали на царството и като се отказал от властта, накарал всички да положат клетва за вяроност и подчинение на втория му брат, господаря Теодор¹⁶⁸, споменат по-горе. Като му оставил властта, отишъл в град *Манистра*¹⁶⁹, построил един много голям манастир и останал там в продължение на една година, като получавал от брат си издръжка и всичко, което пожелал. След една година обаче поискал да си върне властта. Като това станало ясно, вторият му брат, господарят Теодор, като повикал господаря *Хотон де Грандисон*¹⁷⁰ и много други благородници от кралството Кипър, откъдето дошли в царството Армения и

¹⁶² Хетум II (1289 – 1293; 1295 – 1296; 1299 – 1303).

¹⁶³ Семпад, 1296 – 1298, узурпатор.

¹⁶⁴ Константин I (III), 1298 – 1299.

¹⁶⁵ Нарсес, архиепископ на Тиана, ум. 1278 г.

¹⁶⁶ Ошин (1307 – 1320).

¹⁶⁷ Алинах, сеньор на Тарс и Лампрон.

¹⁶⁸ Т. е. Торос.

¹⁶⁹ Мамистра или Мопсуестия, древен и средновековен град в Киликия, в района на Адана.

¹⁷⁰ Одо дьо Грансон (1238 – 1328), савойски рицар-кръстоносец, дългогодишен служител на английския крал Едуард II, участвал в редица експедиции срещу мамелюците в края на XIII в.

другите благородници и васали на царството Армения, възстановил властта и царството на първородния си брат, господаря Хайтон, като запазил само онова, което по-рано владееел и което му било оставено от баща му. После гореказаният господар Хайтон, като се отказал от монашеското звание, управлявал две години царството.

След това същият господар Хайтон накарал да се свикат всички прелати, благородници и васали на царството. И пред всички тях заявил, че много се тревожел в съзнанието си за това, че е оставил монашеските одежди и че възнамерява при всички положения отново да ги облече и да остави на брат си властта и царството. Тогава братята му и всички прелати, благородници и васали настояли с безкрайни молби, за Бога, да не оставя властта и да се откаже от повторното приемане на монашески сан, понеже от това би могъл да се породи голям скандал и голям раздор в царството. Но той не искал да се вслуша в молбите им, а именно бил толкова твърд, че се заклел да не вкуси нищо, чак докато не облече отново монашеското расо. Братята му и бароните на царството, като видели, че не могат да променят намерението му, му върнали арменския монашески сан. След известно време той отново поискал да се върне на власт. И отново, като съблякъл расото, се върнал на власт. И брат му, господарят Теодор, му върнал благосклонно царството и властта и помолил бащата и господаря си да не изостави за пореден път царството и братята си. И всички се удивили на голямото благородство на гореказания господар Теодор, който бил възхвален от всички за това. И така гореописаният господар Хайтон, като оставил расото, отново поел царството и властта. После отново искал да остави властта и да навлезе изцяло в религията, но братята му, родствениците, благородниците и бароните на царството по никакъв начин не били съгласни. Като видял, че няма да му позволят да изпълни намерението си в този случай, един ден решил да отиде на лов, в който да отиде в леса и докато останалите били улисани в лова, този господар Хайтон побягнал към морето.

Неговите близки, след лова, като не открили господаря си и нямали представа къде е отишъл, били много озадачени. После, като се разчуло за бягството на царя, веднага братята му, господарят на Тир¹⁷¹, съпруг на сестра му¹⁷², и много благородници, които дошли с него от кралството Кипър, и всички други от царството Армения го търсили угрижено и го спасявали, като накрая открили господаря Хайтон да се укрива в някакво блато близо до морето. Като го намерили, попитали го как е сторил това и той отговорил следното: „Понеже моите хора не искаха да изпълнят желанието ми, реших да се оттегля и да премина в чужбина, където по собствена воля да облека монашеското расо“. И така, събрали се католикосът и всички прелати на царството Армения, бароните и васалите, и там бил господарят на Тир и съпругата му, сестра на самия

¹⁷¹ Амори Тирски Люзинян, брат на Анри II Кипърски. Тир е дн. Сур в Ливан.

¹⁷² Изабела от династията Хетумиди.

господар Хайтон, и с коленопреклонни молби го умолявали да не се отказва от властта над царството Армения, но да ги управлява и пази. Но не могли да сторят нищо, понеже приел расото на миноритите и се нарекъл брат Йоханес. Гореказаните прелати и барони, като видели това, помолили господаря Теодор да поеме властта над царството. Той обаче отказал, като заявил, че докато е жив първородният му брат, няма да поеме властта над царството. И предали тогава властта над царството на третия брат, господаря *Семебат* [Семпад], като сключили различни договори и споразумения помежду си.

След което брат Йоханес, който облякъл расото на братята минорити, решил да замине за Константинопол, понеже някаква негова сестра била омъжена за сина на императора, и се качил на някаква галера. Но господарят Теодор, понеже не искал да остави първородния си брат, отишъл с него и взел със себе си някакъв свой син, който още не бил достигнал юношеската възраст. Двамата гореказани братя се бавили в Константинопол шест месеца или почти толкова. И след това потеглили обратно, като смятали да се върнат в царството Армения, но третият брат Семебат, който се бил коронясал за цар, като били погазени договорите и споразуменията между братята му и него, които били сключени и потвърдени, отказал да приеме обратно братята си в царство Армения. И така двамата братя се върнали в кралството Кипър, като очаквали, кога брат им, господарят Семебат, ще се съгласи, но нищо повече не постигнали. Затова се върнали в Константинопол, та по този път да отидат при Газан и пред него да изложат искането си.

Гореказаният Семебат, който владеел царството и хазната, избързал с големи и многобройни дарове и пристигнал по-бързо при Газан, като предложил даровете, които носел, разказал цялата работа, както му харесвало, и дори се оженил за жена от рода на хана. Освен това, получил от Газан правото да залови и задържи гореказаните си братя. После се случило така, че гореказаният Семебат, като се връщал в Армения, се натъкнал на двамата си братя, които пленил, и като ги отвел в Армения, ги затворил в отделни крепости и затвори. И като ги държал по този начин в продължение на една година, четвъртият брат, на име Константин, на когото задържането на братята му никак не се харесвало, въоръжил някаква армия срещу брат си Семебат, като искал насила да освободи братята си от затвор. Гореказаният Семебат, като вярвал, че може да подобри положението си, наредил да се ослепи първородният му брат, а другият наредил да се обезглави. Четвъртият брат Константин, като започнал битка със Семебат, го разбил и го прогонил изцяло от царството Армения. И като овладял и приел властта, отишъл, за да освободи от затвора братята си, от които обаче открил единия ослепен, а другият убит по най-жесток начин. Поради това бил обзет от жестока мъка. После отишъл при първородния си брат и го помолил да поеме властта над царството, но той все пак отказал поради ослепяването си, като се извинил много и понеже бил приел и монашески сан. После, по съгласието и желанието на братята му и на всички благородници на

царството Армения, духовни и светски, по общата воля на миряните и клириците, в присъствието и по желанието на католикоса, определили и избрали за свой владетел и господар сина на онзи господар Теодор [Торос], на име Ливон [III]. Решили, че нему се пада властта над Армения по право, понеже преди това господарят Теодор бил поел властта и приел клетва за вярност и подчинение от всички първенци, благородници и васали. И понеже гореказаният цар Ливон не бил достигнал законната възраст, единодушно определили чичо му, господаря Константин, да поеме регентството [балиажа] на царството, докато младият цар достигне законната възраст. Онези, които били от свитата на Семебат, били пленени, мъчени и мнозина убити по най-жесток начин, и накрая толкова изпатили, че лично заловили Семебат и го изпратили в затвора.

Сарацините, които никак не спели, като видели да се разиграват такива скандали и раздори между братята, синове на царството Армения, започнали мощно и мъжествено да нахлуват и завзели много градове и подчинили много силни крепости и остатъка от царството поставили в такова положение, че жителите на Армения трябвало да предадат и други крепости на сарацините, освен тези, които завладели, та да спазват известно време договорите, като постоянно се опасявали да не би да загубят всичко, което имат. И така враговете на християнството окупирали около една трета от цялото царство Армения поради упоменатия раздор между братята. След това господарят Константин управлявал колкото могъл по-добре царството, като укрепвал земите и крепостите срещу мощта на врага, и наредил да се грижат внимателно за първородния му брат, брат Йоханес, така че да види поне един лъч светлина. След това наистина, като гореказаният брат Йоханес започнал да вижда с едното око, не бил доволен от управлението на брат си Константин. И след като събрал много войници, в тишината на нощта, заловил спящия си брат и го затворил в тъмница. На много благородници и магнати от царството Армения това жестоко залавяне не се харесало никак. Затова, с оръжие в ръка, потеглили, като вярвали, че със сила ще отгърват господаря Константин от тъмницата. След това в град *Сисия*¹⁷³ се разиграло голямо сражение, в което загинали много благородници и магнати. Гореказаният господар Константин обаче не бил освободен, така властта над царството задържал брат Йоханес, като приел братята си, а именно господаря Семебат, който наредил да го ослепят, и господаря Константин, който го извадил от тъмницата и наредил грижливо да лекуват очите му. И двамата заедно натоварил на една галера и ги изпратил на гръцкия император да ги пази да не се върнат у дома.

По това време царството Армения така отслабнало и било разтърсено от такива трудности, че съществувал всекидневен страх, че ще изчезне самото

¹⁷³ Сис, древен арменски град в Киликия, дн. Козан, Турция.

царство. Но, по Божия промисъл, който не желае смъртта на грешника, се случило така, че сарацините убили *Лацим*¹⁷⁴, техния господар и султан, и по тази причина, по Божията милост, набезите им по това време били затруднени. След смъртта на Лацим станал султан онзи, който и сега управлява в Египет¹⁷⁵ и който, като взел властта, събрал армията си и възнамерявал лесно да подчини цялото царство Армения.

Но Газан, по-силен от султана, му се противопоставил военно, победил го с цялата му армия мъжествено и изтръгнал от ръцете му царството Армения, по милостта на Исуса Христа. Понеже от страх пред него враговете на християнската вяра изоставили всички крепости, които окупирали в царството Армения, и побягнали по най-краткия път.

И макар царството Армения да било изтръгнато и освободено, освен с Божията, и с мощта на Газан от ръцете на враговете, както бе казано, и все пак поради описаните раздори между братята било обезсилено и напълно смазано. Понеже всички благородни първенци и барони и мощни воители, вождове и старши капитани, поради гореказаните причини, изчезнали изцяло и днес не се открива нито един между живите.

И аз, брат Хайтон, господар на *Гурджи* [Корикос], от рода на цар Ливон [II, 1270 – 1289], днес съм единствен, лишен от всякакви роднини, и знам, че съм оцелял не заради добротата и доблестта си, а само поради милостта на Исуса Христа. Понеже, преди тези злощастия да споходят царството Армения, се отправих, за да дам обет пред Богородицата от *Зелената долина*¹⁷⁶, и като преминах морето, се бавих две години, преди да се върна у дома. При завръщането си открих царството Армения пълно с всякакви нещастия. И така пристигнах, и с много мъки, без да бъда пощаден от трудности и разходи, толкова се измъчих, без да имам покой ни денем, ни нощем, та често споменаваното царство да бъде отново в по-добро положение по милостта на Исуса Христа. И затова призовавам да ми бъдат свидетели Бог и благородния и достоен мъж господин Одо дьо Грансон и магистрите на хоспиталиерите и тамплиерите и братята от техните конвенти, които по това време бяха в тези земи, и изобщо всички благородници и хора от царството Армения и от Кипър. След това, по Божията воля, Газан, господарят на татарите, се разболял от някаква болест, за която лекарите се отчаяли. И той, който във всичките си дела бил благоразумен, като искал краят на живота му да бъде облажаван, първо съставил завещанието си и посочил за свой наследник Карбенда, негов брат. И след като доблестно разпоредил онова, което било нужно за династията и царството, издал правила и закони, които оставил в паметта на потомството. Тези правила и закони се

¹⁷⁴ Хусаммадин Лачин, ал Мансур (1297 – 1299), египетски султан от мамелюкската династия Бахри.

¹⁷⁵ Насираддин Мухаммад, ал-Насър (1293 – 1294; 1299 – 1309; 1309 – 1340).

¹⁷⁶ Конвентът Вовер край Париж.

спазват с голяма почит, неотклонно от народа му. Като това било извършено по този начин, Газан починал.

След смъртта на Газан, Карбенда¹⁷⁷, брат му, го наследил и във властта. Този Карбенда бил син на някаква госпожа на име *Еро Катан*¹⁷⁸, която била ревностна християнка. И докато била жива имала капелан и всеки ден отслужвала светата служба. Карбенда бил покръстен от дете и приел името Николай. Бил обучен в християнския закон от ревностната си родителка. След смъртта на майка му, Карбенда, който бил заобиколен от сарацини, по тяхно давление, изоставил християнството и влязъл в сектата на ужасния Мохамед.

И така арменският цар, като чул за смъртта на Газан, бил много развълнуван. Понеже враговете на християнството оттогава се възгордели силно. А султанът на Египет, който мразел особено много арменския цар и християните от това царство, изпратил голям брой войници, които опустошили цялото царство Армения и най-вече кръстосвали из равнините, като нанасяли много често големи щети. И царството Армения не познавало до този момент такова бедствие. Но всемогъщият и милостив Бог, Който никога не изоставя вярващите в Него, се смилил над нещастните християни. Случило се така, че като отминала зимата, през месец юли седем хиляди сарацини от най-добрите фамилии на султана навлезли в царството Армения и преминали през равнината, като опустошавали всичко, и стигнали чак до град Тарс, в който бил роден блаженият апостол Павел. И като нанесли много щети на родината ни и се оттегляли, а царят на Армения, като събрал цялата си армия, заедно с известен брой татари, се изпречил на пътя на плячкосващите сарацини края град Аяциум и там започнал сражение с тях. Но повече заради Божия промисъл, отколкото поради нашата добрина, гореказаните сарацини без никакво забавяне били така разгромени, че от тези 7000 сарацини не избягали само 300, които били пленени или били избити в битката, макар че в своята жестокост мислели да нападнат цялото царство и да стиснат за гърлото християните от царство Армения. И това се случило през една неделя, на 18 юли. И след това сражение сарацините не смеели да нахлуват в царството Армения. И тогава султанът изпратил пратеници и сключил и утвърдил договор с арменския цар.

А аз, брат Хайтон, съставител на този труд, присъствах на всичко гореописано, и тогава имах намерение да приема монашески сан, но заради връхлиташите беди и кипящите дела на царството Армения, поради честта си не можех да изоставя в такива несгоди роднини и приятели. После, след като Господ, с милосърдието Си ми окажа милостта да оставя царство Армения и християнския народ, след много мои усилия, в мир и покой, поисках веднага да изпълня обета, който отдавна бях дал. Като получих разрешение от госпо-

¹⁷⁷ Олджейту хан, Мухаммад Ходабанде.

¹⁷⁸ Урук Хатун.

даря си, царя на Армения, и от други мои роднини и приятели, на онова поле, където Господ даде триумфа на християните, поех пътя си, и като достигнах до Кипър, в манастира на Епифания, на Ордена на премонстратите, приех монашески сан, та аз, който на младини воювах със света, като изоставя светския блясък, да прекарам остатъка от живота си в служба на Господа наш, Иисуса Христа, в лето Господне 1305-о.

И така, благодаря на Бога, че днес царството Армения е в еднакво добро и мирно състояние, реформирано предимно от младия цар, син на онзи господар Терос, господаря Ливон, който е така славно надарен с вродени качества, че е образец за всичките си поданици. И твърдо вярваме и се надяваме, че в дните на този млад цар, който превъзхожда по доброта своите предшественици, царството Армения ще се върне към древното си величие с помощта на Иисуса Христа.

Четиридесет и четвърта глава

[Текстове F et H (по изданието на Шарл Колер, 1906 г.)]

И така, царят на Армения се завърнал в земята си, но след това и там имал малко спокойствие.

След това, по Божията воля, Газан се разболял от някаква тежка болест. И понеже който във всичките си дела бил благоразумен и твърд, искал да се погрижи за последно. Та съставил разумно завещанието си и посочил за свой наследник Карбенда, негов брат. И след като доблестно разпоредил онова, което било нужно за династията и царството, издал чудесни правила и закони, които оставил да се пазят в паметта на народа му, които правила и закони се спазват неотклонно от народа му. След всичко това Газан починал и го наследил брат му Карбенда

Този Карбенда бил син на една госпожа, християнка на име *Ерок Катон*, която била ревностна в Христовата вяра, и докато била жива, всеки ден отслужвала светата служба и имала християнски презвитер и капела. И Карбенда бил покръстен от дете и приел кръстното име Николай. И майка му го изучила в християнския закон. След смъртта на госпожа майка му, Карбенда харесал компанията на сарацините. И като оставил Христовата вяра, влязъл в сектата на ужасния Мохамед.

И така арменският цар, като чул за смъртта на Газан, бил много развълнуван. Понеже враговете на християнството оттогава се възгордели силно. А султанът на Египет, който мразел особено много арменския цар и християните от това царство, през цялата година, почти ежесечно, изпращал голям брой войници, които опустошили цялото царство Армения и най-вече кръс-

тосвали из равнините, като нанасяли много често големи щети. И царството Армения не познавало до този момент такова бедствие. Но всемогъщият и милостив Бог, Който никога не изоставя вярващите в Него, се смилил над нещастните християни. Случило се така, че като отминала зимата, през месец юли седем хиляди сарацини от най-добрите фамилии на султана навлезли в царството Армения и преминали през равнината, като опустошавали всичко, и стигнали чак до град Тарс, в който бил роден блаженият апостол Павел. И като нанесли много щети на родината ни и се оттегляли, но царят на Армения, като събрал цялата си армия, заедно с известен брой татари, се изпречил на пътя на плячкосващите сарацини край град *Аяциум* и там започнал сражение с тях. Но повече поради Божия промисъл, отколкото заради нашата добрина, гореказаните сарацини без никакво забавяне били така разгромени, че от тези 7000 сарацини не избягали само 300, които били пленени или били избити в битката, макар че в своята жестокост мислели да нападнат цялото царство и да стиснат за гърлото християните от царство Армения. И това се случило през една неделя, на 18 юли. И след това сражение сарацините не смеели да нахлуват в царството Армения. И тогава султанът изпратил пратеници и сключил и утвърдил договор с арменския цар.

А аз, брат Хайтон, господар на *Гурджи* [Корикос], от Ордена на блажената Мария Премонстратска, присъствах на всичко гореописано, и тогава имах намерение да приема монашески сан, но поради връхлитащите беди и кипящите дела на царството Армения, заради честта си не можех да изоставя в такива несгоди роднини и приятели. После, след като Господ с милосърдието Си ми оказа милостта да оставя царство Армения и християнския народ, след много мои усилия, в мир и покой, поисках веднага да изпълня обета, който отдавна бях дал. Като получих разрешение от господаря си, царя на Армения, и от други мои роднини и приятели, на онова поле, където Господ даде триумфа на християните, поех пътя си и като достигнах до Кипър, в манастира на Епископия, на Ордена на премонстратите, приех монашески сан, та аз, който на младини воювах със света, като изоставя светския блясък, да прекарам остатъка от живота си в служба на Господа наш, Иисуса Христа, в лето Господне 1305-о.

И така, благодаря на Бога, че днес царството Армения е в еднакво добро и мирно състояние, реформирано предимно от младия цар, син на онзи господар Торос, господаря Ливон, който е така славно надарен с вродени качества, че е образец за всичките си поданици. И твърдо вярваме и се надяваме, че в дните на този млад цар, който превъзхожда по добродетели своите предшественици, царството Армения ще се върне към древното си величие с помощта на Иисуса Христа.

Четиридесет и пета глава

За него

Освен това, съставителят на тази творба доказва, че е научил по три начина онова, което описва и разказва в третата част на книгата. Понеже от началото за Чингис хан, който бил първият император и господар на татарите, чак до Менгу хан, който бил четвъртият император, разказва за всичко, както се съдържа в историята на татарите. От Менгу хан чак до смъртта на Хулагуонова, което разказва и описва, узна и чу от своя господар и чичо, господаря Хайтон, приснопаметен цар на Армения, който присъствал по това време на всичко упоменато и с голямо усърдие разказал всичко на своите синове и внуци и наредил да се запише, та да се съхрани по-добре. От началото на управлението на Абага хан, сина на Хулагу, чак до края на трета част на тази книга, където е и краят на историята на татарите, узна лично, защото беше лично присъстващ и свидетел. Затова и нещата, които засягат неговото време, са изключително достоверни. И макар и досега да разказвахме за историята и подвизите на татарите, все пак остава още нещо за тяхната власт и мощ, най-вече за съвременниците още нещо да се обясни, за да го знаят по-добре.

Четиридесет и шеста глава

За мощта на императора и на царете на татарите

И тъй великият татарски император, който сега управлява империята, се нарича *Тамор* хан [Тимур хан]¹⁷⁹ и е шестият татарски император. Престолнината на империята се намира в царство Катай, в някакъв голям град, наречен *Йонг*, който баща му наредил да бъде построен, както разказахме по-горе. Мощта му е огромна, понеже се вярва, че има много по-големи възможности от всички останали татарски принцове, взети заедно. Хората на този император се смятат за по-благородни, понеже са по-богати и снабдени с по-хубави дрехи и други необходими неща. Понеже в това царство Катай, където обитават, има огромно количество богатства. Освен великия император, има още трима други велики царе и принцове на татарите, от които всеки един има големи владения и се подчиняват на императора. И проблемите, които имат помежду си, се решават от присъдата на имперския двор. Първият цар се нарича Чапар, вторият – Токтай, другият – Карбенда. Чапар владее в царството Туркестан. Той може да събере за война, както се говори, 400 000 въоръжени конници. Онези хора от тази страна са силни и смели бойци. Но все пак нямат

¹⁷⁹ Велик хан (1294 – 1307) и китайски император от династията Юан.

достатъчно оръжия и добри коне, които да съответстват на нуждите им. Много пъти хората на великия император са им обявявали война, като искали да завземат някаква тяхна територия, но те смело се бранят. Понякога този Чапар обявява война на Карбенда, та ако може да му отнеме владенията, но не може, понеже хората на Карбенда се защитават смело. Владенията на този Чапар са били винаги единни, с един господар, макар че сега братът на този Чапар, на име *Дотай*, държи голяма част от владенията му.

Четиридесет и седма глава

За мощта на Токтай

Токтай, царят на татарите, управлява царството Кумания и живее в някакъв град, който се нарича Сарай. Може, както се говори, да събере за война 600 000 конници. Те не са така добри във военното дело, както хората на Чапар, макар и да имат по-добри коне. Понякога воюват с народа на Карбенда, понякога – с кралство Унгария, а понякога – и помежду си. Сега обаче Токтай ги управлява в мир.

Четиридесет и осма глава

За мощта на Карбенда

Карбенда управлява във Велика Азия и пребивава в град Табриз. Може да извади в битка, както се смята, 300 000 конници. Все пак са от различни нации, богати и снабдени с всичко необходимо. Чапар и Токтай често воюват с Карбенда, но той умело защитава страната си. Той от своя страна не воюва с никого, нито пък влиза в спор, освен със султана на Египет, срещу когото прадедите му воювали често. Гореканите царе Чапар и Токтай на драго сърце биха изтласкали Карбенда от земите му и от властта му, ако можеха, но не могат, макар и да са по-силни по земя и народ, както бе споменато. А това е причината, поради която Карбенда може да се съпротивлява на тази мощ на враговете и да брани земята си. Цяла Азия се дели на две части. Едната част се нарича Вътрешна Азия и там са великият император на татарите и двамата по-горе назовани царе, именно Чапар и Токтай. Другата част се нарича Велика Азия и в нея пребивава гореканният Карбенда.

Само три са пътищата, през които може да се мине от Вътрешна Азия във Велика Азия. Единият път е онзи, по който се отива до царството Туркестан до царството Персия. Другият път е наричан *Льо Дербент*, който е близо до морето, където Александър построил града, наречен Порта Фери, както е опи-

сано по-подробно в историята на царство Кумания. Третият път е през Великото море [Черно море], който минава през царството Абхаз. По първия път не могат да нахлуят хората на Чапар в земите на Карбенда без големи трудности и загуби, понеже няма никакви пасища за конете на много дни път, тъй като земята е гореща, суха и пустинна. И преди да могат да достигнат обитаеми и обработени земи, конете измират напълно от глад или пък са така изтощени и обезсилени, че могат да бъдат лесно победени от малко количество врагове, и така не искат да минават по този път. Откъм страната на пътя през Льо Дербент хората на Тохтай могат да нахлуят в земите на Карбенда само през шест месеца в годината, именно през зимата. Но Абага направил по средата на пътя големи ровове и укрепления на едно място, което се нарича *Куба*¹⁸⁰ и там Карбенда винаги държи, особено през зимата, въоръжена охрана, която да бди да не преминат врагове. Хората на Тохтай много пъти се опитвали да преминат тайно по този път, но не могли да го сторят никога по някаква причина. Понеже в някаква равнина, наречена *Могам*, през която трябвало да минат, през зимата стоят никакви птици, с големината на фазан, които са с прекрасна бяла, обсипана с черни точки, перушина, и се наричат *сейсерах*. Когато никакви хора навлязат в равнината, тези птици веднага побягват и отиват до равнината *Могам* през онези ровове и преминавайки, вдигат на крак охраната. И онези, които са назначени да бранят това място, чрез птиците явно узнават, че враговете са наблизко и веднага са готови за отбрана. По другия път, който е покрай Черно море, никога не се опитват да преминат, понеже там е царството Абхаз, което има в изобилие хора и земи и нямат никакво доверие в абхазците. И така Карбенда и неговите предци защитавали чак досега земята си мъжествено от тази голяма мощ на съседите.

Освен това ще разкажем накратко за обичаите на татарите.

Четиридесет и девета глава

За нравите и обичаите на татарите

Татарите са така различни от останалите народи по нрави и обичаи, че едва може да се обясни разликата без отвращение. Понеже вярват просто в Бога и във всичките си дела Го призовават. И вярват и почитат един безсмъртен Бог. Никога не заплашват, без да споменат Бога, като казват: „Господ знае какво ще ти сторя!“ и други подобни. Другояче не почитат Бога, а именно чрез пости, речи, покаяния или чрез някакво добро дело или по някакъв друг начин, както трябва да прави човек, който вярва в Бога. Татарите не смятат за грях убийството на човек. И ако някой остави юзда на коня си, докато той

¹⁸⁰ Куба, област на юг от Дербент.

трябва да пасе, се смята, че смъртно е обидил Бога и е съгрешил смъртно. Не смятат, че блудството и разкошът са грях. Имат много жени и по татарския обичай синът трябва да се ожени за мащехата си и братът – за братовата си жена, ако съпрузите им умрат, и спят с тях. Татарите са мощни воини и се подчиняват на господаря си повече от другите нации. Няма никаква заплата от господаря си, а господарят им може да отнеме каквото и да е, без каквото и да е противоречие. Нито в армията, нито на друго място татарският господар им дава да притежават нещо, а трябва да живеят от лов и от плячката, която придобиват от враговете си. Татарите, когато навлизат в земи, където смятат, че липсват достатъчно хранителни припаси, водят със себе си крави, кобили и много други животни. Пият конско мляко и ядат конско месо. Те са отлични ездаци и изкусно боравят с оръжията, най-вече с лъковете и стрелите, но като пехотинци не могат да настъпват или пък го правят без желание. В битките татарите веднага отгатват волята на своя господар или вожд и затова се командват без никакви затруднения от вождовете си.

При завладяването на крепости или градове са много умели и талантливи. Винаги се опитват да имат предимство в сраженията срещу враговете си. Не се боят да отстъпват или да бягат, ако това им е удобно. Имат такова предимство пред останалите нации, че ако са наредени на полето за бой срещу враговете си, ако им хареса, приемат сражението. Ако обаче решат да избегнат боя, враговете им не могат да влязат в бой с тях. Битката с татарите е много опасна и в една малка война с тях умират повече хора, отколкото в голяма война с друг народ, и това е така поради стрелите, които изстрелват силно и точно. И са така обучени в изкуството да се стреля с лък, че стрелите им пробиват почти всякакви видове брони. Когато побягнат, бягат заедно, наредени по отряди и в боен ред. Много е опасно да бъдат преследвани, защото бягайки, стрелят назад с лъковете си и раняват и убиват коне и хора. Освен това, когато видят, че враговете им ги преследват безредно, внезапно се извързват срещу тях и често става така, че онези, които са заслужили триумф, губят боя. Татарската войска не изглежда многобройна, защото винаги настъпват заедно, така че боен ред от 1000 татари не изглежда дори и като отряд от 500.

Татарите приемат грижливо гостите и разделят храната си с тях и искат и с тях да се постъпва по този начин, иначе се нахвърлят невъздържано. Умеят да завладяват с лекота чужди земи, но не искат да ги охраняват, понеже не знаят как се живее в крепости и градове, а предпочитат да обитават шатри и лагери. Алчни са и на драго сърце отнемат чуждото, но не умеят да изразходват своето или да го охраняват, а позволяват всичко да се унищожава. Когато татарите са в обществото на чужденци и усетят, че са по-слаби, изглеждат смирени и добри, но ако почувстват, че са по-силни, ще станат зли и горделиви. Когато имат полза, обичат да лъжат, но все пак не умеят да лъжат за две неща. По отношение на военното дело нито един татарин не би се осмелил

да си приписва незаслужено някакъв успех или да отрече, ако е избягал или е направил друго провинение. Другият случай е когато някой татарин извърши някакво престъпление, за което трябва да бъде съден и разпитван пред господаря или съдията, веднага си признава, дори ако трябва да бъде екзекутиран. И тези неща, казани за татарите, са достатъчни, защото е противно да се опитват изцяло обичаите им.

ЧЕТВЪРТА КНИГА

Започва четвъртата част на тази книга, в която се разказва за похода към Светата земя и какво трябва да се извърши, след като започне войната.

Първа глава

За похода към Светата земя и неговата подготовка

Разумът изисква всеки, който възнамерява да започне война срещу противниците си, да предвиди четири неща. Първо, да има справедлива причина за започване на войната срещу своите противници или бунтовници; второ, да прецени силите си, дали има достатъчно средства и други нужни неща, за да води войната си и да я завърши без задължения; трето, трябва да проучи разумно намеренията, състоянието и положението на враговете; четвърто, трябва да подбере точното време за започване на войната.

Аз, брат Хайтон, който ще говоря по този въпрос по нареждане на нашия господар, Светия отец, мога да кажа, че християните имат справедлива причина и съображения, за да започнат война срещу синовете на Измаил, понеже държат под окупация християнското наследство, или по-точно Светата земя, която Господ обеща да даде на християните, а също така и Светия гроб на Господа наш Иисуса Христа, от Когото произлезе християнската вяра, и другите свети места, най-много почитани от християните. Освен това, поради жестоките неправди и не по-малко ужасните хули, които, с голямо кръвопролитие, агаряните нанесоха на християните в отминалите времена, и освен това, поради различни други причини и съображения. На второ място ще кажа, че никой не трябва да се съмнява, че Светата Римска църква, която е господарка и учителка на целия свят, притежава мощта да освободи и изтръгне с помощта на царе и князе и правоверните кръстоносци Светата земя от робството и силата на коварните врагове на християнството, които поради извършваните от нас грехове я държат окупирана.

За опознаване на положението и състоянието на враговете и за избирането на удобното време, в което трябва да се предприеме войната срещу враговете на Христа, трябва да разкажем по-подробно някои неща. Понеже както добрият лекар, който, за да доведе болния до оздравяване, трябва да определи причината на заболяването, така и предвидливият вожд трябва, преди да започне войната, да проучи намеренията, състоянието и положението на враговете, та да може да води войната смело и предвидливо и да я увенчае с успешен край. Тъй като за умния и силен вожд нищо друго не бива да остава в тайна по-малко, отколкото състоянието и мощта на врага, тъй като предвиденото не вреди, а неочакваното има навик да обърква, най-вече по време на ужасите на войната, където няма достатъчно време и място да се противопоставим на вече подготвените опасности. Защото във всяко друго дело може по-лесно да се употреби лек за поправяне, отколкото в битката, при която наказанието е веднага след грешката. И така, във връзка с онова, което ще кажем за похода към Светата земя, за да бъде по-ясно, ще разкажем някои неща за положението и състоянието на Египетската земя, за войската на Вавилония и за мощта на врага.

Втора глава

За състоянието на царството Египет и за мощта на султана

Онзи султан, който днес владее царствата Египет и Сирия, се нарича Мелек Насър¹⁸¹ и произхожда от нацията на куманите. Войниците от армията му са събрани от различни земи и народи. Понеже хората от тази страна въобще не ги бива във военното дело, било то като пехота или конница, по суша или по море, та затова армията на султана трябва да се подсилва от чужди нации и народи. Мощта на египетския султан по отношение на пехотата е малка, но конницата му е многобройна. По-голямата част от армията на Египет съставляват роби, купени и продадени, които лоши християни, за да спечелят нещо, превозват често във Вавилония, или пък са пленени в битка или по друг начин, а сарацините ги карат да влязат в сектата им и да приемат вярата им. Затова между тях са много почитани онези, които са купени. Та затова често се случва хора, които могат да са на свобода, да се продават сами, за да бъдат по-високо ценени от господарите си. Египетският султан постоянно се страхува и подозира да не би народът му да заговорничи срещу него. Понеже има такива роби, които винаги се опитват да овладеят властта и затова мнозина египетски султани са умрели от меч. Мощта на армията на Вавилония може да бъде около 20 000 конници, от които някои са изкусни и мощни бойци. Все

¹⁸¹ Насираддин Мухаммад.

пак по-голямата част обаче не са особено ценни. Когато султанът язди със своята нещастна войска, мъкне със себе си огромен брой снаряжение и камилски товари. Имат достатъчно добри бойни коне, но се нуждаят от голяма охрана. Имат и чудно бързи кобили за бягане, но нямат никакви мулета или понита. Египетската армия е много смела и винаги готова да изпълни заповедите на султана, понеже всички войници живеят заедно в някакъв град, който се нарича Кайро-Вавилония.

Състоянието на египетската армия е следното. Всеки войник има своя заплата, от която живее и като цяло едва достига 120 златни флорина на година. И всеки е длъжен да отглежда три коня и една камила. И ако случайно султанът реши да изведе извън царството Египет хората си, може би ще им даде нещо по особена милост, съобразно своето желание. Султанът дава тези наемни войници също така да бъдат управлявани и ръководени от придворните му, които се наричат *адмирати* [емири], и отделя безпристрастно заплата за тях. Султанът дава на някой *адмирал* 100 или 200, или повече или по-малко, според волята си и понеже иска да отличи и издигне повече някого от тях. И колкото е размерът на заплатите на онези наемници, които е дал на *адмирата* за управление, толкова пари дава султанът лично на самия *адмирал*. И поради това от службите на султана има голямо отказване и отлив. Понеже *адмиралите* купуват роби с пари и им дават коне и оръжия и ги назначават на служба вместо войниците, а остатъка от парите използват за лични цели. Затова сред мнозинството се откриват малцина, които са силни бойци или умели в бойното изкуство.

Трета глава

За мощта на султана в царството Сирия

Мощта на египетския султан в царството Сирия би могла да бъде около 5000 войници, които се изхранват от земята и доходите си. Султанът има и голямо количество бедуински и турски бойци, които са пришелци и чужденци, и от тях получава голяма помощ и подкрепа, особено при обсадата на даден град, понеже се присъединяват към него без заплащане, с единственото намерение да получат нещо. В битките и по отношение на останалата служба не може да ги вземе без никакви подаръци и ако се опита да ги принуди, не би могъл, понеже същите тези бедуини и турци ще се оттеглят незабавно. Туркмените ще се изкачат във високите планини, а бедуините ще се оттеглят в Арабската пустиня. Султанът има и някаква пехота в областта на *Малбек*¹⁸² и около планината Ливан, а също и в земята на *асасините*. И те също така му

¹⁸² Баалбек в Ливан.

помагат при обсаждането на даден град и както могат за защитата на земите му, но не изпълняват служба извън своите области и не правят нищо за него освен чрез силните крепости, в които обитават. Сарацините са много изобретателни при превземането на градове и крепости, които знаят да нападнат с неугасващи огньове, подземни тунели и други различни способности за нападение и така превземат лесно, когато си искат, градовете.

Четвърта глава

За произхода на кюрдите и как овладяха властта в Египет

Гръцките императори в Древността владеели Египет и управлявали това царство чрез управители и чиновници, които събирали годишен доход и го изпращали на императора в Константинопол или там, където бил в момента. И гръцкото господство в Египетската земя продължило до лето Господне 704-то. Египтяните обаче не искали да понасят господството на гръците, от които били много угнетявани, и така се предали на сарацините и избрали да ги управлява владетел от рода на Мохамед, когото нарекли халиф и оттогава насетне наричали всичките си владетели халифи. И онези от рода на Мохамед държали властта над Египет 446 години. После сарацините изгубили властта в Египет, и я овладели мидийците, които се наричат по народному кюрди, както и по-надолу ще обясним.

Пета глава

За същото

В лето Господне 1053-то приснопамятният йерусалимски крал, господарят *Амалрик* [Амори]¹⁸³, с всички християни, които могъл да събере отвсякъде, нахлул в царството Египет и овладял много градове и села, както по-подробно е описано в Книгата за историята на овладяването на Светата земя. Но халифът, господарят на Египет, като видял, че не може да устои на християните, изпратил свои пратеници при султана на Халеб, като го молел за помощ. И султанът на Халеб, който бил последовател на сектата на халифа, като се надявал да получи от халифа и много пари, изпратил при него някакъв свой вожд, който се наричал *Ксаракон*¹⁸⁴, с голяма въоръжена дружина, които ус-

¹⁸³ Амори I (1162 – 1174), крал на Йерусалимското латинско кралство.

¹⁸⁴ Асадедин Киркук, кюрдски военачалник на египетска служба, от първата половина на XII в. Чичо на основателя на династията Аюбиди, Саладин.

пели да прогонят от царството Египет християнските сили. Така сарацините си върнали земите, овладени от християните. След това се случило така, че гореказаният Ксаракон, като видял богатствата на Египетската земя, а и че мощта на халифа е почти никаква, решил да овладее Египет. И така пленил лично халифа и го арестувал. След това нападнал мъжествено Египетската земя и овладял управлението ѝ и се определил за господар и султан. Този Ксаракон бил от царството Мидия¹⁸⁵, от кюрдската нация и бил първият владетел на Египет от цялата си нация.

Шеста глава

След смъртта му властта му наследил някакъв негов син на име Салаадин¹⁸⁶ и накрая мощта на този Салаадин нараснала толкова много, че лично разгромил краля на Йерусалим и християнската мощ, завзел с насилие светия град Йерусалим и много други християнски земи. След смъртта на този Салаадин брат му и племенниците му владели последователно царството Египет чак до времето на някакъв султан на име *Мелек Сала*¹⁸⁷. Този Мелек Сала управлявал в Египет по времето, когато татарите подчинили царството Кумания и затова куманите побягнали. И този султан научил, че татарите продават евтино куманите, които държали в затворите си. И изпратил търговци с много пари през морето и наредил да се купят по-младите от тези кумани в голямо количество, които били доведени в Египет. И Мелек Сала обикнал куманите, които купил, и наредил да се отгледат с голямо внимание и ги обучавал в езда, стрелба с лък и носене на оръжие. И като се доверявал много на тези кумани, ги държал около себе си, като отстранил по някакъв начин всички останали. И по времето, когато блаженият приснопаметен Людовик [Луи IX], крал на французите, преминал отвъд морето и бил пленен от сарацините поради любовта си към Христа, гореспоменатите продадени и купени кумански роби убили Мелек Сала, своя господар и султан, и поставили за владетел на негово място един от своите, наречен *Туркмени*¹⁸⁸, и поради тази причина френският крал и брат му, които се измъчвали в затвора, били откупени и освободени по-лесно.

Оттогава най-напред започнали да управляват в Египет куманските роби. А този кумански род в Изтока се нарича *капчак*. След няколко дни някакъв

¹⁸⁵ В случая Ирански Азербайджан.

¹⁸⁶ Саладин, основателят на династията Аюбиди.

¹⁸⁷ Малик ас Салих, Неджмеддин Аюб (1240 – 1249), султан на Египет.

¹⁸⁸ Мелик ал Муазем Тураншах (1249 – 1250), султан на Египет, от династията Аюбиди. Хайтон погрешно го нарича Туркмени.

друг от гореказаните кумани, на име *Котос*¹⁸⁹, заклал гореказания Туркмени и узурпирал властта, като наредил да го наричат *Мелек Меес*¹⁹⁰. И този Мелек Меес победил *Кибога*, началник на 10 000 татари, които Хулагу изпратил да бранят царството Сирия. И когато Мелек Меес искал да се върне в Египет, някакъв друг куманин, на име *Бендокдар*, убил него самия и се провъзгласил за владетел и султан и се нарекъл *Мелек Даер*¹⁹¹. И той бил разумен и много опитен и смел воин. И по негово време мощта на сарацините нараснала много в царствата Сирия и Египет и завзел много градове и крепости, които държали християните, и между другото овладял и благородния град Антиохия в лето Господне 1268-о.

Седма глава

След това нанесъл много щети на царството Армения. И по времето на този султан *Бендокдар*, в земите на Сирия пристигнал английският крал, приснопаметният Едуард [I], който онзи султан намислил да убие чрез някакъв *асасин*. И несъмнено кралят на Англия бил ранен от онзи *асасин*, но се възстановил, по Божията милост. И след всичко това онзи султан бил отровен и умрял в Дамаск. И след смъртта му султан станал някакъв негов син, на име *Мелек Саид*¹⁹², който вярвал, че ще управлява в мир. Но един друг куманин, на име *Елси*¹⁹³, го свалил от трона и като се обявил за султан, го прогонил извън царството. Гореказаният султан Елси обсадил град Триполи¹⁹⁴ и го завзел със сила в лето Господне 1289-о.

Осма глава

За град Акон как бил изгубен от християните

На следната година гореказаният султан Елси, като събрал цялата си войска, излязъл от Вавилония, като възнамерявал да обсади град Акон. Обаче той, след като разпънал палатките си в едно прекрасно място, за да си почине,

¹⁸⁹ Малик ел Музафер Куруз (1257 – 1260). Тук Хайтон обръква реда и самоличността на първите султани от династията Бахри. Всъщност Куруз е съуправител на Айбек от 1253 г.

¹⁹⁰ Мелик ел Муез Изеддин Айбек ал Туркмани (1250 – 1257), първи султан от мамелюкската династия Бахри в Египет.

¹⁹¹ Малик ал Захир Байбарс I (1260 – 1277).

¹⁹² Малик ас Саид, Насраддин Мухаммад Барака хан (1277 – 1279).

¹⁹³ Мелик ел Мансур, Сейфеддин Калаун ел Елфи (1279 – 1290).

¹⁹⁴ Триполи, в Ливан.

бил отровен от някакъв свой роб, който бил назначил за *конетабъл* и командващ на цялата си войска, и тутакси издъхнал. А онзи, който убил своя султан, искал да вземе властта, но без забавяне бил осакатен с измама и убит, а султан станал синът на гореказания Елси, който се наричал *Мелек Асераф*¹⁹⁵. И той бил онзи, който обсадил и превзел град Акон и прогонил християните от цяла Сирия, в лето Господне 1291-во.

Девета глава

За същото

След това гореказаният султан Мелек Асераф се върнал в Египет и един ден, докато отивал на лов, бил убит в леса от някакъв свой слуга, който веднага бил убит на свой ред от другите. След това избрали за владетел и султан онзи, който и днес е султан и се нарича *Мелек Насър*¹⁹⁶, брат на гореназования Мелек Асераф. И понеже този Мелек Насър бил много млад, му бил определен за *баил* и наставник някой си *Гибога*¹⁹⁷, който бил татарин по произход и бил роб на баща му. Но този Гибога завзел властта и свалил от трона Мелек Насър и наредил да го пазят в някакъв замък Крак дьо Монреал и наредил да бъде обслужван с всичко необходимо. Този Гибога се нарекъл *Мелек Хадел*¹⁹⁸. По това време в царството Египет царяла такава оскъдица на хранителни припаси, че всички сарацини щели да измрат от глад и бедност като псета, ако не се появили някакви християни, но по име, а не по дела, които, от жажда за печалба, занесли много храна на сарацините. След това Гибога, който станал султан, като научил за идването на татарите, събрал армията си и пристигнал в царството Сирия, за да защити страната от татарите. Този Гибога много обичал татарите, които били от неговата нация и затова куманите, обзети от завист, му отнели властта и издигнали за владетел и султан някакъв куманин на име *Лачин*, който наредил да го наричат *Мелек Мансур*¹⁹⁹. Този Лачин не искал да унищожи Гибога, понеже бил негов съюзник, а именно му дал някаква земя, наричана *Сартах*²⁰⁰, и след това му дал властта над град *Хама* и не искал да остава в Египет. Този султан Лачин пребивавал три години в крепостта Кайро и не смеел да излезе оттам. Но един ден отишъл в равнината край крепостта и докато се забавлявал с езда, конят му паднал и той си счупил

¹⁹⁵ Малик ал Ашраф (1290 – 1293)

¹⁹⁶ Насираддин Мухаммад, Ал-Насър (1293 – 1294; 1299 – 1309; 1309 – 1340)

¹⁹⁷ Емир Зейнеддин Кетбога, по-късно султан (1294 – 1297)

¹⁹⁸ Малик ел-Адил ал Турки ал Мугли, тронно име на Кетбога султан.

¹⁹⁹ Хусамаддин Лачин, ал Мансур (1297 – 1299).

²⁰⁰ Сархад, в Сирия.

кръста. Един ден се случило така, че играел на шах със свои роби, на които имал доверие, и като оставил до себе си меча си, някакъв негов роб, като грабнал меча на султана, го намушкал в главата и го убил, но пък и убиецът на султана бил веднага убит от останалите. След това сарацините били обхванати от голямо несъгласие относно избора на султан. Накрая поставили на владетелския трон гореказания Мелек Насър, когото Гибога бил оставил в замъка Крак Монреал, както по-горе беше посочено. И този Мелек Насър бил онзи султан, който Газан победил в полето и оттогава е султан на Египет.

Нека ми е простено, ако случайно съм се увлякъл да разказвам за кумани-те, които били роби, и за султаните от тяхната нация, които често били убивани. Направих го, защото, както ще поясня, че враговете не могат да удържат по-дълго време, понеже са изправени пред такава враждебност, че не могат да излязат от Египет, нито пък да преминат с армията си някъде другаде.

Десета глава

За условията и състоянието на царството Египет

Царството Египет е много богато и заможно. Дълго е 15 дни път, но е широко само три дни път. Това царство е като остров, обграден от три страни, именно с пустини и пясъци. От четвъртата страна се намира Гръцкото море. Откъм източната част е най-близо до царството Сирия повече, отколкото други земи. Но между двете царства се простират осем дни път, който през цялото време върви през пясъците. От западната страна граничи с някаква провинция на Варвария, която се нарича Барка²⁰¹, и между двете страни има 15 дни път през пустинята. От южната си страна има граници с царството на нубийците, които са християни. Обаче са много черни поради слънчевия пек. И между двете царства има разстояние 12 дни път през пустини и пясъци.

В царството Египет има пет провинции. Първата и най-голямата се нарича Саид, втората се нарича Мъсър²⁰², третата е Александрия, четвъртата е Рещид²⁰³ и тази провинция е обградена, като някакъв остров, от реки и морето. Петата е Дамиета²⁰⁴. Главният град на царството Египет се нарича Кайро и е много голям. И там наблизко има един някакъв друг древен град, който наричат Мъсър. И тези два града са разположени на бреговете на някаква река, която тече насред Египет и се нарича Нил, а в Библията и с друго име – Гион. Тази

²⁰¹ В дн. Либия.

²⁰² Кайро, а също и арабско название на Египет. Всъщност Мъсър се нарича сега и един от старите квартали на Кайро.

²⁰³ Познат и с латинизираното име Розета.

²⁰⁴ Дн. Димят, Египет.

река Нил е най-полезната река, която може да се намери. Понеже напоява всички земи, през които протича, и ги прави богати и плодородни. По тази река може да се плава, понеже е много дълбока. Има много хубава риба и би могла да се препоръча изцяло, ако нямаше в нея никакви ужасни животни, които приличат на дракони и разкъсват и конете, и хората, и всякакви други животни в реката, ако се намерят, а също и на брега. Тези животни се наричат понародному *кокатрикс*. Тази река всяка година се разлива и започва да се разлива от средата на месец август и нараства до празника на блажения Михаил²⁰⁵, като нараства ежедневно. И когато достигне максималното си нарастване, тогава местните хора пускат водите ѝ да текат през подготвени канали и рекички и напояват всички плодородни земи. Петнадесет дни водата остава върху земите, след което започва да съхне. След това се сеят семената и растат само чрез водата на тази река, понеже в тези области не вали дъжд. И така едва се разпознава зимата от лятото. Освен това, жителите на царството Египет поставят някаква мраморна колона по средата на реката, на някакво малко островче, което е преди град Мъсър, и на тази колона се слагат знаци. После, когато водите на реката нараснат до крайната си точка, оглеждат знаците на тази мраморна колона и ако речната вода достигне чак до най-горния знак, тогава знаят, че в страната ще има плодородие, а ако е нараснала по-малко, разпознават загуби. Затова, съобразно нарастването на реката, предсказват, че през дадена година ще има плодородие, или обратното. Водата на тази река Нил е чиста и отлична за пиене, но когато се налива от реката е много гореща, а като я наляят, я слагат в някакъв глинен съд на слънце и веднага става бистра и много чиста за пиене.

В царството Египет има две морски пристанища – Александрия и Дамиета. В пристанището Александрия могат да пристигат кораби и други съдове. Град Александрия е добре укрепен и обграден с мощни стени. Водата, която пият гражданите, идва по канал от реката Нил и пълнят големи цистерни, които стоят готови в града. Няма друга вода, от която биха могли да живеят, така че ако водата от този канал им се спре, не биха могли да изтраят дълго. Град Дамиета е на реката Нил, близо до морето, и в Древността е бил силно укрепен, но два пъти е бил превзет, един път от йерусалимския крал и християните от Изтока, а втория път от блажения Людовик [IX], краля на Франция, за чието откупуване после бил върнат на сарацините. След това сарацините го разрушили и преместили селището си навътре в сушата, далече от реката и от морето и не построили там никакви стени или други укрепления, и нарекли тази земя Нова Дамиета, а Стара Дамиета останала без никакво население. От пристанищата Александрия и Дамиета султанът получава големи доходи и такси от търговците и по други различни начини. Египетската земя има

²⁰⁵ 8 ноември.

изобилие от плодове, отлична захар, в голямо количество, по-малко вино, но отлично като качество. Но сарацините не пият вино, понеже им е забранено от закона, имат достатъчно месо, козе, овнешко, кокоше и от други птици, по-малко говеждо, но вместо говеждо ядат камилско месо.

В царството Египет живеят заедно християни и сарацини, а тези християни се наричат копти. Имат яковитски обред и имат в онези области много красиви абатства, които държат свободно без данък. И тези християни са най-древните жители на Египет, понеже сарацините се заселили тук след като овладели тази земя. Онова, което липсва в Египет и от което се нуждаят много и не могат да го имат, ако не се внася от чужбина, е дървесината, смолата, желязото и робите, от които се подсилва армията им. Тези неща им се доставят по море и без тях сарацините едва биха могли да оцелеят. В цялото царство Египет няма нито един укрепен град или замък, освен град Александрия, който е силно и добре укрепен, и крепостта Кайро, която би могла лесно да се превземе, а в нея живее султанът. Цялата страна Египет се отбранява и охранява от войската. Веднага щом войската бъде победена и мощта на войниците сломена, цялата страна ще бъде подчинена без никаква съпротива.

Единадесета глава

За подходящото време

След като обосновано доказахме справедливата кауза, която християните имат, за да поведат война срещу коварните сарацини, и казахме достатъчно за мощта на Светата Римска църква, на кралете, принцовете и на всички християни, писахме и за условията и състоянието на царствата Египет и Сирия, за мощта на султана и на хората му, остава накрая да разкажем и за подходящото време.

Относно подходящото време за повеждане на война срещу враговете на християнската вяра, накратко ще цитирам, понеже бихме могли с право да цитираме следната мисъл: „Ето сега приемливото време, ето и денят на спасението!“. Защото сега наистина е удобното време за започване на война срещу коварните агаряни и за освобождаване на Светата земя от ръцете им. Сега е подходящото време за оказване на помощ на Светата земя, която вече дълго време се ръфа от вероломните псета. Сега е подходящото време, в което сърцата на христоверците трябва да се възпламенят за поход към Светата земя, за да бъде изтръгнат от ръцете на неверниците Светият Гроб Господен, основа и извор на цялата ни надежда. Не смятаме, че е имало досега така удобно време и така полезно, след като са пропуснати толкова момента, както сега

ни показва всемогъщият Бог чрез милостта Си към християните по различни начини и способности. Защото първо Господ изпрати на християните най-светия и най-християнейши отец и пастир, който, след като зае папския престол, по Божие благоволение, с цялата си душа, денем и нощем, трескаво мислеше как би могло да се помогне на Светата земя и че трябва да се освободи Светият Гроб Господен от игото на поругаващите името Христово врагове. Затова трябва да се вярва твърдо, че всемогъщият и милостив Бог, като извърща милостивия Си взор към Светата земя, определи на земята висшия изкупител, а именно Светия отец, нашия баща, по чието подходящо време, с Божията помощ, светият град Йерусалим, така дълго вече намиращ се под игото на Мохамед, след като без съмнение бъде освободен, ще бъде възвърнат към древната си свобода.

Дванадесета глава

За същото

Ето го сега подходящото време, ето го сега и денят на спасението, в който Господ твърдо ни показва, че Светата земя трябва да бъде освободена от ръцете и мощта на враговете. Защото, по Божията милост, всички крале и князе и общности са в този момент в мирни и спокойни отношения, нито пък някаква буря от скандали и омраза ги безпокои, както ставаше обикновено някога. Оттук личи, че всемогъщият Бог показва това, като иска да се погрижи милостиво за Светата земя. Освен това, всички християни от различните области и кралства, обзети от вяра и ревност, са готови, с ръце и сърце, да си сложат кръстния знак и да преплуват морето в помощ на Светата земя, без да щадят нито усилия, нито средства, и в името на Исуса Христа да предложат себе си и всичко свое, смело и непоколебимо.

Тринадесета глава

За същото

Ето, освен това, подходящото време, което се показва от Господа на християните, понеже мощта на враговете на християнската вяра е сега многократно намалена, едно поради войните с татарите, от които наскоро бяха жестоко разбити и в този конфликт загина безбройно множество от враговете, чиято загуба не може да бъде възстановена досега, и освен това тъй като султанът, който сега управлява в Египет, е нищожен човек и много лош. Има и нещо

друго, понеже всички сарацински князе, които са свикнали да предоставят помощ на египетския султан при нужда, бяха напълно унищожени от татарската мощ и не остана никой от тях, освен един, който се казваше султан Мередин, но след като загуби властта си, беше задържан лично в татарски плен. Затова сега без много опасности или усилия би могла да се освободи Светата земя и да се овладеят царствата Сирия и Египет и напълно да се унищожи и изстреби мощта на враговете, достатъчно добре и леко с милостта на Исуса Христа, което не можа да стане никога досега.

Четиринадесета глава

Ето освен това подходящото време, указано от Бога. Понеже татарите заявяват, че са готови да дадат помощ и подкрепа на християните срещу сарацините с всичките си сили. И по тази причина татарският цар Карбенда изпрати специални пратеници, а той, след като наследи знамената на брат си Газан, предлага да предостави своята мощ за покоряване и пълно унищожение на враговете на Исуса Христа. И по същото време, най-вече с помощта на татарите, Светата земя би могла да се освободи и царството Египет да се подчини много леко, без големи загуби. И така, трябва християните бързо да помогнат на Светата земя и без никакво закъснение, понеже бавенето влече след себе си опасност и загуби, да не би, което нека да не става, Карбенда, приятелят на християните, да изчезне и на негово място да се възкачи някой зъл враг, който случайно да влезе в сектата на коварния Мохамед и после да влезе в съгласие и сътрудничество със сарацините. А това може да докара християните до големи неудобства, опасности и затруднения. Говорихме по-горе за справедливата и разумна причина, която християните имат за повеждане на война срещу сарацините, за мощта на Светата Римска църква, за положението на царствата и условията в Египет и Сирия, за мощта на султана и за подходящото време, а сега нека разкажем нещо за похода към Светата земя.

Петнадесета глава

За първия поход към Светата земя

Пред Вас открито заявявам, Свети отче, че не съм достатъчно учен, за да давам съвет за такова начинание, каквото, знае се, е походът към Светата земя. Но, за да не се боя, че ще бъда наказан за неподчинение, трябва да се ръководя от заповедите и нарежданията на Ваше Светейшество, на които не трябва да се противопоставя нито един християнин. Та, според моето скром-

но знание, ще разкажа за предимствата и пропуските, вярно и ревностно ще опиша онова, което усещам за похода и помощта за Светата земя, като винаги приветствам по-доброто мнение на знаещите.

Шестнадесета глава

За този поход

За честта на Бога и Господа Иисуса Христа, от Чиято милост се надявам да се компенсират моите недостатъци, ще кажа, че за завладяването на Светата земя с минимални усилия и опасности трябва християните да навлязат в нея и да нападнат враговете по това време, в което проличи, че враговете са подхвърлени на някакви трудности. Защото, ако християните се опитат да направят това по време на разцвет на враговете, не биха могли да изпълнят обета си без големи усилия и опасности. А кога би било време на разцвет или на трудности за враговете на християнството, ще разкажа накратко. Понеже в следното се заключава разцветът им, именно когато имат господар и султан, силен и мъдър и такъв, който знае и може да се пази от коварството на своите и без страх от предателство може да управлява и упражнява властта си. Също когато враговете останат дълго време, без да се замесват във войни, в покой. Също когато в царствата Египет и Сирия има голямо плодородие. Също когато по море и по суша имат сигурни пътища и без никаква трудност им се доставят нужните неща от чуждите страни. Също когато имат договори с нубийците и с бедуините от Египетската пустиня и по никакъв начин не са застрашени от тях. И също когато туркмените и бедуините, които обитават в царството Сирия и Египет, са верноподани на сарацините. Понеже от тези благополучия мощта на враговете се увеличава дотолкова, че не биха могли лесно да бъдат покорени.

Седемнадесета глава

За трудностите на сарацините

Но пък иначе биха могли да се случат на враговете и различни неприятности. Когато именно неверниците премахнат своя господар и султан, а това е нещо, което често правят и са правили. Защото след като онзи кумански род започна да управлява в Египет, както беше посочено по-горе, бяха избрани деветима султани и господари и от тези деветима султани и господари, които бяха в Египет чак до наши дни, четирима бяха заклани, а именно Туркмени,

Котос, Мелек Ашраф и Лацин, а двама отровени, Бендокдар и Елфин. Други двама, Мелек Саид и Гибога, бяха срамно прогонени.

Но когато, след смъртта на предшественика, изберат наследник, понеже новият господар и султан трябва дълго време да се бави, преди да може да управлява делата си, докато, поради съмнения за въстание би могъл да остане, не смее да излезе от крепостта Кайро, нито пък да изпраща армията си извън царството Египет или пък по-голямата част от нея начело с някой вожд или началник, поради което, заради обичайното предателство на своите, живее винаги в страх. И това се случило наскоро на някакъв султан на име Мелек Саид, който, като вярвал твърде много на някакъв свой зет на име Елфи, му предал голяма част от войската си и го изпратил да опустоши царството Армения. Той се споразумял така с хората си, че при връщането си отнел от тъста си властта му. И султанът, който днес управлява в Египет, е син на онзи предател.

И онзи султан Мелек Насър, който сега управлява в Египет, също беше прогонван и досега трепери за живота си, като очаква ужасен край на земния си път. Амин.

Осемнадесета глава

Може да се получи и друго затруднение за враговете, а именно когато река Нил не нараства, така че земята на Египет да би могла, както е редно, да се напоява, понеже тогава страдат от глад и бедност, както се случи наскоро. Понеже тогава враговете на християнската вяра умираха от глад и оскъдица и щяха да напуснат изцяло царството Египет, ако не бяха алчните християни, които им даваха в изобилие храни. Тогава също поради липсата на хранителни запаси египетските войници станаха бедни просяци и им се налагаше да продават конете и оръжията си и да ограничават семействата си поради глада. И така вследствие на това не можеха да напуснат Египет. Понеже египетските войници живеят при условието, когато искат, да могат да излязат от царството Египет и да се прехвърлят в други области, трябва да носят със себе си всичко нужно за осем дни път, понеже на осем дни път няма нищо друго, освен пясъци. И ако на войника му липсва само един кон или камила, не може да напусне Египет и поради това султанът би бил така объркан от гореказаното затруднение, че не би могъл да се прехвърли в царството Сирия, нито пък да подпомогне с нещо своите. Също когато враговете са вплетени по-дълго в някаква война. Тогава би било много голямо затруднението за враговете и много отвратително, ако по море пътищата бъдат така ограничени, че не биха разполагали с нещата, които им липсват и от които най-много се нуждаят за поддръжка на армията си, като например дървесина, смола, желязо, и робите,

които купуват и чрез които подсилват и увеличават армията. Без тези неща не биха могли да устоят по-дълго. Също когато нубийците повдигнат война срещу враговете ни или бедуините. Понеже от тази война мощта на враговете може така да се обърка, че да не могат да излязат от Египет, за да защитят царството Сирия. Също когато царството Сирия остане без приходи заради лошото време или поради войните с татарите, или по друга причина. Защото, ако в царството Сирия липсват хранителни припаси така, че султанската армия не може да ги има в изобилие, то тя не би могла да се бави в царството Сирия, понеже от Египет или друг регион враговете не биха могли да доставят нищо в царството Сирия, а и не биха могли да напуснат Египет. Та значи, когато враговете са сполетени от която и да било от гореказаните трудности, без съмнение, така ще се объркат, че няма да могат да излязат от Египет за защита на царството Сирия. А християните ще овладеят лесно Йерусалимското кралство и ще могат да построят отново разрушените градове и крепости, без никаква съпротива, и между това така да се укрепят, че да не се боят след това от вражеските сили.

Деветнадесета глава

За началото на първия поход

След като разказах за предимствата и затрудненията на враговете по-подробно и не без определена цел, ще обясня, имайки предвид собствената си нищожност, достоверно и предано, няколко неща, все пак за ориентирането на Ваша почтенеиша святост.

И така, струва ми се, относно сигурността и удобството на общия поход, че трябва да се изпрати отпред известно количество рицари и бронирани пехотинци, за да проучат, изследват и застрашат силите на врага. Смятам, че достатъчно на брой за тази войска ще бъдат, понастоящем, 1000 рицари, 10 галери и три хиляди бронирани пехотинци. Освен това нека да се изпрати легат от Светия престол и мощен и верен капитан, които да ръководят и закрилят всички онези хора. И щастливо, с онези, ако даде Господ, да преплават морето и да пристигнат по тяхна преценка и решение на остров Кипър или в царството Армения. След това, без забавяне, от страна на легата и капитана на тази военна част, според съвета на арменския цар, да се изпратят пратеници при Карбенда, татарския владетел, които да поискат от него между другото две неща. Едното именно, че във всичките му подвластни земи да нареди да се запретят всякакви доставки за враговете, а другото – да изпрати от хората си в областта на *Мелитене*²⁰⁶, която е близо до земите на враговете и по-често е ограбвана, отколкото

²⁰⁶ Малатия, в дн. Източна Турция.

областта на Халеб, и понастоящем се опустошава. И поклонниците, заедно с правоверните от царството Армения и Кипър, да повдигнат война срещу сарацините и да се сражават смело по море и по суша и най-вече да се опитат да охраняват така морския път, че нищо да не се доставя на онези по море. Нашите християни биха могли, освен това, да укрепят Антераденския остров, понеже се знае, че този остров е разположен на удобно и подходящо място за подслон на галерите и оттам християните биха могли да нанасят немалки загуби на враговете. Но сега пропускам да обяснявам как да се обяви войната, как да се нападнат вражеските земи, понеже планът ще трябва да се приспособи съобразно положението и състоянието на враговете и да се действа според плана на познавачите, които биха присъствали по време на начинанието. Предимствата, които биха могли да получат християните от този пръв и очевидно малък поход, ако е рекъл Господ, ще бъдат описани накратко по-долу.

Двадесета глава

За предимствата на първия поход

Първото предимство би било следното, понеже от този пръв поход би могло така да се получи, че с помощта на другите правоверни от Изтока и на татарите да не се даде никакъв отдых на враговете и да им се нанесат много щети и големи загуби. Защото ако татарите и християните обявят война на султана на Египет, по море и по суша, както беше обяснено по-горе, той ще бъде принуден да прехвърли хората си за защита на земите си, като ще нареди да се охраняват предимно онези области, които са близо до морето, а не останалите, които биха могли да бъдат нападнати. И също така, ако започне война от страна на татарите и християните в гореказаните области на Мелитене, на враговете ще се наложи да пристигнат, за да защитават земите си от Вавилония чак до град Халеб, което са 25 дни път, и да се противопоставят на враговете си. И онези, които бъдат прехвърлени с тази задача, след малко време ще бъдат така уморени, обзети от отвращение и лишени от коне и средства, че не биха могли да се удържат дълго по много причини и съображения, чието обяснение би било отвратително. И като се върнат първите у дома, други ще бъдат изпратени за охрана на областите, и като се извършат три или четири такива смени враговете ще се съсият, ще изхарчат средствата си и ще понесат безброй щети. Също така чрез първия поход враговете може би ще бъдат много застрашени. Именно когато със съоръжаването на 10 галери за похода и други, които биха могли да се въоръжат в царствата Армения и Кипър, да бъдат мъжествено нападнати вражеските земи, които са близо до морето, те биха могли лесно да се опустошават, да се оплячкосат откъм всички блага, а християните могат да се укриват благополучно с галерите на Антераденския

остров. А султанът на Вавилония ще трябва да се прехвърли с цялата си войска в царството Сирия, за да има достатъчно бронирани пехотинци, чрез които да помогне на всички земи, които са разположени край брега на морето. Излизането на султана на Египет, за да отиде в царството Сирия, би било опасно, отвратително и много разорително за него. Опасно поради коварството и предателството на неговите хора; отвратително, понеже може по-често да се застрашава от християните; разорително, защото ще опустоши и изпразни хазната. Не е за вярване, ако кажа какви разходи трябва да направи султанът с хората си всеки път, когато трябва да напуска Египет. Също така чрез гореказаните галери пристанищата на враговете и всички морски пътища биха могли така да се блокират, че неприятелите не биха могли да имат нищо от онези неща, от които най-вече се нуждаят и без които не биха могли да издържат по-дълго, като желязо, смола, дървесина и роби, без които не биха могли да поддържат войската си, нито биха могли да имат онова, ако не си го доставят по море от други области. Освен това, ще се лишат от доходите и изобилието от търговията на морските пристанища, които доставят голяма сума пари.

Двадесет и първа глава

Също ако враговете бъдат смутени от някаква трудност, от която да бъдат така съсипани, че да не могат да излязат от царството Египет, нито да могат да окажат помощ на царството Сирия, то тогава поклонниците от първия поход, с помощта на останалите християни от Изтока, ще бъдат достатъчни за възстановяването на град Триполи. Защото в планината Ливан има християнски пехотинци, отлични стрелци с лък, около 40 000 души, които биха оказали на драго сърце помощ и подкрепа на поклонниците. Те многократно са вставали срещу султана и са нанасяли големи щети на хората му. А след като град Триполи бъде възстановен, християните биха могли да го защитават и да го удържат чак до пристигането на основния поход и после биха могли да овладеят цялото графство Триполи. Това ще бъде от голяма полза за основния поход на християните, понеже ще открият готово пристанище и там ще могат да пристигнат удобно и без никаква съпротива. Също така, ако чрез татарската мощ бъдат овладени царството Сирия и после и Светата земя, християните от първия поход ще бъдат готови да приемат градовете от татарите и да ги укрепят и удържат до идването на основния поход.

И аз, който твърде добре познавах състоянието и методите на татарите, вярвам твърдо, че те на драго сърце ще предадат на християните за охрана и владение онези земи, които завладеят, свободно, мирно и без данък или друго задължение. Понеже поради горещините не могат по никакъв начин да живеят там и ще смятат за добре дошло, че християните са приели и поели тези области. Понеже татарите не се сражават със султана на Египет, за да овладеят и

придобият градове или области, при положение че цяла Азия им е подчинена, а поради това, че той винаги е бил техен основен враг и им е нанесъл повече вреди от всеки друг, особено когато са воювали с други съседи. Затова смятам, че за провеждането на цялото това гореказано начинание би било достатъчно горепосоченото количество, тоест 1000 рицари, 10 галери и 3000 оръженосци. И ми се струва, че в този начален момент не биха могли да извършат нищо повече, ако не се умножат някак си и значително им се увеличат средствата.

Двадесет и втора глава

Освен това, от този пръв поход могат да произлязат още две ползи. Понеже, след като поклонниците се задържат повече време в земите на Сирия и видят условията на страната и опознаят силата на враговете и начина им на водене на бой, биха могли да обучат и съветват идващите им съюзници от основния поход. Освен това, допускам, че татарите поради войните, които може би ще имат със съседите си, не биха могли или не биха искали да окажат каквато и да е помощ на християните и че султанът на Египет ще продължи да процъфтява, така че не по-малко трудно би било да се изтръгне Светата земя от мощта на враговете. Ваша Почитаема Святост, след като се разберат по-ясно условията в Светата земя, като се види и разбере мощта на основния поход може по-добре да се реши и прецени, какво трябва да се предприеме във връзка с това, а именно дали основният поход да се прехвърли по море или трябва да се изчака подходящото време и така да се избегнат всички възможни опасности.

Двадесет и трета глава

Освен това, ако ми позволите, осмелявам се да кажа още две думи, а именно, първо, че Ваша Почтенейша Святост би трябвало да пише на грузинския цар, [чийто поданици] са християни и по-отдадени на поклонничествата и светините на Светата земя от другите нации, като поискате да окажат помощ и подкрепа на поклонниците относно начинанието в Светата земя. Вярвам определено, че от почит към нашия Господ Иисус Христос и към Ваше Светейшество на драго сърце и предано ще се постараят да изпълнят Вашето изискване. Понеже, както казахме, са предани християни и са много и силни, и мощни воители и някак си са близки до царството Армения. Също Ваше Светейшество би трябвало да се удостои да пише на царя на нубийците, които са покръстени от блажения апостол Тома в Етиопия в християнската вяра, като поиска да обявят война на царя на Египет и да накърнят и застрашат мощта му. Понеже съм твърдо убеден, че тези нубийци, от почит към нашия Господ

Иисус Христос, ще опитат да нападнат земите на султана в Египет през пустинята, като му нанесат големи щети и загуби. И тези писма, ако произлизат от заповедите на Ваше Светейшество, могат да се поверят на царя на Армения, който ще нареди да се преведат на съответните езици и ще ги достави чрез добри пратеници.

Двадесет и четвърта глава

За основния поход към Светата земя

Дотук изложих най-добросъвестно и достоверно онова, което съдържаше моето оскъдно знание за началото на похода и помощта за Светата земя. Сега, като се подчинявам на нарежданията на Ваше Светейшество, се насочвам към основния поход и за онова, което е нужно за него, ще говоря, за да осведомя Ваше Вечно Светейшество.

Двадесет и пета глава

За осъществяването на основния поход

Основният поход може да потегли по три пътя, именно по пътя през Варвария²⁰⁷, но за този път оставям да дадат мнение онези, които познават положението и условията в онзи регион. Също по пътя през Константинопол, по пътя, по който именно преминаха херцог Готфрид Булонски [Годфроя дьо Буйон] и другите поклонници от онова време. И по този път основният поход би могъл да се движи, както вярваме, сигурно чак до град Константинопол. По-нататък, движейки се обаче през Турция чак до царството Армения, пътят не е свободен и сигурен, нито пък е безопасен за поклонниците заради турците, които живеят в тези места. Все пак този път би могъл да се подsigури и изцяло да се охранява от татарите. Освен това, те биха могли да заповядат християните да получат от земите на Турция изобилие от храни и коне, на подходящи цени.

Другият път би могъл да бъде през морето, който е известен на всички. Ако поклонниците поискат да тръгнат по море, ще трябва да се подготвят кораби във всички отсамморски пристанища и достатъчно от другите добри плавателни съдове, за да прехвърлят похода. И ще трябва, освен това, в предварително определен срок и в подходящо време, всички поклонници да се

²⁰⁷ Северноафриканските територии на запад от Египет, населени с „варварийци“, т. е. бербери.

съберат на брега на морето, да се качат готови на корабите и с Божията помощ щастливо да преплават морето. Също така поклонниците от основния поход биха могли да пристигнат в Кипър, та да дадат отдых на себе си и на конете си, които ще са много уморени от морето. След като походът пристигне благополучно, по Божията милост, в Кипър и си почине няколко дни, ако поклонниците от първия поход са укрепили някой град в земите на Сирия, походът може да се прехвърли по кратък път до него

А ако случайно поклонниците от първия поход не успеят да създадат някакво укрепление, походът трябва да продължи пътя си през царството Армения, именно по този начин, така че поклонниците да дадат на себе си и на конете си отдых в кралството Кипър чак до празника на блажени Михаил, за да избегнат нездравите равнини на Армения в горещото време. След гореказания празник могат безопасно да преминават в царството Армения и там ще намерят всичко необходимо в изобилие. А в град Тарс биха могли да останат много удобно, тъй като е близо до морето и понеже има обилие от води и пасища и могат да имат коне, храни и всичко необходимо в огромно количество както от царството Турция, до което е близо, така и от царството Армения. Но след това, като настъпи пролетта, походът може да продължи пътя си по суша към благородния град Антиохия, който е на само един ден път от царството Армения, а флотата може да достигне до пристанището на Антиохия по море, така че сухопътната войска ще бъде близо до морския флот. Та значи, като бъде обсаден град Антиохия, който ще бъде лесно овладян, ако даде Бог, поклонниците биха могли да починат много време там и да плякосат околните вражески земи и междуременно да проучат и узнаят намеренията на враговете, тяхното положение и състояние. Освен това, в този регион има християнски жители, много добри стрелци с лък, които, несъмнено, бързо ще дойдат на служба при християните и могат да окажат големи услуги на похода. После, като се оттеглят от Антиохия, поклонниците биха могли да поемат по морския бряг към крепостта *Ликия*²⁰⁸, а този път е достатъчно добър и кратък и винаги флотата е близо до армията. А при крепостта Маргат²⁰⁹, на брега на морето, има някакъв проход, много неприятен за повечето хора. Понеже, ако враговете завземат по-рано този проход и се укрепят така, че християните да не могат да преминат, биха могли безопасно да се върнат в Антиохия и да преминат по пътя през *Фемия*²¹⁰ към *Кесария*²¹¹, като се изкачват по бреговете на някаква река, която река понародному се нарича *Ревел*²¹². И по този път ще

²⁰⁸ Лаодикея, дн. Латакия в Сирия.

²⁰⁹ Маргат или Маркаб, средновековен замък на хоспиталиерите в Сирия.

²¹⁰ Апамея, древен град на река Оронт.

²¹¹ Хейзар, провинция Хама, Сирия.

²¹² Превод на френски от арабското *Ел Аси* [Буйната река], едно от названията на река Оронт.

открит вода, пасища и много плодородни вражески земи, с изобилни храни и други блага, от които християните ще вземат плячка и ще осигурят нужното за армията. Така могат да минат по този път от Антиохия чак до град Хама, който е богат град и лесно ще бъде овладян от силите на похода. И ако случайно султанът се противопостави на християните, и не успеят да преодолеят съпротивата на града, тогава ще имат голямо предимство в това място, ако започнат сражение, и ако, по милостта на Бога, християните успеят да победят султана, после няма да срещнат никаква съпротива. Оттам, направо, биха могли да достигнат град Дамаск, който при определени условия ще се предаде доброволно на християните. Тъй като, след като гражданите на Дамаск узнаят за поражението на султана, няма да посмеят да се съпротивляват, но ще се подчиняват във всичко на християните, както напарвиха с Хулагу и Газан, които овладяха Дамаск без никакъв труд. След поражението на султана и след като християните окупираха Дамаск, ще овладеят останалата част от царството много лесно. И ако случайно султанът, като избегне битката, не посмее да излезе на бой срещу християнската мощ, християните, като се оттеглят към Триполи, могат да потеглят и да пристигнат там за 4 дни, а там може да акомпанира и флотата. Може да се възстанови и град Триполи и поклонниците биха могли да получат голяма помощ и подкрепа от християните, които живеят в планината Ливан. И по този начин, без никакви пречки, биха могли да овладеят и задържат град Триполи. После биха могли да овладеят с помощта на Исуса Христа и Йерусалимското кралство.

Двадесет и шеста глава

За съюза между християните и татарите

Относно съюза между татарите и християните ми се струва, че едно множество, именно от около 10 000 татари, може да допринесе голяма полза на християните, като настъпи по пътищата. Понеже поради страх от татарите нито бедуините, нито туркмените биха се осмелили да приближат християнската армия. Освен това, татарите ще доставят храни и други необходими неща на армията и ще донесат от далечни земи и неща за продажба, ако се ползват за това. Също чрез тях могат да се проучат и намеренията на враговете, понеже са много гъвкави при бягането, знаят отлично пътищата, поради което могат свободно да излизат и влизат. Освен това, татарите могат да бъдат много полезни и нужни за нападения на враговете в полето, за обсада или нападения на градове, крепости или други укрепления, понеже са много умели в тези неща. Ако Карбенда, или някой друг на негово място, навлезе в Египет с голям брой татари, тогава трябва да се избегне съюзът с него, понеже татарският владетел не ще следва желанията на християните, а ще иска християните

да се подчиняват на заповедите му. Освен това, всички татари са конници и се движат много бързо, затова християните не биха могли да ги следват поради съпътстващата пехота.

Двадесет и седма глава

Освен това, татарите имат такъв обичай, когато са по-слаби, по странен начин стават смирени и предани. Когато обаче са по-силни, са много мрачни, надменни и горделиви и не могат да устоят да не налагат на по-слабите несправедливости, което християните по никакъв начин не биха търпели и оттам може да се породи повод за скандал. Но това може да се избегне по следния начин, а именно като татарите минат по пътя през Дамаск, както са свикнали, и овладеят напълно това царство, а християните се насочат към Йерусалимското кралство. И по този начин между християните и татарите ще има съгласие и приятелство посредством разстоянието помежду им и по-лесно ще бъде осъществен натиск от две страни и мощта на враговете на християнската вяра ще бъде напълно унищожена.

Още едно нещо ще се осмеля да припомня на Ваше Почтенеишо Светейшество, именно, че по всички начини разумно трябва да се прикрият намеренията и плановете на християните, та враговете да не знаят нищо за християнските намерения и желания. Тъй като, понеже християните не знаеха да укриват плановете си, в отминалите времена претърпяха големи щети. Наопаки, враговете поради това избегнаха много от надвисналите над тях опасности, като не позволиха на християните да изпълнят дълго време желания си обет. И макар и да не може да се укрие слухът за основния поход, който ще бъде оповестен надлъж и нашир, но все пак ползата за враговете може да се сведе до нищо, понеже нито един сарацински владетел не би могъл да им помогне по никакъв начин и по много способности може да се избегне да не би християнските желания и намерения да станат известни на враговете, а именно като се симулират някакви други действия и желания. Това, че татарите не умеят да крият плановете си, им носи големи неприятности. Понеже наблюдават по следния начин. При първото новолуние през януари се съветват относно онова, което смятат да предприемат в идущата година. И така, ако смятат да обявят война на султана на Египет, се узнава от всички сарацини, които веднага оповестяват на султана онова, което татарите са замислили, и той съобразно това се опитва да предприеме нужните контрамерки. Сарацините пък умеят много добре да укриват плановете си и това често им носи ползи и подкрепа. И това, накратко казано, е достатъчно понастоящем за похода към Светата земя.

Двадесет и осма глава

Смирено моля и умолявам освен това Ваше Почтенойшо Светейшество да приеме благосклонно онова, което моята преданост описа за похода към Светата земя и да посочи излишното и пропуснатото. Понеже не бих имал смелостта да давам съвети за такова жизненоважно събитие, ако не беше Вашето нареждане, Свети отче, който, след като седна на пастирския трон, по Божие провидение, с цялата си душа, ревностно усърдстваше да реши как да може да бъде изтръгнат от неверническото робство онзи свети град Йерусалим, облян от кръвта на Христа, и да се възвърне към древната си свобода. И по тази причина отсамморските крале и князе, умиротворени по милостта на Исуса Христа, бяха свикани от него на събора му, та да ги посъветва относно тези въпроси и да ги убеди да насочат мисълта си именно към оказване на помощ на Светата земя. И понеже по много знаци и истинни знамения стана ясно, че всемогъщият и милостив Господ иска да освободи Светата земя от робството на неверниците по Ваше време, Свети отче, молим смирено тя да се изпълни с множество щастливи дни, което Господ може да стори, во веки веков. Амин!

Завършва книгата за Историите на Изтока, съставена от духовника брат Хайтон от Ордена на Свети Августин [от Хипон], господар на Гурджи, роднина на царя на Армения, по нареждане на папата господин Климент V, в град Поатие, кралство Франция, която аз, Николай Фалкони, първо написах на френски език, както ми диктуваше и самият брат Хайтон, без бележки или някакъв екземпляр, а след това преведох от френски на латински. Лето Господне 1307-о, месец август. Да благодарим на Бога.

Постъпила 2015 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

ФРАНЦИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ
НА ОРДЕНА НА ЙЕЗУИТИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ
(1835 – 1914)

НИКОЛАЙ ИВАНОВ

Национален военноисторически музей

Nikolay Ivanov. FRANCE AND THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE JESUITS
IN THE OTTOMAN EMPIRE (1835 – 1914)

From the midst of 30s of the XIX-th century to the beginning of the First World War (1914 – 1918) the Jesuits develop and guide with the active financial and diplomatic support of France and the Vatican multiple educational and religious establishments in the Ottoman Empire, which through the years are transformed into leading propagandists of the French cultural influence and Western values amongst the local population. The Society of Jesus undertakes a major educational activity and manages dozens of primary schools for boys and girls in Syria and Lebanon. Priests manage also the „St. Joseph” University in Beirut, which becomes the most significant educational establishment of the society in the Orient. In the beginning of the 80s years of the XIX-th century the missionaries settle in Asia Minor. Following their centuries-old traditions in the field of education the monks organize primary and secondary schools attached to their missions providing for the adolescents in the region the opportunity to reach the accomplishments of the Western Catholic culture.

Keywords: The Society of Jesus, Jesuits, French schools, educational establishments, the Religious Protectorate, XIX-th century, French culture, Ottoman elite, Catholicism, Ottoman Empire, Syria, Lebanon, Asia Minor, Beirut.

В периода от средата на 30-те години на XIX в. до началото на Първата световна война Франция провежда активна политика за затвърждаване на преобладаващото ѝ културно влияние в района на Източното Средиземноморие. Осъществяването на религиозен протекторат над католиците е основно средство за гарантиране на стратегическите интереси на западната държава в Османската империя. С помощта на Франция свещениците от Обществото на Исус ръководят в Ориента многобройни просветни и религиозни учреждения и успяват да ги превърнат в центрове за разпространение на западните ценности. За представянето на детайлна картина за историята и управлението на учебните заведения на йезуитите в султанска Турция са необходими задълбочени проучвания в чужди библиотеки и в архивите на католическия орден, които са труднодостъпни. Състоянието на наличния документален материал и на възможните за ползване изследвания позволява в предлаганата статия¹ да се очертаят основните насоки в развитието и организирането на учебната мрежа на мисионерите от Обществото на Исус в териториите на Османската империя в периода от 1835 г. до 1914 г. и да се представи ролята им за пропагандирането и затвърждаването на културното влияние на Франция в стратегически важните райони на Мала Азия, Сирия и Ливан².

В подготовката на изложението са използвани документи, съхраняващи се в Дипломатическия архив на Министерството на външните и европейските работи на Република Франция. Официалните доклади на дипломатите в Истанбул, Алеп, Бейрут, Йерусалим, Дамаск, Ерзерум, Трабзон и Ватикана съдържат обемна статистическа информация за състоянието на училищата на мисионерите, а така също и за финансирането им от Париж. В достъпната кореспонденция на посланика и консулите в султанска Турция и Външното министерство присъстват задълбочени анализи за моментната обстановка в Близкия изток и инструкции за предприемане на конкретни действия при възникване на кризисни ситуации. По този начин се дава възможност за по-задълбочено представяне дейността на френската администрация по отношение гарантирането протектората над католиците в Ориента. Изворовата основа на предлаганото изследване се допълва и от документи от Фонд „Колекция микрофилми (КМФ) 12 – Франция“ на Държавната агенция „Архиви“ на Република България.

Политиката на западната държава за гарантиране на религиозния протекторат в Близкия изток се разглежда от Р. Пиньон, Метелю, Р. Едуардс, Ж.-П. Фарганел, Авио дьо Пиолан, А. Больо-Лерой, С.-М. Жирарден,

¹ Изготвянето на статията е финансирано със стипендия като дейност по докторантски проект на Университетския комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“ (Договор № 683/ 03.07.2013 г.) и в изпълнение на Договор с МОМН № ДУНК01-1/ 22.12.2009 г.

² Образователните учреждения на Обществото на Исус в Египет не са обект на настоящото изследване. Османската провинция е под английска окупация от 1882 г.

Л. дьо Бодикур, С. Елдъров и др. Френското икономическо проникване в Османската империя е засегнато от Р. Мантран, Е. Салвадор и др. Приноси в изследването на режима на капитулациите и ролята им за подпомагане дейността на религиозните ордени и общества има в изследванията на Р. Мантран, Л. Пиньо, П. Галев, А. Алиоти, Ф. Буве, Л.-Ж.-Д. Фери-Жи-ро. Проблемът за отстояването на позициите на Франция в Ориента срещу влиянието на Англия, Русия, Австрия и Германия частично е застъпен от И. Тодев, Ж. Кастелан, Ж. Тоби, Д. Панзак и др. Разпространението на католическите мисии в Мала Азия и източните провинции на Османската империя е основна тема в съчинението на П. Лесур. Политиката на утвърждаване на френските културни интереси в Османската империя е обект на изследванията на Е. Аксой, Х. Лорънс, Дьо Гонто-Брион, К. Санчес-Съмнър и др. Взаимоотношенията между Париж и Ватикана частично са засегнати от С. Елдъров, В. Тъпкова-Заимова и Л. Генова. В трудовете на С. Дамянов, Н. Генчев и патриарх Кирил е отразено католическото проникване в Ориента през XIX в., като се поставя акцент върху отрицателното му влияние върху местното православно население.

Отделни аспекти от историята и дейността на Центъра за разпространение на вярата в териториите на Османската империя са частично засегнати от А. Гаско и Н. Генчев. Основаването и структурата на Фондацията на източните училища отчасти е отразено от Ш. Лавижери, М. Валон и Н. Генчев. За изясняване на функционирането и финансирането на двете организации допринасят достъпните броеве на официалните им издания: „Католическите мисии“ („Les Missions catholiques“), „Анали на разпространението на вярата“ („Annales de la propagation de la foi“) и „Дело на Фондацията на източните училища“ („Oeuvre des Ecoles d’Orient“). За изясняване ролята на организацията Алианс франсез (Alliance française) приноси имат Л. Виньон, М. Пласар и Р. Мариангела. Дейността на органите на френската администрация и на Комитета за защита на френските интереси в Ориента (Comite de defense des intérêts français en Orient) на териториите на Османската империя са основна тема в трудовете на Ж. Тоби, М. Перно, Ж-Ф. Мошон и А. Утрей.

В изследването на историята на Обществото на Исус и взаимоотношенията му със Св. Престол приноси имат М. Арнолд и Ф. Луизие. Популярността и организирането на колежите на католическия орден през XVI – XVIII в. се разглежда от А. Романо. Установяването на йезуитите в Османската империя е засегнато от Ж. Кретино-Жоли и Е. Льогран. Изграждането на учебната мрежа на религиозното общество в Сирия и Ливан от началото на 30-те години на XIX в. до Първата световна война е застъпено частично от Б. Пужола, М. Барес, А. Бру, К. Алар, М. Перно, К. Хайрала и др. Развитието на университета „Св. Йосиф“ в Бейрут е отразено в публикациите на Р. Херцстайн и Ш. Вердей. Акцент върху създаването и функционирането на Факултета по

медицина и фармация в елитното учебно заведение е поставен в изследванията на Ж. Дюкор и Жербер. Частични приноси в представянето на училищата, контролирани от йезуитите в Мала Азия по време на разглеждания в настоящото изложение период, имат В. Кюине, Ф. Луизие, Ж.-Б. Пиоле, Г. Жибер, М. Перно и А. Бру и др.

* * *

В резултат на успешно проведената завоевателна политика от края на XIV в. до XVI в. Османската империя разпростира териториите си в Югоизточна Европа. Християнските държави, които по това време са въввлечени в териториални и национални конфликти, не съумяват да отблъснат експанзията на турците. Европейските страни са принудени да проявят известна търпимост към новата военна сила в Източното Средиземноморие. Франция е първата европейска държава, която сключва съюз със султанска Турция през 1528 г. Крал Франсоа I (1515 – 1547) води изтощителна война с Хабсбургите, които в същото време се опитват да изтласкат османците от Източна Европа. В лицето на султан Сюлейман I (1520 – 1566) френският монарх намира необходимия му в този момент стратегически съюзник, а с ратифицирането на Договора за мир, дружба и търговия от 1535 г. получава изключителна възможност за засилване на влиянието си в Ориента. Спогодбата е първата специфична конвенция (капитулация), регламентираща търговските права, които получава Франция в отношенията си с Османската империя. Наред с икономическите привилегии, в разпоредбите на споразумението е упоменато, че поданиците на западната държава се ползват с широк съдебен имунитет спрямо турските власти. Освен това е защитено правото им да изповядват своята религия. През следващите четири столетия до началото на Първата световна война (1914 – 1918) капитулациите непрекъснато се подновяват, което позволява на Франция да затвърди своето преобладаващо икономическо, политическо и културно влияние в Леванта. Основна линия в политиката на западната държава става запазването целостта на Османската империя. Така Франция получава, от една страна, привилегирован достъп до суровините в Близкия изток, а от друга, стратегически съюзник срещу Русия и Хабсбургската монархия (Австрия). В периода от средата на XVI в. до началото на Първата световна война традиционно добрите отношения между двете държави се влошават през 1798 г., когато в Египет е изпратен експедиционен корпус начело с Наполеон Бонапарт, и през 30-те години на XIX в. заради покрепата на Франция за египетския управител Мохамед Али срещу централната султанска власт. Въпреки това, западната държава успява да възстанови политическото си влияние над Истанбул и да затвърди в следващите десетилетия водещите си стратегически позиции в Източното Средиземноморие. Показателно за успешната дългогодишна икономическа експанзия в териториите на Османската империя е, че

размерът на вложените френски капитали в търговията и в инфраструктурни проекти през 1914 г. е 65% от всички чуждестранни инвестиции³.

С капитулациите от 1604 г., 1673 г. и 1740 г. Франция получава изключителни права за защита на католиците в Леванта. Протекторатът включва опека над всички католици в Османската империя, включително маронитите в Ливан и католическите общности на гърците и арменците. Чрез двустранните конвенции западната държава поема покровителството на Светите места и на всички административни структури на Ватикана, намиращи се на териториите на султанската империя⁴.

Правата, които Франция получава от капитулациите, ѝ позволяват да гарантира своите икономически и геополитически интереси във важния стратегически район на Близкия изток. Тук се намират подстъпите за търговско проникване от Европа към Азия. Това е опорен пункт, който, освен с природните си ресурси, има важно значение за контрола на тази част от Средиземноморието. Ето защо в същите територии се преплитат интересите на всички Велики сили, най-вече на Русия, Англия, Австрия, а след 1871 г. и Германия, които използват различни инструменти за налагане на политиката си. Облягайки се на протектората над католицизма в Ориента, Франция в сътрудничество със Св. Престол подпомага и финансира различните ре-

³ **Кастелан**, Ж. История на Балканите. XVI – XX в. София, 2002, с. 103; **Тодев**, И. Франция, Ватиканът и Българското възраждане. – В: **Галабер**, В. Дневник. Т. 1 (1862 – 1866). София, 1998, с. XVIII; История на Османската империя. Под ред. на Робер Мантран. София, 1999, с. 236; **Bouvet**, F. La Turquie et les cabinets de l'Europe depuis le XVe siecle ou Question d'Orient. Paris, 1853, p. 272; **Aliotti**, A. Des Français en Turquie spécialement au point de vue de la propriété immobilière et du régime successoral. Paris, 1900, p. 29 – 32; **Aksoy**, E. La francophonie en Turquie de l'Empire à nos jours. // *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 38/39, 2007, p. 57 – 59; **Laurens**, H. Le Liban et l'occident. Recit d'un parcours. // *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire*, No 32, octobre-décembre 1991, p. 27; **Farganel**, J-P. Les échelles du Levant dans la tourmente des conflits méditerranéens au XVIIIe siècle: la défense des intérêts français au fil du temps. // *Cahiers de la Méditerranée*, 70, 2005, p. 1 – 15; **Panzac**, D. Révolution française et Méditerranée musulmane. Deux siècles d'ambiguïté. // *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, No 52 – 53, 1989, p. 10 – 18; **De Gontaut-Brion**, R. Comment la France s'est installée en Syrie (1918 – 1919). Paris, 1922, p. 1 – 2; **Salvador**, E. Histoire commerciale, politique et diplomatique des échelles du Levant: L'Orient, Marseille et la Méditerranée. Paris, 1857, p. 191 – 244.

⁴ **Ghaleb**, P. Le Protectorat religieux de la France en Orient. Etude historique et politique. Avignon, 1913, p. 64 – 66; **Metellus**-. Politique de la France au Proche-Orient. // *Politique étrangère*, No 6, 1955, 20e année, p. 677 – 678; **Pingaud**, L. Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI. Paris, 1887, p. 1 – 2; **Feraud-Giraud**, L.-J.-D. La Juridiction française dans les échelles du Levant et de Barbarie. T. 2. Paris, 1866, p. 77 – 78; **Кирил, патриарх Български**. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век. Т. 1 (1859 – 1865). София, 1962, с. 77 – 78; Ministère des Affaires étrangères et européennes de la République française, Archives diplomatiques (AMAE), Mémoires et documents, Turquie, t. 4, f. 4 – 19; t. 33, f. 512 – 517; t. 129, f. 387 – 388.

лигиозни учреждения и така утвърждава културното и икономическото си влияние. Западната държава е твърда в политиката си за покровителство на многобройните католици, населяващи най-вече Сирия, Палестина и Ливан. На два пъти през разглеждания в изложението период (1835 – 1914) Франция отстоява позициите си със сила. Една от причините за Кримската война (1853 – 1856) е спорът за опеката над Светите места с Русия. Четири години по-късно френски експедиционен корпус навлиза в Ливан, за да осигури защита на католиците маронити, подложени в този момент на кървави репресии от мюсюлманите друзи. Следва международна конвенция от 9 юни 1861 г., подписана от посланиците на Великите сили и от турска страна, която предоставя автономен статут на областта. Франция има голям принос за възстановяването на пострадалите от размириците територии. След края на Първата световна война западната държава успява да затвърди получените придобивки, свързани с протекцията на религиозните институции в този район, като отстоява позициите си пред английските власти, окупирали по силата на Севърския договор от 10 август 1920 г. териториите на Палестина, Йордания и Месопотамия⁵.

Католическите мисионери получават солидна защита от френския религиозен протекторат в Ориента. Това позволява на свещениците и монахините от многобройните религиозни и образователни общества да развият мащабна благотворителна и просветна дейност в териториите на Османската империя. Първите католически мисии в Близкия изток се изграждат от ордена на францисканците⁶ и доминиканците⁷ през XIII в., а три века след това свои

⁵ AMAE, *Memoires et documents, Turquie* t. 44, f. 395; t. 127, f. 433 – 436; *Ibid.*, *Correspondance politique, Turquie*, t. 353, f. 360 – 362; *Ibid.*, *Correspondance politique des consuls, Turquie-Jerusalem*, t. 23, f. 145 – 160; *Ibid.*, *Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Saint-Siege*, t. 29, f. 16 – 20, 26 – 27, 52 – 55; t. 44, f. 171 – 176; t. 50, f. 23; *La Syrie devant L'Europe*. Paris, 1861; **Girardin, Saint-Marc**. *La Syrie en 1861. Condition des chrétiens en Orient*. Paris, 1862; **Edwards**, R. *La Syrie 1840 – 1862*. Paris, 1862, p. 285; **Aviau de Piolant**, V-te d'. *La defence des interets catholiques en Terre-Sainte et en Asie-Mineure*. Paris, 1886, p. 10; **Baudicour**, L. de. *La France au Liban*. Paris, 1879; *Correspondance d'Orient*, No 77, 1-er Decembre 1911, p. 522; *История на Османската империя...*, с. 660 – 661; **Дамянов**, С. *Френската политика на Балканите 1829-1853*. София, 1977, с. 251 – 258.

⁶ Първата мисия на ордена в Близкия изток е основана през 1219 г. лично от св. Франциск от Асизи. От средата на XIV в. религиозното общество поема грижата за всички католически светилища на територията на Палестина и Галилея. Благодарение на френския протекторат вицепровинцията на францисканците Света земя администрира многобройни училища в Източните територии на Османската империя.

⁷ Орденът на доминиканците е основан в началото на XIII в. във Франция. Монасите изграждат първите си учреждения в Леванта през 1222 г. От средата на XIX в. папата поверява на френските свещеници управлението на мисията в Мосул.

учреждения създават капуцините⁸, йезуитите, и босите кармелити⁹. Получили подкрепата от френския държавен апарат и подпомагани от Ватикана, през следващите десетилетия те основават и ръководят голям брой просветни учреждения във всеки един от вилаетите на Турция. Така френската образователна система става достъпна не само за местните католици, а и за голям брой младежи от останалите общности в империята. През разглеждания в предлаганата статия период, освен посочените по-горе религиозни ордени, участие в разпространението на френската учебна система в територията на султанската държава вземат още десетки католически организации, като според данни на френското Външно министерство в началото на ХХ в. те са повече от двадесет и пет. Благодарение на тези образователни учреждения младежите в Турция се докосват до западната култура и това им помага, особено на възпитаниците на колежа и университета на йезуитите в Бейрут, да станат кадровата основа за административните и управленски структури на реформиращата се империя. Утвърдили своя авторитет, просветните институции приемат и много младежи от съседните страни. Католическите училища се налагат като водещи сред чуждите учебни заведения в султанската империя и по този начин се превръщат в основен инструмент за налагането на преобладаващо културно влияние в Ориента. Западната държава отделя огромен административен и финансов ресурс за контрола и субсидирането им. За това красноречиво говори фактът, че от цялата служебна кореспонденция на Генералното консулство на Франция в Бейрут за 1893 г., която по официални данни възлиза на 1488 приети и изпратени писма, близо една пета се отнася за религиозните просветни учреждения¹⁰.

Правителствата на Третата република предприемат редица законодателни мерки против религиозните конгрегации. Това води до влошаване на отношенията със Св. Престол и до скъсване на дипломатическите отношения с Ва-

⁸ Религиозното общество е разклонение на Францисканския орден. В края на XVI в., няколко десетилетия след основаването му, орденът успява да разшири своята благотворителна и просветна дейност в териториите на султанска Турция. В периода от средата на XIX в. до Първата световна война френските свещеници управляват развита просветна мрежа в Близкия изток.

⁹ Орденът е разклонение на Ордена на Пресветата Дева Мария от планината Кармел. В началото на ХХ в. мисионерите администрират просветни учреждения в източните провинции на Османската империя.

¹⁰ **Lesourd, P.** Histoire des missions catholiques. Paris, 1937, p. 186 – 204; **Feraud-Giraud, L.-J.-D.** La Jurisdiction française... Т. 2, p. 77 – 78; **Sanchez-Summener, K.** Les langues entre elles dans la Jerusalem ottomane (1880 – 1914). Les ecoles missionnaires francaises. // *Documents pour l'histoire du francais langue etrangere ou seconde*, No 43, 2009, p. 119 – 143; ЦДА, КМФ 12, инв. № 546/ 7, 111 – 121 к.; АМАЕ, Correspondance politique, Turquie, t. 528, f. 60 – 62; Ibid., Correspondance politique des consuls, Turquie-Damas, t. 12, f. 30; Ibid., Turquie-Beyrouth, t. 38, f. 189 – 205; Ibid., Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Saint-Siege, t. 42, f. 30 – 45.

тикана през 1904 г. Със закон от 1905 г. се обявява отделянето на Църквата от държавата. Тези разпоредби обаче не засягат външната политика на западната държава. Френските държавници продължават да се опират на религиозния протекторат като основно средство за отстояване на стратегическите интереси в Близкия изток. Гласуват се промени в републиканския бюджет, в които значително се увеличава размерът на годишната субсидия за мисионерите в Ориента, а през 1901 г. в Митилини и през 1913 г. в Истанбул са сключени договороности, които потвърждават привилегиите на католиците в териториите на Османската империя¹¹.

За да разшири проникването си в Леванта, Франция отделя голямо внимание на изграждането и финансирането на многобройни учебни учреждения на територията на Османската империя. Разпространението на френския език и култура са важна предпоставка за доминирането на западната държава в региона. Това става в благоприятен момент, тъй като теократична Турция, изгубила величието си след завоеванията на Сюлейман I (1520 – 1566), търси пътища за своето обновление, като по този начин стане равностойна сила на международната сцена. Първите френски учебни заведения са открити още през XVI в., но са най-популярни след 30-те години на XIX в., което е свързано с времето на Танзимата (1839 – 1878). Това е период на засилени реформи в Турция. Те се изразяват в модернизирани институции и държавния апарат по европейски модел. Промените са във всички сфери и се отразяват на цялото османско общество. Дадени са редица допълнителни права и привилегии на поданиците и учрежденията на западните държави¹².

С покрепата на държавните органи функционират многобройни организации, чрез които се подпомага и контролира делото на френските религиозни ордени и общества по света. На 3 май 1822 г. в Лион по инициатива на монсеньор Дюбур и на Полин-Мари Жарико се създава *Център за разпространение на вярата (L'Oeuvre de la propagation de la foi)* с идеята да продължи и разшири делото на основаната през 1663 г. в Париж Конгрегация на чуждестранните мисии (Congregation des Missions Etrangeres), която в пър-

¹¹ AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Saint-Siege, t. 45, f. 107; t. 51, f. 110 – 111; ЦДА, КМФ 12, Инв. № 633/8, 247 к.; **Елдъров**, С. Католиците в България (1878 – 1899). София, 2002, с. 91; **Leroy-Beaulieu**, A. Les Congregations Religieuses et l'expansion de la France. Paris, 1904, p. 56 – 60; **Mochon**, J.-Ph. Le Consul General de France a Jérusalem; aspects historiques, juridiques et politiques de ses fonctions. // *Annuaire français de droit international*, Vol. 42, 1996, p. 935; *Revue du monde catholique*. Т. 160. Paris, 1904, p. 452 – 455; *Petites Annales*. Т. 1, 1900, p. 12 – 13; *Supplement aux Petites Annales*, No 21, 15 septembre 1901, p. 6 – 16.

¹² **Aksoy**, E. La francophonie..., p. 60 – 61; **Thobie**, J. L'agonie de „l'homme malade” et l'ambiguïté des médecins occidentales. // *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, No 50, 1988, p. 19 – 20; **Генчев**, Н. Франция в българското духовно Възраждане. София, 1979, с. 101.

вата четвърт и средата на XIX в. е съсредоточила дейността си предимно в Далечния изток. През следващите години организацията се налага като един от основните инструменти за отстояване на културната експанзия на Франция в Ориента¹³. Приет е принципът на универсиализма и до края на месец май 1822 г. са изработени основни правила и устав. Утвърдено е и ръководството на обществото. За президент е избран Дьо Верна, за вицепрезидент – Беноас Коста, за ковчезник – Д'Еркуюле, а за секретар – Дидие Петит, който в началото на юни заминава за Париж, за да организира създаването на Върховен съвет на Центъра за разпространение на вярата. На специално съвещание се събират кардинал Дьо Крой, главен свещеник на държавата, абат Перол, принц Дьо Полияк, маркиз Дьо Ривиер, граф Дьо Сенст-Пилсаш, дук Дьо Роан и Дьо Халер, които приемат каузата и на следващата им среща на 27 юли с. г. в замъка Тюйлери създават Централен съвет на Севера в Лион и Съвет в Париж. Върховният съвет престава да съществува след революцията от 1830 г. и оттогава делата на Центъра за разпространение на вярата се дирижират съвместно от двата съвета в Лион и Париж. След Дьо Верна начело на Централния съвет в Лион през годините са Дьо Жес (до 1854 г.), Тере (до 1859 г.), Дьо Прандиер (до 1868 г.), граф Франциск дьо Гаре (до 1898 г.). Централният съвет в Париж се ръководи от граф Сенст-Пилсаш (до 1826 г.), граф Фердинанд дьо Бертие (до 1833 г.), абат Матийо, абат Саландър, Алфонс дьо ла Буйери (1839 – 1847), Берар дьо Глажо (1847 – 1865), Годри (1865 – 1873), Леон Колен дьо Вердие (1873 – 1885) и Шарл Амел.

Скоро след учредяването си обществената организация е призната от Св. Престол и съвместно с Конгрегацията за пропаганда на вярата (*La Congregation de la Propagande*)¹⁴ осъществява в следващите десетилетия широкомащабна дейност за направляване и субсидиране на френските религиозни ордени по света. Центърът за разпространение на вярата започва да функционира веднага след създаването си. От месец юни 1822 г. до месец май 1823 г. са събрани приходи на стойност 22 915 франка и 15 сантима. Разходите за същия период са 2235 франка. Сумата от 20 680 франка и 35 сантима е депозирана в касата на Върховния съвет и е разпределена на три равни части между мисиите в

¹³ Генчев, Н. Франция..., с. 105; Marshall, T. *Les missions chrétiennes*. T. 2. Paris, 1865, p. 581 – 587; Launau, A. *Nos missionnaires*. Paris, 1886.

¹⁴ Конгрегацията за пропаганда на вярата към Ватикана е учредена от папа Григорий XV (1621 – 1623) през 1622 г. със задачата да популяризира и разпространява католицизма в целия свят. Организацията е един от ръководните центрове на католическите мисии и всяка година получава значителни суми, включително и от Франция, за своята дейност (*Encyclopédie catholique*. T. 9. Paris, 1846, p. 304; *Annales de la propagation de la foi* (по-нататък *APF*). T. 60, 1888, p. 124; Vignon, L. *L'expansion de la France*. Paris, 1892, p. 273 – 274; Тъпкова-Займова, В., Генова, Л. Френските училища в България и католическата духовна култура (втората половина на XIX – XX в.). – В: Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България. София, 1992, с. 295).

Ориента, тези в Луизиана и в Кентъки. Десет години по-късно приходите са 309 947 франка и 26 сантима и са разпределени по следния начин: мисиите в Азия и Леванта получават 148 400 франка, а мисиите в Америка – 131 600 франка. Всичко това показва, че още от самото начало на своето съществуване организацията отделя голямо внимание и средства за развитието и пропагандирането на католицизма и неговите учреждения в териториите на Османската империя, като немалка част от тях са определени за изграждане и издръжка на учебните заведения, които се управляват от религиозните ордени и общества¹⁵.

През 1900 г. приходите са в размер на 6 848 701 франка¹⁶. В навечерието на Първата световна война през 1913 г. организацията получава приходи на стойност 8 114 983 франка. За 99 години от 1822 до 1921 г. Центърът за разпространение на вярата усвоява от дарения и използва за дейността си 485 204 668 франка и 73 сантима, като 278 037 532 франка и 32 сантима – повече от половината от тях, са събрани от Франция¹⁷.

След поражението на Русия в Кримската война (1853 – 1856) Франция в сътрудничество с Ватикана засилва подкрепата си над католическите общества. На 4 април 1856 г. е учредена *Фондация на източните училища (Oeuvre des écoles d'Orient)* – обществено сдружение, което е подчинено на Центъра за разпространение на вярата. Организацията си поставя за цел да помогне за утвърждаването на френското културно проникване в Ориента. Непосредствено след учредяването си Фондацията избира ръководни органи, които да санкционират и координират планираната мащабна работа. Почетен председател на организацията е маршал Боске, за председател е избран контраадмирал Матийо, замесник-председатели са барон Коши и Льонорман, генерален секретар е М. Валон, за секретари са номинирани Т. Бодикур, Ботенкур и Х. Мерсие дьо Лакомб, ковчезник е М. Лакомб. Административният комитет се състои от: виконт Дьо Мелун – президент; граф Дьо Бертю; маркиз Дьо Гонто Сен-Бланкар; Корнуде – държавен съветник; Дьо Мас-Латри – ръководител на секция в Имперските архиви; барон Дьо Монтини и граф Мелкиор дьо Вогюе. Генералният съвет е формиран от 96 благородници и от висши държавни и военни служители. Създаден е и Комитет на дамите покровителки начело с председател контеса Буйери. Заместник-председатели са дукеса Дьо Фитц-Джеймс и маркиза Дьо Габриак. За секретари са определени Сазерак дьо Форж и Симар. Към комитета има и съветници в лицето на виконтеса Беноас д'Ази, контеса Шарл Ташер дьо ла Пажери. Към ръководството на Фондацията със съвещателни функции са привлечени и редица представители на религиозните общества.

¹⁵ Генчев, Н. Франция..., с. 105; Guasco, A. L'Oeuvre de la propagation de la foi. Ses origines. Ses Commencements. – Ses Progrès. Paris, 1911; *APF*, Т. 50, 1878, p. 315 – 319.

¹⁶ *APF*. Т. 73, 1901, p. 186.

¹⁷ *Ibid.* Т. 94, 1922, p. 115 – 118.

Фондацията е одобрена от Ватикана, получава благословията на папа Пий IX (1846 – 1878) и започва своята работа за подпомагане и укрепване на учебните заведения на френските католици в Ориента. През 1857 г. приходите на организацията са в размер на 12 000 франка, половината от тях идват от благотворителните разпродажби, организирани от Комитета на дамите покровителки. Останалите средства са набрани от дарения и от членски внос. Първото голямо дарение – 5000 франка, което прави Фондацията, е за основаването на болница за жени и учебно заведение под ръководството на върховната началничка на Сестрите на милосърдието¹⁸ в Бейрут. Същата година са субсидирани Сестрите мариаметки с 1100 франка. Решено е да се отпуснат 562 франка и 50 сантима за купуване на нова преса за печатницата на йезуитите в Газир, в замяна на което те ще изпращат книги на Сестрите на милосърдието в Бейрут. За печатарски букви и за хартия, необходими за издаването на арабско-френски речник със сирийски идиоми, който ще бъде полезен в учебния процес в Близкия изток, са похарчени 2363 франка.

Фондацията на източните училища разгръща мащабна дейност за популяризиране и подпомагане на френските учебни учреждения в Османската империя. За периода от 17 юли 1860 г. до 6 март 1861 г. са отпуснати средства за териториите на Сирия и Палестина в размер на 1 575 159 франка и 14 сантима. През 1885 г. организацията, с помощта на средствата, които успява да набере от дарения и от субсидии на правителството, финансира 500 католически училища в Ориента, където близо 40 000 младежи получават образование благодарение на 1200 преподаватели¹⁹.

Центърът за разпространение на вярата и Фондацията на източните училища са основните организации, чрез които Франция направлява и субсидира католическите учреждения в Османската империя. Фактът, че в ръководните им органи присъстват много светски лица, голяма част от които са висши държавни служители, показва важноста на разпространението на учебното

¹⁸ Конгрегацията „Сестри на милосърдието“ (Сестри Викентинки) е основана през 1633 г. във Франция от св. Венсан дьо Пол и Луиза дьо Марияк, която става първата върховна ръководителка на организацията. Монахините се установяват в Турция през 1839 г. В следващите години до началото на Първата световна война Сестрите на милосърдието разширяват и укрепват своята учебна мрежа в териториите на Османската империя и имат значителен принос в разпространението на френската образователна мрежа в Ориента.

¹⁹ **Lavigerie**, C. *Oeuvre des écoles d'Orient, son origine, son organisation, son but, ses privilèges*, lettre de S. E. le cardinal Lavigerie à M. E. Beluze, pour servir de préface a la vie de Mgr Dauphin, ancien directeur général de l'œuvre. Paris, 1886, p. 43 – 54; *Rapport, fait au Conseil général de l'Oeuvre des Ecoles de l'Orient, sur les travaux de la société pendant l'année 1856*, par M. H. Wallon, Secrétaire général de l'œuvre. Paris, 1857; *Oeuvre des écoles d'Orient. Souscription recueillie en faveur des chrétiens de Syrie. Rapport de M. l'abbé Lavigerie*. Paris, 1861, p. 63 – 66; *Oeuvre des Ecoles d'Orient* (по нататък *OEO*). Т. 1, 1861, p. 1 – 2, 8 – 9; Т. 14, 1888, p. 248 – 249.

дело в процеса на налагане на държавните интереси в Леванта. За засилване на културното проникване в Ориента, наред с посочените по-горе сдружения, се създават редица обществени движения и комитети, които подпомагат налагането на френската култура и образование в Близкия изток и Турция. През 1883 г. се учредява фондацията *Алианс френсез (Alliance française)* като международно движение, което има за цел разпространението на френския език по света, организиране на културни мероприятия, обединяване в чужбина на приятелите на Франция и развиване на познание и вкус към франкофонската култура. До началото на Първата световна война организацията отпуска значителни средства за функциониращите католически училища в териториите на Османската империя²⁰.

С финансовата помощ на Търговската камара в Париж, банката „Лионски кредит“, „Банк отоман“ и на арменската общност във френската столица през 1909 г. е учреден *Комитет за защита на френските интереси в Ориента (Comite de defense des intérêts français en Orient)*. За председател е избран А. Рибо. Заместник-председатели са Л. Буржоа, П. Дешанел, Лавис и маркиз Дьо Реверсо. В състава на сдружението са включени редица общественици, бивши и настоящи висши държавни служители. Те се обединяват в инициативата за утвърждаване на френското влияние в Близкия изток. Редакторът на „Журнал дьо деба“ (“*Journal de Débats*”) Морис Перно е командирован в Турция и Египет от Комитета със задачата да направи оценка на състоянието на намиращите се там френски културни учреждения. През 1912 г. представителят на популярния ежедневник публикува доклад за извършената от него работа в изпълнение на възложената му задача. Изводите, които прави, са, че както светските, така и религиозните учебни заведения допринасят значително със своята дейност за разпространението на френската култура в региона. Според Перно са необходими още средства за тяхното подпомогане, тъй като получаваните за момента субсидии са недостатъчни за поддръжката на френските католически мисии в Ориента. В изготвения доклад е направен обстоен преглед на учебното дело в Османската империя и се дава представа за състоянието на действащите там училища. В Истанбул и околностите образование във френски учебни заведения получават 8425 възпитаници, в Мала Азия и Архипелага (става въпрос за островите Родос, Хиос, Лемнос и Имброс) броят на учениците достига 17 303, в Сирия и Палестина има 49 101 ученици, в Месопотамия – 12 914. Това са общо 49 389 момчета и 38 354 момичета, които получават образованието си във френските светски и религиозни училища. От тях 97% са поданици на Османската империя, 2,6% са чужденци, а 0,4% са французи. Оценена е важноста на католическите учебни заведения, тъй като

²⁰ **Vignon**, L. L'expansion..., p. 273 – 274; **Plassard**, M. L'Alliance française. Paris, 1887, p. 4; **Mariangela**, R. Le projet politique de la langue française. Le rôle de l'Alliance française. // *Politix*, Vol. 9, No 36, Quatrième trimestre, 1996, p. 82 – 91.

от общо 36 училища, даващи диплом за средно образование и обучаващи 7023 възпитаници, 28 се ръководят от френските религиозни ордени и общества, а само 8 са светски. Католическите дават образование на 5636 (80%) ученици, а светските – на 1387 (20%).

Чрез своя бюрократичен апарат френската държава направлява функционирането на всички обществени организации, които контролират непосредствено дейността на мисионерите в Близкия изток. Ежегодно се отпускат големи суми за пропагандиране и налагане на френското влияние в този стратегически важен регион. Годишната субсидия за Ориента за 1906 г. е определена на 800 000 франка, а от 1909 г. до 1914 г. са отпуснати общо 6 390 000 франка. От тях между 70 и 75% са предназначени за Османската империя. За значението, което Франция отдава на развитието на подопечните ѝ учебни заведения в Леванта, красноречиво говори фактът, че между 80 и 90% от тези дотации са предназначени за тяхната издръжка. През 1914 г. се създава със санкцията на парламента Специална комисия за разширяване на френското влияние в Ориента и по-специално в Сирия, която предвижда 123 000 франка за подпомагане на съществуващите там учебни и болнични учреждения. За координация и контрол на всички културни институти в Османската империя и Близкия изток към Министерството на външните работи през 1911 г. се формира Бюро за френските училища и дела в чужбина (*Bureau des Ecoles et des Oeuvres françaises a l'étranger*), което е трансформирано 9 години по-късно в Служба за френските дела в чужбина (*Service des Oeuvres françaises a l'étranger*)²¹.

* * *

Католическите ордени осъществяват прякото управление и администриране на религиозните просветни институции в Ориента. В периода от средата на 30-те години на XX в. до началото на Първата световна война монасите от *Обществото на Исус (Compagnie de Jesus)*, познато още като Орден на йезуитите, изграждат солидна мрежа от учебни заведения в централната част на Мала Азия и в източните територии на султанска Турция и през годините се налагат като водещи пропагандатори на френското културно влияние в региона.

²¹ **Thobie**, J. L'importance des écoles dans la diffusion du français dans l'Empire ottoman au début du XXe siècle. // *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*, 38/39, 2007, p. 67 – 85; **Pernot**, M. Rapport sur un voyage d'étude a Constantinople en Egypte et en Turquie d'Asie (janvier – août 1912). Paris, 1912; **Outrey**, A. Histoire et principes de l'administration française des Affaires Etrangères. // *Revue française de science politique*, 3e année, No 4, 1953, p. 723 – 724; АМАЕ, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Turquie, Affaires diverses, t. 492, f. 1 – 4.

Религиозната организация е създадена през 1534 г. от Игнаций Лойола, който е и неин първи върховен ръководител (наричан още супериор или генерал). Обществото е утвърдено от папа Павел III (1534 – 1549) през 1540 г. и от папа Юлий III (1550 – 1555) през 1550 г. Орденът има стройна централизирана структура. Поставя си за цел да разпространява влиянието си чрез проповеди, а така също и посредством образованието, давано в елитни религиозни школи. Постепенно йезуитите стават главната опора на Католическата църква срещу ересите, Реформацията и Просвещението.

Свещениците от Обществото на Исус се обвързват към каузата си чрез обети, които съответстват на мястото им в йерархията. Елитът на ордена се състои от монасите дали четворна клетва, която включва обещание за лична преданост към папата. Те могат да влизат в състава на конгрегациите, които избират супериора на йезуитите. От средите им се избират ръководните длъжности на обществото: генерал, асистент, върховен секретар и провинциален ръководител, а така също управляват и учрежденията на организацията. Това са резиденциите (домовете за изповед) начело с префект; колежите, състоящи се най-малко от 13 монаси, оглавявани от ректор; присъединените колежи и резиденции под ръководството на супериор и домовете в мисиите, които са предназначени за обучението на бялото духовенство и послушниците. Най-многобройни са протосингелите (помощниците). Те основно се занимават с духовната дейност и учебните заведения на ордена. За значението, което йезуитите отдават на образованието, е показателен фактът, че според данните от каталог, публикуван в Рим през 1679 г., управляват 578 колежа и 88 семинарии в целия свят.

Организацията се превръща в най-богатия и влиятелен католически орден и започва да се меси активно в политическия живот, заради което срещу него се предприемат законодателни и репресивни мерки от страна на владетелите на Франция, Испания и Португалия. Подложен на силен натиск, папа Климент XIV (1769 – 1774) разпуска Ордена на йезуитите през 1773 г. и имуществата му са конфискувани. Папа Пий VII (1800 – 1823) възстановява Обществото на Исус през 1814 г. и отново Ватиканът се опира на наследниците на Игнаций Лойола за разпространението на католицизма в противовес на протестантското влияние в Европа, Африка, Азия и Новия свят²².

С активната финансова и дипломатическа подкрепа на Св. Престол и Франция йезуитите се настаняват в териториите на султанската империя още през XVI в. Те поставят основите на първата си мисия в Истанбул през 1583 г.

²² **Arnold**, M. *Les Jésuites depuis leur origine jusqu' a nos jours*. T. 1. Paris, 1846, p. 38 – 43; *Histoire générale de la naissance & des progrès de la Compagnie de Jésus, et analyse de ses Constitutions & Privilèges*. T. 1, 1761, p. 7 – 29; *Encyclopédie catholique*. T. 13. Paris, 1847, p. 288 – 312; **Romano**, A. *Les colleges jesuites dans le monde moderne (1540 – 1772)*. // *Communications*, 72, 2002, p. 129 – 136; *Revue du monde catholique*. T. 145. Paris, 1901, p. 444 – 455; *Dictionnaire des ordres religieux*. T. 2. Paris, 1863, p. 628 – 671.

и получават благословията на папа Григорий XIII (1572 – 1585). След това Обществото на Иисус основава свои бази на о. Хиос през 1590 г., в Смирна (Измир) през 1624 г., в Алеп и Дамаск през 1625 г., на о. Наксос през 1627 г., в Морея и Пелолонес през 1640 г., в Атина през 1642 г., в Одрин през 1680 г., в Солун през 1706 г. и в Антура през 1736 г. Йезуитите получават солидна подкрепа от френския държавен апарат. В резултат на активната намеса на посланика на крал Луи XIV (1643 – 1715) в Истанбул, през 1693 г. султан Ахмед II (1691 – 1695) издава ферман, с който дава пълна свобода на делата на Обществото на Иисус в териториите на Османската империя. Мисиите стават основа за разпространяването на влиянието на ордена в Турция и чрез управляваните от монасите учреждения се способства за затвърждаването на френските културни интереси в този така важен за западната държава регион.

През втората половина на XVIII в. обстановката се променя. Йезуитите са изгонени от Франция през 1764 г., а девет години след това орденът е разпуснат от Ватикана. Всички имуществва и привилегии, с които се е ползвало Обществото на Иисус, са предадени в полза на лазаристите²³ с наредби на крал Луи XVI (1774 – 1792) от 1780 г. и от 1783 г.²⁴.

Скоро след възстановяването на ордена през 1814 г. от папа Пий VII (1800 – 1823), свещениците йезуити започват да изграждат наново своите мисии в Ориента. Това не е никак лесно, тъй като във важните за католицизма центрове в региона вече са се настанили представители на други религиозни конгрегации. През 1831 г. йезуитите пристигат с препоръката на папа Григорий XVI (1831 – 1846) в Бейрут и така продължават своята просветителската и благотворителна дейност в източните провинции на Османската империя. От началото на 40-те години на XIX в. монасите от Обществото на Иисус започват изграждане и организиране на образователни учреждения в Бейрут, Бикфая, Захле, Керсоан и Газир, където откриват и голяма печатница (1848). Първоначално не са посрещнати добре от френските дипломатически власти и от турската администрация²⁵.

²³ Орденът „Св. Лазар“ е основан през 1625 г. от св. Венсан дьо Пол в Париж. Лазаристите се установяват в Османската империя през 80-те години на XVIII в. и бързо се налагат като водещи пропагандатори на католицизма и на френските културни интереси в Близкия изток. Заедно с подчинената им девическа конгрегация на Сестри на милосърдието изграждат и администратират многобройни благотворителни и просветни учреждения в териториите на Османската империя.

²⁴ Du retablissement des jesuites en France. Paris, 1816, p. 1; **Legrand**, E. Relation de l'établissement des PP. de la Compagnie de Jésus en Levant. Paris, 1869, p. 5 – 54; **Cretineau-Joly**, J. Histoire religieuse, politique et littéraire de la Compagnie de Jésus. T. 5. Paris, 1845, p. 7 – 22; Actes du Gouvernement Français concernant la Congrégation de la Mission dite Saint-Lazare, fondée par Saint Vincent de Paul. Paris, 1863, p. 113 – 117; AMAE, Memoires et documents, Turquie, t. 133, f. 13 – 14.

²⁵ **Brou**, A. Les jesuites missionnaires au XIXe siecle. Bruxelles, 1908, p. 208 – 210; **Luisier**, P. Presence des jesuites en Turquie au XIXe et au XXe siecle. // *Melanges de l'Ecole*

През годините, опирайки се на богатите си традиции в образователната сфера, свещениците изграждат значителна мрежа от просветни институции и се утвърждават като сериозен фактор за разпространение на католическата култура в региона. Показателна е статистиката на йезуита С. Корно, изложена в доклад до директора на Фондацията на източните училища, съгласно която през 1870 г. Обществото на Исус управлява в териториите на Сирия и Ливан 47 начални училища с 5350 момчета и момичета²⁶. По данни на Центъра за разпространение на вярата през 1882 г. мисионерите администратират в източните провинции на султанската империя резиденции в Бейрут, Газир, Хомс, Хауран, Захле, Бикфая, Сайда, Дамаск и Алеп²⁷. Постигнатите резултати от религиозното общество променят отношението на френското правителство и орденът започва да получава редовни субсидии, които му позволяват да администрира многобройните си учебни заведения в Близкия изток. В периода от 1886 г. до 1890 г. е определена ежегодна финансова помощ за училищата на свещениците в Хомс в размер на 1500 франка²⁸. Освен регулярните дотации, честа практика е отпускането на допълнителни средства за развитието на просветната дейност на наследниците на Игнаций Лойола. През 1881 г. със съдействието на Генералното консулство на западната държава в Бейрут е одобрена сумата от 9000 франка, предназначена за построяване на училище в Айнтаб (Газиантеп)²⁹. Пет години по-късно йезуитите получават от френското правителство 6000 франка за учебните заведения в Хауран³⁰. През 1895 г. Обществото на Исус е субсидирано с 18 500 франка за просветните си учреждения в Бейрут, Хомс, Сайда, Бикфая и Захле³¹. Дипломатическите представители на Франция в Османската империя са инструктирани да оказват всякаква подкрепа на религиозната организация. В потвърждение на това е фактът, че през 1861 г. със съдействието на генералния консул в Дамаск е предоставен терен за построяване на сиропиталище от мисионерите в Танаил³².

française de Rome. Moyen age. Temps modernes, Т. 110, No 2, 1998, p. 784 – 785; **Allard**, C. *Souvenirs d'Orient. Les Echelles du Levant*. Paris, 1864, p. 80 – 81; *APF*, Т. 24, 1852, p. 462 – 480; *Les Missions catholiques*. Т. 7, 1875, p. 558 – 559.

²⁶ *Ibid.* Т. 4, 1872, p. 620 – 621; *OEO*. Т. 6, 1872, p. 132 – 133; **Poujoulat**, B. *La verite sur Syrie et expedition française*. Paris, 1861, p. 301 – 303; AMAE, *Correspondance politique des consuls, Turquie-Damas*, t. 5, f. 209 – 215; *Ibid.*, *Turquie-Alep*, t. 5, f. 204 – 205.

²⁷ *Les Missions catholiques*. Т. 14, 1882, p. 601.

²⁸ AMAE, *Correspondance politique des consuls, Turquie-Beyrouth*, t. 29, f. 68; t. 30, f. 152; t. 35, f. 280.

²⁹ *Ibid.*, t. 25, f. 360 – 361.

³⁰ *Ibid.*, *Turquie-Damas*, t. 14, f. 176.

³¹ *Ibid.*, *Turquie-Beyrouth*, t. 39, f. 186.

³² *Ibid.*, t. 18, f. 110; *Ibid.*, *Turquie-Damas*, t. 9, f. 60 – 61; *Ibid.*, *Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Saint-Siege*, t. 42, f. 215.

Просветната дейност на йезуитите в Сирия и Ливан е подпомагана финансово от Фондацията на източните училища. През 1864 г. за учебните заведения, ръководени от религиозното общество, са отпуснати 6900 франка от общо 35 104 франка за образователната дейност на всички католически конгрегации в този регион³³. Двадесет години по-късно обществената организация субсидира монасите в източните провинции на султанската империя с 18 000 франка. Сумата е почти три пъти по-голяма в сравнение с тази от 1864 г. това е показателно за значението на Обществото на Исус за налагането на френските интереси в Леванта³⁴. Йезуитите са подпомагани в организирането на начални училища за момичета в Сирия и Ливан от две девически конгрегации, формирани от арабски католички. Това са създаденото през 1853 г. в Бикфая общество на *Сестрите мариаметки* и *Бедните сестри на Светото сърце*. Делата на мисионерките допринасят за разпространяването на учебната мрежа на Обществото на Исус и до най-отдалечените села в планинските райони в източните провинции на Османската империя. През 1874 г. двете религиозни организации се обединяват в конгрегацията *Сестри на Светите сърца на Исус и Мария*³⁵. Училищата, ръководени от йезуитите, добиват голяма популярност сред местното население. Младежите от различните народности и вероизповедания в многонационалната империя са привлечени от възможността за получаване на образование по западен образец. На 27 януари 1889 г. главите на 820 семейства от Алеп изпращат до Св. Престол писмо с молба за получаване благословията на папа Лъв XIII (1878 – 1903) френските йезуити да открият в града училище за момчета³⁶.

Благодарение на подкрепата, която получава от Париж, католическото общество успява да развие и да укрепи учебните си заведения в Близкия изток. По данни на Фондацията на източните училища през 1891 г. в териториите на Сирия и Ливан Орденът на йезуитите администрира 143 просветни учреждения с 8610 ученици, от които 5593 са момчета, а 3017 са момичета. Мнозинството от младежите са от католическите общности на маронитите, гърците, сирийците, арменците и халдейците и поданици на западни държави, изповядващи католицизма (7484). Останалите ученици са православни – 972, евреи – 25, и 129 са мюсюлмани. Персоналът на образователните заведения се състои от общо 224 преподаватели. От тях 144 свещеници от местното население и светски учители обучават момчетата, а 70 мисионерки и 10 светски учителки ръководят класовете за момичета³⁷. Три години по-късно в доклад

³³ *OEO*. Т. 3, 1865, p. 331 – 333.

³⁴ *Ibid*. Т. 13, 1886, p. 117, 121, 123.

³⁵ *Ibid*. Т. 1, 1861, p. 15, 27 – 32; Т. 9, 1878, p. 50; Т. 11, 1882, p. 219; **Brou**, A. *Les jésuites...*, p. 211; AMAE, *Correspondance politique et commerciale*, Nouvelle serie, Saint-Siege, t. 30, f. 92.

³⁶ AMAE, *Correspondance politique des consuls*, Turquie-Alep, t. 8, f. 20 – 23.

³⁷ *OEO*. Т. 16, 1892, p. 336.

на генералния консул в Сирия М. Камбон до посланика на Франция в Истанбул се прави преглед на състоянието на религиозните просветни институции в източните провинции на султанската империя. Дипломатът отчита голямото значение на многобройните начални училища на йезуитите в този регион за упражняване на културното влияние на западната държава. Според изложената в доклада статистика мисионерите администрират 154 просветни заведения с класове за повече от 8000 момчета и 35 образователни учреждения с над 2800 момичета³⁸.

През 1901 г. орденът обучава в общо 191 училища 14 175 младежи в рамките на Османската империя. Показаните данни са красноречив пример за ролята на йезуитите в пропагандирането на френската образователна система в източните територии на Турция. В годините до Първата световна война религиозното общество се утвърждава като един от основните инструменти за разпространение на католицизма в този регион³⁹.

Наред с успехите в разпространението на безплатно начално образование, Обществото на Иисус изгражда в Ливан елитни средни учебни заведения. През 1844 г. свещениците се установяват в Газир, закупуват за сумата от 40 000 франка двореца на емир Хасан Шехаб и основават там Голяма източна семинария и колеж, които през годините се утвърждават като водещи учебни заведения в Близкия изток, като привличат за свои възпитаници децата на европейския и местния елит в региона. Значението им за разпространяването на католицизма и западните ценности е оценено от френската държава и те получават значителна финансова и политическа подкрепа⁴⁰. Периодично се отпускат стипендии, които дават възможност и на някои от по-бедните семейства да получат качествено образование в духа на йезуитската педагогика. Фондацията на източните училища подпомага български младежи за обучението им в Голямата източна семинария в Газир. Според достъпните данни отпуснатите суми са: за 1862 г. – 2600 франка⁴¹; за 1863 г. – 1200⁴²; за 1866 г. – 2000⁴³; за 1867 г. сумата е 1600 франка⁴⁴; за 1868 г. – 2000⁴⁵, и за 1869 г. – 1600 франка⁴⁶.

³⁸ АМАЕ, *Correspondance politique des consuls, Turquie-Beyrouth*, t. 38, f. 240 – 241.

³⁹ Barres, M. Une enquete aux pays du Levant. Paris, 1923, p. 15 – 16; *Bulletin des congrégations*. 6-e année, No 295, 8 septembre 1901. p. 618 – 619; *Les Missions catholiques*. T. 34, 1902, p. 115 – 117, 127 – 130; T. 41, 1909, p. 159 – 160; T. 46, 1914, p. 373 – 374.

⁴⁰ Khairallah, K. La Syrie. Territoire. Origines ethniques et politiques. Evolution. Paris, 1912, p. 46; АМАЕ, *Memoires et documents, Turquie*, t. 122, f. 365 – 366; *Ibid.*, *Correspondance politique des consuls, Turquie-Beyrouth*, t. 13, f. 156-157; *Revue du monde musulman*. T. 19. Paris, 1912, p. 46 – 47; *OEO*. T. 1, 1861, p. 10; T. 5, 1869, p. 371 – 374.

⁴¹ *Ibid.* T. 2, 1863, p. 241.

⁴² *Ibid.* T. 3, 1865, p. 148.

⁴³ *Ibid.* T. 4, 1867, p. 292.

⁴⁴ *Ibid.* T. 5, 1869, p. 102.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 263.

⁴⁶ *Ibid.* T. 6, 1872, p. 111.

За да противодейства на чуждата културна пропаганда и най-вече на добилия престиж Сирийски протестантски колеж (Syrian Protestant College), управляван от американски мисионери в главния икономически и политически център на Ливан, Ватиканът издава декрет за преместване на елитното средно училище и духовното заведение на йезуитите в Бейрут през 1875 г.⁴⁷

Скоро след това учреждението е издигнато в ранг на университет и се налага като най-значимото учебно заведение на ордена в Ориента. През 1881 г. папа Лъв XIII (1878 – 1903) утвърждава правото му да дава академични степени и докторати по философия и теология. Още от самото начало учебните програми на университета „Св. Йосиф“ са одобрени от Париж и са със силно застъпено преподаване на хуманитарни и естествени науки, като се дава приоритет на курсовете по чужди езици. В тях са заложени основните принципи на йезуитската педагогика. В резултат на това възпитаниците му се докосват до всички насоки на познанието, което в бъдеще ще им отвори вратите за заемане на високи постове в обществото. Хуманитарното обучение включва задълбочено изучаване на арабски, френски и класическите латински и гръцки език. Освен това има курсове по турски, новогръцки, английски, немски и италиански и по арабска калиграфия. Часовете по изящни изкуства, музика и рисуване се плащат от родителите. Съкратеното хуманитарно обучение включва часове по арабски и френски език, история, география, аритметика, алгебра, търговско счетоводство, водене на търговски книги, чужди езици и всички предмети, които се изучават в средните училища. Курсът във висшите науки се състои от занимания по философия, математика, естествени науки, физика, химия и т.н. Завършилите пълното обучение по философия получават правото да бъдат приети след това в класовете по гражданско и търговско право и по медицина. За завършилите съкратения хуманитарен курс е предвидена кратка специализация по гражданско и търговско право. Заниманията по теология са четиригодишни и обхващат изучаване на догмите и морала, Свещеното Писание, каноническо право, църковна история, обучение по иврит, сирийски и другите литургични езици в Ориента.

През годините институцията се развива и изгражда като голям учебен комплекс, към който са формирани отделни факултети, колеж, и духовно училище. Високото качество на предлаганото образование привлича много студенти от различни народности и вероизповедания. През 1912 г. общият брой на обучаващите се е 747 души. След завършването си те получават възможност за добра професионална реализация в управленските структури на Османската империя и редица европейски страни. Възпитаниците на Голямата

⁴⁷ Verdeil, C. Un établissement catholique dans la société pluriconfessionnelle de la fin de l'Empire ottoman. L'université Saint-Joseph de Beyrouth. // *Cahiers de la Méditerranée*, 75, 2007, p. 28 – 30; Les jésuites en Syrie. 1831 – 1931. Université St. Joseph. I. Le Séminaire oriental. Beyrouth. Paris, 1931, p. 8 – 11; *La Terre Sainte*, No 41, jeudi 15 mars 1877, p. 389.

семинария след дипломирането си се издигат до високи постове в католическата йерархия. До 1904 г. там се обучават 150 свещеници. Сред тях са Маронитският патриарх монсеньор Хоуаек, Халдейският патриарх монсеньор Томас, Коптският патриарх монсеньор Кирил и още двама епископи⁴⁸.

Успехите на католическия университет привличат вниманието на управляващите среди във Франция и през 1881 г. чрез представители на Външното министерство се постига споразумение с йезуитите да се открие медицински факултет. Камарата на депутатите отпуска субсидия в размер на 150 000 франка. С тях са закупени нови помещения, в които през ноември 1883 г. се открива Медицинско училище. То е неразделна част от висшето учебно заведение и през 1889 г. е издигнато в ранг на Факултет по медицина и фармация⁴⁹.

Преподаването се реализира по програми, утвърдени от Париж. Студентите изучават: медицинска физика, медицинска химия (неорганична, органична и аналитична химия, биология), медицинска зоология, медицинска ботаника, анатомия, хистология, психология, терапевтична медицина, фармация, токсикология, хигиена, патология, болести на нервната система, венерически болести, хирургична патология, оперативна медицина, акушерство, гинекология, педиатрия, история на медицината, клинична медицина, клинична хирургия и т.н. Лекциите се водят на френски език от доктори по медицина и от фармацевти, притежаващи I клас на френските медицински факултети. Обучението е с продължителност четири години. Студентите имат на разположение богата библиотека със специализирана литература⁵⁰.

Признаването на дипломите на възпитаниците на Факултета по медицина и фармация от султанска Турция преминава през дълъг процес на преговори между управляващите в Истанбул и френските правителства. През 1886 г. завършващите лекари получават специална диплома, валидна за „френските колонии“, след 1895 г. – френска диплома по медицина, а от 1898 г. – френска държавна диплома. Първоначално османското правителство изисква приравнителни изпити пред комисия в Истанбул, за да разреши практикуването на възпитаниците на „Св. Йосиф“ на територията на империята. След активната намеса на френските дипломати се постига компромис и от 1899 г. завърш-

⁴⁸ *Les Missions catholiques*. Т. 8, 1976, р. 506 – 508; Т. 36, 1904, р. 241 – 242; **Pernot**, M. Rapport..., р. 176 – 179, 325.

⁴⁹ **Gerber**. L'enseignement medico-pharmaceutique a Beirouth et notre influence dans le Proche-Orient. // *Bulletin de la societe d'histoire de la pharmacie*, 10e annee, No 36, 1922, р. 127 – 136; **Herzstein**, R. Les phases de l'evolution de l'Universite Saint-Joseph a Beyrouth: les premiers decennies (1875 – 1914). // *Historical Studies in Education / Revue d'histoire de l'education*. Volume 24, number 1, spring 2012, р. 23 – 25; *Correspondance d'Orient*, 15 mai 1911, р. 452; AMAE, Correspondance politique des consuls, Turquie-Beyrouth, t. 26, f. 451; t. 34, f. 117.

⁵⁰ AMAE, Correspondance politique des consuls, Turquie-Beyrouth, t. 27, f. 228 – 231, 362 – 364, 428 – 436; *Ibid.*, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Turquie, Affaires diverses, t. 426, f. 1-3.

вашите медици и фармацевти се изправят пред смесена френско-турска комисия в Бейрут. При успешно представяне на изпита те получават два документа – френска държавна диплома и османска диплома⁵¹. Специализираното просветно учреждение има голямо значение за формирането на висококвалифицирани лекари в Леванта. Посещава се от католици, протестанти, мюсюлмани, евреи и православни от провинциите на Турция и съседните страни. От 1903 г. до 1912 г. факултетът обучава 516 студенти (202 от Ливан, 34 от Сирия, 120 от Мала Азия, 14 от Палестина, 6 от Месопотамия, 64 от Египет, 11 от Иран и 59 от други държави). Те допринасят за изграждане на най-модерно и качествено здравеопазване в този регион⁵².

Франция държи на утвърждаването на престижа на университета „Св. Йосиф“. Ежегодно Министерството на общественото образование изпраща инспектори, които направляват методически преподавателите във Факултета по медицина и фармация. Обстойните доклади на командированите държавни служители дават необходимата информация за реалното състояние на просветното заведение и служат за основа на формулиране на конструктивни препоръки, които повишават качеството на предлаганото обучение. Университетът на йезуитите получава редовни субсидии от Париж. По този начин се гарантира нормалното му функциониране. Годишната издръжка на висшето училище от страна на френското правителство за 1888 г. е в размер на 80 000 франка. През 1891 г. е гласувана сумата от 110 000 франка. Това са повече от половината средства от определените 198 712 франка за всички учебни заведения в източните провинции на Османската империя, които се ползват от привилегиите на френския религиозен протекторат⁵³. Специално внимание се отделя на отпускането на стипендии за младежите от Близкия изток. При одобряването на кандидатите от Генералното консулство на Франция в Бейрут се съблюдават два основни принципа. На първо място се взема предвид принадлежността на младежа към някоя от големите фамилии в региона. Така западната държава си осигурява влияние сред местния елит. Вторият принцип е разпространяването на френската култура сред по-бедните семейства. През 1887 г. френското Външно министерство финансира обучението на

⁵¹ AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Turquie, Faculte de Medecine de Beyrouth 1897 – 1899, t. 125, f. 23, 55 – 57, 244; Ibid., Correspondance politique des consuls, Turquie-Beyrouth, t. 30, f. 102 – 109; t. 37, f. 406 – 409; t. 38, f. 52 – 54; Les jésuites en Syrie. 1831 – 1931. Université St. Joseph. II. La Faculté française de Médecine et de Pharmacie. Beyrouth. Paris, 1931, p. 12.

⁵² **Ducuret**, J. France and medical education under the Ottoman Empire. // *MEDICOGRAPHIA*, Vol. 28, No 3, 2006, p. 293 – 300; AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Turquie, Faculte de Medecine de Beyrouth 1905 – 1907, t. 128, f. 59.

⁵³ AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Turquie, Faculte de Medecine de Beyrouth 1905 – 1907, t. 128, f. 145 – 146; Ibid., Correspondance politique des consuls, Turquie – Beyrouth, t. 32, f. 169; t. 36, f. 275 – 277.

20 пълни стипендианти: Амит Беламаа и Мурад Беламаа, маронити, синове на емир Мансур Беламаа; Тофик Беламаа, маронит, син на емир Махмуд Али; Жан Кресо, син на френски инженер; Салим Дада, син на влиятелен шейх; Едмонд Деб Бехара, арменец католик, син на инженер; Елия Фатал, син на сириец католик, от влиятелна фамилия в Дамаск; Ибрахим Ганем и Михаил Ганем, синове на Елия Ганем, служител в Генералното консулство в Бейрут със затруднено финансово положение; Люсиен Жофрой, син на френския консул в Латакия; Ранж ел Казен, маронит, син на шейх Ел Казен; Рашид ел Кори, маронит, син на влиятелен шейх; Елия Назан, маронит, син на търговец от Бейрут; Йосиф Насар, маронит, син на приятелски настроен към Франция шейх; Шарл Розевал и Луи Розевал, синове на служител в Генералното консулство на Франция в Бейрут; Селим Мелем Талхук, друг, син на член на Административния съвет на Ливан; Йосиф Парлади, арменец католик, син на директора на телеграфското бюро в Бейрут; Килед ел Казем, маронит, племенник на висш административен служител в Ливан; Мелки, грък католик, син на управителя на Тивериада. Отпуснати са и 10 непълни стипендии за: Филип Баракат, грък католик, от семейство, ползващо се с протекцията на йезуитите; Емануел Кори, маронит, син на французойка, живееща в Ливан; Негил Тара, грък католик; Йосиф Кору, маронит; Йосиф Масолик, маронит от известна фамилия в Дамаск; Шукарла Масад, маронит, син на banker в Бейрут, препоръчан от френското консулство в Йерусалим; Леон Розевал, син на секретаря на Генералното консулство в Бейрут; Селим Ласи, от Сайда; Нам-талах Асад Табет, маронит; Халил Макат, грък католик, препоръчан от Патриарха на гърците католици⁵⁴. Голяма част от стипендиантите произхождат от заможни фамилии. Това доказва, че при подбора са следвани инструкции за насърчаване към модерно висше образование на наследниците на елита в източните провинции на Османската империя. Френската държава инвестира в интелектуалното им развитие и разчита на тях като бъдещи лоялни към нея висши чиновници в местната администрация. За подпомагане на йезуитите в разпространението на ценностите на западната култура сред обикновените семейства в Близкия изток правителствата в Париж подкрепят финансово предимно многобройните безплатни начални училища за момчета и момичетата, управлявани от ордена в териториите на Сирия и Ливан.

От средата на 30-те години на XIX в. до началото на Първата световна война Обществото на Исус с финансовата и политическата подкрепа на Франция се утвърждава като една от най-важните институции, на които френската държава и Папството разчитат за разпространение на католическите ценности и налагане на западното влияние в източните провинции на Османската империя.

⁵⁴ AMAE, Correspondance politique des consuls, Turquie – Beyrouth, t. 29, f. 108 – 110; t. 30, f. 330 – 334.

През 1881 г. йезуитите се установяват в териториите на Мала Азия с личната подкрепа на папа Лъв XIII (1878 – 1903). Орденът изгражда резиденции в Истанбул, Марсиван (Мерзифон), Амасия, Токат, Адана, Сивас и Цезарея (Кайсери). Мисионерите са приети добре от местното население и от турските власти. Опирайки се на вековните си традиции в сферата на образованието, монасите организират към мисиите си учебни заведения, в които предлагат на подрастващите в региона възможност да се докоснат до постиженията на западната католическа култура⁵⁵. В началото на 90-те години на XIX в. свещениците от Обществото на Исус поканват монахини от девическите конгрегации на *успенките облатки*⁵⁶ и *Сестрите на св. Йосиф от Лион*⁵⁷ да ръководят учебни заведения за момичета в поверените им от Ватикана епархии⁵⁸. Наследниците на Игнаций Лойола разчитат на подкрепата на френската държава в организирането на просветната им дейност в Мала Азия. Консулите в Трабзон и посланиците в Истанбул съдействат при необходимост за изглаждане на възникнали противоречия на йезуитите с местната администрация най-вече при официалното признаване и утвърждаване на училищата на католическия орден от турска страна. Ежегодните субсидии, отпускани от Париж, позволяват на монасите да ръководят и да развиват учрежденията си в региона⁵⁹. Религиозното общество е финансирано редовно и от Фондацията на източните училища. Според официалните издания на организацията йезуитите получават за образователната си дейност в Адана, Амасия, Цезарея (Кайсери),

⁵⁵ Ibid., Turquie – Erzeroum, t. 7, f. 373 – 390; Ibid., Turquie – Trebizonde, t. 6, f. 77; Ibid., Correspondance politique, Turquie, t. 456, f. 288 – 294; **Piolet**, J.-B. Les Missions Catholiques Françaises au XIX Siècle. T. 1. Paris, 1901, p. 149 – 150; *Les Missions catholiques*. T. 14, 1882, p. 601, 606.

⁵⁶ Религиозното общество е основано през 1865 г. от Емануел д'Алзон и Емануел Мари Коренсон. Мисионерките се установяват в Одрин на 7 май 1868 г. Това е първата им мисия в териториите на Османската империя. През годините до началото на Първата световна война облатките развиват широка благотворителна и просветна дейност в Източна Тракия, Истанбул и Мала Азия.

⁵⁷ Френска девическа католическа конгрегация, основана на 8 юли 1808 г. от сестра Сен-Жан Фонтбон. През 90-те години на XIX в. монахините се настаняват в Турция и преподават в класовете за момичета в училищата, администрирани от резиденциите на Обществото на Исус в северната част на Централна Мала Азия до началото на Първата световна война.

⁵⁸ **Luisier**, P. Presence..., p. 787; *OEO*. T. 19, 1898, p. 182 – 187; AMAE, Memoires et documents, Turquie, t. 133, f. 366.

⁵⁹ AMAE, Correspondance politique des consuls, Turquie – Trebizonde, t. 6, f. 62, 177; Ibid., Correspondance politique, Turquie, t. 460, f. 16 – 17; t. 529, f. 224, 228; Ibid., Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Turquie, t. 429, f. 54.

Марсиван (Мерзифон), Сивас и Токат в периода от 1882 г. до 1887 г. сумата от 23 000 франка⁶⁰. Тези финансови помощи оказват положителен ефект и позволяват на представителите на Обществото на Иисус бързо да изградят и да развият планираната просветна дейност в новоосновените от тях мисии в териториите на Мала Азия.

Монасите дават на възпитаниците си начално (безплатно) и средно образование (платено). Сестрите също поддържат училища срещу месечна такса и такива, предназначени за бедните, които са със свободен достъп. По време на изследвания в настоящото изложение период, според достъпните литература и документален материал, наследниците на Игнаций Лойола имат колежи в Адана, Амасия, Сивас, Цезарея (Кайсери) и Токат и начални просветни учреждения в тези градове и в някои от околните села. В някои от тях преподават представители на обществото *Малки братя на Мария*⁶¹. Основно обучението се провежда на френски език. Въпреки че често са обвинявани в прозелитизъм, братята опровергават това твърдение, тъй като в програмите им има часове по арабски, гръцки, арменски и турски. Това позволява предлаганото образование да е достъпно за представителите на различните народности в многонационалната империя. Освен това се изучават факултативно италиански, английски и класически езици.

Сестрите утвърждават и популяризират успешно френската образователна система сред младите момичета в подопечните им предимно начални учебни заведения. В таблицата по-долу се излагат данни за състоянието на учебното дело, ръководено от Обществото на Иисус в Мала Азия през 1895 – 1896 г. според доклад на ръководителя на тамошната мисия отец Андре до Центъра за разпространение на вярата:

⁶⁰ *ОЕО*. Т. 12, 1884, р. 107, 297; Т. 13, 1886, р. 113, 301; Т. 14, 1888, р. 109, 304.

⁶¹ Малките братя на Мария (Братята маристи) са католическо общество, основано през 1817 г. във френския град Ла Вала ен Гиер от св. Марселин Шампаня. Основна цел на организацията е образоването на подрастващите. През 1867 г. Институтът на Братята маристи е признат официално от Ватикана и скоро след това обществото разгръща просветна дейност в целия свят. В края на XIX в. се установяват в Близкия изток. Първоначално преподават в училищата на други религиозни общества като лазаристите и йезуитите. До началото на Първата световна война откриват собствени колежи и начални училища в Ориента.

Таблица 1

Град	Брой на учениците в училищата на братята	Ученици католици в училищата на братята	Светски учители на разносници на мисията	Брой на учениците в училищата на мисионерите	Ученици католици в училищата на мисионерите
Адана	216	25	4	250	26
Цезаря (Кайсери)	422	88	11	504	78
Сивас	623	26	11	407	9
Токаг	197	46	5	357	114
Амасия	288	6	6	250	14
Марсиван (Мерзифон)	273	52	7	350	46
Общ брой	2019	243	44	2118	287

Тринадесет години след изграждането на първите си учреждения през XIX в. в този регион йезуитите вече успешно утвърждават френското културно влияние сред местното население. От статистиката е видно, че 87% от възпитаниците не са католици. Резултатите са показателни за авторитета, който имат училищата, контролирани от ордена. Делата на религиозното общество се развиват през годините, като броят на учениците нараства и се увеличават учителите, които ги обучават. По данни на Комитета за защита на френските интереси в Ориента през 1912 г. братята дават образование на 2306 момчета, от които 305 католици, а училищата на Сестрите на св. Йосиф от Лион и тези на облатките са посещавани от 2815 момичета (от тях 359 са католички). Преподавателският състав се състои от 40 йезуити, 4 братя маристи, 74 светски лица, 77 сестри на св. Йосиф от Лион, 20 облатки и 30 учителки, които не са монахини⁶².

Последователната планомерна политика на Франция за защита на стратегическите ѝ интереси в Източното Средиземноморие дава и своите положителни резултати. Западната държава се опира на религиозния протекторат над католическите общности като основа за утвърждаване на културното си проникване в Ориента и осигурява сериозна административна и материална подкрепа за развиването на образователната дейност на френските мисионери. Постиженията на свещениците и монахините в разпространението на западната култура намират измерение в докладите на командированите от Париж в Близкия изток общественици и висши държавни служители. В пе-

⁶² **Cuinet**, V. *La Turquie d'Asie. Géographie administrative. Statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*. T. 1. Paris, 1892, p. 624, 669, 742; **Pernot**, M. *Rapport...*, p. 242 – 244, 248 – 250; *Les Missions catholiques*. T. 29, 1897, p. 543 – 545; T. 51, 1919, p. 484 – 485; АМАЕ, *Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Saint-Siege*, t. 40, f. 158-160; t. 41, f. 9 – 11.

риода от 21 март до 23 юни 1903 г. Люсиен Тиньол е изпратен в Османската империя, където изнася 71 публични лекции във френските учебни заведения в Източна Тракия, Истанбул и Мала Азия. При представянето на отчетния си доклад до френското Външно министерство той акцентира на огромната роля, която имат просветните институции за пропагандиране на културно влияние в султанската държава.

През 1906 г. външният министър Леон Буржоа изпраща главния инспектор за общественото образование и директор на неговия кабинет Марсел Шарло със задачата да провери намясто условията, в които се развиват френските училища в Ориента, като получените сведения ще бъдат използвани за вземане на евентуални мерки за разширяване и укрепване на френското влияние в този важен стратегически регион. Висшият държавен служител осъществява пътуването си в Леванта през лятото на същата година. За 6 седмици той посещава 116 училища в Египет, Палестина, Сирия, Ливан, Мала Азия и Източна Тракия. За краткия период от време, в което пребивава в тези места е невъзможно да се вникне пълноценно в обстановката, но въпреки това опитният педагог прави прецизни констатации за състоянието на френските просветни учреждения.

В своя доклад М. Шарло представя католическите училища като един от най-важните инструменти за културна пропаганда в региона. За това помагат ежегодните дотации от Външното министерство, които зависят от броя на възпитаниците. Те са посещавани от десетки хиляди младежи и с всяка година броят им се увеличава. Като пример за преобладаващото френско влияние в Близкия изток се изтъква фактът, че дори гръцките, италианските и арменските училища са принудени да организират курсове с обучение на френски език. Сведенията, дадени от Шарло, се допълват и потвърждават от редовните доклади на посланика в Истанбул Констанс. Според него качеството на предлаганото образование от финансираните от Париж начални, средни, духовни и висши учебни заведения е важен фактор за предпочитането им от все повече младежи от различните народности, населяващи Леванта. В началото на ХХ в. усилената и професионална просветителска дейност на католическите мисионери подпомага значително процеса за затвърждаване интересите на Франция в териториите на Близкия изток⁶³.

Това е отчетено от правителствата на Третата република и до началото на Първата световна война (1914 – 1918) те засилват финансовата и политическата си подкрепа за религиозните учреждения в Леванта, което се отразява положително за разрастване и укрепване на мащабната им образователната дейност. По данни на френското Външно министерство през

⁶³ AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Turquie, Ecoles, Mission de M. Charlot en Orient, t. 489, f. 1 – 4; t. 492, f. 1 – 9. Pinon, R. L'Europe et l'Empire ottoman. Paris, 1913, p. 500 – 513.

1904 г. мисионерите обучават в 526 просветни учреждения на територията на султанска Турция 58 367 ученици от различни народности и вероизповедания. От тях 32 885 са момчета, а 25 482 са момичета. Училищата на католиците от източен обред, които са под закрилата на френския протекторат, дават образование на 7949 младежи. Свещениците и монахините от религиозните конгрегации администрират и десетки учебни заведения на местното население, в които се обучават 6793 момчета и момичета. Общият брой на младежите, посещаващи френските учебни заведения, е 88 424. Фактът, че 73 109 от тях получават образование в учрежденията, ръководени от мисионерите, красноречиво доказва ролята на католическите училища за разпространяване на културното влияние на западната държава в Ориента. През 1912 г., съгласно статистика, представена от Комитета за защита на френските интереси в Ориента, на територията на Османската империя има 87 743 ученици във френски училища, голяма част от които са администрирани от католически организации⁶⁴. След избухването на Първата световна война голяма част от католическите мисии в султанска Турция са затворени от властите, а персоналът им е експулсиран⁶⁵.

Направеният кратък преглед на организирането на образователната дейност на Обществото на Исус в Близкия изток в периода от средата на 30-те години на XIX в. до 1914 г. показва, че с финансовата и политическата подкрепа на Франция и Св. Престол религиозният орден изгражда и ръководи резиденциите си в Ориента и успява да поддържа добре функционираща мрежа от учебни заведения. Показателно е, че в навечерието на Първата световна война йезуитите управляват над 160 просветни учреждения със 17 521 възпитаници в Сирия, Ливан и Централна Мала Азия. През годините училищата на мисионерите се превръщат във водещи пропагандатори на френското културно влияние сред населението на Османската империя⁶⁶.

Постъпила 2015 г.

⁶⁴ **Thobie**, J. L'importance des écoles..., p. 67 – 85; AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle serie, Saint-Siege, t. 31, f. 257 – 261, 275 – 276.

⁶⁵ AMAE, Correspondance politique et commerciale, Guerre 1914 – 1918, Turquie, t. 961, f. 38; **Brou**, A., **Gibert**, G. Jesuites Missionnaires. Un Siecle (1823 – 1923). Paris, 1924, p. 18 – 19; **Luisier**, P. Presence..., p. 794.

⁶⁶ **Luisier**, P. Presence..., p. 787; *Correspondance d'Orient*. 1-er mai 1914, p. 425.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

В РАБОТИЛНИЦАТА НА КЛИО:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА ИСТОРИЯТА
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК.
КАЗУСЪТ ЮРИЙ ВЕНЕЛИН

ВАНЯ РАЧЕВА

Vania Racheva IN THE WORKSHOP OF CLIO: THEORY AND PRACTICE OF THE HISTORY IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY. THE CASE OF YURI VENELIN

In the year of the signing of the Peace of Adrianople (1829), the first volume was released of „*The Ancient and Present Day Bulgarians in Their Political, Ethnographic, Historical and Religious Relations with the Russians. Historical-Critical Researches*“. The author of the text is the certified medic and junior Slavist Yuri I. Venelin (1802 – 1839). Encouraged and supported by university Professor Michael P. Pogodin (1800 – 1875), Venelin extends his historical and philological research and plans to issue several more volumes of the work. His ambition is not so much to explore Bulgarian history in itself, but rather insofar as it relates to the history of Russia. Various circumstances prevented him from fully realizing his creative plans.

After the death of his Venelin, his archive and literary legacy have been processed and several more texts have been published under his name. In some of them, however, the initial ideas of Venelin, as they related to Bulgarian and Russian history, were significantly altered. With the active efforts of Russians and Bulgarians, before the end of the nineteenth century, his name has been turned into a synonym of *the revival of the forgotten Bulgarian people* and a symbol of its *inclusion into the Slavic family*. The lost history of the Venelin's unfinished book is a subject of this paper, and so is his general understanding of the way history is to be written.

Today, the term „political engineering“ is more often used by anthropologists and sociologists than by historians. It's used, for example, to characterize the Victorian colonial policy in Malaysia and India. I find the term useful in the study of some aspects of Russian-

Bulgarian relations in the nineteenth century, particularly in the context of the popular Russian imperial doctrine of patronage over the Orthodox subjects of the sultan.

Keywords: Yuri Venelin, the historian's archive, Russian Empire, policy of „patronage“ over the orthodox world, political engineering.

Споделеното по-долу в статията е в контекста на проучванията ми върху механизмите, средствата и каналите за трайно установяване на силно руско имперско влияние на Балканите през XIX в. с акцент върху българите, поданици на султана. Особено ме интригува ролята на историците (и изобщо на хуманитаристите) в този успешен процес. Тук ще се опитам да загатна научния потенциал на тази голяма тема чрез примери от живота и от книжовното и архивното наследство на един, до неотдавна много популярен сред българите, руски славист от украински произход – Юрий Иванович Венелин (22 април 1802 – 26 март 1839).

Преди четвърт век нямаше да е нужно да започвам статията си със справка за Венелин, защото и децата в българското средно училище знаеха клишета за него и за приносите му в българската история. Днес обаче тази историческа личност е позабравена и е уместно накратко да се отбележат някои факти от биографията ѝ.

КОЙ Е ЮРИЙ ВЕНЕЛИН?

Юрий Венелин е украинец (или *карпато-рус*, по използваната от самия него популярна в началото на XIX в. руска терминология). Роден е през 1802 г. в Северна Унгария в семейство на украински свещеник и умира преди да навърши четиридесет години, през 1839-а. Кръстен е Георги Хуца (Georgius Hutz). Учи в Унгарската (Ужгородска) католическа гимназия, а по-късно и две години в Семинарията, където получава добра подготовка по класически езици. Оттогава е и ученическото му увлечение по историята. Именно като стипендиант на Семинарията Георги Хуца е записан в Сарматския богословски лицей през 1821 г. Това скоро ще стане причина за смяна на името му. Решението на Венелин да предприеме тази стъпка е продиктувано от стремежа му да скъса с богословието: затова, за да скрие местонахождението си от своите „спонсори“ след напускане на училището, още преди да се установи в Русия, той приема името Юрий Иванович Венелин¹.

¹ В българската историография едно от първите и подробни изследвания за Юрий Венелин, което залага много от историографските тези за него, е на **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите. По случай 100-годишнината от рождението му (1802 – 1902). Отд. отп. от Летопис на Българското книжовно дружество в

Установява се първоначално в град Лвов (тогава гр. Леопол, в Австрийската империя) и за около година слуша лекции в тамошния университет. През пролетта на 1823 г. заедно с братовчед си Иван Молнар (1801 – 1872), който впоследствие ще наследи архива му, Венелин поема към Русия и пристига в град Кишинев, който тогава е център на руските бесарабски колонии. Престоят му там ще се окаже важен с оглед зараждането на неговия интерес към историята, филологията, етнографията и съвремението на българите. Изненадващо бързо Венелин получава съдействие на високо ниво от административните и духовните власти в Новорусийската губерния и работи известно време като надзирател и учител по аритметика в Духовната семинария в Кишинев². Вероятно основна роля за това има неговият сънародник Иван С. Орлай (1771 – 1829)³.

През септември 1825 г. Юрий Венелин пристига в Москва, където се записва да учи медицина в Московския университет; фактически медицинско е образованието, за което той получава диплома през 1829 г.⁴ Интересите му в хуманитаристиката като цяло и конкретно в областта на филологията, историята и етнографията до идването му в Москва се подхранват и задълбочават основно чрез самообразование. Междувременно Венелин, който през целия си кратък живот страда от материални лишения, работи като частен учител в семейството на Сергей Аксаков (1791 – 1859). Това, както и познанството му от началото на 1828 г. с историка и впоследствие дългогодишен преподавател в Московския университет Михаил Погодин (1800 – 1875), ще се окажат решаващи за по-нататъшната съдба на младия Венелин.

Венелин притежава силно развито въображение, има дар слово (дори пише романи, които са недовършени и са останали в ръкопис), а много от текстовете му загатват за чувство за хумор или съдържат иронични бележки към опоненти и критици. Той е една впечатлителна, силно емоционална, но и лабилна, при това самотна натура. Венелин прекарва по-голямата част от живота си в мизерия и лишения.

София, 1903, с. 90 – 160, конкретно за ранната му биография: с. 90 – 92. Автор на най-подробното и до днес биографично изследване за Юрий Венелин си остава Тамара **Байцура**: Юрий Иванович Венелин. Братислава, Словацка педагогична издавателство, 1968. Подробна библиография за него до 1994 г. вж. у **Ишутин**, В. В. Юрий Иванович Венелин (1802 – 1839): библиографический указатель литературы за 1828 – 1994 гг. – В: Ю. И. Венелин в Болгарском возрождении. Отв. ред. Г. К. Венедиктов. Москва, Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994, с. 148 – 204.

² **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 92 – 93.

³ За тази непроучена личност вж.: **Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 41, 50, 52, 55 – 61; **Ишутин**, В. В. Славянская проблематика в научных заседаниях Общества истории и древностей российских при Московском университете в первой половине XIX в. (1804 – 1848 гг.). – В: Историкографические исследования по Славяноведению и Балканистике. Отв. ред. В. А. Дьяков. Москва, Наука, 1984, с. 99 – 100.

⁴ **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 96.

След преселването в Русия, особена (бих казала дори фатална) роля в живота му играе споменатият вече бъдещ московски професор по история – Михаил Погодин⁵, при когото Юрий живее известно време. Погодин е човекът, който поощрява дипломирания медик да продължи заниманията си с история (макар че в бъдеще по много исторически въпроси двамата ще имат противоположни позиции). Той също така до известно време подхранва напразните надежди на Венелин, че би могъл да оглави създадената през 1835 г. към Московския университет Славянска катедра. Погодин дори лично финансира отпечатването на дебютното изследване на Венелин – първи том на „Древните и сегашни българи в политическо, народописно, историческо и религиозно отношение към руснаците. Историко-критически издирвания“⁶ (един хаотичен и недобре мотивиран, но новаторски текст, в който практически няма нищо за средновековната българска история и който предизвиква полемика в руските интелектуални среди – полемика, сама по себе си достойна да бъде професионално изследвана). Погодин и представители на фамилията Аксакови са сред хората, издействали известната научна командировка на Венелин през 1830 г. в окупираните от руската армия части от Северното Българско черноморие, Добруджа, Влахия и Молдова.

И така, в резултат на тези нови познанства, ползващият няколко езика Венелин е подтикнат да задълбочи заниманията си с история. Част от начертаната „програма“ е споменатото научно пътешествие. Той тръгва за Балканите в края на април 1830 г. и се връща в Москва през октомври 1831 г.⁷ Сред научните му задачи⁸ е събирането на исторически данни за древната руска история, за която Венелин твърдо вярва по това време, че е пряко свързана

⁵ Известно, но не много популярно, е категоричното мнение на познавач на руската действителност от това време какъвто е Висарион Белински (1811 – 1848): „... Венелина, между прочим, уложил в могила Погодин“, цит. по: **Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 209, бел. 556. И до днес най-пълна информация за М. Погодин съдържа поредицата: **Барсуков**, Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. Кн. I – XXI. Санкт Петербург, 1888 – 1906. Вж. и **Павленко**, Н. И. Михаил Погодин: жизнь и творчество. Москва, Памятники исторической мысли, 2003.

⁶ Древние и нынешние Болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческом и религиозном их отношении къ Россиянамъ. Историко-критическія изыскания Юрія **Венелина**. Т. I. Москва, въ Университетской Типографіи, 1829, с. V – VI.

⁷ Повече за замисъла, организацията, финансовото подсигуряване и многобройните проблеми, съпътствали тази научна командировка, вж.: [**Безсоновъ**, П.] Некоторые черты путешествія Ю. И. Венелина въ Болгарію. Москва, въ типографіи Л. Степановой, 1857; **Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 89 – 119; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарію (1830 – 1831). Публикация подготовлена Г. К. Венедиктовым. Москва, Институт Славяноведения РАН, 2005, с. 3 – 44 сл.; **Венедиктов**, Г. За пътешествието на Юрий Венелин в България. // *Език и литература*, 2007, № 1 – 2, с. 69 – 78.

⁸ **Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 117 – 119; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарію (1830 – 1831)..., с. 31 – 37.

с историята на българите. Важна цел на командировката е и събирането на материал за изготвяне на речник и граматика на българския език. Двадесет и осем годишният дипломиран медик силно се надява проучванията „на терен“ да му дадат и нови доказателства за тезите в първите му публикации относно древната руска история. А те междувременно са предизвикали неласкави коментари в научните и обществените среди, ангажирани с популярните по това време теории за произхода на русите и на варягите.

Трябва да се отбележи, че сравнително малка част от времето на командировката си Венелин прекарва в българските земи в Османската империя и посещава само райони, от които все още не се е изтеглила окупационната руска армия след наскоро приключилата руско-турска война (1828 – 1829). От по-големите селища например пребивава в пристанищните Варна и Силистра. Но практически той се среща с българи от различни краища на източните български земи, защото престоят му в двата града съвпада с пика на преселническата вълна⁹, обхванала районите на бойните действия в приключилата преди осем-девет месеца военна кампания. През по-голямата част от времето обаче Венелин ще престои в Букурещ, където ще проучва архива на Митрополитската библиотека и ще се запознае с малцина от представителите на българската емиграция, сред които Васил Ненович (неизв. – 1834) и Атанас Некович (ок. 1770/1780 – сл. 1849). Преди да се завърне окончателно в Москва, той ще прекара известно време и в Кишинев¹⁰.

В средата на 30-те години на XIX в. завърналият се в Русия Венелин се опитва безуспешно да получи обещаното му място в новооткритата Славянска катедра в Московския университет, за което и съставя конспект за бъдещи лекции¹¹. Написва и представя „Грамматика на българския език“, която (след академично обсъждане и известно бавене) тогава не е одобрена за отпечат-

⁹ **Рачева**, В. Руската преселническа политика, българите и Одринския мир от 2 септември 1829 г. // *ГСУ, ИФ*, т. 100, 2012 [2007], с. 175 – 239.

¹⁰ Подробно за престоя на Венелин на Балканите, за любопитните срещи и запознанства, за началните му впечатления и научните резултати, както и за първи път отпечатаните оцелели от това време негови писма вж.: **Ангелов**, Б. Ст. Неизвестни писма на Юрий Ив. Венелин. // *Литературна история*, 1986, т. 15, с. 71 – 91; **Венелин**, Ю. И. Путевые записки. Публикация Т. А. Медовичевой. // *Записки Отдела рукописей Российской государственной библиотеки*, вып. 51, 2000, с. 197 – 250; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарию (1830 – 1831)...

¹¹ **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 112; **Молнаръ**, И. Предисловие. – В: Древние и нынешние Словене, в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении къ Россиянамъ. Историко-критическыя изысканія. Юрія **Венелина**. Т. 2. Москва, въ Университетской типографіи, 1841 [=1846], с. III, където е публикуван списък на останалите ръкописи на Венелин и сред тях под № 14 намираме „Конспект преподавания истории славянского языка и литературы, вообще, составленный по определению Совета Императорского Московского университета, 2 мая 1834 г., Ю. И. В., 30 с.“.

ване, макар съставянето ѝ да е сред задачите, с които Венелин е изпратен на Балканите. В този свой текст Венелин защитава тезата, че българският език е наречие на руския език. Граматиката е отпечатана за първи път на руски език едва през 1997 г. от руския българист и познавач на живота и дейността на Венелин проф. Григорий Венедиктов¹².

Последните години от живота на Юрий Венелин са изпълнени с лишения и разочарования, със загубени приятелства и с алкохолни пàри. Важно е да се каже, че „откривателят“ на българите за руската славистика едва в края на живота си започва кореспонденция с представители на българската емигрантска интелигенция. Трябва също да се отбележи, че инициативата за това идва настойчиво от страна на някои представители на българите емигранти. Продукт именно на епистоларното сътрудничество ще са подновените занимания на Венелин с българска проблематика. Първ резултат е например интересната брошура за новобългарската литература, излязла през 1838 г.¹³, както и опитът му да допише (което не успява) и отпечата том втори от основното си историческо изследване „Древните и днешни българи...“. По финансови причини преди смъртта си през 1839 г. Венелин успява да издаде само 3 коли от замисления втори том¹⁴.

Юрий Венелин е известен в българската (а до голяма степен и в руската, и в съветската) историческа и филологическа науки като автор, чиито исторически текстове са свързани основно с изследване на българската история, език и култура. Обявяван е дори за родоначалник на т. нар. „славянска школа“

¹² Още през 1852 г. на страниците на българския „Цариградски вестник“ одеският жител (руски митничар и цензор, и български културен и политически деец) Никола Х. Палаузов (1819 – 1899) заявява готовност да отпечата този текст, ако го получи: „... Весма полезно било би да ся напечата тая граматика, която, чини ми ся, ще принесе несомненна полза – пише той, – ще употребя неусипни старания да ся напечата, и кога това предполагаване ще ся осуществи, особно ще известя“, вж.: [Палаузов, Н.]. Няколко мисли заради българското правописание. – Цариградски вестник, 1852, № 81; Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци. // *Известия на Института по история* (ИИИ), 1967, т. 18, с. 236; Венедиктов, Г. Първи отзиви за „Граматиката на сегашното българско наречие“ на Ю. И. Венелин. – Във: Венедиктов, Г. Българистични студии. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 148 – 166. На български граматиката е преведена и отпечатана през 2002 г.

¹³ Венелин, Ю. О зародыше новой болгарской литературы. Москва, 1838 (преди отпечатването му като отделна брошура, текстът е публикуван в списание „Московский наблюдатель“, 1837, ч. 14, с. 47 – 95). Вж. също: Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 232 – 234; Цанев, Д. Юрий Венелин и българската възрожденска историография. // *Известия на Българското историческо дружество* (ИБИД), 1984, т. 36, с. 198 – 199; Венедиктов, Г. Първи отзиви за „Граматиката на сегашното българско наречие“ на Ю. И. Венелин..., с. 149.

¹⁴ Древные и нынешние Болгаре въ отношеніи къ Россиянамъ. Историко-критическія изысканія. Составленныя Юриемъ Венелинымъ. Т. 2. Москва, въ Университетской Типографіи, 1841.

в руската историческа наука¹⁵. След като в продължение на месеци издирвах и се запознавах подробно с публикациите на Венелин (книги, брошури, статии в периодика, конспекти за недовършени проекти, кореспонденция и други), отпечатани приживе и след смъртта му, уверено твърдя, че първата оценка не е съвсем точна и дори е некоректна към интересите на самия автор. Особено, ако се отчита (и изследва) посмъртно извършената от наследници и от съвременници манипулация¹⁶ с някои недовършени текстове от научния му архив.

Да, Венелин се интересува активно и пише за съвременните му българи, живеещи в Османската империя¹⁷, и далеч по-малко за българите колонисти, живеещи през 30-те години на XIX в. в Южна Русия. Нещо повече, именно в тази област са едни от най-интересните и, смятам, недостатъчно оценени (въпреки огромното количество литература за Венелин) страници от творчеството му.

Да, Венелин се интересува от древната история на „българите“. Но е много важно да се подчертае, че под *древна история на българите* той разбира основно историята на хуните и техните нашествия в Европа. Хуните той смята за българи, а *древните българи* приема за *руснаци* и използва много често в текстовете си тези три думи като синоними¹⁸. (Изключвам съчинението „Критически изследвания за българската история“¹⁹, чието появяване на бял

¹⁵ **Георгиева**, Е. Делото на Ю. И. Венелин в българистичната литература. (По случай 150 години от смъртта на учения). // *Български език*, 1989, № 3, с. 203 – 204.

¹⁶ **Рачева**, В. За „изгубената“ история на една книга и за успешното политическо инженерство през XIX век. Доклад от Международната научна конференция „Власт и влияние в Югоизточна Европа през XVI – XIX век“, организирана от Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, София, 8 – 10 октомври 2010 г.

¹⁷ Никак не е случайно, че информираният Анастас Кипиловски (1802 – 1870), когато вече е прочел том първи на „Древните и сегашни българи...“, но не е имал щастието да се запознае лично с Юрий Венелин по време на краткия му престой в Букурещ, ще го определи като „тоя безсмъртен възобновител, така да се каже на българското съществуване“. Но не и като „възобновител“ на българската история. Цитатът е с дата 30 юни 1831 г. и е от негово писмо до московския книжар Ширияев. Вж. **Ангелов**, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 233 – 234.

¹⁸ Може би за първи път в академичната историография тези истини са споменати мимоходом от Тамара Байцура (**Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 81), но са категорично изговорени едва в една скорошна рецензия: **Гвоздев**, А. В. [Рецензия]. Венелин, Ю. И. Истоки Руси и славянства. Сост. предисл. и комент. П. В. Тулаев. Отв. ред. О. А. Платонов. Москва, Институт русской цивилизации, 2011, 864 с. // *Вестник православно-го Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 1: Богословие. Философия. Вып. 49 (5), 2013, с. 145 – 150. Повод за този синтезиран коментар е поредната идеологизирана експлоатация на творчеството на Венелин.

¹⁹ Коментар върху ръкописен препис на този текст (Венелинов оригинал не е известен) и цензурирането му преди отпечатване, както и за идеята да бъде преведен и отпечатан почти веднага след появата му и на български език от даскал Ботю Петков (1815 – 1869) вж. у: **Минкова**, Л. Историята на една история. Книгата на Юрий Иванович

свят през 1849 г. в Москва под името на Юрий Венелин е финансирано от московския българин Иван Денкоглу (ок. 1781 – 1861). Това е текст, който доста се отличава както по тематика и внушения, така и по стил от всичките други работи на Венелин.)

Да, Венелин се интересува от българската история и пише за нея, но всичко това, трябва категорично да се подчертае, е в контекста на неговата голяма мечта, а тя е: да изследва *произхода на руския народ и древната руска история* докъм X в., както той я разбира²⁰. Всеки, който си направи труда търпеливо и добросъвестно да се запознае с текстовете му, особено с отпечатаните приживе, ще се убеди (отначало може би с известна изненада, а след това съвсем недвусмислено) в това твърдение.

Несъмнено една от малкото утехи в последните години от нелекия и кратък живот на този талантлив, силно емоционален и лабилен човек, който притежава полиглотска дарба и развито въображение, е била възможността да установи (посредством получаваните български писма, книги, народни песни, а дори и стихове в негова чест²¹) своята растяща популярност сред българите. Но той едва ли е предполагал какви размери ще придобие славата му посмъртно.

КАК СЕ РАЖДА И КАК СЕ ПОДХРАНВА МИТЪТ „ЮРИЙ ВЕНЕЛИН“?

За краткост ще се спра само на няколко от възможните емблематични примери, и то основно от възрожденския XIX в., които примери привидно показват само българския принос за създаването на този феномен. Но добре

Венелин „Критическите изследвания об истории болгар“ и нейният превод на български език, направен от Ботю Петков. // *Литературна мисъл*, 1972, № 6, с. 82 – 96; **Цанев**, Д. За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII – XIX век. София, ДИ Септември, 1981, с. 90 – 92.

²⁰ Или, по думите на самия Венелин: „... изследвания о произхождении Козаръ и Россиянь – изследования, кои составляют главную цель моихъ трудовъ исторических“, вж. *Древніе и нынѣшніе Болгаре...* Т. 1, с. V.

²¹ Стихове и оди в чест на Венелин пишат „Георгий хаджи Тома Пешаков Видинянин“ (1785 – 1854) и Неофит Рилски (ок. 1793 – 1881). За първите им публикации още през Възраждането, както и подробно за контактите на възрожденците с Венелин и тяхното желание да го подтикнат да продължи заниманията си с българистични теми вж.: **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 130 – 132, 135 – 137, 157 – 160; **Венелин**, Ю. Избрани страници. Под ред. на Петър Динеков. София, 1942, с. 15 – 18; **Ангелов**, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 232 – 233, 241 – 243; **Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 150 – 151 сл., бел. 401; **Цанев**, Д. За българите..., с. 82; **Венедиктов**, Г. Три писма на В. Априлов до Ю. Венелин. – Във: **Венедиктов**, Г. Българистични студии. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 195 – 215.

запознатите с българската история от този период биха могли основателно да заподозрат в детайлите руска подкрепа, а понякога и насочваща руска инициатива.

Още през първата половина на XIX в. Венелин е определян като „този гений“, който може да извади българите „от неизвестността, да ги запознае с техните братя, руснаците и да ги постави наравно с просветените народи“. Автор на тези ангажиращи думи, отпечатани през 1841 г., е българинът Васил Априлов (1789 – 1847), прекарал по-голямата част от живота си в Одеса²². Именно Априлов залага в българската памет (а задълго и в българската историография) еднозначната оценка за младия славист като родоначалник на Българското възрождане²³.

Русизмът „възрождение“ още от 40-те години на XIX в. се превръща в понятие, разбираемо като приобщаване на българите към достиженията на Модерното време²⁴. Може би е важно да се напомни, че това се случва в навече-

²² Почти цялата габровска фамилия на Априлови се изселва в Русия след мира от Кючук-Кайнарджа (1774). Априлов получава добро светско образование и натрупва прилично материално състояние от търговия с дървесина и водка, което състояние впоследствие използва за подпомагане на българската светска просвета. Повече вж.: **Конев**, И. Васил Априлов и българо-руските културни взаимоотношения. – В: **Конев**, И. Ние сред другите и те сред нас. Литературни взаимоотношения. София, Наука и изкуство, 1984, с. 97 – 117; **Рачева**, В. За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). Научен ред. П. Митев. София, ИФ – 94, 2003, с. 153 – 192; **Мирчева**, К. Едно писмо на Васил Априлов от 15 май 1845 година. – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Състав. Б. Христова и Ел. Узунова. София, ИК Гутенберг, 2011, с. 302 – 332. Повече за публикациите на историческа тематика на самия Васил Априлов вж. **Цанев**, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането. XVIII и първата половина на XIX век. София, Наука и изкуство, 1989, с. 111 – 163.

²³ Априлов не е единственият авторитет, който изрича толкова ласкави думи за Венелин. В самия край на XIX в. проф. Иван Шишманов (1862 – 1928) ще определи Венелин като „не само гений, а кумир и оракул на един народ [българския – б. м., В. Р.], който за първи път намираще в Европа пламенен защитник“. Текстът е от 1897 г., но е цитиран по: **Ангелов**, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 231.

²⁴ За обвързването на термина „Възраждане“ с името на Венелин виж любопитното (но и придиричиво) като внушения и стил изследване на Албена Хранова, в което тя често оценява „класическата историография“, позовавайки се основно на *академични* литературни историци: **Хранова**, А. Историография и литература за социалното конструиране на исторически понятия и Големи разкази в българската култура XIX – XX век. Т. 2. Животът на три понятия в българската култура: възрождане, средновековие, робство. София, Просвета, 2011. Текст, който е полезен за дискусиата относно същността на т. нар. „Българско възрождане“, защото буди както съгласия, така и страстни оспорвания, е този на **Везенков**, Ал. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възрождане“ като отделна епоха. – В: Балканският XIX век. Други прочити. Състав. Д. Мишкова. Поредица Изследователски форум. № 1. София, Рива / Център за академични изследвания, 2006, с. 82 – 127.

рието на раждането на българската преса и практически се осъществява първоначално почти единствено на основата на широката епистоларна активност на Априлов с редица представители на българската интелигенция в емиграция и в Османската империя. Включително и чрез преписване и разпространяване на (части от) писма на Венелин, с всички рискове за отдалечаване от оригинала, които носи едно такова популяризиране. Тези откъси от писма (напр. от 27 септември и от 9 октомври 1837 г.) ще се превърнат в програма за събиране на старини, но и ще предизвикат разпалена дискусия сред българските книжовници за основите на формирацията се книжовен български език²⁵.

Логично изглежда предположението, че съществен принос за популяризиране на автора и тезите му следва да изиграят авторските му произведения. Но в случая с Венелин, без да навлизам тук в подробности, съществуват достатъчно податки, които подлагат на съмнение такава възможност.

Първо: автентичните си текстове Венелин пише и публикува на руски, което, поне в началото на *възродението*, е пречка за осмислянето им от по-широк кръг потенциални читатели българи.

Второ: не ми е известно изследване по въпроса за разпространението и тиража на Венелиновите книги. Някои документи обаче подсказват, че том първи на книгата му „Древните и сегашни българи...“ от 1829 г. първоначално не стига до много българи. Вярно е, че самият Венелин изпраща чрез Априлов няколко бройки за българските книжовници. Интересно обаче е писмо от юни 1831 г. до известния московски книжар Д. С. Ширяев. Негов автор е цитираният вече Анастас Кипиловски – книжовник, представител на българската емиграция в Букурещ, който по това време също пише българска история и дори събира спомоществатели за отпечатването ѝ. За съжаление, той не е имал щастието да се запознае лично с Венелин по време на неговия скорошен кратък престой във Влахия. Прочитайки „Древните и сегашни българи...“, Кипиловски споделя в това писмо впечатленията си от тома и твърди, че „означената книжка, тоест първата част, в целия град е една [подчерт. мое – В. Р.] за всички наши любопрочитатели“. Молбата му към московския книжар е да му изпрати няколко бройки от нея и от евентуалните следващи токове. И да го уведоми за адреса на Венелин, за да се обърне до него „с благодарствено послание, с каквото е длъжен целият народ да се отнесе към тоя безсмъртен възобновител, така да се каже, на българското съществуване“²⁶.

²⁵ **Георгиева**, Е. Делото на Ю. И. Венелин в българистичната литература..., с. 201 – 203; **Георгиева**, Е. Васил Е. Априлов и новобългарският книжовен език. (По случай 200 години от рождението му). // *Български език*, 1989, № 4, с. 295, 298 – 299; **Цанев**, Д. За българите..., с. 87 – 88; **Венедиктов**, Г. И. И. Срезневски и началото на българската лексикография. – Във: **Венедиктов**, Г. Българистични студии. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 105 – 129; **Борисов**, Б. Българският и чешкият книжовен език през Възраждането. Особени на кодификацията. София, Просвета, 2012, особ. гл. III, с. 98 – 191.

²⁶ **Ангелов**, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 233. Писмото е отпечатано в предговора на второто издание на „Древни и нынешни болгаре...“, осъществено в

По-късно Кипиловски, установил вече контакт с Венелин, ще събира и записва през 1837 – 1838 г. абонати за том втори на книгата му. Може би и това е сред поводите Венелин все пак да започне приживе отпечатването на недовършеното продължение. От друга страна обаче, забавянето на по-нататъшните томове от историческия труд на Венелин обрича замисъла на самия Кипиловски да напише история на българите. Смятам също, че при целия пietet, който Кипиловски изпитва към Венелин, той е бил доста объркан от някои от тезите му и от хаотичния ред, в който са поднесени. За стила, качеството и методите на *историка* Венелин тук няма да говоря; това е тема, по която отдавна е постигнато единодушие в историографията²⁷. Дори Васил Априлов в личната си кореспонденция с Венелин си позволява да критикува начина му на писане, както и да оспори публично някои от изказаните от него тези.

Трето: досегашните ми проучвания показват, че трайното влияние на „мита Венелин“ върху българите в значителна степен се дължи, от една страна, на написаното от него за *съвременните му българи* (за етническото и териториалното им разпределение и брой; за патриархалния им бит, нрави, народни песни; за икономическото им състояние и възможности да се придвижват свободно и да използват огромния османски пазар – т. е., еднозначната оценка на Венелин за важността на българите за оцеляването на Османската империя в Европа). А не толкова на историческите му изследвания за *древните българи*. И, от друга страна, се дължи повече на съществуващите *преводи и преправки* на негови текстове на български език.

Ето един от възможните примери. През 1842 г. тетевенецът Михаил Кифалов (1783 – 1868), търговец във Влахия и служител в руското консулство в столицата, издава в Букурещ превод на брошура на Венелин²⁸ под заглавието „Заради възрождение новой болгарской словесности“. Двойно нарастаният обем на книгата спрямо оригинала се дължи на интересен речник на непознати термини, на добавки и пояснения към руския текст, на приложение на подбрани страници от Йован Раич (1726 – 1801) и т. н. Показателен е и списъкът с предплатилите книгата лица, където са записани състоятелни българи от няколко големи града на Влахия, но също така и необичайно (за

Москва през 1856 г. (на с. XXIX – XXX). За подчертания интерес на Кипиловски към този текст на Венелин вж. **Данова**, Н. Анастас Кипиловски и неговият превод на Старите и сегашните българи от Юрий Венелин на гръцки език. // *Studia Balcanica*, 24, 2003, с. 63 – 77.

²⁷ **Ангелов**, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 238.

²⁸ Брошурата на Венелин е цитираната вече „О зародыше новой болгарской литературы“, вж. тук бел. 13. За автора на българския превод и разнородната му дейност вж.: **Жечев**, Н. „Родолобив и народен мъж“. Възрожденският книжовник и дарител Михаил Кифалов. // *Българско възрождане. Идеи – личности – събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“* за 1996 – 1997. Т. 2, 1999, с. 177 – 188 и пос. литература; **Митев**, П. Да си построим болница! (Щрихи към предисторията на търновската болница „Св. Козма и Дамян“). – В: *Етнически и културни пространства на Балканите*. Сб. в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева. Ч. I. Миналото – исторически ракурси. Състав. Св. Иванова. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 549 – 564.

спомоществателството през Възраждането) голям брой руски чиновници от Руското генерално консулство в Букурещ и задграничната руска пощенска служба. И още нещо – целият тираж на книгата педантично се предвижда да бъде разпределен между училищата в конкретни български селища. Запазени са и данни, че това разпределение наистина е осъществявано²⁹.

Показателна е ролята на светското българско училище до 1878 г. за тиражиране популярността на Юрий Венелин и на идеите, свързани с него. (Ролята на училищната институция и на Министерството на просветата за култивиране на паметта към Венелин през ХХ в. ще бъде предмет на изследване в друг текст.) Чрез възрожденското училище най-лесно и сигурно са разпространявани и специално отпечатани портрети на Венелин, както и преведената на български негова биография³⁰. През 1867 г. пак възрожденското българско училище, в случая – това в град Чирпан, реализира нова идея: на 11 май, (утвърден от средата на 50-те години на ХІХ в. като празник на светите братя Кирил и Методий³¹) да се чества и паметта на Венелин.

Няма нищо по-естествено от това денят на светите братя равноапостоли, превърнал се в символ на славянската писменост и култура за българите, да се съчетае с отбелязване паметта на този, който ги е „извадил“ от забравата и „ги е върнал“ в голямото славянско семейство. Трябва обаче да се отбележи следното. В някои от първите автентични изследвания на Венелин българите са споменавани като народ, съхранил славянската писменост на братята Кирил и Методий, като народ, на когото русите дължат своята писменост чрез старобългарската книжнина. В други текстове, включително такива, които са отпечатани посмъртно от името на Юрий Венелин, мисията на братята Кирил и Методий вече не само не се свързва със средновековното Българско царство, но и самият етноним „българи“ категорично се заменя с етнонима „славяни“³².

Хуманитаристите, изследващи митотворчеството като феномен, съзнават незаменимата роля в този процес на паметниците и историята на тяхното съграждане. През 1841 – 1842 г. елитът на одеските и на московските българи е ангажиран с поръчването от Италия, изработването и поставянето на специален паметник на гроба на Юрий Венелин, намиращ се в двора на Даниловския манастир в Москва. Събитието дори е отбелязано с кратки дописки в основни

²⁹ Цанев, Д. За българите..., с. 89.

³⁰ Става дума за отпечатаното през 1851 г. в Одеса „Жизнеописание на Юрия Ивановича Венелина. Преведено от Н. Х. Палаузов“. Същият текст с участието на Сава Филаретов (1825 – 1862) е популяризиран и чрез страниците на „Цариградски вестник“. Вж.: Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 147, бел. 391; Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 239. Само чрез Габровското светско училище например са получени и разпространени 245 екземпляра от биографията: Славейков, П. Р. Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866, с. 78 – 79.

³¹ Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци. // *ИИИ*, 1967, т. 18, с. 239 – 240.

³² Рачева, В. За „изгубената“ история на една книга...

руски вестници и списания³³. Но азбучната истина, че паметта и паметниците, които я материализират, често са подвластни на злободневие и на (политическата) конюнктура, се потвърждава и от съдбата на надгробния паметник на Венелин. През 1930 г.³⁴ той е разрушен и поне до края на 80-те години на ХХ в. точната идентификация на гроба на Венелин е била проблемна³⁵.

Примерите могат да се умножат още (като се покаже и ролята на българската възрожденска преса), но и тези са достатъчни, за да се открият някои от механизмите за мултиплициране на популярността и на името на Юрий Венелин като „безсмъртен възобновител“ на *забравените* българи.

„ЗА ВСЕОБЩАТА ИСТОРИЯ И ЗА РУСКАТА В ЧАСТНОСТ“ ПО ЮРИЙ ВЕНЕЛИН

Останалият и до днес в сянката на българистиката интересен автор, какъвто всъщност е Юрий Венелин, за щастие ни е оставил и други свои статии. Те не са историографски експлоатирани, както са цитираните вече дотук негови публикации. В тях той ни се представя със собствения си трудно подражаем стил на писане и в една непозната и любопитна светлина, а именно – като теоретик на историята във време, в което тя още не е смятана за точна наука. Ще се опитам да хвърля малко светлина върху тази страна на Венелин като представя един текст, неизползван в достъпната ми за него литература³⁶.

³³ **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелин и значението му за българите..., с. 138 – 139; **Венедиктов**, Г. К. За паметника на Юрий Венелин в Москва. // *Език и литература*, 1988, № 3, с. 101.

³⁴ Специалистите знаят, че първата половина на тридесетте години на ХХ в. в Съветския съюз са кризисни и свързани с репресиите на Йосиф Сталин (1878 – 1953) срещу историците и в частност срещу славистиката в СССР. Вж.: **Бернштейн**, С. Б. Трагическая страница из истории славянской филологии (30-е годы XX века). // *Советское славяноведение*, 1989, № 1, с. 77 – 82; **Аксенова**, Е. П. „Изгнание из стен Академии...“ (Н. С. Державин и академическое славяноведение в 30-е годы). // *Советское славяноведение*, 1990, № 5, с. 69 – 81; **Горяинов**, А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920 – 1940-х годов: некоторые неизвестные страницы из истории советской науки. // *Советское славяноведение*, 1990, № 2, с. 78 – 79 сл.; **Акинъшин**, А. Н. Судьба краеведов (конец 20-х – начало 30-х гг.). // *Вопросы истории*, 1992, № 6 – 7, с. 176 сл.; **Ашнин**, Ф. Д., В. М. **Алпатов**. „Дело славистов“. 30-е годы. Москва, Наследие, 1994; **Ананьич**, Б. В., В. М. **Панеях**. „Академическое дело“ как исторический источник. // *Исторические записки*, 1999, № 2 (120), с. 338 – 350; **Аксенева**, Е. П. Очерки из истории отечественного славяноведения. 1930-е годы. Москва, Институт славяноведения РАН, 2000; **Робинсон**, М. А. Судьбы академической элиты: Отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). Москва, Индрик, 2004 и пос. литература.

³⁵ **Венедиктов**, Г. К. За паметника на Юрий Венелин..., с. 95 – 102 (на с. 99 има снимка от 1929 г., вероятно малко преди паметникът да бъде разрушен).

³⁶ Доколкото ми е известно, след първата си публикация от 1847 г. до днес този текст е частично отпечатан и бегло представен само още веднъж – през 2011 г. в христоматийно

Статията носи пълно заглавие „Мысли объ истории вообще и русской въ частности, и о времени рождения названий: греческое, латинское, немецкое, русское или гражданское, славянское или церковное письмо“, като при публикуването си е разделена на две отделни части, без това изрично да е указано. Ще коментирам първата част, т.е. „Мысли за историята изобщо и за руската в частност“³⁷. Публикацията тук се анализира по екземпляр, запазен в колекцията редки руски книги на Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ)³⁸. Този текст е достигнал до нас подвързан заедно с още три статии (без коричните страници на отделните публикации) в едно книжно тяло. От останалите три текста – два също са посмъртно публикувани статии на Венелин. От общото им подвързване не е видно кога, къде и в какво списание е направена първоначалната публикация на интересувания ме текст.

Това обаче може да се установи от „Протокол от заседание на руското Императорско Общество за история и руски старини“ при Московския университет с дата 26 април 1847 г., публикуван в книга първа на списанието на същото Общество³⁹. От протокола е ясно, че братовчедът на Венелин – споменатият в началото Иван Молнар (който е негов непряк наследник, и комуто дължим опазването на архива на Венелин), е предоставил на Обществото и лично на неговия секретар Осип М. Бодянский (1808 – 1877) този текст. Същият документ предвижда той да бъде отпечатан в раздел „Изследвания“ на книга осма на списанието, от 1847 година. В края на 1848 г. руската цензура спира за известно време списанието, а самият секретар на Обществото и основен редактор на „Чтения на Императорското Общество за история и руски старини при Московския университет“ дори е принуден временно да напусне професорския си пост⁴⁰.

издание на подбрани съчинения на Юрий Венелин, вж. **Венелин**, Ю. И. Мысли объ истории вообще и русской въ частности. – Във: **Венелин**, Ю. И. Истоки Руси и славянства. Сост. предисл. и коммент. П. В. Тулаев. Отв. ред. О. А. Платонов. Москва, Институт русской цивилизации, 2011, с. 45 – 64, 808.

³⁷ Именно с първата част на този текст започва цитираното в бел. 36 христоматийно издание. Съставителят Павел Тулаев разделя архивния ръкопис на две отделни, несвързани помежду си, статии и публикува само първата част. Той пише, че „този неголям очерк“ Венелин „вероятно е написал в рамките на подготовката на замисления от него курс за университета“. Не са ми известни документални податки за подобно предположение. **Тулаев**, П. В. Предисловие. – Във: **Венелин**, Ю. И. Истоки Руси и славянства..., с. 22, 808.

³⁸ Всички цитати от статията по-долу в текста са по това издание.

³⁹ Протокол заседания Общества, 1847 года, апреля 26-го дня. // *Чтения въ Императорскомъ Обществе исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университете*, 1847, № 1, с. II.

⁴⁰ **Иштугин**, В. В. Славянская проблематика в научных заседаниях Общества истории и древностей российских ..., с. 97 – 115, спец. с. 107, 109, 111. За затягането на цензурата в Русия от 1848 г. до смъртта на император Николай I (1825 – 1855) подробно вж. **Жир-**

Добре е също да се знае, че през 1847 г., вероятно по инициатива на проф. Бодянски в същото това списание, само в книжки първа, втора и трета, които са ми достъпни към момента⁴¹, са отпечатани три статии на покойния Венелин, а в публикуваните протоколи от заседанията на Обществото, съответно от месеците април, май и септември с. г., се споменават общо още десет текста на Венелин, които докторът по медицина Иван Молнар е предоставил срещу съответния хонорар⁴² за отпечатване в книжка осма и в книжка девета през следващата, 1848 година.

Статията „Мисли за историята изобщо и за руската в частност“ е от двадесет страници и е публикувана с изрична бележка на редакцията като недовършена. Не носи дата, а от съдържанието не може със сигурност да се установи кога точно през тридесетте години на XIX в. е писана. Не е сигурно също така дали самият Венелин е имал намерение да я отпечата и дали не е била част от друго, по-голямо съчинение. Няма ясна структура, на места създава впечатление за хаотичност, за смесване на теми, но това не е необичайно за писането на Венелин. Този новаторски текст обаче ще получи адекватна оценка единствено когато бъде поставен в контекста на развитието на историческата наука в Русия от времето на написването му. И когато се съпостави с нивото на изследвания на професионалните (разбирам институционализираните) историци в Русия, какъвто е например един Н. М. Карамзин (1766 – 1826) и какъвто определено не е Венелин. Също и когато се съизмери с достиженията в областта на европейската теория на историята, и по-точно с *философията на историята*⁴³, както я разбира в началото на 20-те години на XIX в. автор като Георг Хегел (1770 – 1831).

Ето два тематични акцента от самата статия.

Първото, което Венелин споделя, е разбирането си за „история“, и за руска история в частност: „Думата История, Бог знае от какво взета, – пише Вене-

ков, Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. Москва, Аспект пресс, 2001, с. 68 – 69, 85 – 99.

⁴¹ Днес, в ерата на глобалните дигитални библиотеки и благодарение на общодостъпните и непрепятствани от финансова, политическа и друга конюнктурна бази от електронни (стари) издания, най-после става възможно от всяка точка на света събирането и безпроблемното изследване в исторически контекст на цялостното книжовно и научно наследство на Юрий Венелин.

⁴² Че Иван Молнар не само е опазвал и дописвал архива на братовчед си, но и е искал да се възползва финансово от него, свидетелства и Васил Априлов в писмо до М. Погодин: „Господин Молнар и по сие время не посылает нам бумаги г. Венелина; он желает их продать, но мы, не видевши, не можем купить [подчерт. мое – В. Р.]. Мы обязываемся, не купившие прежде, ничего не печатать“. Вж.: **Унджиева**, Ц. Документи по Българското възраждане в съветските архиви. // *Известия на Института по литература*, 1962, кн. XII, с. 136; **Ангелов**, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 232.

⁴³ За произхода и съдържанието на термина вж. **Колингууд**, Р. Дж. Идеята за историята. Прев. И. Колева. София, Евразия, 1995.

лин – означава описание или изображение; затова Историята на Русия е Изобразяването на Русия“. Това означава: да се открият отличителните черти на един народ от друг; да се опише неговото устройство (което Венелин дели на *външно* – формата на управление, и на *вътрешно* – това са законите и правото). Означава също на трето място да се опише „душата на народа“ (под което Венелин разбира характер, нрави, умствени способности, народни представи за Бог, за Природата и за самия човек и състоянието на изкуството). Да се *изобрази* историята на Русия означава и да се представи народния бит: храна и начин на приготвяне, дрехи, качество и форма на жилищата, и всичко, което се употребява по необходимост или за полза. По този начин всеки *живописец*, както често Венелин нарича историците, ще начертае главните условия, при чието обединение ще се получи пълната картина. За Венелин същността на историята е „движението“, което той дели отново на „вътрешно“ и „външно“. Вътрешното движение – това е подчинението или редът, или безпрепятственото случване на държавните дела. Външното движение са всички тези дейности, които целят народ или част от него, по волята на цялото, предприема. Те се осъществяват от дипломатите, от армията или от търговските компании. Тук той отнася също всички дейности, предприемани за общо подобрене или усъвършенстване на науките, изкуствата и стопанството.

Но и това не е достатъчно, според Венелин, за да се постигне пълното изобразяване на народния живот. Историците са длъжни да определят степента на активност, като я сравнят с делата на други народи, и особено със съседните. Само така може да се постигне „ясно и живо изображение, т.е. историята на днешна Русия“. Веднага трябва да се отбележи, че Венелин съзнава, че това е огромен и изморителен труд, който едва ли може да бъде извършен от един историк, бил той и гениален, опитен в продължителните издирвания и владеещ изкуството да пише кратко и ясно.

Затова предлага свое виждане за начина, по който такъв грандиозен проект може да се реализира. Според Венелин е важно да се прави ежегодна *снимка* на народа в продължение на поне десет години, като се издирват и описват всички детайлни подробности. Тогава „живописецът“, преглеждайки последователно тези снимки, ще може да отчете дейността и движението в държавата. И ако разликата между първата и последната снимка е много малка, то този народ е прекарал десетилетието в „дълбока тишина и летаргично бездействие“.

Венелин смята също така, че преди да се пристъпи към съставянето на общата история на даден народ, където да бъдат изведени неговите характерни черти, трябва отделни автори да изготвят самостоятелни истории на медицината, на законодателството, на търговията, на земеделието, на градовете и на свързаното с тях градско общество. Нужна е също история на нравите, дори история на обществената честност и морал, и на модата. Днес това никак не звучи новаторски. Но да не забравяме, че става дума за текст, писан в тре-

тото десетилетие на XIX в. от автор, който е дипломиран медик, а не историк и когато господстваща е политическата история, и по-точно – историята на Държавата. За потвърждение е достатъчно да се отвори който и да е том от преиздания често в Русия през целия XIX в. Н. Карамзин⁴⁴, с когото Венелин не пропуска случай да поспори задочно и чиито текстове той не нарича истории, а „хронографи“ и „летописи“ или „временници“.

Вторият акцент в статията на Венелин е неговата категорична критика към популярните от края на XVIII и началото на XIX в. в Европа и особено в немския свят (а и в Русия) и използвани масово в училищата всеобщии истории на няколко големи държави и/или империи, съставяни по хронологичен признак, в които той не открива „никаква връзка“, или по-добре казано, „никакъв общ смисъл“. В тях читателят може да намери „след описанието на придворните интриги, описание на поход без указание за последствията от него, след това въстание на даден град срещу данъците, или разказ за постригването на някоя благородна девица за монахиня [...], последван от самоцелна информация за забраната на нечии търговски кораби да влизат в дадено пристанище поради дългове или контрабанда и прочие“. Такива са т. нар. „Държавни истории като тези на Карамзин“, които могат да се нарекат по-скоро „жизнеописание на великите князе“, обобщава Венелин. Какво поучение може да намери читателят в такава история, пита той, където сам трябва да събира разпръснатите факти, сам да се труди да си набавя липсващото от картината и сам да се добира до „Историческия смисъл“. Този тип истории, които авторът нарича „синхронни“, уморяват, затрудняват и в крайна сметка отвращават учениците от знанието.

И накрая, Венелин е също толкова критичен и към всеобщите кратки истории на дадена страна, които „започват от Ноевия ковчег“ и завършват с „наше време“. По този начин, твърди Венелин, всичко, което има „връзка и исторически смисъл, се разбива с помощта на всеобщата история на отделни факти“. В замяна той предлага за юношите да се пишат кратки истории на отделни държави без многобройни досадни събития, в които да се изобразява историческата съдба на даден народ или държава, като се търсят общите черти и тенденции. Тези истории, написани четивно като романи, апелира авторът, трябва да стимулират детското любопитство и да подтикват към по-нататъшно търсене на подробности и други източници. Ще отбележа, че именно така пише своите истории самият Венелин, често дори без да зачита прецизната фактология и особено тази, която противоречи на страстно защитавана от него теза (която обикновено преминава като червена нишка през цялото му повествование).

⁴⁴ Оценката на Венелин за официалната история на Карамзин, разбира се, е субективна. Съществуват и други мнения на съвременници за придворния историк, според които неговите текстове всъщност са доста разобличителни, вж. **Кюстин**, Астолф дьо. Русия и русите. Прев. от фр. Е. Грекова. – В: **Токвил**, А. дьо. Америка и американците. **Кюстин**, А. дьо. Русия и русите. София, Изток – Запад, 2004, с. 76.

ПОСЛАНИЯТА НА ИСТОРИЯТА И МАНИПУЛИРАНЕТО НА АВТОРОВОТО НАСЛЕДСТВО

Дописванията на някои от неиздадените историческите съчинения на Венелин (главно тези, свързани с българската тематика), останали след смъртта му в неговия архив⁴⁵, наследен от братовчед му Иван Молнар, заслужават специално изследване. Затова в края на този текст ще отворя тази тема в контекста на механизмите, средствата и каналите за трайно установяване на руското имперско влияние върху българите в Османската империя. Ще се спра много бегло на „изгубената“ история⁴⁶ на най-експлоатирания текст на Юрий Венелин – двутомното съчинение „Древните и сегашни българи...“. В статията си съчетанието „изгубената история на една книга“ използвам в работен режим и за обозначаване изследването на комплекс от проблеми около том втори на цитираното съчинение. А именно, замисълът и написването, но най-вече отпечатването и доказуемата манипулация на някои части от готовия тираж от 1841 г., осъществена в средата на четиридесетте години на XIX в. *Изгубената история на една книга* в работен режим служи също и за изследване на по-нататъшната съдба и разпространение на тази книга⁴⁷. Историог-

⁴⁵ За архива на Венелин вж.: Ангелов, Б. Ст. Из архива на Юрий Иванович Венелин. // *Известия на държавните архиви*, 1966, т. 11, с. 180 – 188; Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 37 – 46, 295 – 298. Общоприетото (и удобно) мнение, че с архива на Венелин се разпорежда само цитираният няколкократно негов братовчед, трябва да се коригира. Без да навлизам в подробности тук ще отбележа следното. Според Лиляна Минкова около 1842 г. М. Погодин възлага на пристигналият от Атина българин Георги Бусилин (1820/1823 – 1845), докато живее у него да подреди архива на Юрий Венелин (Минкова, Л. Осип Максимович Бодянский и Българското възраждане. София, Изд. на БАН, 1978, с. 107). Че не целият личен архив е предаден на братовчед му свидетелства фактът, щото поне два ръкописа, които Венелин донася в Москва от пътешествието си през 1830 г., остават у Погодин, от чийто пък личен архив впоследствие те попадат в колекционерската сбирка на Н. С. Тихонравов, вж.: Венедиктов, Г. К. К начальной истории изучения в России памятников новоболгарской письменности. – Във: Венедиктов, Г. К. Исследования по лингвистической болгаристике. Москва, Институт славяноведения РАН, 2009, [първа публ.: *Ученые записки Тартуского университета*. Вып. 710. Исследования по истории славянского языкознания. Slavica Tartuensia. I. 1985, 25 – 44], с. 338, 342.

⁴⁶ Рачева, В. За „изгубената“ история на една книга...

⁴⁷ Тясно свързано със съдбата на втория том е и друго често цитирано издание, което е отпечатано десет години след смъртта на Венелин, през 1849 г., както вече стана ясно, вж. тук и бел. 19. Тази книга става популярна под заглавието „Критически издирания за историята българска на Ю. И. Венелина“ в своя български превод, направен от даскал Ботю Петков и издаден през 1853 г. в Земун. Убедена съм обаче, че „изгубената“ история на Венелиновите текстове може да се възстанови само частично по историографски път. Несъмнено възможни отговори се крият и в оцелелия му архив, който е издаван непълно. Това важи особено за материалите, свързани с българската проблематика, каквито са например неговият дневник от времето на научната му командировка в Османската импе-

рафията твърди, че и двата тома са били изключително популярни през XIX в. Но, според мен, е допустимо (поради съдържанието им и стила на автора) те рядко да са били изчитани от кора до кора както от съвременниците, така вероятно и от повечето хуманитаристи, писали за тях⁴⁸.

Отново в колекцията от редки руски книги на БИА – НБКМ днес се съхранява едно издание на том първи и том втори на *Древните и сегашни българи...*, съставено от три части и подвързано още през XIX в. в общо книжно тяло. Указания от вътрешната страна на общата подвързия показват, че томът е бил откупен през XIX в. от антикварна книжарница. На гърба на корицата стои надпис: „продава се в Москва при А. С. Ширияев, в Санкт-Петербург: при А. Ф. Смирдина. Цена 6 рубли“. За съжаление, въпреки опитите ми⁴⁹, към момента не можах да установя пълната история на това книжно тяло, нито успях да получа сигурна информация кога и как то е постъпило в Българския исторически архив.

Най-ценното на съхраненото книжно тяло обаче е това, че след популярния първи том⁵⁰ са подвързани *две различни издания* на том втори, който в библиографските издания масово се цитира като отпечатан през 1841 г. Действително на 23 април 1841 г. е дадено цензурно разрешение в Универ-

рия и оцелялата Венелинова кореспонденция: **Венедиктов**, Г. „Хронологична бележка“ на Ю. И. Венелин за българистичните му трудове. – Във: **Венедиктов**, Г. Българистични студии. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 183 – 195; **Венелин**, Ю. И. Пuteвeвые записки..., с. 197 – 250; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарию (1830 – 1831)...

⁴⁸ Последните познати ми примери в тази посока са: **Даскалова**, Б. Научное значение книги Ю. Венелина „Древные и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам“. – В: Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. Отв. ред. Р. П. Гришина. Москва, Институт Славяноведения РАН, 2010, с. 31 – 35; **Тулаев**, П. В. Предисловие... Свободните интерпретации на втория автор стигат догам, щото той твърди, че този том е „първата история“ на „днешна Словения“, вж. спец. с. 15 – 20, 29 – 30, 41, 43.

⁴⁹ За московския книжар Ширияев и петербургския Смирдин вж. у: **Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 69, бел. 180, с. 163 – 164. За първи път работих с това книжно тяло през 2010 г. На с. 10, 109 и 256 има печат на Българския библиотечен институт, който се е помещавал известно време на втория етаж в сградата на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Част от неговия книжен фонд е преминал впоследствие в БИА – НБКМ, вероятно преди или през 1957 г. Книжното тяло няма инвентарен номер на Националната библиотека или на Българския исторически архив, нито на Археографската комисия, но има „№ МК 1089/57“. Изказвам своята благодарност на Росица Кирилова и на Зорка Иванова, които всеотдайно ми съдействаха да науча повече за историята на това книжно тяло.

⁵⁰ „Древните и сегашни българи...“, както стана ясно, е *дебютът* на Венелин като българист и е отпечатан в годината на подписване на Одринския мир – 1829. Монографията ще послужи за формално основание на създадената от Екатерина II (1762 – 1796) Руска академия за изучаване на руска история и словесност да командирова с научна цел нейния автор на Балканите през следващата, 1830 година.

ситетската печатница на Московския университет да се отпечата недовършеният том втори от изследването на Венелин за българската история под заглавие „Древните и сегашни българи в отношението им към Руснаците. Историко-критически изследвания, съставени от Юрий Венелин“. Предговорът е от Михаил Погодин и е датиран от 28 март 1841 г. От него е видно, че професорът приема да издаде незавършения, и според оценката му – несъвършен в структурно и съдържателно отношение, текст само поради настойчивите искания на поименно упоменати одески българи (господата „Априлов, Мутев и Палаузов“). От публикацията може да се предположи, че текстът е писан, или поне е започнат от автора си през 1834 г. Отпечатаното изложение завършва с недостовърния от историческа гледна точка разказ за покръстване на русите във времето преди Кирил и Методий – една от темите (и тезите) на Венелин в последните години от живота му⁵¹. Който прочете целия том втори, ще установи, че тук за българите и тяхната реална история практически няма нищо научно.

Това, което предизвиква особен интерес обаче, е последната подвързана част на *антикварния том*. Следва „втори“ втори том, който е най-голям и е в обем от 326 страници. Освен горесцитираната заглавна страница, тук, заедно с портрет на Венелин и специално посвещение на „Иван Семенович Орлай“, са подвързани и четири варианта на нова корица, общото между които е подмяната на думата „българи“ с думата „славяни“⁵². Така заглавието вече е променено на: „Древните и сегашни Славяни, в политическо, народописно, историческо и религиозното им отношение към Руснаците.

⁵¹ Коментар върху тезите на Венелин за братята Кирил и Методий и оспорването на някои от тях от страна на Васил Априлов вж. у **Дроснева**, Е. Три етюда за Венелин. // *ИБИД*, 1984, т. 36, с. 202 – 204.

⁵² През лятото на 2010 г. в български медии бяха широко огласени и коментирани резултати от българска научна експедиция в Таджикистан, Узбекистан и Афганистан, както и резултати от последвал ДНК-тест за генетичния код на съвременните българи. Според генетичните изследвания, оповестени от проф. Иво Кременски, в гените на днешните българи няма монголоиден примес. Около 40% от днешните българи сме наследници на автотонното население, живяло на Балканския полуостров преди 7800 години. Около 40% е българският ни корен от Средна Азия, а „под 20% са славянски“ гени. Вж. тематичния юнски брой („Генетичния код на българина“) на списание „Осем“ от 2010 г. Произходът и етническата характеристика на българите обаче не са предмет на тази статия. Темата за религиозното и етническото родство между българи и руснаци, видяна през личността и творчеството на „родоначалника“ на руската българистика от XIX в., само косвено се докосва до тази изключително експлоатирана в историографията ни тема. Но именно доводите „за“ и „против“ славянските корени на българите ще се превърнат през Зрялото възраждане в един от механизмите за популяризиране на руско влияние. Нетрадиционен поглед и някои обобщения вж. у **Митев**, П. За „славянизацията“ на възрожденските българи. – В: История на българите: необходимост от нов подход. Преоценки. Ч. 2. Състав. П. Колев и Д. Димитров. София, Тангра ТанНакРа, 1998, с. 155 – 172.

Историко-критически изследвания на Юрий Венелин. Том II⁵³. На гърба на корицата е написано указание към подвързвача, цитирам: „Тези листа трябва да се подшият с предишните издадени листа на този том, при което *предишното предисловие и заглавни страници се унищожават* [подчерт. мое – В. Р.]“. Датата на цензурното разрешение за издаване е оставена същата (и вероятно затова при позоваване на том втори масово се цитира 1841 г. като година на издаване), но от съдържанието на изключително ценния увод, подписан от името на Иван Молнар, категорично може да се установи, че тази манипулация е направена около април – юни 1846 г., тъй като това е датата на новия предговор (по-точно: 10 юни) и на уводния текст (по-точно: 23 април), отпечатани под името на братовчед му Молнар. Това, между другото, са може би най-ценните части от новата книга, тъй като и досега служат за източник на интересни биографични сведения за Венелин, но и съдържат доста превратни, а на места и произволни, интерпретации и оценки на историческите му тези и приноси⁵³.

В това *ново* издание може би манипулирана вече е не само корицата. В подкрепа на това (засега само) предположение ще посоча следното. В новия том (на пръв прочит същински дописаната част започва от с. 241, където завършва *първият* „втори“ том) категорично не става дума за „българите“, с изключение на две или три споменавания, при които те са използвани като синоним на едно и също славянско племе – това на... „руснаците“! Един от акцентите в изложението е славянската азбука и критиките на автора към опитите за графично разграничаване в писменостите на отделните славянски племена. Конкретно е атакувана правописната реформа на сръбския просветител Вук Караджич (1787 – 1861)⁵⁴. Предложено е и решение на проблема с различните графики на славянските езици, и то е – в името на славянското единство всички славяни да приемат и използват руската азбука...

⁵³ **Молнаръ**, И. Черты изъ частной и ученой жизни Юрія Ивановича Венелина. – В: Древніе и нынешніе Словене, в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношеніи къ Россіянамъ. Историко-критическыя изысканія Юрія **Венелина**. Т. 2. Москва, въ Университетской типографии, 1841 [=1846], с. V – LXXIX (на с. I – V се намира кратко предисловие, с дата 10 юни 1846 г., както и интересен списък на ръкописи на Венелин, останали у Молнар след смъртта му). Тази студия е датирана от 23 април 1846 г. Тук оставям настрана въпроса дали тя би могла да бъде написана от медика Молнар, или изисква по-различна квалификация и познания от тези, които той има.

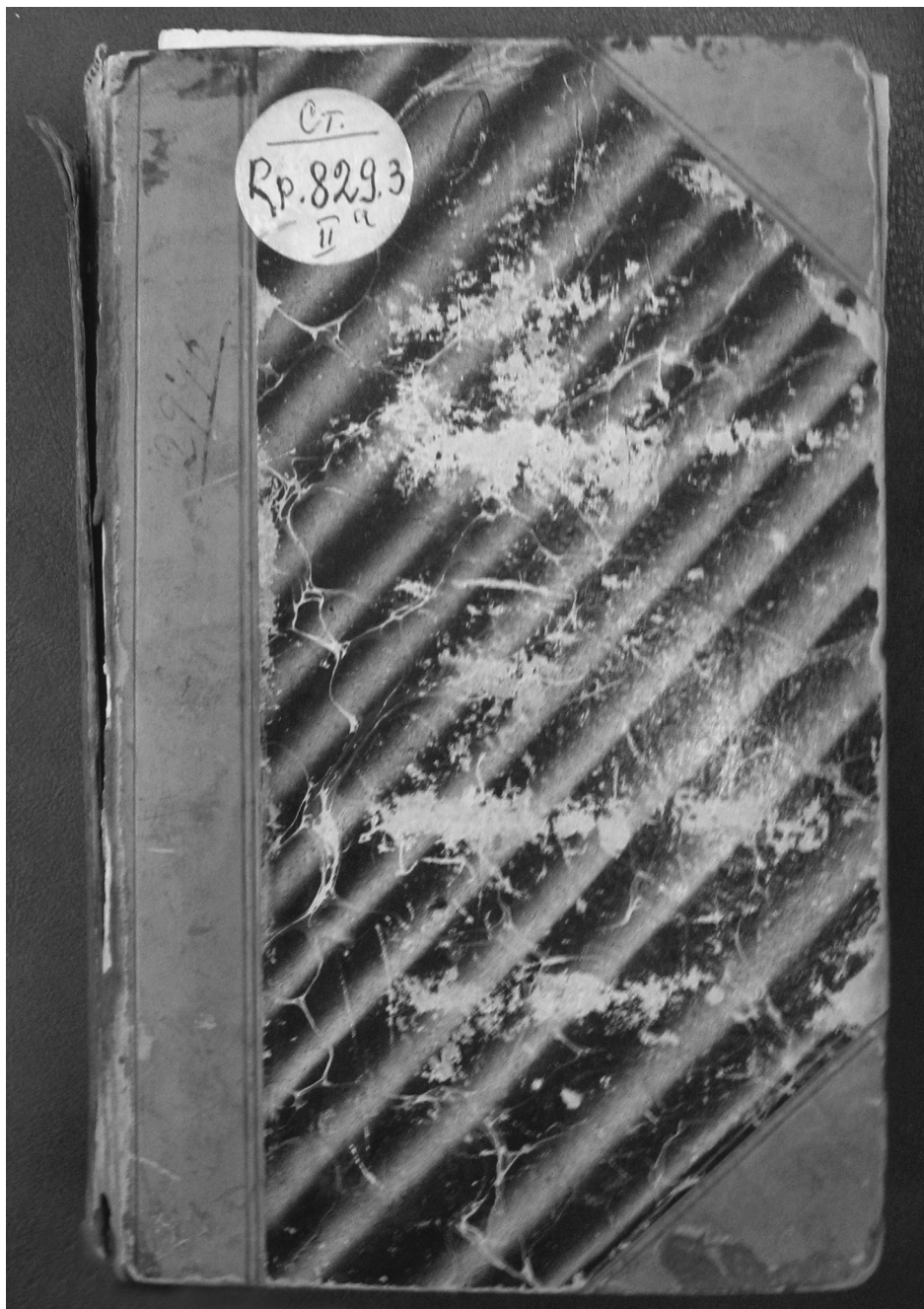
⁵⁴ За правописната реформа на Вук Караджич и за сериозната съпротива срещу нея вж. предговора и публикуваните документи в: Против Вука. Српска грађанска интелегенција 18. и 19. века о језику и његовој реформи. Приредио М. Јовановић. Транслитерација Т. Суботин-Голубовић. Београд, Stubovi kulture, 2004.

* * *

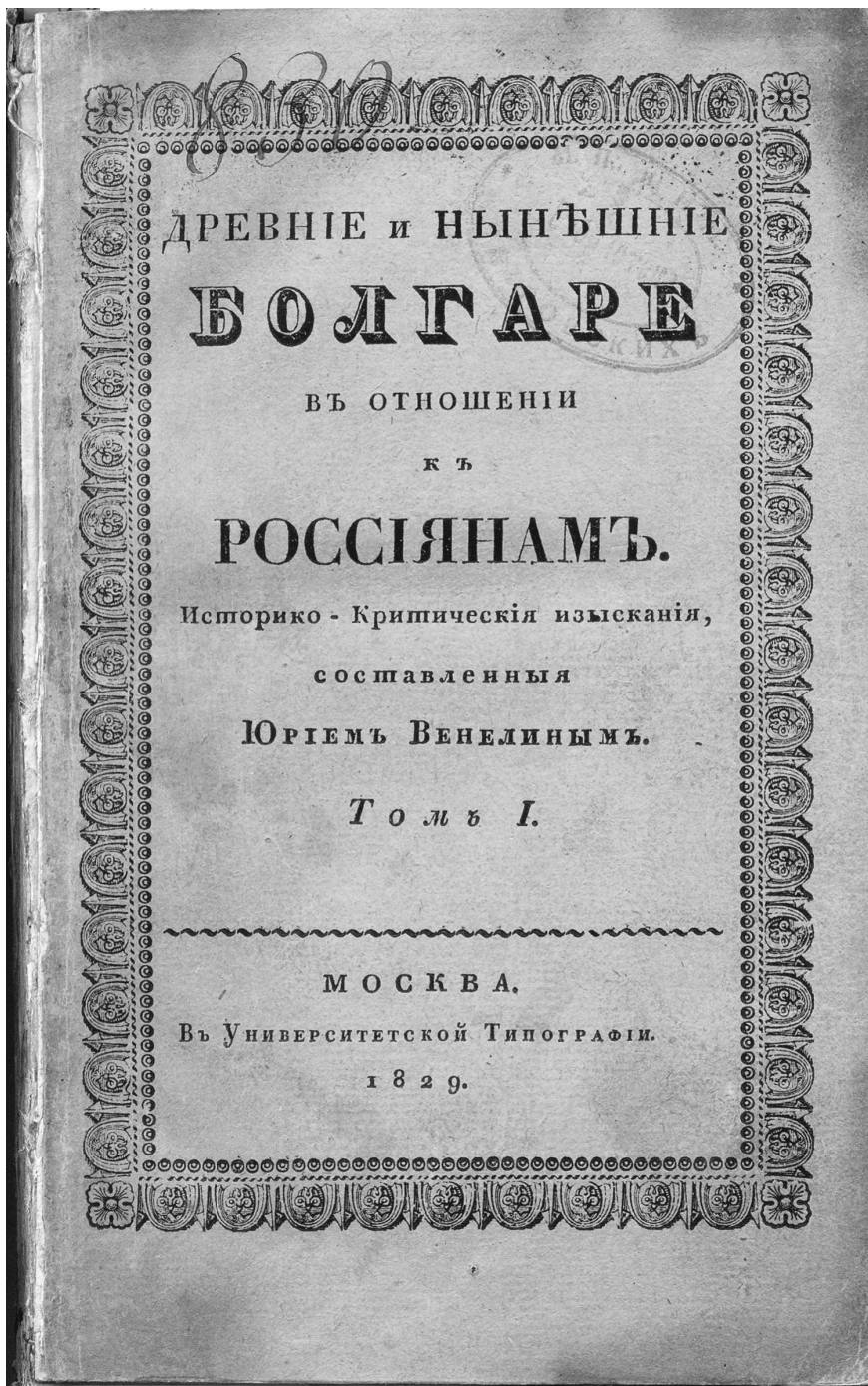
Понятието *политическо инженерство* е експлоатирано по-често от (западните) антрополози, социолози и политолози, и доста по-рядко от историци⁵⁵. Ако обаче чрез него означим политиката на Руската империя (известна като *покровителство над православните* в Османската империя) за контрол и насочване на развитието на определени общности и групи на Балканите чрез предварително планиране и прокарване на желани внушения и политически ефекти, то тогава то става приложимо и от историците. Понятието носи потенциал за изследване и разбиране на определени политически тенденции в развитието на руско-българските отношения през XIX в., един сам по себе си многоизмерен и многопластов проблем.

⁵⁵ Едно от малкото български монографични изключения е **Бояджиева**, П. Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България. София, Институт за изследване на близкото минало, 2010.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Външен вид на антикварния том, съхраняван в БИА – НБКМ

ДРЕВНІЕ и НЫНѢШНІЕ
БОЛГАРЕ

ВЪ ОТНОШЕНІИ

КЪ

РОССІЯНАМЪ.

Историко - Критическія изысканія,

составленныя

Юріемъ Венелинымъ.

Т о м ъ I.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1829.

2. Заглавна страница на том първи (1829 г.)

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

ГОСПОДИНУ АДМИРАЛУ,
ГОСУДАРСТВЕННОГО СОВѢТА ЧЛЕНУ,

СЕНАТОРУ,
ГОСУДАРСТВЕННОГО АДМИРАЛТЕЙСКАГО
ДЕПАРТАМЕНТА

НЕПРЕМЪННОМУ ЧЛЕНУ,

РОССІЙСКОЙ АКАДЕМІИ

ПРЕЗИДЕНТУ

И РАЗНЫХЪ ОРДЕНОВЪ КАВАЛЕРУ,

АЛЕКСАНДРУ СЕМЕНОВИЧУ

ШИШКОВУ.

въ знакъ глубочайшаго почтванія
посвящаетъ

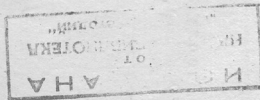
Юрій Велелннъ.

12011

ПЕЧАТАТЬ ПОВОЛЯЕТСЯ

съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представленны
были въ Ценсурный Комитетъ три экземпляра.
Москва, Марта 22го дня 1829 года.

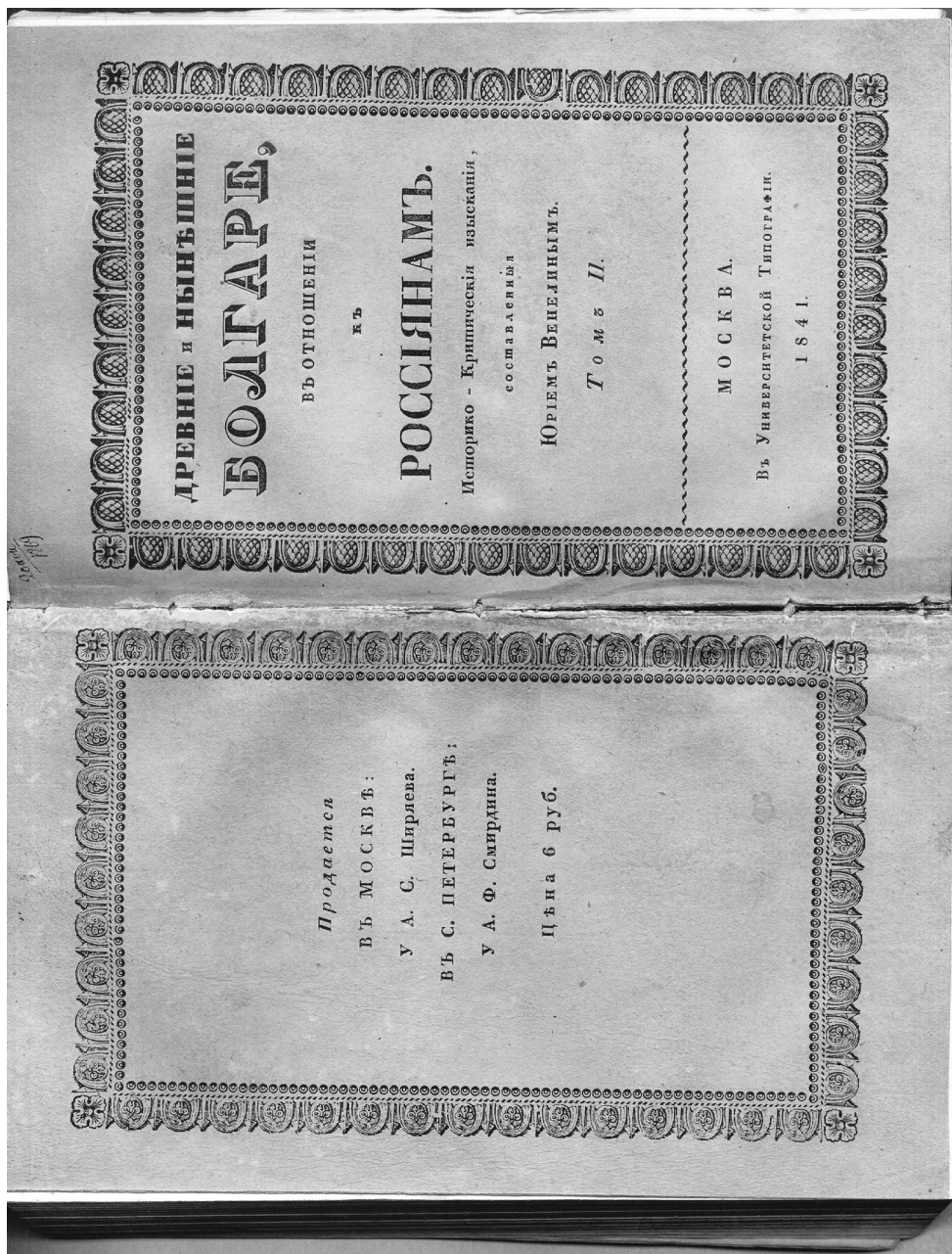
*Ценсоръ: Статскій Советникъ и Камергеръ
Левъ Цвѣтисевъ.*

СП. ДВМ

ММ 1089/54

3. Посвящение на том първи (1829 г.)

ДРЕВНИЕ И НЫНѢШНИЕ
БОЛГАРЕ,

ВЪ ОТНОШЕНІИ

къ

РОССІЯНАМЪ.

Историко - Критическіи изысканія,
составленыя

Юриемъ Венелинымъ.

Т о м ъ II.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1841.

Продается

ВЪ МОСКВѢ:

У А. С. Ширлена.

ВЪ С. ПЕТЕРБУРГѢ:

У А. Ф. Смирдина.

Цѣна 6 руб.

4. Корица и грѣб на том втори (1841 г.)

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Въ 1829 г. случилось мнѣ быть издатель-
лемъ 1-й части *Изследованій о Болгарцахъ* Ве-
нелина, котораго убѣдиль я оставить Меди-
цину, посланивъ себя Исторіи, и сообщилъ
ученому съвѣту свои отзывы и оригинальныя
гипотезы о Славянахъ и ихъ племенахъ. Съ
тѣхъ поръ прошло много времени: Венецшъ
зѣдиль въ Болгарію на счетъ Россійской Ака-
деміи, продолжалъ на мѣсти свои изследованія,
сдѣлавъ много ученыхъ собраній,—и вѣдѣшь под-
вергся шажелой болѣзни, которая поспешно
низвела его въ могилу. Въ эпоху несчастной пе-
родъего жизни, по вызову ревностныхъ Болгаръ,
которые пробудились къ импературной жизни
его сочиненіями, онъ началъ печатаншь, вдалъ
оптъ мѣся, впрочемо часть своего сочиненія. Онъ
улеклся здѣсь еще болѣе, нежели въ первой,
гдѣ я несколько удерживалъ, указывая на цель и
недопуская до повпореній, увлекался и отвлекал-
ся до такой степени, что въ 15 мѣсяцахъ, разпро-
спранившись о Славянахъ югозападныхъ, недо-
ислѣ еще до главнаго своего предмета, Славянъ
юговосточныхъ.

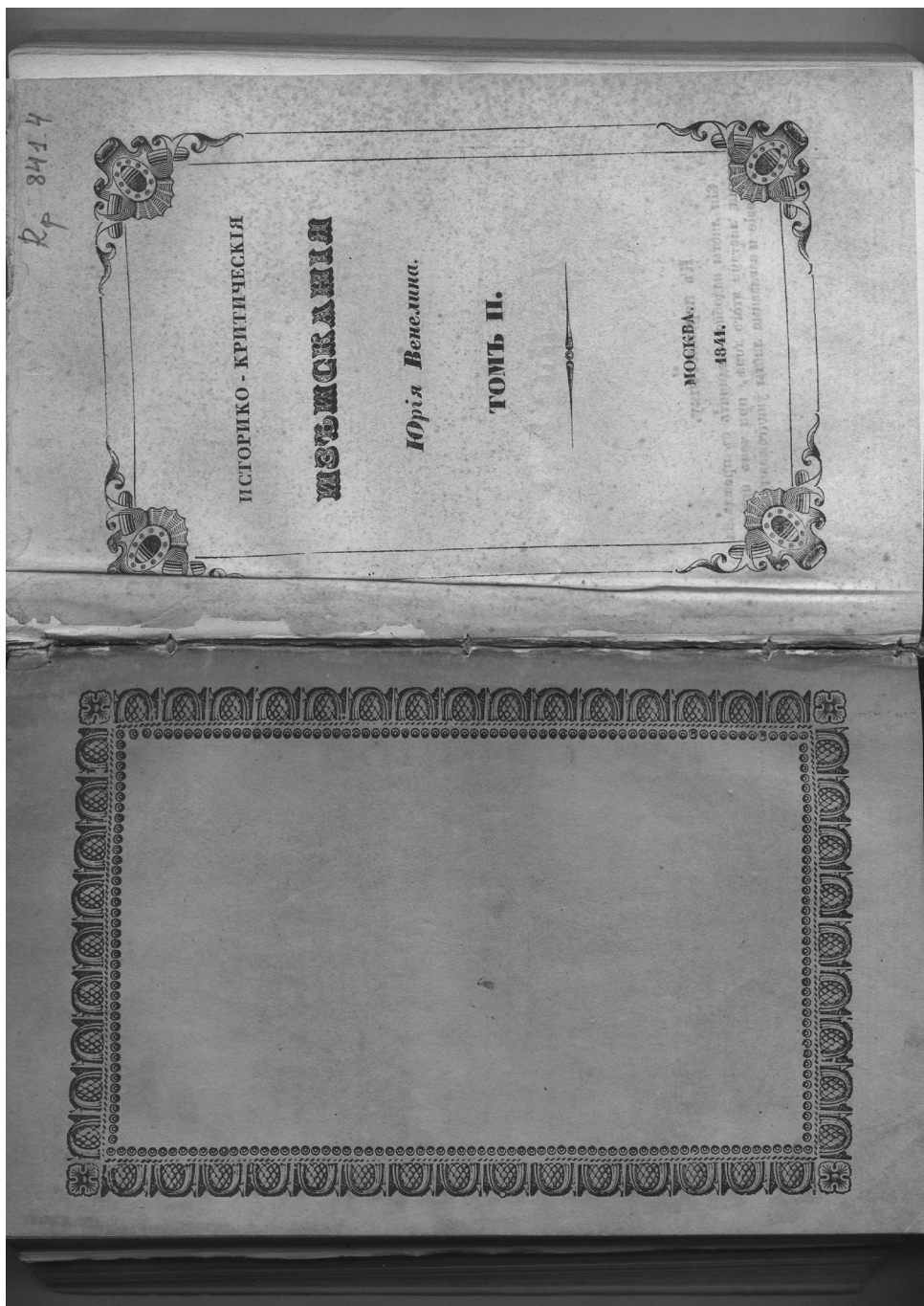
Родственникъ покойнаго, Г. Молнаръ, просилъ
меня, выдѣшь ее, въ удовольствореніе Болгарскихъ
поддшщниковъ, хотя въ помѣ видѣ, какъ оспав-

Печатать позволяется

съ тѣмъ, чтобы по оппечатаніи представлено
было въ Ценсурный Комитетъ законченное число
экземплярровъ, Москва, Апрель 23 го 1841 года.

*Ценсоръ, Статскій Совѣтникъ и Кавалеръ
Иванъ Суслицевъ.*

6. Корица и грѣб на манипулиранія том втори (1841 г. [1846 г.]

ИСТОРИКО-КРИТИЧЕСКІЯ

ИЗЪИСКАНІЯ.

ТОМЪ II.

СЛОВЕНЕ.

Рр 841.4

Къ переплетчику.

Сія книга надобно соединить съ прежними-
данними листами этого тома, при чемъ прежние
предисловіе и заглавныя листы уничтожаются.

7. Указания за унищожаване на оригиналния увод на том втори (1841 г. [1846 г.]

ДРЕВНИЕ И НЫНѢШНІЕ

ОЛОВЕНЦЕВЪ,

ВЪ ПОЛИТИЧЕСКОМЪ,
НАРОДОПИСНОМЪ, ИСТОРИЧЕСКОМЪ
И РЕЛИГИОЗНОМЪ ИХЪ ОТНОШЕНІИ

ВЪ

РОССІЯНАМЪ.

Историко - Критическія изысканія

Юрія Венелина.

Т о м ъ II.

МОСКВА.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФИИ.
1844.

Ю. И. ВЕНЕЛИНЪ.
(Georgius Venelin.)

8. Окончательната вътрешна корица на манипулация том втори (1841 г. [1846 г.]

ПАМЯТИ ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА,

ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ, МЕДИЦИНЫ И ХИРУРГИИ,

Почетнаго Члена Санктпетербургской Медико-Хирургической Академіи и Общества Любителей Физико-Математических Наук, Члена Общества Любителей Физико-Математических Наук, Члена Императорскаго Московскаго Физико-Математическаго, Императорскаго Московскаго Испытательнаго Природа и Искусствъ Россійскаго, Императорскаго Медицинскаго Виленскаго, Императорскаго Физико-Математическаго и Медицинскаго Ботаническаго Общества, Экстра-Ординарнаго Члена Императорскаго Общества, члн въ Горышка,

ДВОРА ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

ПОЧЕТНАГО ЛЕЙБЪ-МЕДИКА,

ДИРЕКТОРА ОДЕССКАГО РИШЕЛЬБЕРСКАГО ЛИЦЕЯ,

ДЪЯТЕЛЬНОСТАЮЩАГО СТАТУСКАГО СОВЪТНИКА

и Орденовъ

Св. Владимира 4-й и Св. Анны 2-й степенн

съ алмазными украшеніями,

КАВАЛЕРА,

УВАНА СЕМЕНОВИЧА

ОРЛАЯ,

ПОСВЯЩАЕТСЯ

Именемъ Сочинителя.

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ

съ пѣвъ, чтобы по оппечатаіиіи предпавлено было въ Цензурный Комитетъ узаконенное число экземпляровъ. Москва. Апрель 25, 1841 года.

*Цензоръ, Святославъ Соппнникъ и Кавалеръ
Иванъ Спеларевъ.*

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

КЪМ ИСТОРИЯТА
НА БУДАПЕЩЕНСКАТА КОНВЕНЦИЯ ОТ 1877 Г.:
НОВИ АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ*

ИРИНА Ф. МАКАРОВА

Irina F. Makarova. THE HISTORY OF THE BUDAPEST CONVENTION OF 1877:
NEW ARCHIVAL MATERIALS

This paper examines the diplomatic background of the Russian-Turkish war of 1877 – 1878 and in particular, it comments on the negotiations between the Russian and Austro-Hungarian diplomacy on the eve of the Istanbul Ambassadors' conference and after. New documents are introduced and analyzed, mainly from the correspondence between the Russian ambassador in Vienna E. P. Novikov and Russian Foreign Minister A. M. Gorchakov, stored in the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire. Examined against this background, is the consistent position of the Austro-Hungarian Empire, represented in the negotiations by Count. D. Andrassy, and the clearly stated ambitions and objectives of the Russian Emperor Alexander II.

Newly discovered documents categorically debunk myths about the Russo-Turkish war, with regards to the *passivity and indecisiveness* of the Russian Emperor during the Eastern crisis, as well as the *selfless* Russian defense of the interests of Balkan Slavs, represented mainly by the Serbs and Bulgarians. The materials also rebut the allegation of serious diplomatic concessions to Austria-Hungary. The paper clearly illustrates that within the senior management of the

* Текстът е публикуван на руски език под заглавие: **Макарова, И. Ф.** Из истории проектов по территориальному переделу Балкан: переговоры русского посла в Вене Е. П. Новикова и министра иностранных дел Австро-Венгрии Д. Андраши (август 1875 – декабрь 1876 гг.). – В: Российско-болгарские научные дискуссии. Российская и болгарская государственность: проблемы взаимодействия. XIX – XXI вв. Отв. ред. В. П. Козлов. Москва, Институт славяноведения РАН, 2014, с. 70 – 100. Преводът на цитатите от документите тук е по руската публикация. Оригиналет им е на френски език и не бе достъпен за сравняване – бел. прев., В. Р.

Russian Empire, there had been a clear understanding and a well-defined pursuit of the goals and interests of their own country, as well as a strong will and consistency in their implementation, irrespective of the hopes and claims of Turkish Christians.

Keywords: Eastern crisis (1875 – 1878), Reichstadt agreement, Budapest Convention, Slavic countries in the Balkans, Russian imperial interests.

В руската историография, посветена на Източната криза от 1875 – 1878 г., съществуват две знаменити аксиоми – за безкористността на руската балканска политика и за водещата роля на обществените сили в процеса на нейното формиране. Тези аксиоми влизат в сериозно противоречие със съхранените в Архива на външната политика на Руската империя (по-нататък АВПРИ) материали, посветени на историята на подготовката на Будапещенската конвенция от 1877 г. В научната литература отношението към този документ, както и към предшестващото го съглашение, сключено между императорите Александър II (1855 – 1881) и Франц Йосиф (1848 – 1916) през лятото на 1876 г. на срещата в замъка „Райхщат“ (в Бохемия), не е еднозначно. Балканските (главно сръбските) учени нерядко определят Райхщатското съглашение и Будапещенската конвенция като предателство към националните интереси на южните славяни¹, а западните изследователи – като част от дипломатическата подготовка на Русия за ширококомашабна агресия на Балканите². Позицията на руските и съветските историци, с изключение може би само на няколко автори, писали своите работи през 20 – 30-те години на XX в.³, традиционно се е

¹ **Popov**, Č. Srbija na putu oslobođenja: borba za politički preobražaj i državnu nezavisnost. 1808 – 1878. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980; **Чубриловић**, В. Историја политичке мисли у Србији у 19. веку. Београд, Народна књига, 1982; **Екмечић**, М. Устанак у Босни. 1875 – 1878. Београд, Службени лист СРЈ / Балканолошки институт САНУ, 1996; **Екмечић**, М. Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку (1492 – 1992). 2 изд. Београд, Завод за уџбенике, 2008; **Войводић**, М. Русско-сербские отношения периода Восточного кризиса 1875 – 1878 гг. в сербској историографији. – В: Россия и Сербия глазами историков двух стран. „Bibliotheca Serbica“. Отв. ред. В. К. Волков. Санкт Петербург, Алетејя, 2010.

² **Seton-Watson**, R. Disraeli, Gladstone and Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics. London, Macmillan and Co. Ltd, 1935; **Harris**, D. Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875 – 1878. Stanford – London, Stanford university press / Oxford university press, 1936; **Sumner**, B. Russia and the Balkans. 1870 – 1880. Oxford, Oxford University Press, 1937; **Hegedüs**, R. The Foreign Policy of Count Julius Andrassy. // *The Hungarian Quarterly*, 1937, Vol. 3, No 3 – 4; **Rupp**, G. Wavering Friendship. Russia and Austria 1876 – 1878. Cambridge – London, Harvard University Press, 1941; **Bridge**, F. From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866 – 1914. London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1972; **Mac-Kenzie**, D. The Serbs and Russian Pan-slavism. 1875 – 1878. New York, Cornell University Press, 1967; **Ливен**, Д. Российская империя и ее враги с XVI в. до наших дней. Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова. Москва, Изд. Европа, 2007.

³ **Покровский**, М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей. Москва, Изд. Красная Новь, 1923; **Пушкаревич**, К. А. Балканские славяне

отличавала и продължава да се отличава с висока степен на уклончивост. В съвременната историография, както в трудове с обобщаващ характер⁴, така и в специални изследвания⁵, с най-голяма популярност се ползват оценките, основани на заложеното в двете съветски издания на „История на дипломацията“⁶. Същността на тези оценки се свежда до две основни позиции: първо – „политиката на царското правителство през втората половина на 1876 г. се опитвала да реши нелека дипломатическа задача: да окаже подкрепа на балканските славяни, като не се конфронтира с Австро-Унгария“⁴, и второ – Русия е била принудена да сключи съюз с Хабсбургите заради неутрализирането на заплахата от страна на Австро-Унгария в случай на война с Турция⁷.

Откритата в АВПРИ масивна подборка от документи⁸, посветена на историята на подготовката на Будапещенската конвенция⁹, позволява не само

и русские освободители. (Славянские комитеты и события на Балканах перед русско-турецкой войной 1877 – 1878 гг.). // *Труды Института славяноведения АН СССР*, Москва – Ленинград, 1934, т. 2.

⁴ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. Москва, Изд. Наука, 1978; **Княпина**, Н. С. Внешняя политика на Русия през XIX век. София, Изд. Наука и изкуство, 1980; Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в. Сб. статей. Отв. ред. И. А. Федосов. Москва, Изд. Московского университета, 1981; Международные отношения на Балканах. 1856 – 1878. Отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва, Изд. Наука, 1986; Россия и Черноморские Проливы (XVIII – XIX столетия). Отв. ред. Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатов. Москва, Институт РИ РАН, 1999; История дипломатии. Сост. А. Лактионов. Москва, АСТ, 2005; **Айрапетов**, О. Р. Внешняя политика Российской империи (1801 – 1914). Москва, Изд. Европа, 2006; **Виноградов**, В. Н. Балканская утопия князя А. М. Горчакова. Москва, Изд. Наука, 2005; **Виноградов**, В. Н. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683 – 1914. Москва, Индрик, 2010; История Балкан. Судьбоносное двадцатилетие. 1856 – 1878. Отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва, Красанд, 2012.

⁵ **Вяземская**, Е. К. Восстание в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1875 г. – апрель 1877 г.). Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1984; **Вяземская**, Е. К. Российская дипломатия и вопрос об автономии Боснии и Герцеговины в 1876 г. // *Советское славяноведение*, 1984, № 1; **Вяземская**, Е. К. Из предьстории Будапештенской конвенции 1877 г. // Институт научной информации по общественным наукам РАН, Деп. рукопис № 17 124. Москва, 1984.

⁶ История дипломатии. Т. 2. Дипломатия в Новое время. 1872 – 1919. Сост. В. М. Хвостов и И. И. Минц. Москва – Ленинград, Госполитиздат, 1945; История дипломатии. 2-е изд., перераб. и доп. Т. 2. Дипломатия в Новое время. 1871 – 1914. Под ред. В. М. Хвостов. Москва, Госполитиздат, 1963.

⁷ История дипломатии. Т. 2. Дипломатия в Новое время. 1871 – 1914. Москва, 1963, с. 95, 111; История дипломатии. Москва, 2005, с. 596.

⁸ За първи път този комплект от документи е бил частично използван от Елена К. Вяземская при анализа на еволюцията на възгледите на руската дипломатия по въпроса за автономията на Босна и Херцеговина в кандидатска дисертация „Въстанието в Босна и Херцеговина и руската дипломатия (1875 г. – април 1877 г.)“⁴, защитена през 1984 г., а също и в редица авторски статии, вж. бел. 5.

⁹ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, д. 127, д. 128, д. 129.

да се внесат някои уточнения в тези оценки, но и да се постави под въпрос достоверността на популярната в научната литература теза за „противоречивостта“ и „пасивността“ на позицията на руския император в навечерието на руско-турската война от 1877 – 1878 г.¹⁰ Тази статия не претендира да разглежда целия сложен комплекс от въпроси, свързани със спецификата на взаимоотношенията между Русия и Австро-Унгария в указания период. Не претендира също и за подробен историографски преглед. Нейната задача е ясно ограничена: да представи намерените извори като материал за коригиране на трайни историографски постулати.

Корпусът от документи включва кореспонденцията на руския посланик във Виена Евгений Петрович Новиков (1826 – 1903, посланик от 1870 до 1879 г.) с министъра на външните работи Александър Михайлович Горчаков (1856 – 1882), с временно управляващия руското Министерство на външните работи барон Александър Хенрихович Жомини (1814 – 1888), а също и с император Александър II, отнасяща се за периода от август 1875 г. до края на декември 1876 г. Основна тема в кореспонденцията е ходът на преговорния процес между Е. П. Новиков и министъра на външните работи на Австро-Унгария граф Гюла Андраши (1823 – 1890, министър от 1871 до 1879 г.) по сближаване на позициите, касаещи политическото бъдеще на балканските провинции на Османската империя.

Необходимо е веднага да се отбележи, че в разглежданите документи постоянно присъства личността на Александър II. Посланик Е. П. Новиков е адресирал част от писмата си непосредствено до императора и негови бележки има в изобилие върху полетата на донесенията. Преобладаващата част от инструкциите и депешите, изпратени от Петербург във Виена, са белязани с височайшата заверка: „Така да бъде“. Що се отнася до емоционалния фон на документите, то като че ли първото, което се набива на очи, е особено прагматичната и конструктивна позиция на руската страна. Освободителна, а още повече месианска риторика напълно отсъства в тях, става дума изключително за кардинални държавни интереси на договарящите се страни и изработване на взаимно приемливи решения. Що се отнася до темата за освобождение на турските славяни, то като такава тя не е предмет на обсъждане. С известна

¹⁰ Ето какво пише например по този повод, обобщавайки най-често срещаните мнения, съвременният изследовател Сергей А. Кочуков: „Императорът оставил балканският въпрос на самотек“; „Александър нямал свое разбиране за балканския въпрос“; „императорът и обкръжението му по-скоро се оказали подвластни на обстоятелствата, на неудържимото историческо развитие на събитията, вместо да вземат решение“; „руското самодържавие през 1875 – 1877 г. било във фарватера на действията на обществените движения. Фактически до края на 1876 г. царят нямал категорично мнение относно това да започне ли война или не. Именно руското общество подтикнало царя към определяне на позициите по Източния въпрос“. Подробно вж. **Кочуков, С. А.** „За братъев – славян“. Русско-турецка война 1877 – 1878 гг. в восприятии общества, власти и армии Российской империи. Саратов, Изд. Саратовского университета, 2012, с. 342, 339, 353, 155.

пресиленост в тези извори може да се говори като че ли само за проблема за т. нар. „българска автономия“, за която Петербург последователно и твърдо лобира на всички етапи на двустранните консултации.

Съдейки по достъпните документи, своеобразен импулс за бъдещите преговори, завършили в крайна сметка с подписване на Будапещенската конвенция, става руската инициатива за предоставяне на широка вътрешна автономия на въстаналите провинции Босна и Херцеговина, огласена през август 1875 г. във Виена на срещата на външните министри на Русия, Германия и Австро-Унгария. От същата дата, а именно – 9/21 август 1875 г., са и височайше утвърдените инструкции, изпратени от Петербург на посланика Е. П. Новиков¹¹, които отворили шлагбаума* на преговорния процес. На този етап на руския посланик се нареждало да инициира диалог с Г. Андраши с цел „да събуди към живот съгласие с Австрия“ при всеки сценарий на развитие на събитията на Изток, т. е. при победа или при поражение на Портата. Основна тема на обсъждане трябвало да стане въпросът за създаване в „триъгълника между горното** течение на Дунав и Далмация“ на „повече или по-малко автономни васални държави“, „образувани по закона за националната принадлежност“. Съществен детайл е и това, че, по волята на императора, на посланика фактически е даден карт бланш за избора на „средството и момента“ за начало на преговорите. Предварително се уточнявала само необходимостта диалогът да се изгради по такъв начин, щото от формална гледна точка инициативата да принадлежи на австрийската страна. Скоро от Петербург дошло допълнително разяснение. В утвърдена от императора телеграма от 29 август / 9 септември на Е. П. Новиков директно било посочено, че „съгласието с Австрия се явява основна необходимост за нашата политика в Европа и в Изтока“ и че „Австрия е заинтересована, както и ние, да извлечем от сегашната криза подобро статукво“¹².

На 1/13 октомври Е. П. Новиков вече докладвал лично на императора за първия си успех при изпълнение на възложената мисия¹³. Специално отбелязвайки като своя особена заслуга подреждането на контактите по такъв начин, че инициативата да идва от страна на Г. Андраши („разговорите аз не

¹¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 112, л. 557 – 562.

* В руския език нарицателното „шлагбаум“ (от нем.: Schlagbaum, механизъм за ограничаване минаването в закрити територии; бариера, застава) идва от съществуващите през XVIII и XIX в. контролни пунктове на изхода и входа на градовете в Руската империя, бел. прев., В. Р.

** Географски определено долното течение на реката започва от Железни врата и стига до делтата на Дунав, а средното течение започва от района на Гьор (Дьор) в Унгария и върви до Железни врата. През различните исторически етапи обаче по политически и/или геополитически съображения сръбските земи също са включвани в долнодунавското пространство (за дунавско пространство и формираните исторически и политически негови означения повече вж. **Барьмова**, М. Европа, Дунав и османците (1396 – 1541). София, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2014.), бел. прев. В. Р.

¹² АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 114, л. 119 – 119 об.

¹³ АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 113, л. 12 – 17.

съм предизвикал“), той съобщавал за начало на обсъжданията по зададения проблем и излагал позицията на австро-унгарския министър. В частност той информирал, че според Г. Андраши в дадения момент между двете империи относно Балканите няма „никакви принципни разногласия“, но, за да се избегнат в бъдеще и „да се предотврати възникването на каквито и да е горещи точки“, е необходим конструктивен диалог. Граф Г. Андраши подчертал, че виенският кабинет на настоящия етап не е принципен противник на идеята за създаване в региона на „неголеми славянски автономии“, а ако и да отхвърля такова решение като приложимо за Босна и Херцеговина, то е само защото „не го счита за жизнено“ (поради концентрацията на твърде голям брой мюсюлмани там). Но като условие за по-нататъшно изграждане на преговорния процес министърът напомнил за принципното несъгласие на Виена „да търпи на фронтната линия на Австрия политически образувания, които биха носели в себе си опасност за самата монархия, [...] например агломерация, формираща зародиша на голяма южнославянска държава“, способна да стане притегателен център за австрийските славяни. Трябва специално да се подчертае, че върху този доклад на Е. П. Новиков са се запазили многобройни одобрителни бележки на Александър II: „Това е естествено“, „Това е същото, което той сам много пъти ми повтаряше“, „Това е така“, „Да“.

Успешно започнати, конфиденциалните преговори били обаче внезапно прекъснати по нареждане на самия император. По спомени на историка Сергей Спиридонович Татищев (1846 – 1906), служил през 1875 – 1876 г. като секретар на руското посолство във Виена, през октомври 1875 г. А. М. Горчаков съобщил на Е. П. Новиков по телеграфа, че за „господаря е нежелателно да се отдели по източните дела от своите съюзници и той напълно одобрява проекта за реформи за Босна и Херцеговина, съставен от австро-унгарския министър на външните работи“¹⁴. Този проект, известен в историографията като „нота на Андраши“, е поддържан от Великите сили – гарантки на Парижкия мирен договор (1856), и на 18/30 декември 1875 г. вече бил връчен на Портата. Но фактическият отказ на османското правителство, а след това и на въстаниците да приемат за изпълнение предложения план за реформи, предопределил неизбежността на следващ рунд от многостранни международни консултации. В частност, за май 1876 г. в Берлин била планирана среща на министрите на външните работи на Русия, Германия и Австро-Унгария, нагласена да съвпадне с посещението на Александър II в немската столица.

Състоялата се среща получила голяма известност благодарение на подписания т. нар. Берлински меморандум, съдържащ препоръки, насочени към уреждане на балканската криза при съблюдаване принципа за запазване на териториалната цялост на Османската империя. Много по-неизвестен е друг

¹⁴ Татищев, С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. Т. 2. Москва, Изд. Charli, 1996, с. 278.

факт: на преговорите между Александър Горчаков, Ото фон Бисмарк (1815 – 1898) и Гюла Андраши откровено и, вероятно за първи път публично, била огласена схема за дележ на европейските провинции на Турция. Предложението прозвучало от устата на австро-унгарския министър: по негово мнение в случай на разпад на Османската империя Русия можела да претендира за връщането на отделената от нея през 1856 г. част от Бесарабия, а Австро-Унгария – за т. нар. турска Хърватия (Босненска Крайна). В секретна записка на руското Министерство на външните работи от 1/13 май 1876 г., съдържаща преразказ на детайлите от този разговор, се съобщавало, че при това Г. Андраши още веднъж обозначил принципната позиция на своята страна: „Австро-Унгария, нямайки възможност да търпи до себе си формиране на голяма славянска държава, няма да възразява, при необходимост, против малки автономии под управлението на султана“¹⁵.

Макар схемата за териториален дележ на Балканите да прозвучала от устата на Г. Андраши, в историографията е прието в качеството на истински неин автор да се сочи Бисмарк. Запазили са се свидетелства, че за първи път предложеният вариант бил съобщен от него през януари 1876 г. на английския посланик в Берлин О. Ръсел (заедно с ексклузивното предложение да се предостави на Великобритания свобода на действие в Египет), а след това и на руския посланик там Павел Петрович Урби (1818 – 1896, посланик от 1863 до 1879 г.)¹⁶. Има документални доказателства (писмо на Г. Андраши до император Франц Йосиф), че в навечерието на срещата на тримата външни министри в Берлин О. Бисмарк изложил своята идея и на министъра на Австро-Унгария¹⁷.

Берлинската среща е забележителна с още един малко известен факт. Откритите документи свидетелстват, че именно в процеса на нейната подготовка Е. П. Новиков получава от Петербург разпореждане (телеграма от 29 март / 10 април 1876 г.¹⁸) за необходимостта от организиране на конфиденциална среща на император Александър с Франц Йосиф („на място и по избор“ на последния). Съдейки по датата на телеграмата, важно е да се отбележи, че желанието на руския император, скоро реализирало се чрез срещата в Райхшат, не следва да се свързва с изострянето на балканската криза, доколкото началото на въстанието в българските земи и сключването на военен съюз между Сърбия и Черна гора се отнасят към по-късно време.

Преговорите се провели на 26 юни / 8 юли 1876 г. в замъка „Райхшат“ на фона на набиращата сила по това време Сръбско-черногорско-турска война. Техен резултат е конфиденциален договор, чиято същност е пределно откровено, да не кажем цинично, формулирана от непосредствения участник в подготовката и в оформянето на крайните документи – Е. П. Новиков, в негова секретна записка от 10/22 юли 1876 г. „Австрия и Русия – писал той в доклад

¹⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 86, л. 29 – 29 об.

¹⁶ Hegedüs, R. The Foreign Policy of Count Julius Andrassy..., p. 629.

¹⁷ Harris, D. Diplomatic History of the Balkan Crisis..., p. 292.

¹⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 66.

до А. М. Горчаков – са еднакво заинтересовани от голямото унищожение [на Османската империя – бел. прев., В. Р.], трябва или да се договорят, или да действат самостоятелно, с риск да се конфронтират като врагове. Интересите на мира и на самата Русия подтикват към приемане на споразумение; Райхщатската програма се явява златната среда. Първостепенният интерес на Русия изисква щото Османската империя да не бъде заменена от могъща гръцка или славянска политическа единица, която би била в състояние да унищожи руското влияние в този регион. Райхщатската програма напълно отговаря на тази необходимост с предложеното разкъсване на Турция на малки автономни или независими държави: българска, сръбска, албанска и гръцка – достатъчно големи, за да съществуват, твърде мънички, за да се освободят от Русия, и предопределени да обезпечат на Русия дълготрайно влияние в басейна на Черно море. В замяна, това раздробяване гарантира на монархията на Хабсбургите укрепване на нейното могъщество на Адриатика в противовес на сръбските и особено на италианските претенции [...]. Райхщатският проект е само чернови план, той не касае нито детайлите, нито въпросите за пътищата, средствата и политическите линии, но той създава единство на трите северни двора по отношение на Западна Европа [...]. Бъдещето няма да може да упрекне този, който е сключил Райхщатския договор, в липса на далновидност и интуиция¹⁹.

Доколкото общ документ като резултат от срещата не бил оформен юридически, в отечествената историография, традиционно прицелена към изучаване на освободителния дял от балканската политика на Русия, е прието да се игнорира значението на този договор, твърде неизгоден за поддържане образа на Руската империя като покровителка на угнетените славяни. Един от прийомите в тази посока е стремежът да се избягва употребата на термина „договор“, заменяйки го с неопределеното понятие „договорености“ (предложение на Сергей А. Никитин) или с още по-аморфното – „хипотеза“ (предложение на Василий Д. Конобеев)²⁰. Широко разпространено също е мнението (в това число и в специализираната литература²¹), че руският вариант и австро-унгарският вариант на записи на Райхщатския договор са били съставени от договарящите се страни не веднага след края на срещата, а след известно време и поотделно, в резултат от което са се появили сериозни разночетения, установени едва през есента на 1876 г. в хода на непосредствената работа над текста на Будапещенската конвенция. Това твърдение обаче влиза в пряко

¹⁹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 206 – 211.

²⁰ **Никитин**, С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. Москва, Изд. Наука, 1970, с. 176; **Конобеев**, В. Д., **Мазаев**, В. И. Россия и национально-освободительное движение болгарского народа (от Апрельского восстания 1876 г. до русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг.). – В: 100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1878 – 1978. Отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва, Изд. Наука, 1978, с. 16.

²¹ **Вяземская**, Е. К. Российская дипломатия и вопрос об автономии Боснии и Герцеговины..., с. 29 – 30.

противоречие с информацията на секретаря на руското посолство във Виена С. С. Татищев, сам убеден монархист и горещ патриот. Описвайки събитията от тези дни в своята книга, той директно пише: „Взаимните ангажименти на монарсите не били вписани в протокол, а само записани от руския посланик при Виенския двор с думите на двамата министри, присъствали при срещата“²², т. е. от Е. П. Новиков. Аналогична информация може да се намери и в дипломатическата преписка. В доклад до А. М. Горчаков от 3/15 ноември 1876 г.²³ Е. П. Новиков мимоходом споменава не само за своето участие в оформянето на австрийския вариант на запис на съглашението (с думите на Г. Андраши), но също и за ролята си в съставянето на паметна записка за ръководство на руското Министерство на външните работи (от 10/22 юли 1876 г.), в която се излага съдържанието на документа.

Резултат от труда на Е. П. Новиков в Райхщат е появата на два не напълно идентични записа: максимално кратък, тезисен вариант, записан от него с думите на княз Горчаков, и по-разгърнат австрийски, записан с думите на граф Андраши. И двата варианта на Райхщатския договор са публикувани и добре известни на историците²⁴. Документът фиксира позицията на ненамеса на Русия и на Австро-Унгария във войната на Сърбия и Черна гора с Портата, но в случай на поражение на турската армия уговарял схема за нова конфигурация от граници на Балканите. В частност, Русия получавала право да възстанови „своите естествени граници до 1856 г. и да увеличи своята територия от страна на Черно море и в Азиатска Турция в такава степен, каквато на нея ѝ е необходима за създаване на по-благоприятни граници в това направление и като равностойна на територията, присъединяема към Австро-Унгария“ (австрийски вариант на текста). Съгласно руския запис на текста Австро-Унгария получавала правото да анексира „турска Хърватия и някои погранични с нея части от Босна“, а съгласно австрийския запис – основна част от Босна и Херцеговина с изключение на частта от Херцеговина, разположена между Сърбия и Черна гора и минаваща към тези княжества (с граница по течението на р. Лим). Териториални придобивки се предвиждали за Гърция. Константинопол с периферията получавал шанс да стане свободен град. На територията на Румелия, Босна и Албания се допускало появяването на автономни образувания (по руския документ – независими княжества). В съглашенията специално се подчертавала недопустимостта от възникване на нова голяма държава на Балканите.

От момента на срещата на двамата императори и чак до края на 1876 г. позоваването на „идеите от Райхщат“ станало неизменна част от дипломатическата кореспонденция между Петербург и Виена, един своеобразен камертон, с който

²² Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 294.

²³ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 292 – 298 об.

²⁴ Сборник договоров России с другими государствами. 1856 – 1917 гг. Сост. И. В. Козьменко и др. Москва, Госполитиздат, 1952, с. 144 – 148.

двете страни редовно сверявали степента на приемливост на едни или други политически инициативи, отнасящи се до Балканите. Например, оценявайки в началото на септември 1876 г. британското предложение за регулиране на Източната криза, съдържащо план за примирие и идея за автономно управление за Босна, Херцеговина и България, княз Горчаков отбелязвал, че тази програма не противоречи на „идеите от Райхшат, основна цел на които е осуетяване на Велика Сърбия и обезпечаване териториално увеличение на Австрия в случай на разпад на Турция“²⁵. Именно в духа на развитие на идеите от Райхшат се интерпретираше и руското допълнение към този британски проект, изложено в лично писмо на император Александър II до Франц Йосиф. Императорското послание доставил във Виена на 14/26 септември 1876 г. генерал-адютант граф Сумароков-Елстон. Като мерки за натиск над Портата Александър II предлагал следното: едновременно завземане на Босна от австро-унгарски, а на България – от руски войски и влизане в Босфора на ескадра на Великите сили. Още същия ден и руският посланик в Лондон Пьотър А. Шувалов (1827 – 1889, посланик от 1874 г.) предал на английския министър на външните работи Е. Дерби информация за съдържанието на това писмо²⁶.

Франц Йосиф отклонил предложението за окупация на Босна и на България, но към идеята за морска демонстрация пред Константинопол се отнесъл съчувствено. Коментарите на граф Андраши за отказа на австрийския император от руската инициатива били изложени в писмо на Е. П. Новиков от 20 септември / 2 октомври 1876 г. до княз А. М. Горчаков²⁷. По думите на руския посланик аргументите, отхвърлящи идеята за окупация, които Г. Андраши привел в разговора с граф Сумароков-Елстон, били споделени пред руската страна още преди година²⁸. Те се свеждали до няколко пункта: временна окупация на Босна и Херцеговина непременно би провокирала фанатизма на мюсюлманите; австрийската страна изключително трудно би гарантирала напускането на своите войски доколкото, първо – поради географското си положение тези провинции надали ще са готови да се върнат под властта на Турция, и второ – Западна Европа най-вероятно би се отнесла благосклонно към възможността за австрийското им владееене. Затова, от гледната точка на граф Андраши, отказът на Франц Йосиф от тази комбинация е от полза за всички заинтересовани страни. Що се отнася до идеята за въвеждане на ескадра в

²⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 181 об.

²⁶ Тагищев, С. С. Император Александр II..., с. 303.

²⁷ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 294 – 299 об.

²⁸ Точно това уточнение ни заставя да си спомним разпространената в западната историография версия за съществуването на руски планове за разделяне на Османската империя, отнасящи се до втората половина на 1875 г. – началото на 1876 г., за което още в началото на XX в. писал австро-унгарският историк Едуард фон Вертхаймер: Wertheimer, E. von. Graf Julius Andrássy sein Leben und seine Zeit; nach ungedruckten Quellen. Bd. 2 Bis zur geheimen Konvention vom 15. Januar 1877. Stuttgart, Dt. Verl. – Anst., 1912, S. 297 – 298.

Босфора, то позитивната реакция на императора, по думите на министъра, се обяснява преди всичко с желанието да се гарантира отлагане на разпада на Османската империя. Впрочем, по мнението на Г. Андраши, руските предложения във всеки случай едва ли имат шансове за успех, доколкото са ориентирани към консенсус на Великите сили. Във връзка с трудностите по постигане на такъв консенсус министърът предложил да се обърне внимание на възможността за реализация на т. нар. второ Райхщатско решение, т. е. на комбинирана военна акция на Австро-Унгария и на Русия. В тази връзка Е. П. Новиков счел за свой дълг да отбележи, че остава с впечатление за симпатия на австрийската страна именно към този вариант за развитие на събитията. „Андраши не възнамерява да ускорява разрушаването на Османската империя – писал той на А. М. Горчаков, – но, когато настъпи моментът, няма да се спре пред съвместни с Русия военни действия в рамките на Райхщатските съглашения. [...] Андраши каза, че няма да последва примера на Русия, ако войната не бъде развързана от самата Турция, но ще запази неутралитет, ако успехите на Русия не излязат от рамките на Райхщат и не създадат заплахата за Константинопол“²⁹.

Г. Андраши не сгрешил относно трудностите по въпроса за постигане на международен консенсус за Балканите. В Лондон идеята за нахлуване на руски войски в българските провинции предизвикала скандал. П. А. Шувалов побързал да съобщи от английската столица на 27 септември / 9 октомври 1876 г. за това на императора. Той бил принуден да констатира, че руското предложение провокирало в Англия буря от възмущение. Но тази реакция, по негово мнение, била обусловена „никак не от решителната позиция на Русия по отношение на Източния въпрос, но единствено от вероятната окупация на България от руски войски. Английският народ – подчертал той – иска енергични мерки с цел да се сложи край на турския конфликт, но в кръга от идеи той не допуска мисълта за встъпване на наши войски в пределите на Османската империя“³⁰. По информация на граф Шувалов ситуацията се задълбочила още и от това, че министър-председателят Бенджамин Дизраели (1804 – 1881, премиер от 1874 до 1880 г.) подозира Русия в подготовка на война с Турция. Именно като част от тази готовност Б. Дизраели разглежда факта на настойчиво лобиране от страна на Петербург за идеята за българска автономия. Истинската цел на конституирането на тази автономия той вижда в стремежа да се създаде в региона надежден за Русия стратегически плацдарм (във вид на българска държава-сателит, оглавена от проруски настроен княз), чието предназначение е да помогне на Петербург „да удовлетвори своите амбиции в деня на срутването на Османската империя“³¹.

През есента на 1876 г. подозренията на английския премиер относно подготовката на Русия за война едва ли могат да бъдат наречени абсолютно без-

²⁹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 282 – 288 об.

³⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 76, т. 2, л. 165 – 167.

³¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 76, т. 1, л. 229 – 232.

почвени. Едновременно с изпращането на граф Сумароков-Елстон във Виена от Ливадия, където в този момент били император Александър, канцлерът А. М. Горчаков, военният министър Д. А. Милютин и посланикът в Константинопол ген. Николай П. Игнатиев (1832 – 1908, посланик от 1864 до 1877 г.), последвал височайши указ за подготовка на мобилизация за войските на Одески, Харковски, Киевски и части от Кавказки военен окръг³². От средата на септември – октомври 1876 г. е и дипломатическият сондаж, предприет от руската страна за изясняване позицията на Берлин в случай на осъществяване на изолирана руска военна акция срещу Портата и възможен конфликт с Австро-Унгария (справедливостта впрочем изисква да отбележим, че аналогичен сондаж бил предприет и от страна на Виена – т. нар. мисия на барон Мюнх). Не дочакал отговор от германското правителство, на 3/15 октомври 1876 г. император Александър провел в Ливадия знаменитото съвещание с участието на престолонаследника Александър Александрович (1845 – 1894, император от 1881 г.), великия княз Николай Николаевич (1831 – 1891) и министъра на финансите Михаил Христофорович Рейтерн (1820 – 1890, министър от 1862 до 1878 г.). Разискван бил въпросът за възможна руска въоръжена намеса в балканските дела. По искане на императора министърът на финансите даже изготвил финансов разчет за водене на бойни действия, не пропускайки при това да отбележи, че една война ще доведе „не само до разстройване, но [...] до погром на нашите финансови и икономически интереси“³³. На съвещанието е решено, че в случай на разрыв с Турция основен обект на операции ще стане Константинопол. Спомняйки си събитията от този ден, великият княз Николай Николаевич, назначен тогава за главнокомандващ на Дунавската армия, писал на царя през февруари 1878 г. от Сан Стефано: „Когато ти ми съобщи своята воля да ме назначиш за главнокомандващ Действащата армия, аз те попитах към каква цел трябва да се стремя, ти ми отговори лаконично: „Константинопол!“ и тъкмо след шестнадесет месеца аз с цялата гвардия съм под Цариград“³⁴. Но тогава, в началото на октомври 1876 г., в Ливадия започвали преговорите с румънския министър-председател Йон Братиано (1821 – 1891), посветени на сключване на военна конвенция, касаеща „минаването на руски войски през Румъния, за действия отвъд Дунав“³⁵.

Именно от това време темата за войната започва да „звучи“ в прав текст и в дипломатическата преписка между Петербург и Виена. В първите дни на октомври между императорите на Русия и на Австро-Унгария става поредният обмен на мнения, в които се обсъжда предложението на Александър II за

³² **Татищев**, С. С. Император Александр II..., с. 315.

³³ **Степанов**, В. А. Михаил Христианович Рейтерн. // *Отечественная история*, 1994, № 6, с. 47.

³⁴ **Татищев**, С. С. Император Александр II..., с. 436.

³⁵ Российский государственный Военно-исторический архив (РГВИА), ф. 485, д. 1568, л. 2 – 2 об.

навременността от практическата реализация на т. нар. второ Райхшатско решение. Същината на отговора на Франц Йосиф на предложението на руския монарх е изложена от Е. П. Новиков (с думите на Г. Андраши) в секретно писмо от 11/23 октомври 1876 г. до А. М. Горчаков³⁶. От преразказа се вижда, че австрийският император признавал необходимостта от спешна реализация на идеите от Райхшат, а именно – паралелна „австро-руска намеса“, но тя се поставяла под условие: ако интервенцията „бъде предизвикана от съпротивата на Турция“. Конкретните детайли на бъдещата съвместна операция следвало, по негово мнение, да се уговорят предварително в специална конвенция. По въпроса за избор на момента за начало на военните действия той признавал първенството за Русия. Едва след това Австрия планирала да влезе в Босна и Херцеговина. Както писал Е. П. Новиков, Австрия ще завземе „Босна и Херцеговина, за да не ги върне вече, но тя няма да провъзгласи това по-рано, дори няма да обяви война на Турция; тя ще се намеси с мотива за необходимост да не позволи продължаването на анархията в пограничните турски провинции, чието правителство не е способно да възстанови реда“. Встрани от тази фраза се е запазила бележка на Александър II: „Това е именно същото, което ние бихме искали, и то съвършено не е взето от нас под внимание“. Що се отнася до сключването на двустранна конвенция, то в хода на подготовката ѝ, по думите на Андраши, особено внимание следвало да се отдели на секретността. По негово мнение целият процес на преговорите и окончателният документ трябвало да останат изключителна „тайна на двамата императори“ и в никакъв случай да не стават достояние „на министри, да не говорим пък за останалите държави. Само тогава е вероятно да се надяваме на възможността да се създаде впечатление за изолирана активност, като всъщност в действителност тя ще произлезе в съответствие с предварително уговорен план“.

По повод обсъжданите във Виена перспективи за военни действия в писмо до А. М. Горчаков от 18/30 септември 1876 г. Е. П. Новиков се изказва абсолютно недвусмислено³⁷. „Войната – писал той, – а всъщност, говорейки открито, съвместната австро-руска интервенция, ще бъде предвидена само в случай ако Портата окаже съпротива на програмата, резултат от европейското съгласие, и ако това съпротивление се прояви в клане. Хипотезата за война, основана на това условие, става достатъчно съмнителна. [...] Остава алтернатива, съгласно която ние, вземайки под внимание само нашите собствени нужди, самостоятелно предприемем кампания или през идващата пролет, или по-рано. Именно [...] нея тук очакват от нас. Австро-Унгария би отговорила на това с последващо въвеждане на свои войски в Босна и Херцеговина [...] изключително с позоваване на своите собствени интереси и с явна цел да предпази собствената си територия от анархическата зараза на съседите [...] това няма да бъде война

³⁶ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 308 – 313 об.

³⁷ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 314 – 320 об.

[...] това ще бъде всичко на всичко окупационен залог, но с тайна мисъл повече да не го връща. Макар и съгласувано с нас, това няма да изглежда така на Европа, доколкото нашето съгласие ще остане в тайна“.

В преписката между Петербург / Ливадия и Виена, датирана от есента – началото на зимата на 1876 г., е трудно да се открият позовавания на каквито и да е външнополитически събития, които биха оказали принципно влияние върху насоката на преговорите. Нито победите на турските войски над сръбите, нито плановете за подготовка на международна конференция в Константинопол, нито пък още повече активността на славянофилски настроената общественост не намират в тази кореспонденция нужното отражение или емоционален отзвук. Изключение като че ли прави само репликата на А. Х. Жомини, с досада подхвърлена от него в писмо до Е. П. Новиков по повод приетия от Портата руски ултиматум за турско-сръбско примирие: „Ако той [ултиматумът – б. авт., И. М.] бе отхвърлен – писал той на 21 октомври / 2 ноември 1876 г., – щеше да улесни нашата позиция по отношение на това, което се отнася до характера на разрива и ръцете ни щяха да са развързани за това, което се отнася до войната“³⁸.

Напълно определено се създава впечатление, че за тесен кръг от хора, посветени в хода на преговорите във Виена, предопределеността на скорошна война с Турция не е предизвиквала съмнение. Във всеки случай, в установените документи е невъзможно да се намерят никакви намеци за нерешителност от страна на висшето политическо ръководство на Руската империя. Като дата за начало на военните действия в дипломатическата преписка най-често се мяркат споменавания за близката зима или пролет. Що се отнася до бързането с подготовката на текста на конвенцията с Австро-Унгария, то за това явно е бил характерен ускорен режим.

В родната историография солидно се е утвърдило мнението (дължащо произхода си на очевидеца С. С. Татищев), че преговорите между Е. П. Новиков и Г. Андраши по подготовката на Будапещенската конвенция са започнали през ноември 1876 г. след получени известия за мобилизация на руската армия³⁹. Но всички по-горе цитирани документи противоречат на това твърдение. По този повод може да се предложат две версии: да се допусне, че степента на секретност, създадена около предварителния кръг на преговорите, е била до такава степен висока, че даже секретарят на посолството е оставал в пълно неведение; или пък, че С. С. Татищев преднамерено е изопачил истината в полза на съображения от идеологически характер.

Изхождайки от откритите материали, може с пълно основание да се твърди, че месец ноември 1876 г. следва да се датира не като начало на преговорите, а като начало на пряката работа над текста на конвенцията. От 21 октом-

³⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 202.

³⁹ **Татищев**, С. С. Император Александр II..., с. 331 – 332.

ври / 3 ноември 1876 г. вече датират съставените от А. Х. Жомини и височайше утвърдени инструкции за Е. П. Новиков, определили конкретното съдържание на основните параграфи на бъдещия документ⁴⁰. Тъй като тези инструкции, по силата на директивния си характер, фактически се явяват руската програма максимум, предопределила за Е. П. Новиков целия по-нататъшен ход на работата над текста на конвенцията, има смисъл да ги цитираме подробно. „Доколкото ние разбрахме вижданията на император Франц Йосиф от писмата, които той адресира до нашия Августейши Покровител – се отбелязва в инструкциите, – виенският кабинет допуска съвместна акция само в случай, че разпадането на Османската империя, случващо се от само себе си, би заставило Европа да желае намеса. Негово Величество би предпочел да дочака този момент, който, според него, не е твърде далеч. Ако обаче нашият Августейши Покровител би счел за свой дълг да го предупреди, действайки незабавно, император Франц Йосиф би се съгласил на акция, привидно независима, но практически съгласувана по такъв начин, че да води до общите цели по начини, адекватни на специалното положение и на парламентарните нужди на Австро-Унгария. Що се отнася до нас, то няма друга алтернатива. Русия е твърде много развълнувана от събитията, случващи се в Изтока, тя е твърде непосредствено заинтересована от тях [...]. Негово величество не вярва повече в европейската дипломация [...]. Императорът е изпълнен с решимост да действа самостоятелно и без отлагане. Поради това ние сме длъжни да поставим нашия съюз на втората от алтернативите, предложени в писмото на Франц Йосиф. Става дума за това, щото да обвържем двете правителства с точни ангажименти [...]. Това е задачата, която Ви поверява нашият Августейши Покровител. Първата фаза ще бъде основно дипломатическа. Австрия се задължава да заеме позиция на абсолютно доброжелателен неутралитет по отношение на изолираната акция на Русия. Така тя би парализирала опитите за колективна намеса или посредничество, което, възможно е, ще предприемат другите кабинети [...]. Доколкото всяко решение на Европа, основано на договора от 18/30 март и на отделния акт от 15 април 1856 г., изисква единодушие на държавите – участнички в договорите, от Австро-Унгария би зависело да направи това единство невъзможно. [...] На този етап от въпроса ще бъде необходимо да се уточнят практическите мерки, посредством които тази позиция на благопожелателен неутралитет трябва да се въплъти от военна гледна точка. Следва да се определи, в частност: 1) щото австро-унгарското правителство да оказва съдействие за организацията на руските санитарни заведения по маршрута на железопътната линия Лемберг [днешен гр. Лвов, Украйна] – Черновиц [днес гр. Черновци, Украйна], както и за движението на вагоните, необходими за санитарната работа, от Царство Полша в Румъния, и обратно; 2) щото то [австрийското правителство – бел. прев., В. Р.] да не препятства по

⁴⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 215 – 220 об.

никакъв начин членовете на комисията и агентите на руското правителство, осъществяващи в границите на австрийската територия закупуване и поръчки на неща, необходими за руската армия, и сключването с железопътните и параходните компании на договори за военни превози (с изключение на войска) и принадлежности за параходи и вагони. В случай че виенският кабинет счете за необходимо да се намеси в Босна, моментът и начинът да се пристъпи към осъществяване на това ще зависи от неговото разбиране. Следва, все пак, да си пожелаем тази стъпка да бъде лишена от какъвто и да е признак на враждебна към нас опозиция даже в този случай, ако тя не придобие характер на солидарност с нашата окупация на България. Във всеки случай, необходимо ще бъде, виенският кабинет да се обвърже да не разпространява зоните на своето военно влияние над Румъния, Сърбия, Херцеговина и Черна гора. Главното е тези страни да формират плътна зона, предназначена да предпази от всякакъв контакт армиите на двете империи. Австрийското правителство трябва също така да се обвърже да не препятства с нищо нито нашите военни операции, нито действията на християнските провинции, които ще се присъединят към нас против турците. Има накрая един деликатен въпрос, който виенският кабинет трябва да ни помогне да разрешим. Това е въпросът за Дунав. Необходимостта да се създаде там база и тя да се защити от турските канонерки ще ни принуди да създадем временни трудности за навигацията по реката, която е гарантирана от договорите. Ние сме длъжни да се приготвим за протести. Виенският кабинет [...] ще е в състояние да смекчи този проблем до размерите на временен инцидент, неизбежен в случай на война, но незасягащ великите принципи, от чието опазване се интересува Европа. За тази цел ние сме готови, от своя страна, да поемем формален ангажимент да спазваме принципа на неутралитет на Дунав и да го възстановим веднага щом нуждите на войната позволят това да се случи. Сезонът, естествено спиращ корабоплаването по реката, ще облекчи виенския кабинет в задачата по отстраняване на дипломатическите трудности, които биха могли да възникнат около този въпрос. Остава, накрая, да се регулират последствията от войната. Те могат да са предмет на отделен документ. В този акт ще бъде необходимо ясно да се уточни размерът на взаимните ползи, които двата Двора уговарят за себе си, съобразявайки се с това, което бе договорено в Райхщат [...]"⁴¹.

Тези инструкции имали характер на официален, открит за австрийската страна, документ. Едновременно с тях Е. П. Новиков получил датирани от същата дата секретни разяснения⁴¹. На посланика било препоръчано при оформянето на конвенцията да обърне особено внимание на точността на формулировките, отчитайки, както е казано, всички рискове, свързани с конституционния характер на монархията на Хабсбургите. В частност, отбелязвало се: „Ние сме длъжни да се защитим от парламентарни сюрпризи; конституционните

⁴¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 207 – 210 об.

правителства са им подчинени и винаги могат да се скрият зад тях. Именно това съображение Вие сте длъжен специално да имате предвид. [...] Вие е възможно да сметете за необходимо да сключите публичен акт и секретен договор. Ние нямаме нищо против. Подписът на император Франц Йосиф би имал стойност на знак на честта. Секретният акт трябва да съдържа регламент за последствията от войната и точно да определи размера на придобивките, за които претендира Австрия“. Особено безпокойство у А. Х. Жомини предизвиквал проблемът с анексията на Херцеговина, която, съгласно австрийския запис на Райхщатското съглашение, трябвало да бъде зона на австрийска окупация, а в руския запис явно не била изрично записана. Трудно е да кажем дали това притеснение на временно управляващия руското Външно министерство чиновник е искрено, предизвикано от недобро познаване на ситуацията или се явява част от предварително обмислен от Петербург търг. В полза на първото предположение говори оплакването на Г. Андраши, изказано пред руския посланик за А. Х. Жомини: министърът „ми обеща подробна карта на Босна“ с обозначение на зоните, минаващи към Австро-Унгария, но до този момент „не я е направил“. Пред Е. П. Новиков била поставена задача да изясни този въпрос в хода на бъдещите консултации. Впрочем съпровождащата фраза – „Ние не искаме да шиканираме заради размерите на придобивките“, явно намеквала за нежеланието този пункт да се превръща в ябълка на раздора. Като ответен жест от австрийска страна се очаквало разбиране за загрижеността на Русия по отношение на нейните придобивки в Източните Балкани („нашата умереност ни дава право да изискваме определена взаимност“).

Същия ден, в който са датирани инструкциите на Е. П. Новиков (21 октомври / 3 ноември 1876 г.), император Александър II приел в Ливадия британския посланик лорд Лофтус и се постарал да разсее английските подозрения относно агресивните планове на Русия за Балканите. Запазил се е подробен преразказ от доклада на британския посланик до министъра на външните работи Е. Дерби с отчет за тази аудиенция, публикуван от С. С. Татищев⁴². В хода на разговора се обсъждала темата за свикване на международна конференция. Отчитайки голямата вероятност за нейния провал, императорът се изказал в полза на свобода на действията за Русия на Балканите. При това той подчертал, че Русия не се стреми към завоевания, той „дал свещена честна дума“, че няма намерение да завладява Константинопол, прибавяйки наистина, че ако обстоятелствата го принудят да заеме част от България, то това ще е само до време – за гарантиране на мира и безопасността на християните.

След няколко дни по молба на Александър II император Франц Йосиф приел посланика Е. П. Новиков във връзка с възложена му някаква секретна мисия. Оказало се, че това е актът на официално връчване на австрийския император на гореспоменатите явни инструкции. Подробен отчет за аудиенцията послани-

⁴² Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 308 – 310.

кът изпратил на 3/15 ноември 1876 г. на канцлера А. М. Горчаков⁴³. По негово наблюдение реакцията на императора на предложенията от руска страна била в най-висока степен позитивна. „Аз можах да констатирам – пише той – колко трудно му беше да свикне с идеята за неизбежна и близка война на Русия с Турция, но все пак той се примири с нея“. Прочитайки документа, Франц Йосиф няколко пъти повторил: „Ние видимо ще се договорим“, добавяйки, че предстои да се направят само няколко уточнения, например относно фразата за „неразпространение“ на зоната на австрийско военно влияние над Херцеговина. Благодарение на този обрат на разговора, на Е. П. Новиков се удало да предизвика императора да обсъди темата за анексията на Херцеговина. По този повод Франц Йосиф се изказал по следния начин: „Тази провинция беше включена в Райхщат в сферата на нашето влияние. Впрочем ние не претендираме за това, щото изцяло да я владеем. Беше решено, че Черна гора трябва да има там своя част“. В отговор Е. П. Новиков забелязал, че според вижданията на руското правителство, в Райхщат ставало дума „преди всичко за частта на Херцеговина, съседна на Черна гора и Стара Сърбия“, с което темата била затворена. Все пак в своя доклад до Петербург Е. П. Новиков счел за свой дълг да даде необходимите разяснения. „За вероятна анексия на по-голямата част от Херцеговина, по-точно на влизщата в триъгълника, сключен между Далмация, Хърватия и Словения – напомнил той, – ми бе указано от граф Андраши още по време на срещата в Райхщат в сферата на хипотези, отнасящи се до бъдещето. [...] Впрочем, доколкото тясната ивица земя, отделяща днес Сърбия от Черна гора, е била в същата записка присъдена на двете княжества, с течението на [река] Лим в качеството на граница между тях, то това вече формира тази компактна зона, за чиято необходимост сочат моите инструкции и която е предназначена да предпази армиите на двете империи от непосредствен контакт“.

Към момента на аудиенцията у Франц Йосиф процесът на работа над текста на бъдещата конвенция бил в самия разгар. За това Е. П. Новиков съобщава на А. М. Горчаков в друго писмо, датирано от същия 3/15 ноември 1876 г.⁴⁴ Той написал, че частта за единодействие на константинополската конференция не предизвиква разногласия, в това число и по въпроса за доброжелателния неутралитет на Австро-Унгария при започване от страна на Русия на изолирана военна акция. В този случай при обсъждането на въпроса за методите на противодействие на страните – гарантите на Парижкия мирен договор, Г. Андраши отбелязал: „Ако вие влезете в Турция, а Англия и Франция се обърнат към нас и в името на конвенцията поискат прекратяване на използването на сила [...], ние ще заявим, че не разглеждаме вашите дислокации като повод за война“. Австрийският министър също се съгласил с необходимостта от създаване на неутрална зона, която надеждно да разделя двете армии от пряк контакт.

⁴³ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 292 – 298 об.

⁴⁴ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 306 – 311.

На 14/26 ноември 1876 г. Е. П. Новиков вече отправил в Петербург съставения от него проект за бъдеща конвенция⁴⁵. Паралелно той представил същия текст за разглеждане на Г. Андраши. Проектът набелязвал постигането на следните договорености. Първият параграф означавал да се реализират действия, „независими на вид, но по същество съгласувани, които биха отговаряли на общите предвиждания и отделната позиция на двете държави“. Във втория параграф се констатирало „съгласие по въпроса за необходимостта да се поиска на конференцията в Константинопол широка автономия, обезпечена със сериозни гаранции, за България“. В третия и в четвъртия параграф австрийската страна се задължавала да спазва, в случай на започване от Русия на военни действия, на „позиция на доброжелателен неутралитет и да парализира по този начин опитите за намеса или за колективно посредничество, които биха могли да бъдат предприети от другите държави както в хода на конференцията, така и по-късно“. Параграф пети бил посветен на проблема за корабоплаването по Дунав. Шести и седми – на конкретни въпроси на техническото взаимодействие в хода на предстоящата военна операция. Имало се предвид съдействие на австрийската страна при организацията на руски временни болници по маршрута на железопътните линии Краков – Леопол (Лвов) – Черновци (между Граничи и Сучава) с разклонения при Волочиск и Броди, допускане на руските ранени в местните болници „по сега действащата австрийска военна тарифа“, както и подпомагане преместването на руските железопътни композиции от Кралство Полша в Румъния, и обратно. А също и съдействие на дейността на агентите по закупуване на „неща, необходими за руската армия, и сключване с железопътните и параходните компании на договори за военни превози“ (с изключение на войски и доставки на параходи и вагони). В осми параграф за Австро-Унгария се договаряло правото за „свобода на избора и начина за завземане на Босна със своите войски“. В девети параграф страните приемали взаимни задължения да не си пречат една на друга в хода на провеждане на военните операции и да не разширяват сферите на своето влияние: Русия – в Босна (и многоточие), Австрия – в Румъния, Сърбия, Черна гора (и многоточие). Предполагало се създаване на неутрална зона. Десети параграф налагал на австрийската страна задължението да не пречи на военните действия на руските войски и на военните операции на християнските провинции, които биха пожелали да се обединят с Русия против Портата. Руската страна поемала аналогичен ангажимент по отношение на операциите на австрийските войски. Единадесети и дванадесети параграф сочели необходимостта от сключване на допълнителни конвенции, касаещи урегулирането на териториалните промени на Балканите. Страните поемали задължение да запазят постигнатите договорености в строга тайна.

Бележките на руското ръководство към проекта на Е. П. Новиков били изложени в депеша до посланика от 23 ноември / 5 декември 1876 г.⁴⁶ В докумен-

⁴⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 330 – 337 об.

⁴⁶ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 281 – 286.

та се съобщавало, че проектът е одобрен от императора и че той няма възражения по повечето точки. Конкретните забележки на министъра на външните работи се отнасяли до параграфа, посветен на определянето на териториите за военна окупация и неутралната зона. А. М. Горчаков не изказал никакви възражения против разпространето върху Херцеговина на зоната на военно влияние на Австро-Унгария, но посочил като желателно създаването на неутрална зона на тази част от нейната територия, която отделяла Сърбия от Черна гора. Особено внимание той отделил на въпроса за положението на Сърбия и участието на нейното население в предстоящата война. На тази тема министърът посветил най-много редове, което указва нейната важност за Петербург. „Ако австрийското правителство се съгласи на съвместна акция – писал той, – би било естествено да запазим неутралитета както на Сърбия, така и на Черна гора. Но в случай на еднолично действие Русия не може да се откаже от съдействие на тези две страни; освен това, би било невъзможно да удържим техните народи от въоръжени акции, а в такъв случай следва да направляваме организацията на военните им действия. Извън това, Русия не възнамерява да реализира там друго влияние, освен това, което по необходимост отговаря на военните нужди. Русия е съгласна също, в случай на необходимост, на освобождение от нейното влияние на западната част на Сърбия, граничеща с Босна. Но пълен неутралитет на Сърбия и Черна гора е невъзможен за Русия, както също и въвеждането в Сърбия и в Черна гора на австрийски войски или разпространяването там на австрийско военно влияние“.

Предварителните бележки на Г. Андраши към проекта (до запознаването на император Франц Йосиф с него) засягат основно някои конкретни детайли. Те били изложени от Е. П. Новиков в доклад от 16/28 ноември 1876 г. до А. М. Горчаков⁴⁷. Основните проблеми възникнали във връзка с обсъждането на въпросите за военнотехническото сътрудничество. Г. Андраши обещал съдействието на виенския кабинет в организацията на санитарни служби и прием на руски ранени в австрийските болници по действащите войскови тарифи. Отстрани на този ред се е запазила бележка на Александър II: „Това вече е повече, отколкото се надявах“. Министър Андраши обаче категорично възразил против военния транзит, позовавайки се на нарушаването на неутралитета на Австро-Унгария. Сложни за обсъждане се оказали и въпросите за буферната зона, за границите на руската окупация и за участието във войната на турските християни. Г. Андраши възприел като техническа грешка включването в неутралната зона на територията на Херцеговина. Той напомнил, че анексията на голяма част от тази провинция в полза на Австро-Унгария била уговорена в Райхщат. До тази фраза се е запазила бележка на Александър II: „Не, ставаше дума само за част от Босна“.

Основавайки се на тази реплика на императора, може да се предположи, че в Райхщат все пак е можело да има място елементарно объркване в терми-

⁴⁷ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 341 – 350.

нологията. Работата е там, че през втората половина на XIX в. Босна и Херцеговина съставляват единен Босненски вилает, фигуриращ в документите от това време най-често под общото име „Босна“⁴⁸. В частност, именно с това название Г. Андраши (и не само той) обичайно отбелязвал двете територии в кореспонденцията със своите дипломати⁴⁹. Е. П. Новиков и А. М. Горчаков, като професионалисти в балканските дела и съдейки по тяхната кореспонденция, били в течение на това обстоятелство. Изхождайки от бележката на Александър II, руският император като че ли може да не е знаел това (както също и А. Х. Жомини). Впрочем в по-нататъшните преговори тази тема повече не излиза на повърхността. От това може да се направи само един извод: необходимата информация е била предоставена на Александър II.

Що се отнася до останалите коментари на Г. Андраши към проекта, то едни от най-сериозните касаят определяне границите на неутралната зона. Министърът настоявал за включване в нея на Сърбия, Черна гора и разделящият ги участък от Херцеговина. С този пункт Александър II пък не бил съгласен. „Това е нещо, което ние не можем да допуснем“ – оставил той бележка. Все пак в заключителния текст на Будапещенската конвенция влязъл именно дадения вариант. По-големи колебания у Г. Андраши предизвикало желанието на Русия да използва военния потенциал на турските християни. Според него този опит би могъл да провокира ожесточени етно-религиозни конфликти, да доведе до анархия, способна да заплаши сигурността на пограничните австрийски провинции. Той се опасявал също, че участието на балканските народи във военните действия ще породят от тяхна страна претенции за самостоятелност при определянето на бъдещите граници в региона (без зачитане на договореностите, постигнати между Русия и Австро-Унгария). Подобни страхове Е. П. Новиков обаче не споделял. Той смятал, че „това анархическо движение ще престане да бъде опасно, когато се управлява от Русия“. До тези думи се е запазила бележка на Александър II: „Аз се надявам на това“. Опасенията на граф Андраши относно възможните териториални претенции на славяните предизвикали у императора вместо разбиране, само язвителен коментар: „Това е висша степен на коварство, защото той би искал на Австрия, а не на нас тези две провинции да бъдат задължени за увеличението“. Г. Андраши не упорствал. В окончателния вариант на конвенцията било записано, че австрийското правителство „няма да се противопоставя на комбинирани действия на сръбските и черногорските сили извън границите на техните държави съвместно с руските войски“.

След консултации, проведени с император Франц Йосиф, Г. Андраши подготвил за обсъждане с руската страна отредактирания от него текст. Така предложеният вариант на конвенция⁵⁰ максимално пълно съвпада с подписа-

⁴⁸ Rupp, G. *Wavering Friendship...*, p. 145.

⁴⁹ Вяземская, Е. К. Из предъистории Будапештенской конвенции..., с. 17.

⁵⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 434 – 443.

ния в Будапеща официален документ. Разночетенията се отнасят основно до член осми. Граф Андраши предложил формулировка, предполагаща военните операции на австрийските войски да не се разпространяват в Румъния, България, Сърбия и Черна гора. В окончателния вариант на текста е записано само: в Румъния, Сърбия и Черна гора. По отношение аналогичните задължения от руска страна, разминаванията са следните: според проекта на Е. П. Новиков се четяла само Босна и било оставено многоточие, а в проекта на Г. Андраши и в подписания в Будапеща документ са записани Босна, Херцеговина, Сърбия и Черна гора. Освен това, руският посланик предлагал толкова важната за руската страна клауза за автономия на България да се постави в член втори, а във варианта на Г. Андраши и в крайния вариант тя е в член първи.

Важна част от заключителния етап на преговорите, състояли се в Будапеща, където Е. П. Новиков пристигнал на 20 ноември / 2 декември 1876 г., била посветена на конкретните въпроси на военнотехническото взаимодействие. Именно тук (за разлика от политическия раздел на конвенцията) договарящите се страни никак не могли да постигнат консенсус. В тази връзка военният министър Дмитрий Алексеевич Милютин (1816 – 1912, министър от 1861 до 1881 г.) даже предоставил на руския посланик Е. П. Новиков специални пълномощия, за което канцлерът А. М. Горчаков му съобщил в телеграма от 16/28 ноември⁵¹. Преговорите вървели трудно. На руската страна така и не се удало да включи в текста разрешение за превозването на руски товари по железопътните линии на Австро-Унгария, в това число и от Царство Полша в Румъния⁵².

Окончателният вариант на текста бързо минал процедурата по необходимото съгласуване в Петербург, откъдето на 15/27 декември 1876 г. бил върнат обратно на Е. П. Новиков⁵³. В съпроводителното писмо се отбелязвало, че императорът „няма какво да възрази против съображенията“ (т. е. поправките) на граф Андраши и се доверява на австрийския министър „сам да състави на тези основания акта“. Съгласно изложената в писмото височайша воля, военната конвенция трябвало да бъде подписана незабавно, при това едновременно с подготовения в хода на преговорите допълнителен секретен акт, „имаш същата сила и значение“.

По информация на С. С. Татищев готовият текст на двете части на конвенцията бил изпратен от Александър II с лично писмо на германския император Вилхелм от 31 декември 1876 г. (от текста не е съвсем ясно по стар или по нов стил е датирането, защото авторът има навик по свое усмотрение да използва и двата)⁵⁴. Според същия източник, макар за официална дата на подписване на Будапещенската конвенция да се счита 3/15 януари 1877 г., все пак

⁵¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 388 об.

⁵² АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 389.

⁵³ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 317 – 317 об.

⁵⁴ **Татищев**, С. С. Император Александр II..., с. 334.

заради интриги на О. Бисмарк това фактически станало значително по-късно – в началото на април 1877 г.⁵⁵, т. е. в самото навечерие на Руско-турската война. Тази гледна точка, допълнена с предположенията за неедновременното подписване на двете части на Будапещенската конвенция⁵⁶, е получила статус на общопризната теза в отечествената историография. Документални потвърждения за това обаче в коментираният тук материали не ни се удаде да намерим. Впрочем за заявената в статията тема това обстоятелство не е толкова важно. Далеч по-важно е, че подписаният текст на Конвенцията⁵⁷ изключително много съвпада с проекта на Е. П. Новиков и получените от него височайше утвърдени инструкции и е безусловно свидетелство за успеха на родната дипломатия. От основните положения на руската програма максимум в окончателния вариант на текста посланикът не съумял да постигне само две: включването на пункта за военен транзит през територията на неутралната Австро-Унгария и поставянето на подписа на император Франц Йосиф върху документа.

В заключение има смисъл да констатираме, че документалната история на подготовката на Будапещенската конвенция не оставя много място за разсъждения върху „пасивността“ и „нерешителността“ на руския император в навечерието на войната от 1877 – 1878 г., за безкористната защита от страна на Русия на интересите на балканските славяни, за тежките и принудителни дипломатически отстъпки на Хабсбургите, за това, че през 1875 – 1876 г. руското самодържавие е движено не от собствено изработен курс, а под влиянието на обществените движения. По-скоро тази история достатъчно нагледно илюстрира факта, че висшето политическо ръководство на Русия е имало ясно разбиране за националните интереси на своята страна, както и наличие на категорична воля и последователност при реализацията им. При това реализацията във от зависимост относно тяхното хармониране с надеждите и претенциите на турските християни.

Превод от руски език *Ваня Рачева*

⁵⁵ Пак там, с. 334 – 335.

⁵⁶ Например авторите на „Истории дипломатии“ (Т. 2. Москва, 1963, с. 112), а след тях и мнозинството съветски историци, датират основната част от Конвенцията на 3/15 януари 1877 г., а нейната допълнителна част – на 6/18 март 1877 г.

⁵⁷ Сборник договоров России с другими государствами..., с. 149 – 155.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

АРМИЯТА И ВОЙНАТА НА СТАМБОЛИЙСКИ
С „ВЪТРЕШНИТЕ ВРАГОВЕ“
(ОКТОМВРИ 1919 – МАРТ 1920 Г.)

ВЕСЕЛИН ЯНЧЕВ

Катедра „История на България“

Veselin Yanchev. THE ARMY AND THE WAR OF STAMBOLIYSKI WITH THE “INTERNAL ENEMIES” (OCTOBER 1919 – MARCH 1920)

On the basis of authentic documentary material, the study reveals the ideological and political views of the Bulgarian Agrarian People's Union (BZNS) and the steps undertaken by the coalition government of Aleksandar Stamboliyski to eliminate the right opposition (the ex-ruling liberal parties) as well as the left one (Communists, Social-democrats, Anarchists). The focus is on the employment of the army for the realization of the policy of the ruling coalition through preserving the imposed martial law, the censorship and the drumhead courts-martial. The paper studies the measures embarked upon by the civilian and military authorities to get the 24 – 25 December 1919 strikes under control and to prevent and quell the transport and political strike at the end of 1919 – beginning of 1920. The divergence between the positions of the military and those of the politicians with regard to the way for overcoming the severe post-war crisis are explained. While the military sympathize with the people's demands and are ready to arbitrate, the agrarian ministers threaten with the ghost of the revolution and take a hard and aggressive stand of no compromise, seeking a conflict that would allow them to suppress the “internal enemies” from the left. The conclusion is that in this critical time the army remains loyal to the authorities. This paves the way for new parliamentary elections and formation of a single-party agrarian government.

Keywords: politics, army, post-war crisis, coalition government of Aleksander Stamboliyski, Transport strike.

На 17 август 1919 г. в България се провеждат парламентарни избори. Те са уникални по няколко причини. Това са първите избори след края на Голямата война, първите избори, проведени в условия на действащо военно положение, и първите избори, спечелени от левицата. Изборите преминават „мирно и тихо“ и без намесата на армията. В тези избори БЗНС печели 85 мандата, БКП (т.с.) – 47, БРСДП (о) – 39, Демократическата партия – 28, Народната – 19, Прогресивнолибералната – 8, а либералите – 2. Това означава, че никоя от партиите не може да управлява самостоятелно. Мандат за съставяне на правителство цар Борис III дава на Ал. Стамболийски, лидер на най-многобройната парламентарна група, който трябва да намери коалиционни партньори. Преговорите на Стамболийски с водачите на левите партии претърпяват провал. Препъникамък стават силовите министерства, към които претенции имат както земеделците, така и социалдемократите, третата сила в парламента¹. Лидерът на БЗНС успява да се договори с две от традиционните партии – Народната и Прогресивнолибералната, и на 7 октомври 1919 г. обявява своя коалиционен кабинет, в който той поема и Военното министерство.

Идеологията на лявото крило в БЗНС, което успява да подчини партията, добива завършен вид през първата половина на 1919 г. През април 1919 г. Ал. Стамболийски публикува брошурата „Принципи на Българския земеделски съюз“. Те са цели 25, но най-важните са за народовластие, разбирано като власт на БЗНС, и за трудовата поземлена собственост. В шестия принцип Стамболийски утопично се обявява за милитаризация на целия народ по време война, и то безвъзмездно, което, според него, ще прекрати и самите войни. Очевидно той не разглежда армията като нужен външнополитически фактор, защото българският земеделски народ „трябва да се убеди, че по-рано трябва да победи вътрешните врагове, по-рано да стане господар на собствената си земя, па тогаз да се разправя с външните си врагове“². Тези идеи са наложени на проведения в началото на юни 1919 г. XV партийен конгрес³. В приетата програма на партията се предвижда установяване на парламентарен контрол върху армията и военното ведомство – върху числеността, въоръжението, обучението, военните разходи и мобилизацията, както и постепенното преминаване към милиционна система. Парламентът трябва да определя военния министър и главнокомандващия по време на война⁴. В предизборната си платформа БЗНС се обявява за мирна външна политика и създаване на Балканска федерация, максимално намаляване на постоянната войска и срока

¹ Стенографски дневници [СД] на XVIII ОНС, I ИС, с. 104.

² **Стамболийски**, А. Избрани произведения. София, 1979, с. 223.

³ **Даскалов**, Р. Избрани произведения. Т. 1. София, 1986, с. 168.

⁴ Програма за дейността на Българския земеделски съюз. – В: Устав на БЗНС и правилници за участие на съюза в изборите, за земеделската парламентарна група, за службите на постоянния състав за ръководене конгресните заседания. София, 1922, с. 48 – 49.

на военната служба, уволняване на висшите офицери и прокарване на закон за замяна на армията с въоръжена милиция⁵. Антимилитаристичните намерения на БЗНС не могат да въодушевят офицерството, но са в съзвучие със следвоенните настроения и съвпадат с вижданията на победителите за бъдещето на българската войска.

Програмата на новия кабинет е обявена на 10 октомври 1919 г. в Народното събрание. Сред нейните основни приоритети е преодоляването на дълбоката криза чрез запазване на реда и мира в страната. Първата посочена конкретна цел е: „Да се създаде законна, народна и твърда власт във всички области на управлението“. На четвърто място в програмата е поставено: „Да се издирият и накажат виновниците за народната катастрофа“, а на единнадесето: „Да се ликвидира със старата военна система и да се турят основите на една нова, която външното и вътрешното положение на страната налагат“. На последно, двадесет и пето място, е обещанието да се разширят амнистиите от 1914 и 1919 г.⁶

На този етап създаването на законна, народна и твърда власт министър-председателят очевидно свързва със запазването на военното положение и цензурата, срещу които земеделците най-дейно протестират, докато са в опозиция. След три дни Стамболийски прави разяснения пред депутатите за правителствените намерения. Атакуван остро от комунистите с искане за отмяна на военното положение и цензурата, той оправдава запазването им с неопределеното и тежко положение на страната. Премиерът предупреждава, че дори да се стигне до тяхната отмяна, властта няма да се поколебае да използва армията срещу вътрешните врагове и няма да позволи създаването на анархия както отядно, така и отляво. Посланието му към комунистите е недвусмислено: „Ако вие действате по болшевишки начин срещу държавата, срещу хората на реда, ние ще действаме болшевишки срещу вас“. Стамболийски е по-склонен да бъде отменена цензурата, но без да се позволява да се създават смутове чрез словото. В това отношение той отново обвинява комунистите, че техните действия са причина цензурата да остане. Тезата му е, че в момента практически няма цензура по отношение на вътрешната политика⁷.

В изпълнение на правителствената програма, в качеството си на военен министър, Стамболийски заповядва на военносъдебните части да прегледат всички дела, свързани с видни дейци на стария режим. За да не избягат или се укрият, той предлага на Министерския съвет те да бъдат арестувани. На 30 октомври 1919 г. правителството постановява да се вземат мерки за неотклонението на министрите от кабинета на д-р В. Радославов, депутати, журналисти и военни, отговорни за намесата на България във войната. Рано сутринта на

⁵ *Земеделско знаме*, № 94, 7 авг. 1919.

⁶ СД, XVIII ОНС, I ИС, с. 6 – 7.

⁷ Пак там, с. 41 – 42, 46 – 49, 58.

4 ноември 1919 г. частите на Софийския гарнизон са вдигнати по тревога. Ал. Стамболийски лично се явява в казармите на 1-ва пехотна бригада и призовава войниците да изпълнят дълга си и арестуват „военнопръстъпниците“. В града са изпратени 23 патрула по 5 души и застави, които трябва да съдействат на полицейските органи. Арестите продължават и на 5 ноември. Същността на тези арести е да се направи впечатление в Париж, като се покаже, че новите управляващи се дистанцират от предишните и сами ще накажат отговорните за съюзяването с Централните сили⁸.

Тези действия са показателни за посоката, в която ще върви управлението на страната начело със земеделците. Арестите са извършени от изпълнителната власт, без да бъдат сезирани съдебните власти и в нарушение на конституционните права. Вместо презумпцията за невинност се въвежда презумпция за виновност. Както заявява самият министър-председател в Народното събрание, арестуваните не са невинни, защото са „политически отрепки“. Този акт той разглежда като начало на вътрешната война: „Аз смятам властта, която упражняваме, аз смятам нашето управление, като същинска война срещу вътрешните врагове“. Тези врагове са не само радославистите, но и „всички онези, които ще искат да смутят и нарушат реда в тази страна“. Стамболийски прави и друга многозначителна декларация, че не вярва в сега действащите съдии и иска „истински народен съд“, в който съдиите ще се избират от общинските съвети, от парламента и изпълнителната власт. Въпреки незаконността и неконституционността на правителствените действия, те са подкрепени от депутатите, с изключение на представителите на либералите и демократите, и от Постоянното присъствие на Военния съюз⁹.

Едва след арестите, на 12 ноември 1919 г. Народното събрание започва обсъждането на внесените законопроекти за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа и за съдене на министрите, който да замени стария от 1880 г. Дискусията е ожесточена, груба и на моменти вулгарна¹⁰. На 22 ноември 1919 г. Народното събрание приема Закон за съдене и наказание на виновниците за народната катастрофа (ЗСНВНК) и Закон за съдене на министрите. Според първия закон на доживотен строг тъмничен затвор или смърт, ако са действали користо, се осъждат лицата, които са взели активно участие в обявяването на войната, в нейната дипломатическа подготовка или ръководство, и тези, издали и заповядали „турянето в действие на раздел 3-й от Воен-

⁸ ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а. е. 4, л. 1 – 17; СД, XVIII ОНС, I РС, с. 33 – 40; **Мустаков**, ген. Д. М. Дневник (1919 – 1922). София, 2006, с. 37 – 38.

⁹ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 1 – 2, 31 – 48; **Галунов**, Т. Втората национална катастрофа. Процесът. Виновниците. В. Търново, 1998, с. 18 – 20; Из личния архив на К. Георгиев. Т. 1. София, 2005, с. 156; ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а. е. 13, л. 126 – 127; ф. 800 К, оп. 2, а. е. 82, л. 126 – 127.

¹⁰ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 1 – 2, 31 – 48, 192, 203, 205, 215.

нонаказателния закон¹¹. Всички, които са се възползвали от своето служебно или обществено положение и са използвали създалото се положение за лични облаги, за спекулативни сделки и / или „са извършили изстъпления в окупираните земи“, се наказват по чл. 431 от Наказателния закон, предвиждащ до 5 години строг тъмничен затвор. Виновните за горните престъпни деяния се лишават от граждански и политически права завинаги и се осъждат „да заплатят на държавата, причинените от войната вреди и загуби“. Под възбрана се поставят всички частни имоти на обвиняемите по закона, включително и тези на цар Фердинанд. Дава се право на всеки гражданин да посочи улики против лица, извършили престъпни деяния, означени в закона, без да носи отговорност за направеното донесение. Делата по този закон се разглеждат от Държавния съд¹¹. По новия Закон за съдене на министрите Държавният съд се състои от седем съдии и десет съдебни заседатели. Последните се избират от състава на окръжните, градските и селските общински съвети¹². Така е реализирана идеята за създаване на един своеобразен „народен съд“, по същество политически. Наказанията, които той налага, са по ЗСНВНК¹³. Гласуваните закони-присъди са прецедент, който земеделците ще продължат да използват за разправа с политическите си противници. На този етап първата група от тях – либералите, са извадени извън играта.

Още на 11 февруари 1920 г., по доклад на военния министър Ал. Стамболийски, в Народното събрание е внесен законопроект за изменение и допълнение на някои членове от Закона за съдене и наказание на виновниците за националната катастрофа. В доклада се предлага промяна в процесуалната му страна, като престъпните деяния по закона, с изключение на министерските, се съдят и наказват от военнополевите съдилища или от военни съдилища за мирно време. Причина за това предложение е, че Държавният съд поради своята организация, процедура и състав нямало да може да се справи в кратък срок със заведените дела и няма да се постигне желаният резултат, докато при бързата процедура, предвидена във Военносъдебния закон, всички подведени под отговорност лица ще бъдат наказани съгласно строгите постановления на закона. Съществува и друг мотив. С промяната на процедурата се цели „виновниците“ да бъдат съдени от български, а не от чужди съдилища, както е предвидено в Ньойския мирен договор¹⁴.

След справянето с десницата вниманието на властите се съсредоточава върху левите организации. В началото на ноември 1919 г. Военнополицейската секция издава бюлетин, специално посветен на факторите, които заплаш-

¹¹ Пак там, с. 222 – 223; *Държавен вестник* [ДВ], № 203, 9 дек. 1919.

¹² ДВ, № 202, 8 дек. 1919.

¹³ **Пешев**, П. Историческите събития и деятели от навечерието на освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. София, 1993, с. 678 – 681; **Гешева**, Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност. 1884 – 1923. София, 2003, с. 239 – 242.

¹⁴ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 1102, 1165 – 1166, 1173 – 1175; ДВ, № 263, 25 февр. 1920.

ват вътрешния ред и сигурност. Според военните специалисти „главният фактор за нарушенията на реда и спокойствието в страната са левите и крайни политически течения, които днес след една несполучлива война се твърде много засилиха и разшириха“. Обективно се отчита, че освен последиците от войната, са налице и други фактори, надуващи платната на тези организации. Една част от тях идват отвън – от революцията в Русия и лявата вълна, заляла Европа. Други са с домашен произход. Те са свързани с действията на управляващите, които не се справят със спекулата, контрабандата, корупцията в държавните учреждения, с мизерното положение на чиновниците. Като причина, подкопаваща реда и сигурността, се посочва и „почти съвършено изчезналият обществен морал във всички класи, разюзданост и егоизъм на имотните граждани и селяни“. Всичко това, от една страна, карало бедните и малоимотни класи да гледат с надежда на събитията в Русия и да виждат спасение само в пролетарския строй, а от друга страна, създавало среда за левите течения. Като най-опасна за обществения ред се посочва Комунистическата партия и особено нейното ляво течение начело с Ив. Ганчев, което заложило на антипарламентаризма и преките акции. Като особено опасни се отбелязват и независимите социалкомунисти на Н. Харлаков и К. Тинева, отново поради техния антипарламентаризъм. На трето място се посочва Безвластната анархо-комунистическа партия на братята Герджикови. Последна в списъка по опасност е поставена комунистическата група на П. Делирадев, обединила бивши тесни социалисти, отхвърлящи парламентаризма и следващи лозунга: „Чрез преки акции към революция!“. От категорията „опасни“ се изключват широките социалисти, както и други, по-малобройни провинциални леви групи. Военните предлагат и решение на проблема чрез ограничаване на мизерията и издигне на нравственото състояние на масите, което ще намали крайните елементи и опасността от безредие¹⁵.

Тези препоръки са твърде абстрактни, изпълнението им е въпрос на време, а крайните елементи нямат желание да чакат. На 19 ноември 1919 г. в Пловдив се провежда работнически протест против правителствената политика по прехраната. Властите се опитват да го разпръснат, при което се стига до сблъсъци с полицията и войската и до жертви. Случилото се има широк обществен резонанс и се обсъжда дори в Народното събрание¹⁶. Пловдивските събития са повод военните да засилят наблюдението над левите и крайни партии в страната. Министерството на войната взема мерки и за пресичане на агитациите на комунистите сред завръщащите се пленници, които те искат да привлекат под червеното знаме, възползвайки се от тежкото им положение¹⁷.

¹⁵ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а. е. 226, л. 302 – 304.

¹⁶ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 175 – 176, 294 – 311, 324; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 379, л. 393 – 395.

¹⁷ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 379, л. 400, 412.

Започналото съкращаване на армията и уволняването на заслужили генерали и офицери, сред които Вл. Вазов и Ив. Шкойнов, предизвиква напрежение между нейното професионално и политическото ръководство. Новият началник-щаб, ген.-лейтенант Ст. Нерезов, назначен на този пост на 2 ноември 1919 г., реагира много остро и категорично. На 15 декември 1919 г. той подава рапорт до военния министър с искане да бъде освободен от длъжност и уволнен. Нерезов открито протестира против действията на правителството, защото, според него, те са продиктувани от политически мотиви и ще доведат до разрушаването на армията, която „при днешните неопределени времена“ е „най-главният стълб на държавния строй, пазителка на реда, спокойствието, честа, имота и живота на населението в страната“. Генералът предупреждава, че армията трябва да бъде запазена „чиста и непорочна за партизанските страсти, кристална в своята дисциплина и идейна в своята деятелност“¹⁸. В отсъствието на Ал. Стамболийски, М. Турлаков и Р. Даскалов решават да заменят Нерезов с по-лоялния полк. Д. Мустаков, но напрегнатата вътрешна обстановка ги кара да се откажат от намеренията си, за да не задълбочават конфликта с армията¹⁹.

Вниманието на управляващите на този етап е приковано от засилващото се социално напрежение сред държавното наемничество. Изгребаните до дъно финансови ресурси, инфлацията, скъпотията неизбежно водят до спад в реалните заплати и понижаване на жизнения стандарт на служителите и чиновниците. Това поражда естественото им недоволство и търсене на пътища за бърза промяна на ситуацията. Сред армията на държавните наемници особено многоброен и като цяло добре организиран е отрядът на железопътните работници и този в пощите и телеграфите. Там традиционно силно е влиянието, чрез съответни профсъюзни организации, на двете леви работнически партии – на широките и на тесните социалисти. Първите залагат на преговори и търсене на споразумения с управляващите. Вторите използват ситуацията, за да пропагандират крайните си цели – обявяването на съветска социалистическа република, която магично и автоматично ще реши всички проблеми. И едните, и другите не изключват стачката като средство за привличане вниманието на държавата върху тежкото положение на нейните служители и намиране на адекватно решение²⁰. Проблемът е в това, че една стачка на железопътните и телеграфо-пощенските служители би блокирала комуникациите, които са от стратегическа важност не само за функционирането на държавата, но и за окупационните съглашенски войски, намиращи се на нейна територия. Предвиждайки тежките последици от евентуална транспортна стачка, съгла-

¹⁸ ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а. е. 319, л. 1 – 2.

¹⁹ Мустаков, ген. Д. М. Дневник..., с. 48 – 51.

²⁰ За развитието на синдикалното движение след войната вж.: Янулов, Ил. Социално-то законодателство в България. София, 1934, с. 190 – 198.

шенското командване предварително изисква от българските управляващи да вземат мерки, за да не бъде тя допусната. Задачата е поставена на инспектора на Инженерните войски ген. С. Добревски. На 23 март 1919 г. той представя на министрите специална тайна „Инструкция за мерките, които трябва да се вземат в случай на стачка по железопътното и телеграфопощенското ведомство“. След седмица, на 31 март 1919 г., „Инструкция...“-та е утвърдена от тогавашния министър на войната А. Ляпчев. Така още през март 1919 г. е разработена програма, чрез която да се гарантира непрекъснатост на функционирането на железниците, пощите и телеграфите в страната. Това трябва да се осъществи чрез милитаризиране на служителите, подчиняването им на военните власти и закони за военно време. Армията се натоварва и с осигуряването на реда по време на стачката²¹.

През лятото на 1919 г. опасността от избухване на железничарска стачка става все по-реална. Управителният комитет на комунистическия Съюз на транспортните работници действително решава незабавно да обяви стачка, но правителството успява да я парира с обещание за увеличаване на заплатите²². През втората половина на август 1919 г. се стига до създаването на Общ комитет от представители на синдикатите на тесните и широките социалисти за организиране и ръководство на бъдеща транспортна стачка. На 15 септември този комитет прави постъпки пред правителството за повишаване на заплатите и изплащане на обещаните добавки, но не се стига до споразумение²³. Активността на синдикатите и сведенията на разузнаването карат ген. Добревски на 25 септември 1919 г. да предупреди Щаба на армията, началниците на дивизионни области, директора на железниците и командира на Железопътната бригада за готвена стачка на железопътните работници на 27 септември²⁴. Стачка на 27 септември не избухва, но за такава синдикатите продължават да се готвят, а управляващите и военните да я очакват. След като широките социалисти не влизат в коалиционното правителство на Стамболийски, техните синдикати втвърдяват позицията си. На 8 октомври 1919 г. Общият комитет предявява нови искания на министъра на железниците, пощите и телеграфите М. Турлаков за еднократно възнаграждение на служителите в транспортното и телеграфо-пощенското ведомство в размер на половин годишна заплата. Паралелно се изработва „Правилник за ръководство на стачката“ и е издаден „Позив към трудещия се народ“ за вдигане на борба, ако правителството откаже да изпълни синдикалните искания. БКП (т.с.) мобилизира организациите и групите си за осигуряване на успеха на стачката, която трябва да започне всеки момент.

²¹ ДВИА, ф. 16, оп. 2, а. е. 44, л. 11 – 15.

²² Христов, Хр. Революционната криза в България през 1918 – 1919. София, 1957, с. 507.

²³ Стачните борби на работническата класа в България. София, 1960, с. 230 – 231.

²⁴ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 377, л. 73.

При тези обстоятелства на 15 октомври 1919 г. инспекторът на Инженерните войски изпраща екстрена шифрована заповед до началниците на дивизионните области, командирите на Железопътната бригада и на Телеграфната дружина. В нея той ги уведомява, че на 16 или 17 октомври се очаква стачка в железниците, телеграфите и каменовъглените мини, като стачкуващите щели да повреждат машини, апарати и съоръжения. На началниците и командири-те се нарежда да осигурят охрана на мините, мостовете, тунелите, големите станции и се разяснява, че при стачка ще се обяви мобилизация на служителите и работниците в споменатите ведомства, а „действията на въоръжените сили (войска и полиция), [...] на полевите военни съдилища ще е като във време на война“. С друга заповед от същия ден ген. Добревски нарежда в случай на стачка семействата на стачниците, отклонили се или неявили се на служба, да се извадят от държавните квартири²⁵. Във Военното министерство е изготвен и проект за постановление на Министерския съвет в случай на стачка. Министерският съвет одобрява постановлението на 18 октомври 1919 г. То се състои от няколко пункта: утвърждава се издадената „Инструкция...“ от 23 март 1919 г.; милитаризират се всички чиновници, служители и работници по железопътното и по телеграфното ведомство и каменовъглените мини, както и бивши такива; мобилизират се Железопътната, Телеграфната бригада и Военноинженерната инспекция; посочените ведомства, цивилни и военни, от деня на обявяване на стачката се считат във военно положение и въоръжената сила действа както във време на война; провинилите се във връзка със стачката се съдят от военнополови съдилища; близките до гарите села се задължават да дават съдействие на военните и административните власти за арестуване на стачниците и за „изпъждането“ им от ведомствените жилища²⁶. Правителството предприема и конкретни стъпки, насочени към успокояване на обстановката. То решава да отпусне 80 млн. лв. за подобряване положението на държавните чиновници и допълнително да им се изплати половингодишна заплата. Паралелно министър Турлаков предупреждава началниците на гари и телеграфо-пощенски станции, че при евентуална стачка участниците в нея ще бъдат уволнени, лишени от квартири и пенсии и съдени от военен съд²⁷. Мерките за втори път предотвратяват обявяването на обща стачка. По същото време властите не се поколебават да разгонят с полиция и войска комунистическа манифестация във Велико Търново, както и да изпратят 30 войници за засилване на комендантската служба при мини „Перник“ и предотвратяване на евентуална стачка²⁸.

През декември 1919 г. социалното и политическото напрежение в страната ескалира. На 17 декември широките социалисти излизат с манифест,

²⁵ Пак там, а. е. 357, л. 546, 550.

²⁶ Пак там, л. 247, 260.

²⁷ СД, XVIII ОНС, I ИС, с. 117; I РС, с. 965.

²⁸ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 377, л. 80 – 81, 107 – 108.

призоваващ за демонстрации на 24 декември, когато се открива сесията на Народното събрание. От своя страна БКП (т.с.) призовава привържениците си на масова протестна акция същия ден следобед чрез напускане на работа, срещу правителствената политика по прехраната, за възстановяване на политическите права и в подкрепа на Съветска Русия. Подготвен е и позив към войниците, подофицерите и офицерите да не се намесват и да не участват в разпръскването на демонстрациите на „бедния трудещ се народ“ и да оставят „народните изедници и убийци“ на собствената им съдба. Военното разузнаване обаче има сведения, че демонстрантите комунисти са въоръжени и ако се попречи на акцията им, ще използват оръжие²⁹. След откритите призови на широките социалисти и комунистите, на 20 декември 1919 г. Министерският съвет взема решение всички, които на 24 декември 1919 г. напуснат работата си и участват в демонстрациите, да се смятат за доброволно напуснали работата си и да бъдат уволнени³⁰.

На 21 декември 1919 г. софийската организация на БКП (т.с.) устройва събрание в театър „Одеон“, което прераства в манифестация по улиците на столицата. По време на манифестацията избухва бомба, която ранява няколко човека. Според комунистите тя е хвърлена от провокатор по нареждане на софийския градоначалник Прудкин, а според властите бомбата е хвърлена от комунистите, за да се провокира полицията и се направи репетиция за 24 декември³¹. В тази връзка и с оглед на обявените демонстрации, на 22 декември 1919 г. началникът на Канцеларията при Министерството на войната полк. Д. Мустаков издава поверителна заповед, с която съобщава на началниците на дивизионните области, че на 24 декември се допускат демонстрации на чиновниците и служителите в страната, но при три условия: 1. да не се провеждат никакви манифестации по улиците, които се забраняват; 2. решенията на демонстрантите да се вземат на закрито; 3. петициите да се поднасят от малобройни делегации. Нарежда се да не се пречи на военни чиновници да участват в демонстрацията, но последните да бъдат уволнени. От началниците на гарнизоните се изисква да вземат най-решителни и енергични мерки „за запазване на реда в гарнизоните и да се не изроди демонстрацията в бунт“. В случай на стачка да се постъпи съгласно нарежданията, дадени в „Инструкция...“-та от 23 март 1919 г.³². Нарежданията на Мустаков донякъде съвпадат с позицията на Военния съюз. Неговото Постоянно присъствие нарежда на местните структури да запазят неутралитет при „икономически“ демонстрации и да се намесят само ако те прераснат в политически и се стигне до насилие. На този етап ръководството на Военния съюз избягва поемането на кон-

²⁹ Великата октомврийска социалистическа революция и еволюционните борби в България през 1917 – 1919. София, 1957, с. 735 – 736; ДВИА, ф. 22, оп. 3, а. е. 226, л. 371.

³⁰ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 253.

³¹ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 555 – 556; *Работнически вестник*, № 140, 23 дек. 1919.

³² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 55, л. 829.

кретни ангажименти както към управляващите, така и към протестиращите. Широките социалисти са уведомени, че армията няма да се намесва, което засилва тяхната решителност за провеждането на акцията³³.

Позицията, официална и неофициална, на военните не съвпада с намеренията на правителството, което, в отсъствието на Стамболийски, решава да не се допускат никакви събрания, а още повече манифестации. Министрите се срещат с полк. Д. Мустаков и с началника на Военносъдебната част ген. М. Георгиев, за да ги запознаят с решението си и намерението да се засили военното положение като превантивна мярка срещу евентуални безредици на 24 декември. Следобед проблемът се обсъжда и с началника на Софийския гарнизон полк. В. Лазаров (член на Постоянното присъствие на Военния съюз) и коменданта на столицата полк. Г. Сапов. Военните се опитват да защитят становището, че „икономически“ манифестации трябва да бъдат разрешени и само ако се наруши редът, да се употреби сила, но вътрешният министър Ал. Димитров категорично отказва да го приеме³⁴.

Ресорните министри на вътрешните работи, правосъдието и управляващият Военното министерство Р. Даскалов изпращат доклад до царя с искане за увеличаване на изключителната подсъдност на военнополовите съдилища. Те се мотивират с извънредно тежките условия на живот в страната, резултат от войната, и невъзможността изведнъж да се премине към нормален стопански живот. Тези обективни обстоятелства създавали неблагоприятни настроения и са използвани от крайните елементи, за да застрашат „нормалния ред и съществуване на цялата страна“³⁵. Моментално на 23 декември 1919 г. цар Борис III издава указ № 55 за изменение на указите за военно положение, издадени след 1914 г. С новия указ подсъдни на военнополовите съдилища остават престъпните деяния, извършени от граждански лица, посочени в указа от 27 август 1919 г. (измяна, предателство, грабеж и анархизъм) и се включват нови, свързани с насилствени действия и оскърбления против държавния глава и неговото семейство, както и всички престъпления против властта и против обществения ред, престъпления, свързани с лишаване от живот, нанасяне на телесна повреда, повреждане на имот и кражба. Не са включени само престъпленията, свързани с укривателство³⁶. На практика този указ преповтвярва указа от 1914 г., като отпадат всички въведени след това ограничения.

³³ Вж.: **Тодорова**, М. Кореспонденция на Врачанския областен съюзен съвет на Военния съюз от 1919 г. // *Известия на държавните архиви* [ИДА], 92, 2006, с. 144; ЦДА, ф. 800 К, оп. 2, а. е. 82, л. 114; ДВИА, ф. 22, оп. 3, а. е. 226, л. 373.

³⁴ **Мустаков**, ген. Д. М. Дневник..., с. 51 – 53.

³⁵ ДВИА, ф. 1, оп. 5, а. е. 477, л. 474.

³⁶ Пак там, оп. 1, а. е. 135, л. 760; *ДВ*, № 216, 23 дек. 1919. Погрешно е твърдението на някои автори, че по този начин в страната е обявено ново военно положение по простата причина, че старото от 1914 г. никога не е отменяно. Вж.: **Петрова**, Д. Самостоятелното управление на БЗНС. 1920 – 1923. София, 1988, с. 59.

Същия ден в Министерския съвет се провежда втора среща с висши военни началници, за да бъдат запознати с правителствените решения и за да се обсъдят мерките на военните власти за предотвратяване на демонстрациите, недопускането на обявяване на стачка и провъзгласяване на „комунистическото царство“. Полковник В. Лазаров отново се опитва да убеди министрите да разрешат манифестациите, за да не се пролива кръв, но е притиснат от М. Турлаков да изпълни задълженията си, тъй като войската служи на отечеството и държавата в лицето на правителството³⁷. Последва екстрена заповед от 23 декември № 11007 до началниците на дивизионни области, с която до второ нареждане „не се разрешават събрания на открито или закрито с каквато и да е цел“. Забранява се и струпване на хора по групи по улиците. От началниците се изисква преследването на всякакви агитации и подстрекателства, независимо устни, писмени или чрез печата; печатниците, където се печатат такива, да се затварят, а авторите им да се предават на военнополовите съдилища³⁸. Началникът на Военносъдебната част също изпраща телеграма с указание при своите действия началниците да се ръководят от § 2 на Временния правилник за службата през време на военно положение, който възлага на военните власти чрез военните коменданти поддържането на реда и тишината³⁹. Със заповед на Министерството на войната се „забранява безусловно“ на всички негови чиновници и служители на 24 декември да участват в каквито и да е демонстрации и манифестации, а от желаещите да се включат в тях се изисква да дадат писмена декларация, която очевидно ще послужи като мотив за уволнението им⁴⁰.

Така офицерският състав получава разнопосочни нареждания. Ръководството на Военния съюз иска от своите членове да разрешават „икономически“ манифестации на открито. Военното министерство първоначално е за допускане на публични събрания на закрито, а в последния момент изпраща заповеди за тотална забрана на всякакви прояви. Това не може да не се отрази върху поведението на офицерите и на командваните от тях части.

След като получават заповед № 11 007, военните командири набелязват мерки за нейното изпълнение. Началникът на Софийския гарнизон разпорежда частите му „да запазят реда и спокойствието и не позволят никакви манифестации“. От гарнизона се формират 12 групи, които трябва да заемат ключови места в столицата – булеварди, площади, входовете и изходите на града, като и централната телеграфо-пощенска станция, Военното министерство, Централния затвор. В тези групи се включват пехотни, кавалерийски и артилерийски подразделения. Остава се и стратегически резерв в казарми-

³⁷ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 254; **Мустаков**, ген. Д. М. Дневник..., с. 53.

³⁸ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 11, 13, 14.

³⁹ Пак там, а. е. 394, л. 3; а. е. 381, л. 169.

⁴⁰ Пак там, а. е. 381, л. 10.

те, който трябва да се вкара в действие, ако се стигне до сблъсъци и метеж. В заповедта се изисква офицерите да дадат указания на подчинените си за действие с оръжие и се предупреждават, че „обиди, оскърбления, провокации с думи не са повод за употреба на оръжие“. Частите да заемат местата си сутринта в 10 ч., но още от 8 ч. трябва да са изпратени патрули по основните градски улици. Сигналът в случай на тревога е биене на църковните камбани. През деня камбаненият звън се комбинира с развяване на националния флаг, а нощем – с прожектори от камбанарията на катедралата „Св. Александър Невски“. Всяка част трябва да формира дежурна рота, която да е в готовност да действа при тревога⁴¹.

Военните началници на отделните гарнизони също набелязват мерки за запазването на реда. Те са в няколко посоки: 1. обявява се усиленото военно положение, действието на военнополовите съдилища, както и на цензура над всички печатни произведения; 2. предупреждава се населението да не взема участие в демонстрациите, като в противен случай ще бъде съдено по военните закони и срещу него ще се използва оръжие; 3. назначават се специални комеданти в градовете; 4. партийните бюра се предупреждават срещу подпис, че всякакви събрания, демонстрации и манифестации са забранени, както и устната, и печатната агитация; 5. затварят се всички питейни заведения, кафенета и клубове; 6. засилва се охраната на казармите, оръжейните складове и учрежденията, както и на телеграфо-пощенските станции⁴². Властите си дават сметка, че въпреки взетите мерки, планираните демонстрации ще бъдат проведени. На редица места те се опасяват, че не разполагат с достатъчно военни и полицейски сили и искат изпращане на подкрепления⁴³.

С цел да се предотвратят готвените демонстрации, правителството решава да бъдат арестувани водачите на Комунистическата и Социалдемократическата партия и на ръководените от тях професионални съюзи. Решението е оформено в постановление на Министерския съвет от 24 декември 1919 г.⁴⁴ Постановлението е издадено късно и военните не успяват да го изпълнят. Арестувани са само депутатите от широкосоциалистическата партия П. Алевков и Н. Исаев, а останалите водачи на левите партии и синдикати успяват да се укрият.

Според спомените на Кимон Георгиев, тогава командир на 6-и полк, и на Ст. Мошанов на 24 декември 1919 г. в София се провеждат две демонстрации, като тесните социалисти се придвижват от работническия квартал „Ючбунар“ по ул. „Цар Симеон“ към центъра, а широките социалисти се събират

⁴¹ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 379, л. 413 – 416. На документа погрешно е изписано 1913 г. Същото и във ф. 26, оп. 3, а. е. 173, л. 93 – 94.

⁴² ЦДА, ф. 173К, а. е. 2585, л. 52, 53; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 78.

⁴³ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 12, 16 – 17.

⁴⁴ Пак там, ф. 40, оп. 2, а. е. 55, л. 833.

при еврейските гробища (около днешното Министерство на земеделието) и се сливат на площад „Св. Неделя“. С личното съдействие на К. Георгиев широките излъчват делегация от 10 – 15 души, която, конвоирана от взвод войници, стига до Народното събрание и връчва исканията си на депутатите. След завръщането на делегацията Д. Казасов произнася реч и събралите се се разотиват без стълкновения с войската. Междувременно се стига до конфликт между К. Георгиев и радомирския герой Г. Дамянов, вече полицейски началник на София, който иска от войската силово да разпръсне демонстрантите. По заповед на Георгиев Дамянов е арестуван и освободен едва след намесата на вътрешния министър Ал. Димитров⁴⁵.

Акции се провеждат не само в столицата. Тяхното протичане е докладвано в рапорти на военните началници до Министерството на войната и Щаба на армията. Войската и полицията разпръсват демонстрациите в Плевен, Враца, Берковица, Орхание (Ботевград), Свищов, Лом. В Плевен и Лом се стига и до стрелба, при която има десет ранени граждани⁴⁶. Спокойно протичат проявите в Русе, Велико Търново, Горна Оряховица, Шумен, Варна⁴⁷. Демонстрации и манифестации се провеждат и в Южна България. По данни на началника на III Балканска дивизионна област, полк. Акрабов, свиканите събрания на комунисти и широки социалисти в Бургас, Сливен, Нова Загора и Ямбол са разпръснати от военните патрули без инциденти⁴⁸. В Стара Загора привърженици на комунистите от околните села се опитват силово да влязат в града, при което се стига до стрелба. Един от селяните е убит, а няколко са ранени. От войската също има трима ранени⁴⁹. Със стрелба са разпръснати работническите демонстрации в Хасково, Пазарджик и Кюстендил⁵⁰. Спокойно протича денят в Пловдив, Радомир, Самоков, Горна Джумая (Благоевград)⁵¹. Трагична е развръзката на събитията в Дупница⁵². Въпреки забраната на Дупнишкото комендантство за провеждане на всякакви манифестации и събрания на открито и закрито, комунистите отказват да ги изпълнят и на 24 декември се събират около и в местния клуб. Според военните доклади изпратените войници са нападнати от тълпата, която започва да хвърля камъни, бомби и да стреля. След предупреждение стрелба откриват и войниците. В резултат на престрелката са убити двама младши подофицери и един цивилен и са ранени 5 войници и 5 цивилни. Стрелбата е прекратена след като комунистите

⁴⁵ Из личния архив на К. Георгиев. Т. 1. София, 2005, с. 178 – 179; НА – БАН, а. е. 155, л. 236 – 238.

⁴⁶ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 33 – 34, 53 – 56, 67.

⁴⁷ Пак там, ф. 738, оп. 1, а. е. 64, л. 108 – 109; ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 20, 21, 25, 31, 49.

⁴⁸ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 98; а. е. 394, л. 260 – 261.

⁴⁹ Пак там, а. е. 381, л. 24, 28, 163 – 164; а. е. 394, л. 260.

⁵⁰ Пак там, а. е. 381, л. 35, 163 – 164.

⁵¹ Пак там, л. 36, 45 – 47, 50, 78; а. е. 394, л. 174; ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 27.

⁵² Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 26.

в клуба развяват бели кърпи и след молба на водача на местните комунисти Ст. Димитров. Междувременно началникът на гарнизона полк. Ташков разрешава манифестацията и войниците са изтеглени от площада. Според интерпретацията на комунистите войската напада демонстриращите, хвърля бомба и стреля, при което падат двама убити, а няколко са тежко ранени. Стича се целият град и съмишленици от околните села и войниците са принудени да се оттеглят, а началникът на гарнизона излиза с бяла кърпа и иска примирие. Част от войниците са пленени и разоръжени. Демонстрантите овладяват града и провеждат многохиляден митинг⁵³.

В част от тези рапорти военните командири изказват и личното си становище, че демонстрациите са предизвикани не толкова от комунистите, колкото от мизерията, скъпия живот и неадекватността на държавните институции. Те са убедени, че не трябва да се употребява само груба сила за предотвратяване на събития от този род, а да се вземат сериозни мерки за подобрене, поне отчасти, на мизерното положение, в което е хвърлена голяма част от населението. С тези изводи се солидаризира и самият началник на VII Рилска дивизионна област и ги препраща в Министерството на войната и Щаба на армията с препоръка за осигуряване на по-евтина прехрана на населението, което ще ликвидира почвата на всички агитации против реда и спокойствието в държавата⁵⁴.

Вечерта на 24 декември 1919 г. се провежда среща на представители на тесните и широките социалисти с министри от кабинета. Според вътрешния министър Ал. Димитров на срещата е договорено арестуваните участници в акцията да бъдат пуснати, а социалистите да не организират нови демонстрации. Но управляващите категорично заявяват, че участвалите в проявите на 24 декември се смятат за уволнени и няма да бъдат върнати на работа⁵⁵. Късно вечерта Ал. Стамболийски се завръща от чужбина и след като се запознава със ситуацията, на 25 декември 1919 г., в качеството си на военен министър, издава заповед, за да благодари на армията. В нея събитията от предния ден са определени като „начало на безредие и анархия“, предизвикани от „крайните елементи“ – анархисти и комунисти. Правителството взело необходимите военни мерки, за да не се допусне обща мизерия, да се хвърли страната в междуособици, да се разстрои окончателно стопанството и се застраши сериозно националното съществуване. От името на Министерския съвет и от свое име Стамболийски изказва благодарност на всички офицери, подофицери и войници, които са способствали за осуетяването на безредиците. „Армията,

⁵³ Пак там, л. 26, 38 – 44; ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а. е. 2202, л. 1 – 2, 3 – 9; СД, XVIII ОНС, I PC, с. 959, 991 – 992, 1179 – 1205; Димитров, И. Към революционните борби на дупнишките работници. Дупнишката комуна (1919 – 1923). София, 1958, с. 11 – 13.

⁵⁴ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 45 – 47, 53 – 54; а. е. 394, л. 295, 297; ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 69 – 71.

⁵⁵ СД, XVIII ОНС, I PC, с. 561 – 562, 940.

пазителка на вътрешния узаконен ред и спокойствие и този път доказва своята преданост към изпълнение на дълга и своя висок патриотизъм“, заключава министърът⁵⁶.

Сутринта на 25 декември 1919 г. последва нова работническа демонстрация в София с искания: 1. да се върнат на работа всички уволнени по повод демонстрациите на 24 и 25 декември; 2. да не се предприемат преследвания против участниците в тях; 3. „Да се вдигне обсадното и военно положение и премахне цензурата“; 4. да се вземат мерки за подобряване положението на чиновниците и работниците, съобразно поскъпването на живота. На практика това е опит да се продължи натискът върху правителството и парламента и да се изпълнят политическите и социалните искания, издигнати на 24 декември. По своя маршрут демонстрантите имат сблъсъци с полицията и земеделските отряди от селата, но не и с военните части. Дори техните организатори признават, че „благодарение благоразумието на тая власт [военната], конфликтът се избягва, кръв не се пролива и се приключва въпросът“⁵⁷. Представители на протестиращите се срещат в Министерството на железниците, пощите и телеграфите с директора на железниците и му връчват исканията си, които той обещава да предаде на ресорния министър. След това демонстрантите се отправят към Лъвов мост, където по искане на военните се разпръсват и връщат на работа. Случилото се на 25 декември комунистите и широките представят като „спонтанна“ реакция, резултат от провокативни действия на полицията. За управляващите новата акция е „скроена игра и вероломност“, стремеж да се демонстрира сила и да се наложат над властта. Затова и министърът на железниците, пощите и телеграфите М. Турлаков отказва да приеме техни представители и да изпълни исканията им⁵⁸.

Своята позиция по повод проведените демонстрации ЦК и парламентарната група на БКП (т.с.) изразяват в специално издаден позив. В него се твърди, че трудещият се народ удържал „бляскава победа“. Партията провела съвсем конституционни, „мирни и безоръжени събрания и демонстрации“ против грабителската и контрареволуционната политика на правителството. То, за да запази „кожата и костите на буржоазията“, изпратило срещу народа „озверена и пияна полиция [...] въоръжена до зъби войска [...] и въоръжени дружбашки банди“, чрез което се опитало „да разпали гражданска война“. Позивът съдържа директен призив за продължаване на борбата и вдигане на обща стачка на транспортните работници и масова политическа стачка⁵⁹. От 26 декември 1919 г. уличните протести се пренасят в залата на Народното съб-

⁵⁶ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 135, л. 762; ф. 314, оп. 2, а. е. 15, л. 1.

⁵⁷ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 941.

⁵⁸ Пак там, с. 968 – 969.

⁵⁹ Великата октомврийска..., с. 755 – 758. Тези оценки залягат и в историографията след 1944 г. Вж. **Христов**, Хр. Революционната криза в България..., с. 523 – 529.

рание. Там комунистическата парламентарна група иска оставката на „кървавото правителство“ и заплашва с масова политическа стачка. В своя интерпелация протестират и депутатите социалдемократи, които също обвиняват правителството в започване на гражданска война и организиране на метеж. Нейният вносител Д. Казасов акцентира на два момента. Първият е, че исканията на „нуждаещите се маси“ са изцяло икономически и дори са подкрепени от офицерството. Вторият е, че конфронтацията е търсена от правителството, а не от войската, която се държала съвсем коректно. Провокиран, министър-председателят Ал. Стамболийски преминава в контранастъпление. Той призовава двете леви партии да излязат на улицата, да се опитат да направят революция и им гарантира, че ще бъдат смазани от привържениците на правителството, от многобройното селско население и от армията, „най-ценното нещо сега в дезорганизираната българска държава“. Стамболийски изказва убеждението си, че армията, която на 24 и 25 декември достойно е изпълнила дълга си, „няма да позволи насилието, няма да позволи диктатурата на едно меншинство над цял народ, няма да позволи болшевизъм“. Неговият патос е насочен преди всичко към комунистите, които определя като „безумни хора, които искат да погубят България“. С победата над подкупния „рублажийски“ комунизъм той свързва и спечелването на доверието на победителите и перспективата за възраждане на страната⁶⁰.

Диалогът между двете страни, въпреки острите взаимни обвинения, не е прекъснат. Според Д. Казасов на 26 декември вечерта представители на протестиращите се срещат с министър-председателя, който се обявил против уволненията и им определил среща на 27 декември в 11. 30 ч., за да чуе останалите им искания и им даде отговор. Н. Пенев, комунист, също твърди, че на 26 декември заедно с Г. Димитров и В. Коларов се срещнали със Стамболийски и той им обещал работата да премине мирно и тихо и да няма уволнени. В уречения час се явил министър М. Турлаков, който отказал разговори и им предложил да си премерят силите⁶¹. Правителствената позиция е формулирана от вътрешния министър Ал. Димитров същия ден в парламента. Там той посочва както политически, така и икономически причини за отказа от преговори и споразумение с двете леви партии. Димитров повтаря вече казаното от Стамболийски, че комунистите в България са платени агенти на болшевишката Русия, от която са получили 8 милиона рубли. Тяхната цел е да направят революция и окончателно да съсият държавата. В тези си намерения те по неволя са подкрепени от социалдемократите, които губят позиции и влияние сред работничеството. Акцията на 24 декември е първи етап на замислената революция, като планът е да се въвлече войската в ежедневни действия за усмиряване на вътрешните размирици, да се изтощи и комунистите да се

⁶⁰ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 513 – 514, 520 – 521, 530 – 531, 535, 541 – 545.

⁶¹ СД, XIX ОНС, I ИС, с. 502, 589.

наложат. От името на правителството вътрешният министър заплашително и категорично декларира: „Няма да ви позволим, служейки на чуждото злато, да въвлечете България в нова война със съглашението, няма да ви позволим да направите България арена на нови кръвопролития, да докарате ново стопанско разорение на България. Ако е нужно кръв да се пролива и нея ще пролеем, но няма да ви позволим това“⁶². Икономическите му аргументи са, че държавните чиновници и служители нямат право да протестират – заради своя статут и поради факта, че в трудните следвоенни условия те се ползват с редица привилегии и са задоволително осигурени. Правителството е направило това, което е по силите му, за подобряване на тяхното положение и не е уволнявало масово чиновници⁶³. С други думи, правителството не намира икономически, а само политически мотиви в действията на левите партии и им обявява открито война. Тези виждания на лидерите на БЗНС се споделят и оправдават не само от коалиционните им партньори, но и от останалите традиционни партии. Народникът Г. Губиделников изтъква, че чл. 82 от Конституцията, на който се позовават комунистите, аргументирайки правото си да провеждат събрания, ги разрешава само на закрито, а на открито те се подчиняват на полицейските закони. Той се солидаризира с позицията на министър Димитров, че държавният чиновник е орган на държавата. Прогресистите и демократите заявяват, че в случая чиновничеството и неговите проблеми се използват за политически цели и държавата има право да се защити. По-критични към правителството са радикалдемократите, но не и по отношение на мерките за запазването на реда. Само Д. Драгиев призовава да се потърси компромис⁶⁴.

Въпреки многобройните забранителни и ограничителни мерки на управляващите, в края на декември 1919 г. в цялата страна се провеждат събрания и манифестации. В тях се включват не само тесни и широки социалисти, но и недоволни и отчаяни от положението си хора. Тежестта за гарантиране на реда правителството прехвърля напълно върху армията, която като цяло успява да овладее ситуацията, но с цената на използването на оръжие, на убити и ранени български граждани. Жертви има сред офицерите и войниците, които се премълчават. В някои от случаите трагичните инциденти са резултат от провокации и умишлено търсен сблъсък от страна на комунистите, чиито действия ненавсякъде са мирни и невъоръжени, както и на прекалената твърдост на военните. Факт е, че част от офицерите гледат съчувствено на тези демонстрации, трезво оценяват предизвикалите ги причини и дори предлагат посредничество и се застъпват пред висшето командване и отговорните власти да предприемат действия, които да облекчат тежкото положение на масата от населението. Тази страна се изтъква от широките социалисти, които

⁶² СД, XVIII ОНС, I РС, с. 551 – 557.

⁶³ Пак там, с. 561 – 566, 970.

⁶⁴ Пак там, с. 566 – 587.

имат установено сътрудничество с Военния съюз. За разлика от офицерството, земеделските министри размахват призрака на революцията и заемат твърда, безкомпромисна и агресивна позиция, търсеща конфликт, който ще им даде възможност да се справят със следващите врагове – комунисти и социалисти.

Още на 24 декември 1919 г. железничарите обявяват стачка в Горна Оряховица. На 25 това правят колегите им в Русе, Търново и Пловдив. На 27 декември Съюзът на транспортните работници, ръководен от комунистите, и създаденият към него Централен стачен комитет обявяват стачка на железничарите, телеграфо-пощенците, трамвайните служители и работниците по осветлението. Целите на стачката са прокламирани в специален позив на ЦК на БКП (т.с.) и Синдикалния комитет на Общия работнически синдикален съюз. Според комунистическото ръководство стачката е акт на самозащита срещу стремежа на правителството да удави в кръв работническото и комунистическото движение. Издигнатите искания са идентични с тези, обявени на 25 декември, допълнени с искания да се изгонят руските контрареволуционери от страната и да се спре изпращането на храни, въглища и оръжие „на руския разбойник Деникин“. В позива присъства и заявлението, че тя ще се превърне в обща политическа стачка⁶⁵. След като към стачката се присъединяват и професионалните съюзи, намиращи се под влиянието на широките социалисти, тя се превръща в обща. На 28 декември 1919 г. стачка обявяват и миньорите в Перник и Бобов дол. Общата стачка се ръководи от два комитета – на комунистите и на широките социалисти. На 29 декември ЦК на БКП (т.с.) обявява и първата по рода си едноседмична обща политическа стачка. Тя има за цел да демонстрира силата на партията и способността ѝ да мобилизира привърженици извън своите членове и наемното работничество. Стачката не постига очаквания ефект. Тя не е подкрепена и от широките социалисти и техните синдикати и на 3 януари 1920 г. е прекратена. Именно обявяването на обща политическа стачка служи на управляващите като доказателство за намеренията на тесняците да вземат властта и за оправдание на безкомпромисната им позиция.

Какви са действията на управляващите в новата ситуация? Още на 26 декември 1919 г. министърът на железниците М. Турлаков нарежда стража от пионерните войски да поеме охраната на Централната телефонна и телеграфна станция, на железопътното депо и локомотивите в него. Със заповед на Щаба на армията, на военните власти в провинцията също се нарежда да осигурят охраната на местните станции, гари и депа⁶⁶. Рано сутринта на 27 декември Ал. Стамболийски се среща с висшите военни началници, за да ги призове да останат верни на дълга си в борбата срещу вътрешните врагове и получава уверенията на началник-щаба ген. Ст. Нерезов, че може да раз-

⁶⁵ Великата октомврийска..., с. 762 – 763; Стачните борби на работническата класа..., с. 239 – 241.

⁶⁶ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 1.

чита на армията и офицерството⁶⁷. През деня Министерският съвет приема радикални мерки за справяне със стачката. Те включват спиране на частните телефонни и телеграфни разговори, както и прекратяване на изпращането на колети и пари по пощите. На работниците и служителите в железниците, пощите и телеграфите се дава срок до 18 ч. да подадат писмена декларация за лоялност и да се върнат на работа. След този срок, ако постъпилите са недостатъчно, се пристъпва към прием на доброволци и бивши служители. Предвижда се мобилизация на 41-ви и 42-ри набор, служили в горните ведомства, както и на работниците в жп работилниците, депата и арсеналите. Тези, които отказват да постъпят на работа, се уволняват, лишават се от хлебна дажба и се отстраняват от държавните жилища. В сила влиза „Инструкция...“⁶⁸-та от 23 март 1919 г. В решението на правителството изрично се подчертава: „При изпълнението на това постановление, всички власти ще се ръководят от специалните инструкции на Военното министерство“⁶⁸. На 29 декември 1919 г. самото постановление е публикувано като царски указ № 58⁶⁹. Опозицията определя този указ като антиконституционен, понеже е издаден, без да бъде одобрен от Народното събрание и защото утвърждава една тайна инструкция. Според оппозицията щом указът е незаконен, незаконни са и всички мерки, произтичащи от него⁷⁰. За управляващите всичко е законно, защото се действа в условията на военно положение. С ново постановление на Министерския съвет от 30 декември 1919 г. се обявява мобилизацията и милитаризацията на всички чиновници, служещи и работници от армейската железопътна работилница и на част от запасните железопътни и телеграфни офицери, които Инженерната инспекция ще посочи. На 31 декември 1919 г. Народното събрание гласува допълнение към Закона за експлоатацията на Българските държавни железници и пристанища. Неговият единствен член постановява всички уволнени и отстранени от служба служители, на които са дадени служебни помещения, да ги опразнят⁷¹. Узаконяването на антистачните мерки на правителството продължава с издаването на два царски указа на 6 януари 1920 г. С указ № 3 се одобрява искането на военния министър Стамболийски да се утвърди „Инструкция...“⁶⁸-та за мерките, които трябва да се вземат в случай на стачка по железопътното и телеграфното ведомство от март 1919 г., а указ № 4 одобрява постановлението на Министерския съвет от 30 декември 1919 г.⁷² На 9 февруари 1920 г. е гласуван и Закон за паричното доволствие на мобилизираните и привлечените на служба по железопътното и телеграфно-пощенското ведомство по случай обявената

⁶⁷ Мустаков, ген. Д. М. Дневник..., с. 56.

⁶⁸ ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а. е. 321, л. 1.

⁶⁹ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 135, л. 769.

⁷⁰ СД, XIX ОНС, I ИС, с. 496, 509, с. 513 – 516.

⁷¹ ДВ, № 226, 10 ян. 1919.

⁷² ДВИА, ф. 1, оп. 5, а. е. 673, л. 1 – 3.

обща стачка. Според закона мобилизираните чиновници, служители и работници получават заплата като войници във военно време, а мобилизираните като запасни офицери – само половината от полагащата им се заплата по чин. Мобилизираните чиновници, служители и работници, назначени отново на служба след подаване на съответните декларации и заявления, получават заплата според длъжността и класа си. Необявилите стачка, както и доброволците, назначени на местата на стачниците, имат право и на дневни пари. Предвидена е заплата и за всички офицери, военни чиновници и войници, привлечени в Инженерната инспекция, железопътното и телеграфо-пощенското ведомство. Паричните възнаграждения по този закон, за които няма предвидени кредити по бюджетите на Министерството на железниците, пощите и телеграфите и Министерството на войната, се изплащат от кредита за военни нужди. Законът влиза в сила от 24 декември 1919 г.⁷³

В разгара на стачката, на 31 януари 1920 г., в Народното събрание постъпва искане от Софийския военнополови прокурор за разрешение за възбуждане на углавно преследване и даване на съд на нейните ръководители и вдъхновители, народните представители Г. Димитров, Хр. Кабакчиев, Д. Благоев, Н. Пенев, Т. Луканов, Д. Казасов, П. Алеков, Н. Исаев, Ст. Тодоров и Ал. Атанасов. Те са обвинени в „подбуждане на чиновниците и военнослужещите към метеж“. Същия ден Благоев и още петима депутати комунисти са арестувани⁷⁴.

Що се отнася до политиката спрямо милитаризираните работници и доброволците, постъпили на работа, министър-председателят и министър на войната Ал. Стамболийски, вътрешният министър Ал. Димитров и министърът на железниците, пощите и телеграфите М. Турлаков изработват специални „Инструкции за уреждане на персонала по железопътното и телеграфо-пощенското ведомство във връзка със стачката“. Те са предназначени за комендантите, окръжните управители, околийските началници, началниците на гари, депа и телеграфо-пощенски станции. Според „Инструкции...“-те уволнените стачници се мобилизират и се изпращат за обучение в казармите. Създават се специални комисии, включващи коменданта, окръжния управител или негови представители и началника на депото, които комплектуват персонала от дошлите доброволци. Препоръчва се при назначаванията да се дава предимство на лицата със съответната подготовка и ценз, дори той да е два класа по-нисък от изискваните. Мобилизираните без квалификация се приемат като практиканти и се обучават под ръководството на началниците на депата⁷⁵. Така, освен с другите задължения, свързани със стачката, армията се натоварва със задачата да охранява и контролира мобилизираните работници, да не допуска

⁷³ ДВ, № 258, 19 февр. 1920.

⁷⁴ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 922, 963.

⁷⁵ Пак там, с. 252.

политически прояви сред тях и да им намира работа. Онези, които не могат да работят в железниците, пощите и телеграфите, както е посочено в една заповед на Щаба на армията от края на януари 1920 г., не трябва да се оставят в бездействие, а да бъдат изпращани да строят пътища. Със съдействието на административните власти военните началници са длъжни да залавят мобилизирани стачници, които не са се явили в казармите⁷⁶.

На базата на тези държавни и правителствени решения конкретни мерки предприема и централната военна власт. Военноинженерната инспекция с телеграма № 18175 от 27 декември 1919 г. изпраща министерското постановление до началниците на дивизионните области и им заповядва най-напред да се заемат големите железопътни и телеграфни станции, като се назначат коменданتي – офицери и охрана на всички съоръжения. Нареща се към всяка пионерна дружина да се назначи и по един военнополови следовател⁷⁷. На 2 януари 1920 г. Щабът на армията разпорежда не само на главните, но на всички железопътни гари да се назначат офицери за коменданти⁷⁸. Със заповед от 28 декември 1919 г. на инспектора на Инженерните войски всички железопътни и телеграфо-пощенски чиновници се милитаризират, съгласно „Инструкция...“-та от 23 март 1919 г.⁷⁹ На следващия ден ген. Добревски нарежда на началниците на дивизионни области да влязат във връзка с административните власти, които да им препратят доброволци. Под командването на офицери и подофицери доброволците да се организират и въоръжат с цел да подпомогнат и усилят охраната на всички телефонни, телеграфни и жп съоръжения в страната. След няколко дни тази заповед е доуточнена. Наредданията са охраната да става с по-малко войници и повече доброволци, които се зачисляват на храна към частите. Препоръчва се войниците да се използват предимно за гарантиране на сигурността в големите жп центрове. На началниците на дивизионни области се нарежда да съгласуват мерките за запазването на реда с окръжните управители и да донасят за положението всеки ден в 8 и 16 ч. Изискванията за коректно отношение към гражданските власти ще бъдат повторени след няколко дни и от началник-щаба на армията ген. Ст. Нерезов. На 3 януари 1920 г. той заповядва на началниците на дивизионните области строго да спазват Правилника за военното положение и да действат „в хармония“ с окръжните управители⁸⁰.

Своеобразно обобщение на стореното от властите в първите дни на стачката е писмото от 30 декември 1919 г. на Щаба на армията до Министерството на външните работи, което трябва да информира външния свят. В него се известява, че е разпоредено следното: 1. да се повикат на служба всички вой-

⁷⁶ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 178; а. е. 382, л. 42.

⁷⁷ Пак там, а. е. 382, л. 65.

⁷⁸ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 84, л. 6.

⁷⁹ Пак там, а. е. 86, л. 4.

⁸⁰ Пак там, л. 7, 8, 10.

ници от 41-ви и 42-ри набор, които възлизат на 1200 човека; 2. всички стачкуващи да бъдат заместени с доброволци и със запасни войници от горните два набора; 3. всички железопътни и телеграфо-пощенски линии, станции и съоръжения да се охраняват от войскови части; 4. изпратени са войски в Перник със задача да възстановят работата на мината⁸¹. Не се отбелязва, че армията е натоварена и с арестите на водачите на двете партии, организирали стачката, със залавянето, охраната и контрола над милитаризираните работници, които са отказали да се явят на служба. При Щаба на армията е формирана и специална Комисия за борба със стачниците.

Началото на стачката предизвиква реакция и от страна на Военния съюз. На 28 декември 1919 г. Висшият съюзен съвет обсъжда ситуацията и се обявява за помирение между протестиращите и управляващите, както и готовност офицерството да бъде посредник между тях. В този дух на управляващите се препоръчва да водят държавна, а не партийна и съсловноегоистична политика, политика на уталожване на страстите и конфликтите чрез задоволяване на законните и справедливи нужди на населението и добиване на стабилен вътрешен ред. Едновременно с това ръководството на офицерската организация се обявява против силите, които открито се стремят да дестабилизируют обществения ред и страната като цяло. Те са назовани съвсем конкретно: „Към комунистите и анархистите В.С. ориентира своето бъдещо държание явно против тях“. Независимо от декларирания стремеж за неутралност и посредничество, съюзните членове са призовани да дадат „пълна подкрепа на правителството, даже ако то обяви диктатура“. Това се мотивира с обстоятелството, че стачката на железничарите и телеграфо-пощенските служители се израздала в едно общо повдигане на цялото държавно наемничество, последиците от което не могат да се предвидят, както и с действията на комунистите, които „правят усилия да заграбят властта“. Допуска се диктатура и „ако това се наложи по начин да се отстрани външна опасност“⁸². На 29 декември, когато ЦК на БКП обявява първата в страната обща политическа стачка, съюзното ръководство вече категорично нарежда на своите групи: „Действате против стачката. Саботаж не допускате на всяка цена“⁸³. До края на стачката съюзното и несъюзното офицерство застава на страната на правителството и дава цялото си съдействие за нейното потушаване, но не се отказва и от позицията си, че трябва да се работи за „облекчаване на участта на измъчения и изгладнял народ“⁸⁴. То не пропуска и да иска отмяна на ограниченията, въве-

⁸¹ Пак там, л. 5.

⁸² ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а. е. 298, л. 1 – 2; ф. 800К, оп. 2, а. е. 82, л. 114 – 115. Тези решения са преди, а не след обявяването на политическата стачка, както твърди В. Георгиев. Вж.: Буржоазията и Транспортната стачка 1919 – 1920 г. // *Известия на Института по история на БКП*, 41, 1979, с. 81.

⁸³ ЦДА, ф. 370К, оп. 16, а. е. 13, л. 158.

⁸⁴ *Народна отбрана*, № 240, 4 февр. 1920.

дени по повод стачката, и разрешаване на предизборната агитация, свободата на словото, печата и събранията⁸⁵.

На 5 януари 1920 г. Щабът на армията заповядва, като допълнително средство за борба със стачката, началниците на гарнизони и командирите да формират „летящи отряди“. Те трябва да отговарят за „въдворяване на реда“, за предотвратяване на престъпления, разграбване на складове и за охрана. Отрядите са под командата на офицери от съответните гарнизони и се попълват от войници и доброволци милиционери посредством административните власти. Числеността им е до 50 души в по-големите гарнизони и до 25 в по-малките. Те се въоръжават, обличат и изхранват от съответните военни части. Освен с леко стрелково оръжие, се снабдяват и с по 1 – 2 картучници. Общото им подчинение е на началника на военно-полицейската секция в областта, от когото получават инструкции за действие и поддържане на реда. Още на 6 януари 1920 г. началникът на VII дивизионна област – Дупница, докладва, че такива отряди са формирани в Самоковския, Кюстендилския, Радомирския, Дупнишкия, Горноджумайския (Благоевградския), Светиврачкия (Санданския), Мехомийския (Разложкия) и Неврокопския (Гоцеделчевския) гарнизон⁸⁶. Макар че в отрядите се включват доброволци с различни политически пристрастия, военните началници разчитат най-вече на земеделците, изпращани от местните дружби. Те осигуряват и доброволци за охраната на гарите и жп линиите.

От първите дни на януари 1920 г. Щабът на армията започва да издава бюлетин за хода на железопътната и телеграфната стачка и мини „Перник“. Той е в противовес на издавания от стачното ръководство бюлетин и съдържа официалната позиция за състоянието на железопътните и телеграфните линии, за съществуващите повреди, за действията на стачниците и техните ръководства⁸⁷. За разминаванията може да се съди по стачния бюлетин от 10 януари и този на Щаба на армията от 17 януари 1919 г. Първият твърди, че стачката продължава при пълен ред и с голям ентузиазъм, въпреки мерките на правителството. Движението на влаковете практически е спряно, както и производството на въглища. Цялата отговорност за продължаването на стачката е на правителството, а приписваните на работниците разрушения и провокации се вършат от Оранжевата гвардия⁸⁸. Вторият бюлетин опровергава всички съобщения на стачния комитет за катастрофи и жертви по жп линиите, както и за повредени локомотиви. Като заблуда се определя и констатацията, че стачниците твърдо стоят на позициите си и се посочва, че по-голямата част от тях са подали заявления за постъпване на работа⁸⁹.

⁸⁵ Пак там, № 281, 23 ян. 1920.

⁸⁶ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 21, 289 – 292.

⁸⁷ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 382, л. 153.

⁸⁸ Пак там, а. е. 394, л. 342.

⁸⁹ Пак там, а. е. 382, л. 173.

Блокирането на нормалните железопътни, телеграфни и телефонни линии кара военните власти да използват самолети. От началото на 1920 г. съобщенията между Шумен, Варна, Бургас, Айтос, Карнобат, Казъл-агач (Елхово), Ямбол, Сливен се поддържат с аероплани, изпратени от аеродрума в Божурище⁹⁰.

Към 1 февруари 1920 г. по повод на стачката вече са мобилизирани 2921 войници и 67 запасни офицери от Железопътния и от Телеграфния полк⁹¹. От запасните офицери полк. К. Куцаров е назначен за инспектор на телеграфната служба, подполковник Ст. Георгиев – за инспектор на железопътната служба. Останалите получават назначения като офицери за поръчки, командири на роти, комендант на жп депа, завеждащи движението или поддръжката⁹².

От своя страна, военното ръководство е недоволно от не съвсем прецизните доклади на дивизионните началници, вследствие на което се появяват разминавания в оценките на ситуацията и взетите мерки. В началото на януари 1920 г. началникът на Оперативния отдел в Щаба на армията подполковник Ат. Ватев предупреждава началниците, че описват положението като спокойно, а от други източници става ясно за сблъсъци на стачкуващите с войската, важни повреждания и други проблеми и изисква пълна и точна информация⁹³.

На 29 януари 1920 г. военният министър Стамболийски назначава за главен инспектор на железниците, пощите и телеграфите от 1 януари с права на ген.-лейтенант запасен ген.-майор Ангел Христов. Това се прави, тъй като целият персонал на тези служби е милитаризиран⁹⁴. Ден след това, на 30 януари 1920 г., той одобрява и специални „Наставления по охраната на железопътните и телеграфни линии през време на общата стачка по железниците, пощите и телеграфите, обявена на 25 декември 1919 г.“ и заповядва да се вземе за сведение и точно изпълнение. В „Наставления...“-та се определя целта на охраната – да обезпечи „пълното и безпрепятствено“ движение на всички влакове и съобщенията по телеграфната и телефонната мрежа чрез предотвратяване на всякакви покушения срещу тях. Самата охрана се възлага на доброволци – милиционери, които образуват по една доброволческа дружина във всеки окръг. Дружината се разделя на роти, според числото на околиците в окръга. Формирането на ротите и дружините се възлага на местните административни и военни власти, като при недостиг на доброволци се допуска използването на войници. За началници на формированията се назначават запасни офицери и подофицери от явилите се доброволци или се командирова офицери от местните части. И командирите, и доброволците получават заплащане. Всяка рота охранява определен участък от железопътната и телеграфната мрежа чрез създаване на застави, постове и патрули. Определят

⁹⁰ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 78.

⁹¹ Пак там, а. е. 62, л. 9.

⁹² Пак там, ф. 26, оп. 1, а. е. 47, л. 329.

⁹³ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 73.

⁹⁴ Пак там, ф. 1, оп. 5, а. е. 491, л. 72 – 73.

се и задачите на дружинните, ротните и взводните командири. Комендантите на гарите и телеграфо-пощенските станции по отношение на охраната се подчиняват на командирите на охраняващите дружини. От дружинния командир се изисква да вземе всички възможни мерки за осигуряване на надеждна охрана и отбрана на съоръженията. Само той има право да иска съдействие от близките гарнизони или от местното „надеждно население“. За населението „враждебно настроено или със злонамерени цели“ наставленията препоръчват редовно да се наблюдава чрез патрули или засади. При нужда се допуска вземане на заложници от това население. Проверката на частите по охраната се извършва от главния инспектор по железниците, пощите и телеграфите, началниците на дивизионните области и лицата, упълномощени от тях, както и от лица, натоварени с тази задача от Министерството на вътрешните работи⁹⁵.

През целия период на стачката от Щаба на армията непрекъснато припомнят на дивизионните началници да вземат мерки за затягане на дисциплината и за недопускане на вредни агитации сред войниците, за да могат те да изпълняват възложените им задачи⁹⁶. Като вредни се определят агитациите на комунистите и анархистите. В края на януари 1920 г. във връзка със заловени агитационни материали на анархистите Щабът на армията се обръща с, меко казано, странно искане към Вътрешното министерство – да се вземат мерки против тях „извън законите“ или в най-скоро време да се видоизмени законът така, че органите на реда да могат да ги залавят и осъждат с най-строги наказания. Опасенията са, че „... в противен случай те постепенно ще се засилват и ще бъдат в положение да нанесат най-големи пакости на държавата“⁹⁷.

Своя „принос“ за справяне със стачката дават и военнополовите съдилища. Те разглеждат делата и осъждат неявили се на служба милитаризирани чиновници и служители по железниците, пощите и телеграфите. Присъдите не са леки – три години затвор. Поради големия брой на такива дела, в началото на февруари 1920 г. при военнополовите съдилища в София, Пловдив и Русе се откриват втори състави⁹⁸.

След началото на стачката и получените заповеди от София военните началници по места предприемат конкретни мерки. Началникът на V дивизионна област, Русе, полк. Ковачев, веднага издава заповед за изпращане на военни команди за заемане на гарите, тракциите (железопътните работилници), мостовите на жп линиите. Във всяка част на русенския гарнизон е формирана дежурна рота и дежурен конен взвод. Офицерите и войниците са предупредени да избягват „всякакви грубости с работниците и стачкуващите“. За поддържането на реда и тишината в града са изпратени патрули, състоящи се от офицери и войници. От полицейските началници се изисква да донасят

⁹⁵ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 196 – 199. ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а. е. 177, л. 56 – 60.

⁹⁶ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 382, л. 272.

⁹⁷ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 268.

⁹⁸ Пак там, л. 89, 90; ф. 991, оп. 1, а. е. 64, л. 55 – 65.

редовно за всички произшествия. Включилите се в стачката са обявени за милитаризирани и мобилизирани и им е наредено да се явят веднага на служба. Неявилите се са предупредени, че ще бъдат съдени от военнополови съдилища⁹⁹. На 26 декември полк. Ковачев докладва в София, че в резултат на взетите мерки са възстановени връзките по телеграфа и телефона и не са допуснати саботажни¹⁰⁰. В следващите дни рапортите от Русе са оптимистични – армията контролира всички гари и станции и надеждно охранява телеграфните и жп линии. В Русе, Горна Оряховица, Търново са се явили стотици доброволци. Всичко това разколебало стачкуващите¹⁰¹.

Не толкова оптимистични са докладите на търновския окръжен управител. На 31 декември 1919 г. той докладва в София, че телеграфни и телефонни връзки има само с Русе, с началника на дивизионната област. Управителят е особено притеснен от поведението на стачкуващите чиновници от Горнооряховската гара и от захарната фабрика в града. Техният брой бил около 1500 души, слабо въоръжени с чифтета, револвери и около 30 пушки. Има съмнения, че дори разполагали с една картучница. Стачкуващите се събрали в с. Калтинец, образували кордон и запазили периметър на влияние, като поставили постове за охрана на селото, захарната фабрика и пътя Горна – Долна Оряховица. Тези постове обирали селяните и им вземали парите и оръжието. Изпратените да разузнаят положението войници били посрещнати с изстрели и се завързала престрелка. Тези действия окръжният управител оценява като метеж и настоява „овреме“ да се изпратят военни части, за да се прекрати тормозът над населението в окръга и се сложи край на произволите на стачниците. В другите части на окръга владеело спокойствие¹⁰². В тази връзка управителят се обръща към военния министър с искане да нареди на началника на Търновския гарнизон да му даде 5000 пушки с по 150 патрона, които да бъдат раздадени на околийските и общинските управления. Чешките собственици на фабриката в Горна Оряховица чрез легацията в София също притискат българската страна да вземе мерки за прекратяване на стачката¹⁰³. На 6 януари 1920 г. началник-щабът ген. Ст. Нерезов издава заповед да се изпратят една-две роти с картучници и да въведат ред в Горна Оряховица, като арестуват въоръжените, стачкуващите фабрични работници да се въдворят по постоянно местожителство, а жп работниците, като мобилизирани, да се предадат на пионерната дружина. На търновския окръжен управител да се дадат исканите пушки и патрони, които да се раздадат на доверени правителствени доброволци, организирани от офицери. Тези пушки не стигат до доброволците, защото с последвала заповед е наредено те да се дадат на формиращата се

⁹⁹ Пак там, ф. 738, оп. 1, а. е. 64, л. 110, 113.

¹⁰⁰ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 51.

¹⁰¹ Пак там, а. е. 394, л. 8 – 11; а. е. 381, л. 73, 100; ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 11.

¹⁰² Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 394, л. 77.

¹⁰³ Пак там, а. е. 382, л. 1, 7 – 8.

Търновска жандармерийска дружина¹⁰⁴. От Търново идва и друг проблем. Поради голямото количество на арестувани стачници местният гарнизон среща сериозни проблеми с тяхната охрана и разквартируването им¹⁰⁵.

По време на стачката властите изпитват сериозни трудности с обезпечаването на реда в Габрово. Според коменданта на града кап. Попов причините са две. От една страна, влиянието на комунистите и широките социалисти в града и неговата околност е силно и голяма част от гражданите симпатизират на стачкуващите железопътни и телеграфо-пощенски работници. От друга страна, в града има само 10 души войници, крайно недостатъчни за охрана на железопътните и телеграфните линии и за арестуване на стачниците. Не може да се разчита и на доброволци, които са малобройни и ненадеждни. Ето защо още на 15 януари 1920 г. кап. Попов моли началника на гарнизона в Търново да му изпрати редовна войска, за да бъде респектирано гражданството, да се повдигне авторитета на властта и да се арестуват стачниците. Опасенията на коменданта се оправдават след дни. На 18 януари в града се провежда митинг против крутите мерки на правителството срещу стачкуващите, разпръснат от полицията. Митингуващите са подкрепени от грамадна тълпа, идваща от клуба на комунистите, която напада стражарите, отнема им пушките, арестува полицейския пристав и шестима стражари. В околийското управление остават 8 стражари, но те не смеят да излязат от сградата, защото улиците около нея са заети от работническа полиция с червени ленти, заплашваща ги със смърт. Околийският началник отчита, че полицейската власт в града е напълно компрометирана и безсилна да се справи със ситуацията и иска помощ от военните. От София ген. Нерезов нарежда към Габрово да замине една рота и един картечен взвод от Търново, един ескадрон от 6-и конен полк в Казанлък, две оръдия от Горна Оряховица и доброволци от Севлиево. За началник на всички войски, изпратени към града, се назначава полк. Н. Топалджиков. От Русе за Габрово тръгва и подполк. Панайотов с една сборна рота и един картечен взвод. Неговите части пристигат първи, блокират града и вечерта на 19 януари влизат в него. Панайотов издава заповед стачниците да се предадат доброволно в срок до 15 ч. след пладне на 20 януари, но желаещите не са много. Извършени са и първите арести. Според доклад на подполковника стражарите са съчувственици на стачниците и сами допуснали да бъдат обезоръжени. На 20 януари късно през нощта пристига и Топалджиков, който веднага нарежда да бъдат обискирани и арестувани инициаторите на стачката и демонстрацията, както и самите стачници. Последва арестуването на 150 души. За да се повдигне престижът на властта и се повлияе върху настроеността на населението, той иска изпращането на военен следовател и откриване на военнополови съд в града. На 24 януари 1920 г. от София е разпоредено

¹⁰⁴ Пак там, л. 4, 5.

¹⁰⁵ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 216 – 233.

изпращането на военен следовател в Габрово. През следващия месец нарушения на обществения ред в Габрово не са отбелязани. Обстановката в града е спокойна в резултат и от въведените допълнителни мерки, сред които забраната за придвижване след 21 ч. и денонощното патрулиране на 5 патрула. Изпратените войски постепенно са оттеглени, с изключение на една ротата и един картечен взвод¹⁰⁶.

От запазените многобройни доклади на полк. Георгиев, началник на II дивизионна област, Пловдив, и на началника на III дивизионна област, Сливен, полк. Нейков, може да се проследи развоя на събитията в Южна България. След обявяване на стачката в Пловдив военните предприемат всички действия и мерки, наредени им от София, за осигуряване охраната на железопътните, телеграфните и телефонните съоръженията, на реда в града и възстановяване на комуникациите. Според техните донесения, до 3 януари 1920 г. в Пловдивската дивизионна област всичко е „тихо и спокойно“, въпреки че към стачката се присъединяват и работниците от тютюневите фабрики и складове, както и от захарните фабрики. Обявяването на стачката изправя гражданите и войската пред сериозни проблеми, свързани със снабдяването с хранителни продукти, тъй като наличните запаси са минимални. От друга страна, ангажирането на военните части изцяло с опазването на реда води до тяхното изтощаване, защото поради своята малобройност практически те са денонощно на служба. Освен да охраняват, военните части редовно извършват арести на укрили се мобилизирани стачници, на комунисти, които тормозят връщащи се на работа железничари, или цели населени места. Такъв е случаят в Брацигово, където местните комунисти системно тероризират населението и се налага изпращането на военна част с цел да възстанови авторитета на властта. Военни части се намесват и за да предотвратят устройване на комунистически събрания, забранени от властите, и за извършване на обиски за скрито оръжие. Внимателно се следят и всички други антиправителствени агитации и прояви. Вземат се и мерки за предотвратяване на евентуални гладни бунтове¹⁰⁷. Проблеми създават милитаризираните железничари в Пловдив. На 11 януари 1920 г. 56 от общо 173 отказват да отидат на работа. Военното командване се опасява от бунт, но решава да се действа мирно. Полковник Разсуканов, командир на 2-ра пионерна дружина, изпраща една рота и един ескадрон, които в присъствието на военен прокурор арестуват подстрекателите и възстановяват реда, без да използват оръжие¹⁰⁸.

В градовете на Сливенската дивизионна област, освен железопътните чиновници, стачка обявяват и чиновниците от БНБ, основните учители, работниците от някои фабрики, но не се стига до инциденти и обстановката е спокойна. Инциденти има по железниците. Поради повредени жп линии и скъсани телеграфни жици, на 29 декември 1919 г. дерайлира влак на влизане

¹⁰⁶ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 382, л. 23, 24 – 27, 48 – 49, 50, 54, 60, 65, 90 – 95, 97, 101.

¹⁰⁷ Пак там, а. е. 381, л. 37, 78 – 80; ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 25 – 27.

¹⁰⁸ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 394, л. 154, 155 – 156.

в Бургас. На другия ден в Айтос е спрян влакът от София за Бургас. Пътниците са разгонени, персоналът – малтретиран, а локомотивът е откаран в Каяли (Каменово, Бургаско). Веднага е разпоредено половин ескадрон от 7-и конен полк да замине за Айтос и Каяли, за да „въдвори реда“. Войски са изпратени да разпръснат ученици от Казанлък, които, подстрекавани от комунистите, протестират против мобилизацията на 41-ви и 42-ри набор¹⁰⁹.

Много по-неспокойно е началото на новата, 1920 г. Още в първия ѝ ден е направен опит да бъде разграбен вагон с трилинейни пушки на гарата в Нова Загора. Опитът е провален след намеса на караул, но не е ясно колко пушки са изчезнали. На 2 януари се провеждат събрания и манифестации в селата Тулово и Дъбово, както и в Котел, където се обединяват тесни и широки социалисти. В този ден военните в Стара Загора арестуват водача на тесните социалисти в Нова Загора Петко Енев. Той е определен „като опасен за спокойствието – заплашвал с терор и бой чиновници и ги принуждавал да стачкуват“. На 3 януари в Нова Загора са задържани 4 железничари – стачници, един от които с бомба в ръка заплашвал длъжностни лица. На 4 януари комунистите от Сливен се опитват да свикат протестно събрание в защита на стачниците, но са предупредени от военните власти и се разпръсват. До сериозен инцидент се стига в Бургас. Там на 7 януари 1920 г. е заловен кантонер, повреждащ жп линията, и е откаран в комендантството. През нощта пред сградата се струпват стачници с искане за неговото освобождаване. Караулът се противопоставя, но тълпата задържа прокурора от Окръжния съд, за да го замени с кантонера. На следващия ден полицейските власти се опитват да освободят прокурора, при което се завързва престрелка, в която 19 души са ранени. В други сведения се говори за 5 убити и 20 ранени. Следобед комунистите организират митинг. Разпоредено е един полуескадрон от 7-и конен полк да отиде в Бургас за овладяване на ситуацията, а в Карнобат са изпратени 3 офицери, 2 подофицери и 8 войници с 300 пушки и 300 комплекта облекло, за да формират доброволческа рота, която да засили гарнизона в Бургас. На 9 януари военните власти предотвратяват манифестация на тесни и широки социалисти в Нова Загора, а в Пловдив арестуват 73 железничари и пощенци. Сериозен сблъсък между военните и стачкуващите има на 10 януари в Нова Загора. Там по искане на военния следовател е арестуван комунистът К. Стойков, което предизвиква около 60 души да се съберат и да искат неговото освобождаване. За разпръсването им е изпратен офицерски патрул, но той е посрещнат с изстрели. Офицерите залягат и стрелят, при което убиват един намясто и раняват петима, като впоследствие двама от тях умират. Позицията на комунистите е, че военните откриват стрелба по събралото се множество, след като то вече е разпръснато, и убиват четирима невинни граждани¹¹⁰.

¹⁰⁹ Пак там, л. 260.

¹¹⁰ Пак там, а. е. 394, л. 91, 94, 260 – 261; а. е. 381, л. 163 – 164.

Сериозни проблеми създават и стачниците от захарната фабрика в с. Каяли. Те откатат един вагон с оръжие и пушки, въоръжават се, повреждат железопътните и телеграфните линии и въобще „вършат буйства“. В заповед от 9 януари 1920 г. Ал. Стамболийски, в качеството си на военен министър, нарежда на полк. Войников да въдвори ред във фабриката. В негово подчинение са дадени един строеви и половин картечен ескадрон от Ямбол, както и 1 – 2 роты от Сливенския гарнизон. Заповедта на Стамболийски е категорична: „След като изчерпите всички легални средства, в случай на съпротива от страна на буйстващите стачници, заповядвам Ви, Господин Полковник, да употребите оръжие и напълно да запазите авторитета на властта“¹¹¹. Отрядът влиза в действие на 13 януари към 5,30 часа сутринта, когато една доброволческа рота от 180 души, 6 офицери и 8 редници с две картечници атакува и превзема захарната фабрика. Завързва се кратка престрелка, но до жертви не се стига. Около 300 стачници се предават и са арестувани, като голяма част от тях са пуснати по домовете¹¹². Заповедта на Стамболийски е израз на недоволство от началника на Бургаския гарнизон, който не успява да се справи с проявите на комунистите и широките социалисти в града и със стачката в с. Каяли. Въпреки оправданията му, че не може да действа силово, защото няма достатъчно войници и не получава съдействие от местните земеделци, заради допуснатото нарушаване на реда в гарнизона и проявена слабост и мекушавост на 15 януари 1920 г. началникът на Бургаския гарнизон е отстранен от длъжност¹¹³.

На 19 януари 1920 г. Стамболийски заповядва на началника на Военносьдебната част да се открият военнополови съдилища в селата Калтинец и Каяли, които по най-бърз начин да разкрият и подведат под отговорност извършителите на изстъпления и разрушения по жп линиите и разследват откъде стачниците са се сдобили с оръжие¹¹⁴.

Военните трябва да се справят и с други предизвикателства. В началото на януари 1920 г. около с. Борушица се появява чета, която тероризира железничарите и не им позволява да работят. За нейното залавяне е изпратен ескадрон от гр. Казанлък, който успява да я разпръсне¹¹⁵. Проблеми създават и анархистите в Ямбол, където през нощта на 12 срещу 13 януари са арестувани 9 от техните водачи. В Мъглиж се образува болшевишка дружина от 900 души с една картечница и три автоматични пушки с цел да се противопостави на арестуването и изхвърлянето от квартирите им на стачкуващите. Тъй като гарнизонът там е много слаб, от Щаба на армията разпореждат на 15 януари 1920 г. един ескадрон да се изпрати и да въдвори ред в района. Поради големите преспи ескадронът не успява да изпълни задачата¹¹⁶.

¹¹¹ Пак там, а. е. 382, л. 15; СД, XVIII ОНС, I РС, л. 971.

¹¹² ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 394, л. 191.

¹¹³ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 242 – 245.

¹¹⁴ Пак там, л. 317.

¹¹⁵ Пак там, л. 246, 250.

¹¹⁶ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 382, л. 19, 21. СД, XVIII ОНС, I РС, с. 971.

В селата край Казанлък през целия януари е изключително неспокойно. Според рапорт на началника на Казанлъшкия гарнизон, в с. Шипка е „пълна анархия“. Там е обявена обща стачка и са затворени всички общински учреждения. За вдвояване на реда пристига един ескадрон, но местните се противопоставят, обезоръжават един войник и го пребиват. Инициаторът Д. Тонев е арестуван и бит по пътя към Казанлък. На 6 януари комунистите от Казанлък и с. Енина, „готвейки се за близката революция“, откраднали 2200 бомби от склад в Казанлък. Арестуван е народният представител Ив. Ганев, заподозрян като организатор на кражбата. При неизяснени обстоятелства той е убит. Арестувани са и селяни от с. Крън във връзка с кражба на оръжие, дадено от войската на общините¹¹⁷. В края на януари жителите на с. Янино нападат ескадрон, изпратен да направи обиск. У селяните са намерени 10 пушки, откраднати от общината. Проблеми създава и кметът на с. Градец, Котленско – комунист, който отказва да изпълни разпорежданията на властта и въоръжава с общински пушки съмишлениците си¹¹⁸. На 24 януари 1920 г. ген. Ст. Нерезов нарежда на началника на дивизионната област в Сливен да изпрати един ескадрон с две картечници в Котел, където имало безредици, за да възстанови реда и арестува „агитаторите и злосторниците“¹¹⁹. Военни части преследват и залавят криещи се из планините стачници¹²⁰.

Следвайки стъпките на централната власт, и в провинцията превантивно се извършват арести на комунистически активисти. На 5 януари 1920 г. полк. Кабакчиев, комендант на Кърджали, заповядва арестуването на комуниста П. Топалов, който агитирал за стачката и събирал помощи за стачкуващите¹²¹. Комендантът на Дупница докладва на 17 януари 1920 г., че във връзка с указанията на Военното министерство за запазване на реда и обществената безопасност намерил за „уместно и целесъобразно“ да задържи в предварителния арест 62 души, едни заради участие в събитията на 24 декември, други – за да им се отнеме възможността да агитират и да предизвикат нарушаване на обществения ред. При тези арести е убит и един от местните комунистически водачи – Г. Мустурков¹²². Арестуват се автори и разпространители на позиви¹²³.

Изключителното стопанско значение на мини „Перник“ и съществуващият там социален и политически кипез кара властите да бъдат особено внимателни и отстъпчиви. Министърът на търговията, промишлеността и труда

¹¹⁷ ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 180 – 183.

¹¹⁸ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 208.

¹¹⁹ Пак там, л. 109.

¹²⁰ Пак там, л. 315.

¹²¹ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 166 – 167.

¹²² Пак там, л. 119.

¹²³ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 267.

в правителството на Стамболийски – народникът А. Буров, в края на октомври 1919 г. подписва споразумение с Рудничарския съюз за изпълнение на 23 искания на миньорите при задължение от тяхна страна да повишат производството на въглища. Министърът не реагира, когато в края на ноември, по повод смъртта на 5 миньори, е обявена стачка. На 24 декември 1919 г. той нарежда да не се препятства евентуален протест на миньорите, но при условие, че не се започва стачка¹²⁴. Но на 26 декември 1919 г. „за всяка евентуалност“ в Перник е изпратен един ескадрон с две картечници. Особени мерки се вземат и за охраната на жп линията София – Перник¹²⁵. На 28 декември 1919 г. вечерта пернишките миньори обявяват стачка, последвани и от тези в Бобов дол. Техните искания са формулирани от секретаря на Рудничарския съюз Хр. Тодовичин. Те са крайно разнопосочни. Наред с искането за връщане на работа на уволнените служители и чиновници, участвали в демонстрациите на 24 декември, и повишаване на заплатите, се издигат и искания за конфискуване на банките, спиране на помощта за контрареволуционерите в Русия и затваряне на всички кръчми в района на мината за 10 дни. На 29 декември се провежда второ събрание с участието на Т. Ненков и народния представител комунист В. Власковски. На него се добавят нови икономически, но и изцяло политически искания – републиканско управление и премахване на военното положение и цензурата. Т. Ненков призовава в случай на мобилизация да не се работи, а да се разрушават машините, линиите и апаратите¹²⁶. Формалните и неизпълними искания карат управляващите да виждат в тях стремеж на Комунистическата партия да използва своята червена миньорска армия, за да се прекрати производството на въглища, да се блокира живота в страната и да се принудят властите да капитулират. Затова веднага се прибягва до помощта на армията. По искане на министър Буров, на 29 декември 1919 г. ген. Нерезов назначава полк. Н. Топалджиков за началник на отряд, който се изпраща в мини „Перник“ със задача да се приведат в действие. В отряда са включени целият 5-и конен полк, без един полуескадрон, 4 команди в състав от един офицер, 2 – 4 подофицери и 60 войници, които тогава са се намирали в Радомир, и половин картечна рота. Отрядът трябва да се допълни с 300 – 400 доброволци от Радомир. В допълнение на предписанието за формиране на отряда лично Ал. Стамболийски изисква от Топалджиков в кратки срокове да се възстанови дейността в мините и се осигури свободното постъпване на работа на желаещите от околните села. В случай, че се изчерпат легалните средства за постигането на тези цели или при съпротива срещу властта и нейните разпоредби, той заповядва да се употреби оръжие¹²⁷. Изпращането на

¹²⁴ СД, XVII ОНС, I РС, с. 1000 – 1001.

¹²⁵ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 37 – 38, 147.

¹²⁶ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 394, л. 174 – 176; СД, XVIII ОНС, I РС, с. 1001 – 1002.

¹²⁷ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 5, 150, 151.

полк. Топалджиков и военни части в Перник се възприема и като демонстрация, че държавата не е банкрутирала и е в състояние да обуздае няколкостотин комунисти, които чрез терор и насилие принуждават пет хиляди души да спрат работа. Успоредно с това министър Буров дава своите нареждания на началника на мините, от когото изисква стачкуващите работници да се лишат от храна, жилища и държавни дрехи, да осигури със съдействието на военния комендант постъпването на нови работници и да организира минна полиция с помощта на запасни офицери и подофицери¹²⁸.

На 30 декември 1919 г. полк. Топалджиков пристига в Перник, където вече се намират частите от 5-и конен полк, въоръжени със 132 карабини и 4 картечници, една полубатарей с две картечници от София и един офицер и 20 войници от пехотния полк от гара Перник. По това време в Радомир са събрани около 180 души доброволци, но годни за служба се оказват само 80. На 31 декември полковникът се запознава с обстановката в мините и констатира, че работата в тях е блокирана от излъчената от стачниците комунисти полиция, която не позволява никаква дейност, дори и по потушаване на избухналите пожари. Този ден се издава заповед до Пернишкия гарнизон за въвеждане на ограничителни мерки в района на мините, включващи затваряне на всички кръчми и продаване на спиртни питиета, вечерен час, забрана за провеждане каквито и да е събрания на открито и закрито. Въпреки предупреждението, че нарушителите на заповедта ще бъдат арестувани и предавани на съд, тя не се изпълнява от стачниците. Макар и да не разполага с достатъчно сили, Топалджиков решава да започне действия, за да не допусне да се организира въоръжена съпротива. Той извиква на среща водачите на стачката и ги предупреждава да я прекратят и да не пречат на желаещите да започнат работа. Тъй като тези искания не са изпълнени, вечерта са предприети арести, при които са заловени 40 от водачите на стачката. Арестите продължават и на 1 януари 1920 г., като броят на арестуваните достига 95. Междувременно Дирекцията на мините издава обявление за уволнение на стачкуващите, прекратяване на хлебната дажба и храната. Със заповед на Топалджиков стачкуващите работници са предупредени да напуснат служебните жилища. Тези мерки разколебават част от стачкуващите, но не успяват да накарат работниците да подновят работата си. Комунистите продължават да заплашват и да не допускат идването на желаещи да постъпят на работа от селата. След като пристигат нови попълнения от офицери и войници, на 2 януари 1920 г. Топалджиков изпраща 7 разезда в околните села, за да арестуват „терористите“ и осигурят свободното идване в мините на желаещите работници. Един от тези разезди арестува 5 комунисти в с. Голямо Бучино, но при напускането на селото бащата на един от арестуваните открива стрелба, „дава около 20 изстрела“ и ранява двама от конниците. В престрелката нападателят е убит. На 3 януари претърсванията

¹²⁸ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 1003.

продължават. Започва и възстановяване на работата в мините, където се явяват 1/3 от работниците. На следващия ден идват половината от миньорите в нормално време. Възстановяването на реда и работата в мините продължава и през следващите дни, като към 6 януари 3/4 от обема на работа е нормализиран. С това задачата на отряда е изпълнена и той е разформирован. Част от него са оставени в мините, за да осигурят безпроблемната им работа¹²⁹.

На базата на натрупания опит полк. Топалджиков препоръчва на Щаба на армията редица мерки, които трябва да гарантират за в бъдеще реда и спокойствието в мините и тяхната ефективна работа. Основната е обявяване във военно положение на мините и района около тях, „което да се подържи по-дълго време“¹³⁰. В Щаба на армията не се вслушват в съветите на Топалджиков, но са доволни от неговата работа. В края на януари 1920 г. ген. Нерезов му изказва специална благодарност „за много доброто изпълнение на възложената Ви задача по възстановяването на реда и подновяване на работата в мината Перник“¹³¹.

По време на стачката често припламват искри между военните и гражданските власти. Военните са недоволни от недостатъчното съдействие, което местните власти и земеделските дружби им оказват с набирането и предоставянето на доброволци. В началото на януари 1920 г. началниците на гарнизоните в Самоков, Неврокоп, Горна Джумая, Петрич донасят в София, че до момента не са се явили правителствени доброволци за формирането на жандармерийски дружини и летящи отряди и искат да се направят постъпки пред Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРHZ) да ускори процеса по тяхното набиране. Те настояват и за отстраняването на околийски началници, които отказват съдействие. Военните власти проявяват открита съдържаност и неохота при исканията на земеделските представители да бъдат въоръжени техните привърженици. На няколко пъти вътрешният министър Ал. Димитров изисква от началника на Канцеларията полк. Мустаков да издаде нареждане да се даде оръжие на населението, но такова така и не е дадено. От страна на гражданските власти също има прояви на недоволство. Депутати от Земеделския съюз често си позволяват директно да се месят в действията на войската, да я обвиняват в пасивност и едва ли не в съчувствие на стачниците¹³². Проблеми създават и исканията на вътрешния министър военните да арестуват народни представители, но без достатъчно правни аргументи и в нарушение на депутатските права. Такъв е случаят с арестуването на народния представител Н. Габровски от БКП (т.с.)¹³³.

¹²⁹ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 184 – 187, 192, 194; ф. 23, оп. 2, а. е. 394, л. 6, 12.

¹³⁰ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 186 – 187.

¹³¹ Пак там, л. 195.

¹³² Пак там, л. 68, 117, 131 – 133, 313 – 314, 316.

¹³³ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 114; ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 213, 215.

Ежедневните доклади на началниците на дивизионни области за развитието на стачката свидетелстват за постепенното упадане на духа на стачниците, особено след средата на януари 1919 г.¹³⁴ Но правителството отказва всякакви преговори със стачкуващите и очаква тяхното пълно изтощение и капитулация. Едва на 19 февруари 1920 г., след 54 дни, стачката е прекратена.

Още същия ден ген. Ст. Нерезов уведомява началниците на дивизионните области за това и им нарежда назначените мобилизирани стачници веднага да се освободят. Останалите, срещу които няма заведено следствие, да се уволняват в отпуск до демобилизацията. Генералът разяснява, че специални комисии ще разглеждат новите декларации за постъпване на работа. Въпреки края на стачката, той изисква охраната по линиите да не се отслабва. Началниците на дивизионни области веднага забелязват, че няма указания какво да се прави с мобилизираните стачници, срещу които са заведени дела. Чак на 4 март 1920 г. Нерезов нарежда последните да останат в казармите до демобилизацията, а началниците на частите да запитат съответния прокурор относно мярката, която трябва да се вземе за неотклонението им от следствието и съда, когато се разпорежи демобилизацията. Седмица след края на стачката, на 26 февруари 1920 г., се отменя заповедта, задължаваща началниците на дивизионни области два пъти на ден да докладват обстановката. В бъдеще доклади се изискват само ако настъпи някаква промяна. Със заповед на Щаба на армията от 5 март 1920 г. започва откомандирането в частите на комендантите на гарите, с изключение на централните. Назначените военни началници на телеграфо-пощенските станции са откомандирани със заповед от 17 март 1920 г. В началото на март 1920 г. летящите отряди са преобразувани в доброволчески чети, подчинени на административните власти, а офицерите и подофицерите се прибират по частите си¹³⁵.

На 6 март 1920 г. цар Борис III подписва указ за демобилизация на войниците от 41-ви и 42-ри набор, мобилизирани във връзка със стачката. Същия ден е издаден и указ за демобилизиране на офицерите от телеграфните и жп части. От 10 март 1920 г. се демобилизират и демилитаризират всички чиновници, служещи и работници, мобилизирани и милитаризирани, съгласно „Инструкция...“ -та за мерките, които трябва да се вземат в случай на стачка по железопътното и телеграфното ведомство, обявена с указ № 3 от 6 януари 1920 г.¹³⁶

Голямото число на арестувани и осъдени квалифицирани работници създава сериозни проблеми за функционирането на железниците. Затова новото самостоятелно правителство на Стамболийски е принудено да ревизира мерките, взети по време стачката. На 21 юни 1920 г. Министерският съвет раз-

¹³⁴ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 394, л. 230, 260, 261, 295.

¹³⁵ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 288, 289 – 292, 296, 297, 300, 326, 333.

¹³⁶ Пак там, ф. 1, оп. 5, а. е. 498, л. 49, 51, 54.

решава на министъра на железниците, пощите и телеграфите да задържи на служба осъдени от военнополовите съдилища негови служители¹³⁷. На 28 юни 1920 г. правосъдният министър П. Радолов изпраща писмо до окръжните прокурори в Русе, Плевен и Пловдив с нареждане да се разпоредят осъдените железничари „да не се държат при положение да се пречи на движението на железниците“, каквото и да значи това. С тези нареждания започва връщане на осъдените на работа, но на групи, охранявани от полицейска стража¹³⁸.

Още в края на април 1920 г. комунистическата парламентарна група внася предложение за амнистиране на всички уволнени, съдени и осъдени във връзка със стачката на железниците и телеграфите¹³⁹. По повод обсъждането на промени в закона за амнистията, в началото на юли 1920 г. опозицията остро поставя въпроса за необходимостта да се даде амнистия на участващите в стачката и осъдени от военнополовите съдилища. Правителството демонстрира солидарност и по спешност е изготвен законопроект „за отлагане изпълненията на наказанията по извършените престъпления по повод демонстрациите и стачките, започнати от 24 декември 1919 г.“. На 8 юли 1920 г. този законопроект е предложен за одобрение от депутатите. В мотивите му правителството оценява положително взетите мерки за прекратяване на стачката, но странно се дистанцира и прехвърля отговорността върху военнополовите съдилища, които едва ли не по собствена инициатива масово осъдили мобилизирани стачници, които не са се явили навреме на работа и обрекли семействата им да останат гладни на улицата. Сега държавата трябвало да прояви снизходителност и „да се смили над непослушните си синове“, но без да отива в крайностите на всеопрощението. Затова не се предвижда амнистия, а отлагане на изпълнението на наложените наказания за 3 години и ако през това време осъдените не се провинят, наказанията напълно се заличават. Законопроектът предвижда осъдените да могат да останат или да бъдат възстановени на работа. Той не се отнася само до онези, които са разрушавали или присвоявали държавни материали¹⁴⁰. Законопроектът е критикуван от комунисти и социалисти, които се обявяват за пълна амнистия, която да не позволи на правителството да държи под контрол железничарите и телеграфо-пощенците, запазвайки правото си да изпълни наложените присъди. Те не отказват да подкрепят законопроекта, стига да бъде разширен. Такова становище застъпват и демократите¹⁴¹.

На 9 юли 1920 г. Народното събрание приема „Закон за отлагане на присъдите по извършените престъпления по повод демонстрациите и стачките,

¹³⁷ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 21.

¹³⁸ ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а. е. 12, л. 2 – 3, 8.

¹³⁹ СД, XIX ОНС, I ИС, с. 95.

¹⁴⁰ ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а. е. 12, л. 14.

¹⁴¹ СД, XIX ОНС, I ИС, с. 1608 – 1615.

започнати от 24 декември 1919 година“. В него е записано: „Отлага се изпълнението на присъдите, издадени или които ще се издадат против чиновници, държавни и други служещи, работници, помагачи на властта и други частни лица за престъпления, извършени в свръзка с демонстрациите на 24 декември 1919 г. и последвалите стачки, борби, конфликти, публични събрания и избори, както и по повод мобилизацията с указ № 58 от 29 декември 1919 г. [...]“¹⁴². В сравнение със законопроекта, законът е много по-широк, както по отношение на включените в него лица, така и на деянията. Макар и да не заличава престъпленията, свързани с нарушаването на обществения ред и вътрешната сигурност, с него се отлага изпълнението на присъдите на лица от двете страни на барикадата, и то не само по повод на стачката, но и на всички политически борби и конфликти от края на 1919 и началото на 1920 г. През декември 1920 г. Министерският съвет одобрява нови изменения в Закона за амнистията, приети от парламента на 12 април 1921 г. С тях се амнистират всички военни чиновници, полицейски органи и техните помагачи, които при потушаване на стачката и последвалите манифестации от 24 декември 1919 г. до 20 февруари 1920 г. са извършили престъпления без користна цел¹⁴³. След като постига целта си и съставя самостоятелно правителство, БЗНС проявява пестеливо благородство към опонентите си отляво и благодарност към тези, които са му помогнали дори с цената на нарушаване на законите.

Според комунистите и широките социалисти стачката е провокирана от правителството и е проява на самозащита от страна на трудещите се. Тя е изцяло икономическа, но управляващите я използват, за да предизвикат гражданска война и прибегват до провокации – взривяват мостове и електрически стълбове, разрушават жп линии и локомотиви, които се приписват на стачкуващите. Действията на правителството, предприети срещу стачкуващите, са обявени за антиконституционни, незаконни и терористични. Неговата победа комунистите определят като пирова, а своето поражение – като морална победа. Провалът на стачката те обясняват и с предателството на широките социалисти и тяхното съглашателство с властта. С оглед на бъдещето комунистите правят един очакван извод, че стачката е показала „недостатъчността и безсилието на професионалната борба“ и е разчистила пътя на „класовата революционна борба за завладяването на политическата власт от пролетариата“¹⁴⁴.

Оценката на управляващите за стачката не е по-различна от тази за събитията на 24 – 25 декември 1919 г. Няколкократно министър-председателят и министрите от кабинета декларират, че със стачката комунистите са обявили

¹⁴² ДВ, № 86, 20 юли 1920.

¹⁴³ ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а. е. 7, л. 6 – 9; оп. 4, а. е. 151, л. 27; СД, XIX ОНС, I РС, с. 1341 – 1342, 2119 – 2127; ДВ, № 18, 22 апр. 1921.

¹⁴⁴ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 647 – 648, 681 – 683, 935 – 949, 960; Великата октомврийска..., с. 805 – 808.

война на държавата и тя е била принудена да вземе мерки за своята отбрана, да започне бой със своите вътрешни врагове и да справи с тях. Още на 31 декември 1919 г. Стамболийски обявява: „Ние ще ви смажем“¹⁴⁵. Самата стачка управляващите разглеждат като политическо продължение на демонстрациите и начало на опит за революция. Като доказателство за политическия характер на стачката те посочват исканията за премахване на военното положение, цензурата и прекратяване на подкрепата за антиболшевиките. Правителството счита, че държавните служители нямат право да стачкуват и държавата има законното право, по чл. 44 от Закона за чиновниците, да ги уволни. Чиновниците искат да наложат, по израза на Стамболийски, „бюджетен болшевизъм“ и правителството използва случая, за да се отърве от ненужните „кърлежи“ и да прочисти „чиновническия плевел“. Освен това, стачката не е мирна – разграбва се оръжие, стреля се, разрушават се железопътни и се прекъсват телеграфни линии, което оправдава извънредните мерки. Управляващите отказват да водят преговори със стачните ръководства, защото преговори се водят преди обявяването на война и след нейния край. Те не се посвеният открито да заявят, че преминават границата на закона, но в името на самосъхранението на държавата. Според думите на вътрешния министър Ал. Димитров: „Когато вие [комунистите] излизате извън рамките на закона, когато вие преставате да зачитате властта и нейните нареждания и поставяте вашите разбирания и идеи над закона, позволете и на властта със същото това средство да ви отговори и тя да ви постави извън закона, и на нарушителя на законите да отговори с нарушение на законите“¹⁴⁶. Като аргумент, оправдаващ действията им, управляващите посочват още, че стачката, освен че съсипва държавата и стопанството, улеснява домогванията на съседите и им дава възможност да нахлуят в страната под предлог, че се борят с болшевизма. Смазването на стачката е и сигнал към победителите, че в България няма да се допусне болшевизъм. Цялата „черна работа“ в това отношение е стоварена върху армията, която два месеца е на бойна нога, за да не допусне дерайлиране на държавната машина, докато настоящи и бъдещи машинисти изпробват възможностите си. Опитът да се направи разграничение в това, кой е по-отговорен за смазването на стачката и да се оневинят Ал. Стамболийски и Р. Даскалов, които „не участваха непосредствено в организирането на разгрома ѝ“, не се потвърждава от фактите, поне що се отнася до Стамболийски¹⁴⁷. Не само ръководството на БЗНС и управляващите Народна и Прогресивнолиберална партия, но и останалите извън конфликта политически сили като цяло застават зад правителствените действия. Радикалдемократите осъждат насилието и погазването на човешките свободи от двете страни, но са на мнение, че революция не

¹⁴⁵ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 684 – 685, 965, 1021 – 1028.

¹⁴⁶ Пак там, с. 999.

¹⁴⁷ Вж.: Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС..., с. 62.

бива да се допуска. Лидерът на демократите Ал. Малинов определя стачката като пакостна за стопанството, за държавата и самите работници. Той защитава становището си от есента на 1918 г., че на насилията против държавата, „държавата има не само правото, но и длъжността да противопостави всички законни преси и репресии“ и тя не може да застане в евангелската позиция на непротивене на злото. Малинов не приема и поставянето на чиновниците в услуга на партийнополитически домогвания. Стамболовистът Н. Геннадиев също оправдава мерките на властта¹⁴⁸.

В разгара на стачката, отново в нарушение на закона, са насрочени избори за окръжни съветници на 25 януари 1920 г. Това решение предизвиква недоумение сред гражданските и военните власти по места. Те вече са натрупали опит по организиране и провеждане на избори в условия на военно положение, но не и при тотална забрана на всякакви публични прояви и блокирани комуникации. За указания военните началници се обръщат към Щаба на армията и Военносъдебната част. Началникът на V дивизионна област, Русе, дори настоява Военното министерство да издейства решение на Министерския съвет за допускане на събрания, за да се произведат изборите при известни свободи, обезпечени от закона. Оказва се, че правителството цели точно обратното – изборите да се проведат без каквито и да било политически прояви. С телеграма № 385 от 17 януари 1920 г. до окръжните управители и околийските началници МВРНЗ абсолютно забранява всякакви публични събрания, манифестации, митинги и разпространяване на печатни възвания във връзка с изборите. Нареща се спрямо нарушителите на горното разпореждане да се вземат най-строги мерки и да се предават на военносъдебните власти. Тази заповед е препратена от Щаба на армията до началниците на гарнизони. По места военните власти вземат мерки за гарантиране на реда и спокойствието по време на изборите, които протичат спокойно. Само в Стара Загора, Радомир и Дупница са изпратени конни части, но тяхното използване не се налага, защото местната стража се оказва напълно достатъчна за обезпечаването на реда¹⁴⁹. Изборните резултати показват значително увеличаване на позициите на БЗНС, който печели 305 800 гласа, или със 129 519 повече от парламентарните избори през август 1919 г. Само с 15 494 са се увеличили гласувалите за БКП, която получава 134 889 гласа¹⁵⁰.

При тези резултати още на 30 януари 1920 г. Ал. Стамболийски изготвя доклад до царя с искане за разпускане на XVIII ОНС и насрочване на нови

¹⁴⁸ СД, XVIII ОНС, I РС, с. 933, 1007 – 1009, 1016 – 1018, 1019; **Георгиев**, В. Буржоазията и Транспортната стачка 1919 – 1920 г., с. 71 – 93 .

¹⁴⁹ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 86, л. 110, 255 – 260; ф. 23, оп. 2, а. е. 381, л. 113, 147; а. е. 393, л. 124; СД, XVIII ОНС, I РС, с. 1178.

¹⁵⁰ **Георгиев**, В. Съгласнофилските буржоазни партии в България (1918 – 920), с. 283.

избори. Мотивите, които той посочва, са, че настоящото събрание не отговаря на народната воля, която в общинските и окръжните избори е дала предпочитанията си за земеделците, че се е променила политическата обстановка след подписването на мира, преследването на виновниците за националната катастрофа, борбата със стачкуващото чиновничество и със смутителите на реда. Новите избори, особено след въвеждането на задължително гласуване, трябва да излъчат стабилно земеделско парламентарно мнозинство и самостоятелно правителство, които да проведат радикални реформи¹⁵¹. На 20 февруари царят издава указ за предсрочното разпускане на XVIII ОНС, а на 26 февруари с нов указ насрочва изборите за 28 март 1920 г.

Провеждането на парламентарни избори допълнително ангажира армията с проблеми на вътрешната политика още преди да бъдат снети отговорностите ѝ, свързани с транспортната стачка. Военните началници отново искат разяснения дали насрочването на изборите означава вдигане на военното положение и дали могат да разрешават провеждането на агитационни събрания. На 28 февруари 1920 г. в заповед на Щаба на армията до началниците на дивизионни области се уточнява, че военното положение не е вдигнато, но не се и изключва провеждането на събрания. За тяхното разрешаване началниците трябва да се съобразяват с Окръжно № 1470 на МВРНЗ, според което занапред публичните събрания на закрито в градовете и на открито в селата са позволени¹⁵². По този начин военните власти се натоваарват със задачата да следят партиите да не провеждат открита агитация в градовете, което е в услуга на БЗНС, разчитащ на подкрепа, идваща от селското население.

Една година след опита за държавен преврат и силово завземане на властта БЗНС, възползвайки се от общественото недоволство и „предимствата“ на военното положение, поема чрез избори контрола върху управлението на страната, споделяйки го с част от старите партии. Във вътрешнополитически план, къде от външни, къде от чисто партийни съображения, действията му се насочват не към омиротворяване, а към раздухването на „огъня на раздора, взаимните гонения и отмъщения“. Първи в жаравата са хвърлени водачите и министрите от трите либерални партии, като отговорността за тяхното „правилно“ наказване, освен на приетия закон-присъда, се поверява на военнополовите и военните съдилища. След разчистването на част от конкуренцията вдясно усилията на управляващите се концентрират наляво – срещу комунистите и социалдемократите. С оправданието „срещу болшевиките – по болшевишки“, целенасочено, с хъс и настървеност, те очакват и търсят конфликт, за да пречупят тяхното възходящо развитие в следвоенното политическо пространство. В това отношение се залага на армията и офицерството, забравят се старите конфликти, незаконната офицерска орга-

¹⁵¹ ДВ, № 260, 21 февр. 1920.

¹⁵² ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 393, л. 89, 90, 93, 101, 102.

низация и се започва с ласкателствата. На армията се разчита да разработи предварително мерките, които да гарантират функционирането на държавата в условията на продължителен социален конфликт и да наложи волята на управляващите над протестиращите. Правителството се изправя пред вътрешната разколебаност на организираното и на неорганизираното офицерство, което отчита справедливостта на исканията на работничеството и счита, че управляващите трябва да предприемат не само силови мерки. Крайните и провокативни действия на комунистите на 24 и 25 декември и безсмисленото обявяване на обща политическа стачка на практика способстват за постигане на единодействие между управляващите и войската. Последната не само поема отговорността за функционирането и охраната на железниците, пощите, телеграфите, мините, но и за справянето с проявите на открита съпротива от страна на стачкуващите и на съмишлениците им в цялата страна. Правителството отказва да търси споразумение и чрез заплахи и заповеди за употреба на оръжие насърчава силовите действия на армията срещу стачкуващите. Тази негова безкомпромисност и твърдост се подкрепя и адмираира от ръководството на Военния съюз, убедено, че това е пътят за спасението на страната. Така, след като нанася удар върху либералната коалиция отдясно и с помощта на армията се справя с опонентите си отляво, след като е констатирало анемията на традиционните партии, ръководството на БЗНС решава, че е настъпил моментът за слагане на край на коалиционните експерименти и за самостоятелно поемане на властта.

Постъпила 2015 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

РАБОТНА ЗАЕТОСТ СРЕД ЦИГАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ
НА БЪЛГАРИЯ В ГОДИНИТЕ НА СОЦИАЛИЗМА
(1945 – 1989)

ПЛАМЕНА СТОЯНОВА

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

Plamena Stoyanova. EMPLOYMENT AMONG THE GYPSY POPULATION IN BULGARIA DURING THE SOCIALISM (1945 – 1989)

The article gives a brief overview of the Bulgarian Gypsies' **way of living** in Bulgaria before 1944; however, the main focus of this research is on the Gypsy employment in socialist Bulgaria. The transition period after the Second World War, when radical changes happen in the lives of the Bulgarian Gypsies, is examined in details. The employment of the Gypsy ethnic minority in the farm work and the industrialization process, and the subsequent creation of the Gypsy intelligence are also important parts of the article. The new job **opportunities opened to** the Bulgarian Gypsies during the period of socialism and the minority's reactions to them are presented and analyzed **thoroughly**.

Keywords: Employment, Gypsies, Socialism, Poverty, Farm work, Industrialization.

Циганите са граждани на България,
които служат на всекиго, защото техният труд е
допълнение на националния такъв – най-черен, който ние и
другите малцинства отбягваме¹.*

Наложеният стереотип за циганите в България отговаря на поместения цитат от доклад на МВР през 1947 г. В очите на останалите граждани на страната те задължително вършат някаква непрестижна и неизискваща умения работа. Всъщност голяма част от циганите са потомствени занаятчии. Чергаруващи или уседнали, те векове наред запълват малки, но нужни икономически ниши. Обикновено професионалната специализация е тясно свързана с начина на живот. Въпреки това, някои занаяти се практикуват както от уседналите, така и от чергаруващите и водещите получергарски начин на живот цигански групи. Например калайджийството се среща и при трите типа общности².

Други занаяти са обвързани само с мобилния начин на живот. Така например, някои от спадащите към голямата общност на *калдарашите* (до 1958 г. активно чергаруващи) подгрупи в периода между двете световни войни се занимават с търговия на коне и кръстосват различни балкански държави, въпреки границите. Други, освен калайдисването на съдове, изработват и продават различни видове глинени изделия, костени гребени. Занаятът често оказва влияние върху името на циганските подгрупи. Част от кардарашите например са по-известни сред българското население като *гребенари*³.

Занаятите на жените в чергарските общности са предимно гледането на ръка, развалянето на магии, както и събирането и продажбата на билки и хума. Понякога цели семейства са привлечени за сезонни работници при жътва или строеж. Обикновено чергаруват в общност от 3 – 4 до 5 – 6 родствени семейства. Придвижват се с впрегнати в коне открити каруци и ношуват в палатки. През зимните месеци, които се смятат за мъртъв сезон, кардарашите усядат на по-големи групи на зимно поселище край някое село. Някои от тях усядат край едни и същи села. Тези зимни месеци са от изключителна важност за чергаруващите цигани, тъй като при събирането на по-голям брой чергарски групи се обменят брачни партньори⁴.

* „Цигани“ или „български граждани от цигански произход“ са названията, които се употребяват през социализма и от българското общество, и в официалните документи. Това е начинът, по който голяма част от малцинството се самоназовава през изследвания период. Ето защо в настоящата статия използваното название ще бъде „цигани“ вместо наложеното в последните години название „роми“.

¹ АМВР, ф. 2, оп. 1, а. е. 729, л. 1.

² **Марушиакова, Е., Попов, В.** Циганите в България. София, 1993, с. 145.

³ Пак там, с. 146.

⁴ Пак там.

Други известни чергарски подгрупи са тези на *мечкарите*, *маймунарите* и *кукличарите*, или т. нар. *урсари*⁵. През зимните месеци се установяват в няколко базови селища на страната, едно от тях е край Карнобат. Там дресират своите животни и подготвят бъдещия си репертоар. В края на XIX и първата половина на XX в. някои *урсари* обикалят Предна Азия, Северна Африка, цяла Европа, Русия и дори Америка. В своите спомени д-р Тодор Нейчев описва следния интересен случай: „През 1981 г. като студент във Франция се разхождах с другари и французи в Лион, по бреговете на река Сона, и видяхме много хора да се трупат и наблюдават нещо с голямо любопитство. Приближихме се и какво мислите видяхме? Видяхме една група галатенски цигани, които водеха две големи мечки и носеха на рамо една закачлива маймунка. Като разбрах, че са мои земляци, аз ги заговорих и те ми казаха, че са обходили цяла Русия, Германия, Франция и сега заминават за Италия, а от там през Австро-Унгария и Сърбия – за България с пълни и натъпкани кемери със злато“⁶. След Втората световна война възможностите за трансгранично чергаруване за *урсарите* се свиват рязко, но мечкарството и маймунарството се срещат десетилетия по-късно в границите на страната⁷.

Други характерни чергарски групи са *звънчарите*, *кошничарите*, *ситарите*, *гребенарите*. Те също чергарстват, за да пласират своята продукция, но постепенно започват да усядат. Част от *бургуджиите* (тези от Източна България), макар и спадащи към голямата общност **йерлии** (уседнали цигани), също чергаруват, пласирайки своите изработени метални изделия⁸. *Лингурарите* са друга уседнала циганска група, чергарувала в миналото. Те се занимават с изработване на лъжици, корита, вретена и са познати повече като *вретенари*, *коритарни* и *лъжичкари*.

След Освобождението в границите на българската държава преобладават уседналите цигани⁹. Според Е. Марушиакова и В. Попов първите такива са селските ковачи и железари. Тъй като в селските условия търсенето на различните видове железни изделия и железарски услуги е постоянно, голям е и броят на така наречените *ковачи*, *демирджии*, *налбанти*, *подковари* и т. н. в българските земи.

Някои цигани нямат спомен за родов занаят и с поколения се изхранват като наемна земеделска работна ръка¹⁰. Тези, които се концентрират в градовете, намират различен начин за реализация – като музиканти¹¹, ковачи, ваксаджии, обуцари, бояджии, бръснари¹², каруцари, хамали, миячи, прислужни-

⁵ Пак там, с. 147.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там, с. 148; **Пампоров**, А. Ромското всекидневие в България. София, 2006, с. 268.

⁸ **Марушиакова**, Е., **Попов**, В. Циганите в България, с. 149.

⁹ Пак там, с. 152

¹⁰ Пак там, с. 153.

¹¹ АМВР, ф. 13, оп. 1, а. е. 776, л. 35.

¹² Пак там, л. 34.

ци. Няколко поколения цигани изкарват прехраната си в текстилните фабрики на Сливен и в керемидчийските фабрики на Видин¹³.

Сред циганите има учители¹⁴, а в Ихтиманска околия през 1950 г. е споменат дори един кмет. За него в МВР има доклад, че се занимава с търговия и черноборсаджийство. Всъщност подобни занятия не са нещо необичайно за периода на 50-те години¹⁵. Данни за прекупвачество, търговия, черноборсаджийство, продажба на крадени вещи и джмбазълък сред циганското население се откриват често¹⁶ и преди 9 септември 1944 г. и в първото десетилетие след тази дата. На джмбазълъка обръща внимание и видинският кмет Бърни Бончев в своето изследване за циганите. Той описва занаятието като основаващо се „до голяма степен на лъжата и измамата, а отчасти на познаването на занаята“. Това е един вид посредничество. Известен брой джмбазии купуват волове, биволици. Благодарение на това, „че познават занаята си, много джмбазии изкарват добри пари [...]“¹⁷.

Някои занаяти сред циганите са дотолкова добре развити, че са организирани и в професионални еснафи на ковачи, джмбазии и др.¹⁸ Те се обособяват още в Османската империя, оцеляват и след Освобождението¹⁹, а след 1944 г. придобиват нови форми, наречени *кооперации*²⁰ и *комунални предприятия*.

Не трябва да се пропуска и най-маргиналната част от циганското население – тези от тях, за които се твърди, че „... по цял ден лежат, изтегнати по тротоарите на улиците в очакване „да падне някоя мющерия“. И когато им попадне някоя работа, само за 10 – 15 минути се мъчат да изкарат надницата за цял ден“²¹.

Макар и обвинявани в мързел и безинициативност, на циганите се признава несъмнена находчивост и оригиналност. „Те действат като врабците“, пише д-р Бърни Бончев, коментирайки тяхната солидарност²². „Така, ако едно циганче открие някакъв обект, от който може да открие някаква облага, то бърза да го сподели с останалите, за да могат и те да се възползват от случая [...]“²³

Циганите в градовете, които нямат занаят и се числят към най-бедните представители от своя етнос, намират начин да извършват всевъзможни

¹³ ДА – Видин, ф. 122 К, оп. 1, а. е. 122, л. 28.

¹⁴ АМВР, ф. 13, оп.1, а. е. 776, л. 34.

¹⁵ Пак там, л. 18.

¹⁶ АМВР, ф. 12, оп. 1, а. е. 1535, л. 55.

¹⁷ ДА – Видин, ф. 122К, оп.1, а. е. 122, л. 27 – 28.

¹⁸ АМВР, ф. 2, оп. 1, а. е. 729, л. 1.

¹⁹ **Марушиакова, Е., Попов, В.** Циганите в България, с. 155.

²⁰ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а. е. 85, л. 21.

²¹ ДА – Видин, ф. 122К, оп. 1, а. е. 122, л. 26.

²² Пак там, л. 25.

²³ Пак там.

услуги, за да осигуряват прехраната си. Някои от тях звучат странно, като например носенето на месо до дома на някой чиновник, но през 30-те години на миналия век това е добър начин да си заслужиш възнаграждението в град Видин²⁴.

И така, занаятчийи или не циганите добре се вписват в градския пейзаж. Тяхната гъвкавост, контактност и склонност да „приемат всякакви услуги, без разлика на тяхното морално и етично естество, ги прави удобни за всестранни нужди и желаниа на всички граждани, които ги предпочитат пред всички други видове работници. По такъв начин циганите са се наложили като обществена необходимост“²⁵. Основното изискване да бъдат добре възнаградени им печели и славата на хитреци и измамници. Често са обвинявани, че много от тях разчитат на кражбите, просията и клошарството като източник на доходи.

Даваните им оценки в повечето случаи са крайни и негативни. Понякога те отговарят на истината, а друг път са резултат от липсата на информация. В защита на последното твърдение трябва да се отбележи, че дори заинтересованите органи не са достатъчно добре запознати със спецификата на различните цигански групи. Споменатите *калдараши*, *йерлиш*, подгрупите *урсари*, *лингълари* не присъстват като използвани названия в документите на МВР, нито в докладите и анализите на градските народни съвети, нито в официалните документи, касаещи циганите. Дори и криминалните отдели на Народната милиция, които имат интерес да се запознаят в детайли с особеностите

²⁴ Ето как е описана процедурата в „Проблемата за циганите“: „Така купува си гражданинът месо от месарницата и вместо да си го занесе сам у дома, дава го на циганина да му го носи. Това като знаят циганите, подтиква мнозина от тях да се въртят около месарницата от сутрин до вечер, за да чакат някой да им предложи да му занесат месото в къщи. Съобразителни и наблюдателни, те внимават кой гражданин се приближава до месарниците. И понеже познават кои суетни чиновници не приемат да си носят месото в къщи или кои богати граждани прибегват обикновено до техните услуги, щом като ги зърнат, те бързат да се приближат към тях и като им направят дълбок, любезен и едновременно състрадателен поклон, в който има колкото вежливост, толкова и фалшификат, и нахално предлагат услугите си на чиновника, като, когато двама или трима цигани се конкурират, почват да го убеждават, че те са стари клиенти, че те му знаят дома, защото и друг път са му услужвали. Докато месаринът едвам претеглил месото, ето че един циганин е успял вече да го закачи на пръста си и да бърза да заминава за в къщи... Много често циганинът не знае името на чиновника или неговата служба. Друг път не знае къде живее. Всичко той успява да научи после, след като вземе месото в ръка и възнаграждението. Защото главната цел е вече постигната – възнаграждението /хлябът/ е в ръката му... Най-после, ако не успее да го занесе по принадлежност в дома на клиента – месото няма да пропадне, защото и циганинът има дом и той има жена и деца и те „имат нужда от вкусно месо“. А в такива случаи вместо в дома на клиента, месото се занася в дома на циганина. И всичко това не смущава [...]. Най-много, ако се направи упрек на някого [...], сиромаш човек – жив дявол“ – нему е простено“. (Вж.: ДА – Видин, ф. 122К, оп.1, а. е. 122, л. 24.)

²⁵ Пак там.

на циганските групи, за да идентифицират типовете престъпления, използват названията, дадени въз основа на техните занаяти²⁶.

След 1958 г., когато циганите са оценявани и разграничавани въз основа на новите социалистически изисквания в страната, на много от техните групови специфики се обръща все по-малко внимание.

* * *

В първите години след 9 септември 1944 г. близо 15 хиляди чергаруващи цигани продължават да изработват своята продукция и да я пласират, обикаляйки страната. Тези странствания понякога са съпътствани с трудно проследими престъпления, което предопределя и отрицателното отношение на властта към тях.

Отговорните органи успяват да се ориентират кои от чергаруващите цигански групи са проблемни и кои не, но това не променя като цяло становището им, че чергарството трябва да бъде забранено на територията на Народна република България. През 1958 г., когато тази забрана става факт, се нанася сериозен удар върху традиционните чергарски занаяти, но това не е нито началото, нито единствената причина за техния упадък. Търсенето на чергарските стоки намалява още преди 1958 г., правопрпорционално на нарастващата индустриализация в страната. Голяма маса селски жители се ориентира към големите градове и се включва в производството. Постепенно част от чергарската продукция губи своята малка икономическа ниша, изтласкана от новите фабрични стоки²⁷.

Този процес не протича стремглаво бързо. Отделни цигански занаяти (разпространени и сред чергари, и сред уседнали цигани) показват завидна устойчивост и тях властта се опитва да включи в държавния сектор. Частната инициатива търпи ограничения. На практика властта цели нейното пълно прекратяване, но се започва с образуване на кооперации като трудовопроизводителната кооперация (ТПК) „Желязна ръка“ в Сливен. Тя е създадена през 1946 г. от „група ентусиасти – ковачи от малцинството“²⁸. В първите години от своето съществуване кооперацията произвежда елементи, нужни за селското стопанство – като мотики и брадви, но без голям финансов успех. През 1950 г. започва изработването на трактори и плужни елементи от делаборирани бомби. Три години по-късно за материал на изработваната продукция се използват бракувани жп релси. В края на 50-те години членовете на кооперацията наброяват 150 души, работещи в няколко отдела: ковашки, отдел за розозки и камъш, отдел за услуги и ваксаджийски²⁹.

²⁶ АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 7, л. 1.

²⁷ Колев, Г. Един циганин в ЦК на БКП. Преживелици, терзания, размисли. София, 2003, с. 35.

²⁸ ДА – Сливен, ф. 616, оп.1, а. е. 85, л. 21.

²⁹ Пак там.

През 1950 г. бакърджиите от Враца правят постъпки в „Грудкооп“ за откриването на бакърджийски отдел, а Градският народен съвет одобрява идеята³⁰. Не всички бакърджии посрещат с ентузиазъм идеята за кооперациите. Много от тях предпочитат да продължат с частната си дейност, за която заявяват, че им носи значително повече доходи³¹. Сигналите са противоречиви, също като действията на властите. На места отечественофронтовските организации отбелязват нежеланите да се кооперират, а други твърдят, че това е начин да се намери работа за част от циганите³². Най-вероятно различният подход е свързан със спецификата на районите. В градовете, където циганското население е повече и концентрацията на занаятчийски по-голяма, в годините на стагнация излиза по-разумно кооперативното обединение, което гарантира пласмент на продукцията. Занаятчийските семейства със запазена клиентела очевидно предпочитат да изкарват сами доходите си. Не бива да се пропуска и очевидният натиск на новите управляващи. Втората половина на 40-те и началото на 50-те години на XX в. е времето на масовото образуване на ТКЗС-та, на други кооперации и постепенното задушаване на частната инициатива. В края на 1958 г. в страната вече работят няколко трудови кооперации с цигани занаятчийски. Властите се опитват да затвърдят тенденцията, като обмислят в кои райони има потенциал за създаването на нови. Според едно такова предвиждане от края на 50-те, производителни кооперации с работници от циганското население могат да бъдат изградени в Пловдив – за около 60 железари, във Варна – за 30 калайджии, подковачи, коларо-железари и бръдваро-ковачи, в Коларовград (дн. Шумен) – за 50 кошничари, в Преслав – за 20 кошничари, в Самоков – за 50 калайджии и ковачи и т. н.³³

Тези от българските граждани, които желаят да продължат частната си дейност самостоятелно, се нуждаят от разрешение за практикуване на своя занаят. Народните съвети са органите, одобряващи или не кандидатите за частници. В издадените разрешителни има интересна закономерност. Най-често практикуване на частен занаят се разрешава на възрастни занаятчийски³⁴, а младите се пренасочват към промишленото производство с аргумента, че там ще бъдат по-полезни³⁵. В началото на 50-те години кръгът се затяга и предишните разрешителни за месари, калайджии, сарачи значително намаляват. Вместо това, в документите все по-често се появяват разрешителни за кинкалерна дейност и продажба на семки³⁶. Всички останали занятия постепе-

³⁰ АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 659, л. 28.

³¹ Пак там, а. е. 936, л. 51.

³² Пак там, а. е. 7, л. 8.

³³ ЦДА, ф. 136, оп. 68, а. е. 67, л. 7.

³⁴ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а. е. 43, л. 3.

³⁵ Пак там, а. е. 51, л. 161.

³⁶ Пак там, оп. 2, а. е. 119, л. 1.

пенно се включват в държавния сектор, тъй като частният сектор „трудно се контролира и е съпроводен с ежедневни и масови нарушения“³⁷. Преследвайки тази цел, общинските власти по места „напъхват“ в трудови кооперации дори ваксаджиите и техните сандъчета³⁸.

Опитите да се привлекат максимален брой цигани в производството дава резултати. Според властите цифрите са незадоволителни, но броят на ангажираните цигани във фабрики и предприятия расте³⁹.

Спецификата на районите също оказва влияние върху циганската заетост. В Перник например много мъже (дори жени) от малцинството работят като миньори, а по-отличените от тях са сочени като ударници в циганския вестник „Романо еси“⁴⁰.

В същото време немалко цигани се включват като общи работници в новосъздадените ТКЗС-та. Част от тях са съзнателно насочвани от властите в райони, където има търсене на земеделска работна ръка. Това е прелюдия към мерките, които ще бъдат взети след излизане на постановлението, уреждащо положението на циганите в страната. Една от целите на тези мерки е пълната работна заетост на циганското население. Тъй като по-голямата част от него живее в села⁴¹, на ангажирането им като работници в ТКЗС-та се обръща особено внимание.

Създадената през 1957 г. комисия, натоварена със задачата за съставяне на проектопостановление, стига до извода, че „главно средство против изостаналостта на циганското население е включването му в общественополезен труд и възпитание на подрастващото поколение“⁴². За тази цел се предвижда част от безработните цигани в градовете да се преселят *доброволно* в земеделски и планински райони, за да попълнят нуждата от работна ръка в ДЗС, ТКЗС, ТПК и други предприятия, където по усмотрение на Министерството на земеделието и горите и местните народни съвети има нужда от работници. Така например, за държавните земеделски стопанства в Добруджа е решено на първо време да се настанят на постоянна работа 400 души заедно със семействата им, и още 600 – за сезонна работа. Определени са заемите, които трябва да се отпуснат за строеж на жилища, и най-вече кои хора ще бъдат изпратени: „... главно цигани от София и Пловдив, и то най-злочакновената група – скитници, безделници, просяци, рецидивисти [...] Циганското население, водещо отседнал живот и заето с постоянна работа, трябва да си остане в населеното място, където живее“⁴³.

³⁷ Пак там, оп. 1, а. е. 68, л. 93.

³⁸ Пак там, л. 99.

³⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 68, а. е. 67, л. 67.

⁴⁰ *Романо еси*, № 9, 1948.

⁴¹ ЦДА, ф. 136, оп. 68, а. е. 67, л. 63.

⁴² Пак там, л. 68

⁴³ ЦДА, ф. 136, оп. 68, а. е. 67, л. 68.

Част от предложенията, включени в проектопостановлението, на практика вече се прилагат в страната, но резултатите не са обнадеждаващи. Някои местни власти не само не подпомагат назначаването на цигани, но дори пречат с аргумента, че техните работници са „мързеливи, недисциплинирани и мръсни“⁴⁴. Като цяло господства стереотипът, че те изостават в развитието си и голяма част от българите не желаят да работят с тях.

Да се оставят на такова ниво обаче е неприемливо за новите управляващи, които смятат, че това „излага социалистическия строй и пречи на общото развитие на страната“⁴⁵. Ето защо се прави всичко възможно за ангажирането на циганите в производството, младежите – в работни бригади⁴⁶, а проблемните – в различни горски и земеделски стопанства⁴⁷. Вестник „Романо еси“ публикува списъци на цигани – ударници от различни производства, пишат се поучителни статии на трудова тематика и многократно се подчертава, че циганите вече са нови хора. За себе си те казват: „... Коренно се промениха нашите схващания и особено в осъзнатите ни слоеве. Ние сме вече хора на труда и то на организиран труд“⁴⁸.

В редакцията на „Романо еси“ подхождат съвместно към задачата да пропагандират труда като основна ценност. Само в брой 7. от месец май 1947 г. могат да се прочетат следните статии: „Двегодишният стопански план“, „Всички на работа!“, „Масово да се записваме в националните бригади“, „Трудът като фактор за възпитанието на нашите деца“. „Романо еси“, а по-късно и „Нов път“ отзивчиво пропагандират политиката на БКП и ОФ и съвместно „бичуват“ недостатъците на малцинството, които го „държат в плен на миналото“. Така циганската преса се превръща в огледало на държавните изисквания, а въпросът за трудовата заетост е само малка част от постоянно актуалните теми.

Освен засилената пропаганда, властите реално полагат много усилия да намерят работа на циганското население, да му дадат шанс или да го „принудят да поеме отговорност“ за издръжката си – и най-вече това да стане по определен, посочен, регламентиран и контролиран от държавата начин. Големите социални, икономически и политически промени в България през втората половина на 40-те и през 50-те години на миналия век засягат всички български граждани. За циганите новите реалности са радикални и заради изискването да наваксат в социално и културно отношение разликата, която ги дели от останалото население на страната.

Ангажирането в производството и изравняването на отговорностите им с всички граждани на страната е и начинът, избран от управляващите за включ-

⁴⁴ Пак там, л. 67.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ И ние строим. // *Романо еси*, № 8, 1948.

⁴⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 68, а. е. 67, л. 68.

⁴⁸ Пак там.

ването им в социалистическия модел. Както четем отново на страниците на „Романо еси“: „... Сега ние не сме и не искаме да бъдем както в миналото свободни (от права и задължения) и „весела“ нация. Ние сме нова, не весела, а трудеща се нация, която твърдо е решила да изгради новия си живот“⁴⁹.

* * *

В края на 1958 г. Министерският съвет приема подготвяното още от 1957 г. постановление № 258, с което, освен всичко друго, се регламентира и работната заетост на циганите.

Изпълнителните комитети на окръжните, околийските, районните, градските и селските народни съвети са задължени да издирят онези цигани от своите райони, „които не се занимават с общественополезен труд, водят скитнически живот или се занимават с просия, гадаене и пр., и да вземат мерки за настаняването им на работа в държавните и други обществени предприятия, в селските и горските стопанства и др.“ (т. 1)⁵⁰.

Министерството на земеделието и горите е задължено да проучи и установи в кои от държавните земеделски стопанства има нужда от работна ръка и да настани в тях „не по-малко от 1000 цигански семейства“, които трябва да бъдат и приети за жители на селищата, в „чийто район се намират стопанствата“⁵¹ (т. 2).

Документът регламентира и построяването на жилища за новите работници. Заради нуждата от трудоустрояването на допълнителна работна ръка е разпоредено Министерството на земеделието и горите да проучи възможностите за създаване и разширяване на „държавни земеделски стопанства в планинските и ерозирали райони на страната с оглед да се заангажират на работа в тях допълнителен брой цигани“⁵².

В трета точка от постановлението се „препоръчва на управителните съвети на трудово-кооперативните земеделски стопанства в районите, в които има цигани, незаети в производството или такива, които не се занимават с общественополезен труд, да ги приемат в кооперативните стопанства с всички, произтичащи от това права и задължения“⁵³.

Задължават се и „изпълнителните комитети на окръжните, околийските и местните народни съвети да окажат съдействие на управителните съвети на ТКЗС за изпълнение на горната препоръка“⁵⁴.

⁴⁹ Ние градим нов живот – постижения на циганското малцинство след 9 септември. // *Романо еси*, № 10, 1948.

⁵⁰ *Известия на Президиума на НС*, № 104, 8 окт. 1958 г., с. 2.

⁵¹ Пак там.

⁵² Пак там.

⁵³ Пак там, с. 3.

⁵⁴ Пак там.

Четвърта точка регламентира отношението към циганите занаятчии. Централният съюз на трудовопроизводителните кооперации се задължава „да създаде в населените места, където има цигани, кооперативни организации или отдели в съществуващите кооперации, в които да се приемат за членове цигани, упражняващи ръкоделни занаяти – кошничарство, бърдарство, вретенарство и др.“⁵⁵.

Общо взето това са текстовете в документа, касаещи работната заетост. По-голяма част от тях се прилагат, макар и срещайки немалко трудности.

* * *

Прилагането на постановлението започва с изискване на Министерския съвет окръжните, градските и селските народни съвети да предоставят информация за броя на циганите чергари в своите територии. Същите съвети имат и ангажимента да разясняват приетия документ на чергаруващите, както и да направят нужното за тяхното благоустрояване и настаняване на постоянна работа.

На тези изисквания в отделни места в страната властите реагират по различен начин. Първоначално някои от тях прогонват намиращите се на територията им чергари в съседни окръзи или просто не спазват постановлението, позволявайки на циганите спокойно да напуснат определено място. Има случаи, в които чергарите са товарени на камиони и прехвърляни в границите на съседни окръжни територии⁵⁶. По този начин отговорността за тяхното устройство става грижа на някой друг. В отговор редица окръзи затварят своите граници и отказват да приемат цигани. Всичко това първоначално спъва работата по прилагане на приетото постановление, но тъй като разпоредбите така или иначе трябва да се изпълнят, а немалко стопанства в страната наистина имат нужда от работници, процедурата постепенно се задвижва, като в процеса на работа изкрystalизират и редица други проблеми.

На първо място, самите чергари не възприемат новите ограничения и много от тях не желаят да усядат. Рапортите от различните окръзи по прилагане на постановлението описват немалко случаи на нарушаване на разпоредбите. През 1958 г. 15 семейства се преселват в кюстендилското село Шишковци с цел да се установят и да намерят работа. Условието да се ограничат в рамките на едно селище обаче не им допада и те бързо го напускат⁵⁷.

През 1959 г. в Толбухински окръг (дн. Добричка област) е отбелязано настаняването на 55 чергарски семейства, построени в различни села. В ТКЗС – Зимница работят 7 семейства, в ТКЗС – Огняново – 8 сем., в ТКЗС – Геша-

⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 530, л. 4.

⁵⁷ Пак там, а. е. 659, л. 45.

ново – 2 сем, в ТКЗС – Богданово – 4 сем., в задругата в Шабла – 2 сем., в ДЗС – Белгун – 2 сем., в керамична фабрика „Велико Маринов“ в гр. Толбухин (дн. Добрич) – 2 сем., в ДЗС – Рогозина – 10 сем.⁵⁸ Част от тях идват по свое желание, други са изпратени по разпределение, но мнозинството масово отказват да приемат жителство, въпреки обещанието на местните съвети, че ще им се дадат дворни места. Някои от тях се аргументират с това, че забраната за скитничеството няма да трае дълго и след 4 – 5 години те ще си потърсят ново място за живеене и работа⁵⁹.

На практика в първите 2 – 3 години след приемане на постановлението немалка част от чергарите продължават да скитат, опитвайки се да пласират своята занаятчийска продукция. В единични случаи вината за това не е тяхна, тъй като, оказва се, дори и в средата на 1960 г. все още има чергари, на които ПМС № 258 не е разяснено⁶⁰. Други просто не желаят да се съобразяват с него. Макар и вписани като жители на определено населено място, топлите месеци за тях отново са време за скитане. Така например, през август 1960 г. в гр. Ямбол са отбелязани много случаи на цигани кошничари, пристигнали с каруците си от град Берковица, за да пласират своята продукция. След инструкции на Окръжния народен съвет до председателите на градските и селските народни съвети в окръга, циганите са предупредени да го напуснат⁶¹.

Подобни информации по същото време има и за Кърджали, където отново кошничари, търсещи пазар, са изведени от властите извън рамките на града. Същото се случва и с 3 семейства, развеждащи дресирани мечки и търсещи публика⁶². От рапорта на ОК на БКП в град Кърджали става ясно, че това не са изолирани случаи, тъй като, въпреки мерките, в града продължават да пристигат железари и бакърджии със същата цел – пазар за своята продукция⁶³.

Това недопускане на чергарите да се установяват и преминават през градовете на страната е свързано не само с приетото постановление, но и с престъпленията, извършвани от някои групи чергаруващи. Тяхното усядане е забранено в по-големите окръжни центрове⁶⁴. Чергарите са поощрявани да

⁵⁸ Пак там, л. 92.

⁵⁹ Пак там, л. 93. (Навярно самите рапортуващи органи не правят разлика между чергаруващи и цигани сезонни работници. Във въпросния документ се споменава, че част от циганите не искат жителство, тъй като се надяват да се върнат по старите си места. Истинските чергари нямат свои домове и през зимата наемат къщи в различни села. Сезонните работници, напротив – имат свои къщи, но летните месеци прекарват, работейки далеч от тях. Може да се предположи, че част от *55-те чергарски семейства* в Толбухински окръг всъщност са сезонни работници – не чергари.)

⁶⁰ Пак там, а. е. 748, л. 5 / 13.

⁶¹ Пак там, а. е. 659, л. 107.

⁶² Пак там, а. е. 666, л. 14.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Пак там, а. е. 433, л. 3.

усядат най-вече в села и да се реализират като работна ръка в различните селски стопанства. Въпреки това, изключения има. Няколко семейства са приети за граждани на гр. Чирпан и са настанени на работа в местното ДЗС⁶⁵. Две чергарски семейства работят в керамичната фабрика „Велико Маринов“ в гр. Толбухин (дн. Добрич)⁶⁶, 11 семейства стават жители на Хасково и част от тях работят в клоновете на „Градини и паркове“ и „Вторични суровини“. На останалите е предложена работа в ДЗС и ТКЗС, но част от тях отказват да работят и продължават да се „занимават с гребенарство и събиране на отпадъци“⁶⁷. В гр. Ямбол част от бившите чергари са настанени в някои предприятия, ДЗС, ТКЗС⁶⁸. Сведения за заселени бивши чергари има още в Сливен⁶⁹, Стара Загора⁷⁰, Петрич⁷¹, Видин⁷², Русе⁷³, Чирпан⁷⁴ и др., но като цяло властта прави сериозни опити да ограничи тяхното присъствие, докато самите чергари се опитват да се установят ако не в град, то поне в някое от близките села. Това желание при едни е свързано с големите пазари на града и пласиране на продукцията, изработвана в свободното време, а при други – с по-големите възможности за извършване на престъпления⁷⁵.

Властта е добре запозната със съображенията и за двата вида мобилност, а някои от отговорните лица дори си позволяват иронични забележки върху пристигащите доклади от страната. В отчета за работната заетост на чергарите в Хасковска област от 1959 г. например се споменава, че 6 семейства са приели жителство в с. Малево и работят в ТКЗС, но тъй като не са им осигурени квартири, желаят да напуснат селото и да заминат за с. Черноконово. Под тази информация, на същата страница в документа, някой е коментирал с молив: „За да са по-близо до Димитровград и да крадат“⁷⁶.

Проблем с престъпленията наистина съществува, но той се наблюдава при тези, които и преди 1958 г. са се сблъскали със закона. Последното е особено неприятна изненада за властта, която много разчита на *възпитателната роля на труда*. Оказва се, че част от циганите успешно комбинират държавната работа и кражбите. Справка от 1959 г. от Ямболско за прокарването на ПМС № 258 свидетелства, че „независимо от това, че циганите работят, ве-

⁶⁵ Пак там, а. е. 659, л. 87.

⁶⁶ Пак там, л. 92.

⁶⁷ Пак там, л. 98.

⁶⁸ Пак там, л. 99.

⁶⁹ Пак там, л. 84.

⁷⁰ Пак там, а. е. 666, л. 35.

⁷¹ Пак там, а. е. 936, л. 1.

⁷² Пак там, л. 13.

⁷³ Пак там, а. е. 748, л. 2.

⁷⁴ Пак там, а. е. 659, л. 88.

⁷⁵ Пак там, л. 75.

⁷⁶ Пак там, л. 98.

чер като се връщат от работа минават през магазините и връщат джебчийски кражби⁷⁷.

В селата кражбите най-често са селскостопанска продукция или домашни животни. Според отчетите три села – Габер, Гешаново и Узово – в Генералтошевско „са останали без кокошки“⁷⁸.

Причините за това поведение, според провинилите се, е ниското заплащане на предлаганата им работа. Недоволни от работните условия са не само криминално проявените, но и немалко от останалите цигани. Липсата на образование ги прави подходящи единствено за нискоквалифицирана труд – често тежка физическа работа, която в същото време не се заплаща добре. В ТКЗС-тата и ДЗС-тата и различните горски стопанства, към които са препращани чергарите, се заплаща на норми, което при несвикналите със земеделска работа цигани е равносилно на много ниски доходи⁷⁹. Това води до *попълване* на бедния бюджет с кражби, продажба на частно изработена занаятчийска продукция и дълги отсъствия от работа по времето, когато тя се пласира.

Информации за подобни проблеми могат да се прочетат в повечето доклади от страната. Във Варненско например са споменати цигани бургуджии и кошничари, които „не желаят да влизат в ТКЗС, поради това, че частната практика⁸⁰ им се вижда по-изгодна“⁸¹. Същата ситуация има и в Чирпанско, където цигани катунари се изказват, че „пари от ДЗС не им трябват, че те си имали пари. Ръководителя на катуна Илия Василев Илиев заявява, че за 1 месец може да изкара не 400 лева, както му плащат в ДЗС, а много повече – може да стигне до 4000, ако работи бакъри“⁸².

И в други населени места на страната оценките за новите работници не са ласкави. Отбелязва се, че много от тях не са се отказали от престъпния си начин на живот и нямат навика да се трудят постоянно⁸³. Някои от принуде-

⁷⁷ Пак там, л. 99.

⁷⁸ Пак там, а. е. 748, л. 5/13.

⁷⁹ Пак там, а. е. 659, л. 93.

⁸⁰ Пак там, л. 19.

⁸¹ Пак там, л. 20.

⁸² Пак там, л. 88.

⁸³ „... Не са се отказали от престъпния си живот, от безделието и скитничеството, не искат и не излизат редовно на работа в ТКЗС, не изпълняват необходимите трудови норми, а се занимават с престъпна дейност. Всичко това с основание създава недоверие спрямо тях у местните ръководители. Например, отседналите цигани скитници в гр. Левски са били настанени на работа в различни строителни обекти, където им са създадени условия за постоянна работа [...] те по най-различни форми и поводи продължават да се занимават със скитничество и да връщат престъпления. По същия начин постъпват и циганите в Пловдивски окръг. Много от тях оправдават тези свои действия и начин на живот с най-различни причини. Някои имат професии и не искат да работят в ТКЗС, защото там изкарват по-малко [...] от това, ако би упражнявал някои професията си, други пък имат много деца и предпочитат да бъдат настанени на работа на такива стопански обекти, където ще получават семейни добавки за тях [...] Още не е придобит навикът да се трудят постоянно

ните да уседнат чергари категорично отказват да работят в ТКЗС (с. Оризаре, Бургаско)⁸⁴, други дори подписват декларации за отказ (с. Голямо Конаре, Пловдивско)⁸⁵, трети просто не се задържат дълго на едно работно място и се връщат към стария начин на живот (бакърджии във Врачанско)⁸⁶. Някои от тях се аргументират с естеството на работата. В една от справките за Чирпан четем: „Имаше случаи с други катунари, които напуснаха района на Чирпан и избягаха от работата, защото била тежка. Няколко човека работеха в завод „Стомана“, но от тухлите им се охлузвали ръцете, превързаха се и напуснаха. Други 4 бяха почнали работа в завод „Бъдещност“, но и те напуснаха и са заминали за Мездра. Обясниха, че като работили обща работа около оксигените, не могли да гледат от святкането“⁸⁷.

Проблемна е и работната заетост при жените, някои от които също отказват да работят, поставят условия къде и на какви позиции трябва да бъдат настанени или изтъкват малките си деца, за които трябва да се грижат. Такива случаи има в Пловдивско: „Особено жените отказват да работят. Принудително са били накарвани да работят в ТКЗС, но при работата се вижда че нанасят вреди при копаенето на полето, изкопават насажденията и ТКЗС отказва да ги приема отново на работа [...]“⁸⁸.

Случва се при неудовлетвореност от работата цялото семейство или няколко накуп да напускат населеното място в търсене на нови възможности. Последното официално е неприемливо за управляващите, но на практика вината за продължаващото скитничество до голяма степен е на местните власти заради неизпълнението на техните задължения по постановлението.

На първо място, съдебните органи по места не са твърде стриктни към завеждането на дела за скитничество⁸⁹. Друг важен фактор е, че не е решен въпросът с жилищата. Настаняването на работа в различни стопанства е тясно свързано с изискването съответното ТКЗС или ДЗС да осигури домове на приеманите чергари, но в първите години в това отношение има сериозни проблеми. Често за настанените на работа няма жилища и те продължават да

и да живеят на 1 място, което е главната причина за съществуването на скитничеството, така и за вършенето на престъпна дейност.“ (Вж.: АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 530, л. 9.)

⁸⁴ Пак там, а. е. 936, л. 6.

⁸⁵ Пак там, а. е. 880, л. 13.

⁸⁶ Пак там, а. е. 936, л. 27.

⁸⁷ Пак там, а. е. 659, л. 88.

⁸⁸ Пак там, а. е. 936, л. 83.

⁸⁹ За тях се пише: „Органите на прокуратурата проявяват известна сдържаност и не се възбуждат дела срещу скитничеството и просията под предлог, че трудно се доказвали, а възбудените ги прекратяват. Такъв е случаят с възбудените дела във Враца, където прокуратурата ги е прекратила, поради липса на доказателства. Подобна практика на органите на прокуратурата не само, че не съдейства за изпълнение на постановлението за забрана на скитничеството, но позволява да останат непривлечени към съдебна отговорност активни криминални престъпници“. (Вж.: АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 530, л. 8.)

живеят на катуни край съответното населено място⁹⁰. Понякога това е избор на самите чергари (Михайловградско, дн. Монтанско)⁹¹. Друг път причината е в липсата на средства или недостатъчно време за построяването на такива жилища (Бяла)⁹². В отделни случаи, въпреки нуждата от работна ръка, стопанствата и отговорните органи не искат да инвестират в домове за цигани (Кърджалийско)⁹³, нито да ги подпомагат с регламентирани в постановлението кредити (Русе)⁹⁴. Последните две съображения са пряко свързани с нежеланието за установяването на цигани в определени територии, както и с оценката, която им се дава като работници. В Толбухински окръг например „... ръководството на ТКЗС и ДЗС предпочитат да приемат от местните турски цигани, отколкото тези от български произход скитници, защото познават земеделската работа, дават най-добри резултати, изпълняват по-съвестно възложените им задачи и местните хора се справят по-добре от тях“⁹⁵.

Друга сериозна грешка на организаторите на работния процес при циганите е неподсигуряването на работа за зимните месеци. Например „... в ДЗС в с. Рогозина и в гр. Балчик през зимния сезон не може да се подсигури редовна работа на нанесените цигани и има опасност същите да бъдат обречени на глад, което ще ги подтикне към престъпления“⁹⁶.

Не е за подценяване и нежеланието на ръководствата на някои стопанства и предприятия да приемат цигани на работа. Мотивите, които се изтъкват, са най-вече некачествена работа и конфликтност. В докладите по изпълнението на разпоредбите се признава, че „... по места все още съществува подценяване на работата сред циганското население и особено сред най-изостаналата част от него – скитниците“⁹⁷.

Обвиненията към чергарите са за извършване на „фиктивна“ работа, която не е качествена, докато в същото време кражбите сред тях не спирали. Ръководителите на стопанства и предприятия негодуват, че циганите не се задържат дълго време на едно работно място⁹⁸, имат проблеми с дисциплината и отсъствията⁹⁹, отказват да се включват в най-заетите дни по прибиране на

⁹⁰ Пак там, л. 4, 6.

⁹¹ Пак там, а. е. 659, л. 38.

⁹² ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 15, л. 2.

⁹³ АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 936, л. 45.

⁹⁴ Пак там, а. е. 748, л. 2.

⁹⁵ Пак там, а. е. 659, л. 93.

⁹⁶ Пак там, а. е. 748, л. 2.

⁹⁷ И още: „Съществуват прояви на пренебрежително отношение към циганите, не се полагат достатъчно грижи за тяхното трудоустрояване и превъзпитаване. Някои стопански ръководители развиват теорията, че циганите са мързеливи и не могат да се приучат на труд и дисциплина и с нежелание ги приемат на работа и при най-малка тяхна лоша проява ги отстраняват“. (Вж.: АМВР, ф. 13, оп. 1, а. е. 1813, л. 1.)

⁹⁸ АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 748, л. 2.

⁹⁹ Пак там, а. е. 659, л. 100.

реколтата¹⁰⁰, не обработват добре земеделските култури¹⁰¹, и най-вече техните очаквания не се препокриват с изискванията на работодателите¹⁰².

Слабостите на някои бивши чергари като работници водят до нежеланието на българите да работят с тях. Така например, в „с. Осец (Разградско) кооператорите отбягват да работят с цигани, тъй като не обработват добре културите и ги отделиха в отделно звено“¹⁰³.

Опитите за образуване на цигански работни колективи обаче невинаги се оказват добра идея. В с. Драганово (Толбухинско, дн. Добричко) съставянето на такива бригади е неуместно, тъй като техният бригадир, също циганин, е недолюбван от „самото циганско малцинство“ и това води до постоянни „яжби помежду им“¹⁰⁴. Проблемът е решен с разтурването на циганските бригади и разпръсването на работещите сред останалите звена. Подобни информации има и за стопанства във Варненско, където циганите извършвали „лошокачествена работа и създавали раздори [...]“¹⁰⁵. Разпръснати на звена сред останалите работници са и циганите от бригади в ДЗС „Окарин“ (Силистренско). Това се налага, тъй като „работата в полето не вървяла и почти всеки ден се биели“¹⁰⁶.

На практика на ръководителите на стопанства и предприятия им се налага да ангажират и „проблемни“ работници, а народните съвети са задължени да ги приемат за редовни жители в своите територии¹⁰⁷. Тъй като на някои места това се оказва задача, с която местните власти не искат да се ангажират, вместо да изпълняват законовите разпоредби, те ги нарушават: „Не са редки случаите, когато някои народни съвети с цел да се освободят от циганите, им дават бележки и удостоверения от името на промкомбината и ТПК за кошничарство, калайджийство и др.“¹⁰⁸.

Тези удостоверения дават зелена светлина за предлагането на дребни занаятчийски услуги и всъщност стимулират продължаване на скитничеството. То действително се видоизменя през годините, но под една или друга форма се споменава като проблем от МВР чак до края на 70-те години на миналия век.

¹⁰⁰ Пак там, а. е. 748, л. 19.

¹⁰¹ Пак там, а. е. 659, л. 64.

¹⁰² Ето един типичен пример от Чирпанско: „При срещите ни с тях самите цигани ни увериха, че ще работят в ДЗС, обаче още тогава ръководителите не бяха доволни от тях, понеже не са квалифицирани и не знаят как да работят. Така работеха 2 – 3 месеца и повечето напуснаха работата от ДЗС. Ходихме при ръководството на ДЗС да проверим и оттам ни казаха, че тяхната работа е такава: един ден работи, два дни чека за пари. Там им се плаща на норми, за което се оплакват, че малко пари получавали“. (Пак там, л. 88.)

¹⁰³ Пак там, л. 64.

¹⁰⁴ Пак там, а. е. 748, л. 6.

¹⁰⁵ Пак там, а. е. 936, л. 10.

¹⁰⁶ Пак там, л. 96.

¹⁰⁷ Пак там, а. е. 659, л. 25.

¹⁰⁸ Пак там, а. е. 748, л. 19.

Вина за това имат както противоречивите действия на властите, които улесняват нежелаещите да усядат, така и самите скитници, проявяващи голяма находчивост в заобикалянето на разпоредбите. Разрешителните, които се издават от някои стопанства и предприятия, са не по-малко желани от бившите чергари, тъй като освен свободата на легално придвижване, им дават възможност и за по-високи доходи. Това става по следния елементарен начин – чрез неписване на реалния брой извършени услуги и отчитане на по-малки суми пред законния работодател¹⁰⁹. Често отбелязван способ отново са престъпленията, които властите неизменно свързват с различните форми на скитничество¹¹⁰.

Популярен начин за свободно придвижване и честа смяна на работата е кандидатстването на места, за които циганите знаят, че има наложителна нужда от работна ръка. Това улеснява тяхното наемане и подсигуряване на жителство до следващия път, когато решат да напуснат. По-проблемните от тях са причина за недоволството на някои местни управленски органи, принудени да се справят с конфликтните работници на нуждаещите се от работна ръка ТКЗС-та, ДЗС-та, предприятия и пр.¹¹¹

Както се вижда от досегашното изложение, усядането и установяването на постоянна работа при чергарите не е безпроблемно, но все пак не може да се говори за провал. Ангажирането в постоянна работа на толкова много хора, при това свикнали да се придвижват свободно навсякъде, няма как да стане лесно. Всичко зависи твърде много от човешкия фактор и от индивидуалната ситуация. Трябва да се признае, че въпреки многобройните начини за заобикаляне на разпоредбите, крайт на скитащите катуни все пак настъпва. Не веднага, не напълно по начина, по който властите го изискват, но се случва, а тези установили се вече хора се включват като работни кадри и в производството, и в селското стопанство.

Излизането на постановлението на МС все пак респектира чергарите. В края на 1960 г. по-голямата част от тях вече знаят за новите разпоредби и това води до известни резултати. Придвижването на чергаруващи от едно населено

¹⁰⁹ „Тези, които са почнали работа в ТПК е формално, ходят из най-различни райони, събират бакъри, изработват ги и малко суми отчитат към ТПК и по този начин само използват формата ТПК, а работят частно. (Търговищко, 1965 г.)“ (Вж.: АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 936, л. 125.)

¹¹⁰ Ето един конкретен случай: „Георги Иванов Върбанов /опасен престъпник/, който от името на АПК „Елин Пелин“ в началото на годината бе сключил договор с ж. п. управление „РСВ“ за полагане на изолации върху покривите на обекти по ж. п. линията – Район София. За изпълнението на договора бе привлякъл 15 лица от цялата страна, всички криминални престъпници от циганите бивши чергари [...], въпреки осъществяването на явен контрол и наблюдение на някои от тях и членовете на семействата им – предимно жени и непълнолетни извършиха престъпления. (1977 г.)“ (Пак там, оп. 2, а. е. 475, л. 4; а. е. 235, л. 5.)

¹¹¹ Пак там, а. е. 475, л. 4.

място на друго до голяма степен е ограничено, а по-строгите мерки, вземани от органите на МВР, карат скитниците, „макар и без желание да се ориентират към отседнал начин на живот. Чести са случаите сами да отиват в МНС в ЦК на БКП, Президиума на НС и др. държавни учреждения за ходатайство да бъдат настанявани на подходяща работа“¹¹².

Голяма част от циганите (и уседнали, и чергари) традиционно са концентрирани в района на Северна България („Варненски, Видински, Варна – града, Толбухински, Коларовградски, Силистренски и Габровски окръзи“)¹¹³ заради по-плодородната земя, която „осигурява прехраната им“¹¹⁴. След 1958 г. тенденцията продължава, тъй като Министерството на земеделието и горите определя редица обекти на ДЗС в Толбухински, Русенски и Варненски окръг, където на постоянна работа да бъдат настанявани цигани чергари. Само за една година (1959 – 1960), по данни на директорите на тези ДЗС-та, са приети около 400 семейства на уседнали и чергаруващи цигани, като има готовност да се приемат още 300¹¹⁵. Чергари се приемат и в други окръзи на страната – навсякъде, където има нужда от работна ръка.

В средата на 60-те години, 5 години след приемане на постановлението, работната заетост при бившите чергари изглежда приблизително така:

В Благоевградски окръг по-голяма част от циганите, бивши катунари, работят в ТКЗС и ДЗС, а една малка част – в промишлени предприятия. Седемнадесет души работят в ТКЗС, двама – в строителството, а един – общ работник. От всички семейства (12 на брой) работят мъжете и повечето жени¹¹⁶.

Във Варненски окръг 177 семейства работят в ТКЗС, 15 – в ДЗС, а 18 – в промишлеността¹¹⁷.

Видински окръг приема 41 чергарски семейства на своята територия и по-голямата част от тях са настанени в различни бригади на ТКЗС. Някои от семействата изработват тухли през летния сезон за частни лица или за нуждите на ТКЗС. Малка част от мъжете работят в жп строителни обекти на окръга, а други се занимават с калайджийство¹¹⁸. Голяма част от жените работят, а някои от многодетните семейства са „преавансирани от ТКЗС, за да могат да се изхранят“¹¹⁹.

Престигналите във Врачански окръг чергарски семейства са настанени предимно в селата и са трудоустроени в ТКЗС и ДЗС, а малко от тях – по строителни и промишлени обекти¹²⁰.

¹¹² Пак там, оп. 1, а. е. 530, л. 2.

¹¹³ Пак там, а. е. 659, л. 1.

¹¹⁴ Пак там, а. е. 530, л. 2.

¹¹⁵ Пак там, л. 3.

¹¹⁶ Пак там, а. е. 936, л. 1.

¹¹⁷ Пак там, л. 9.

¹¹⁸ Пак там, л. 13.

¹¹⁹ Пак там, л. 14.

¹²⁰ Пак там, л. 27.

Настанените в Габровски окръг чергари работят в „Комунални услуги“, ДЗС и промишлените предприятия. Част от тях през летните месеци работят в консервната фабрика в гр. Севлиево – 10 души, а двама са частни каруцари. Както пише в рапорта за окръга: „... няма цигани, които да отказват да работят, щом са здравословно добре. Изключения има при някои жени, които отказват да работят през летния сезон. На постоянна работа са настанени 7 души“¹²¹.

В Ловешки окръг усядат 28 семейства на цигани (дънклари), които си закупуват къщи и работят в ДЗС и ДКК „Мелта“. Жените, които нямат малки деца, работят в полеведни бригади на ДЗС. В с. Пресеяка и Смолан са отбелязани още 5 цигански семейства – бакърджии, „които обаче не желаят да се включат на постоянна работа и нямат собствени жилища“¹²².

Настанените в Пазарджишки окръг катунари си намират препитание предимно като общи работници. Девет от тях работят в ДЗС, двама – в ТПК, и още десетина частно – по строежите¹²³.

В Пернишки окръг са отбелязани 212 бивши чергарски семейства. Те са разпределени по обекти на работа в ТКЗС – 74 души, в ДЗС – 45, „Пътно управление“ – 30, и 16 души се занимават с частни дейности. Бакърджийство упражняват 74 души, „или всички на постоянна работа са около 240 членове, някои отказват да работят, настаняват се формално на работа, а пътуват и вършат престъпления“¹²⁴.

Хасковски окръг приема 212 семейства бивши чергари, част от които работят на строежа на шосеен път Хасково – Кърджали¹²⁵, други – като миньори или във фабриките за керамика по селата, 12 семейства работят в транспорта, 98 – в ТКЗС, 92 – в *Марбас – Димитровград*, 16 семейства – като общи работници или занаятчии, а 5 семейства се занимават предимно със събиране на вторични суровини или с отглеждане на животни¹²⁶.

В Михайловградски окръг (дн. област Монтана) са приети 20 семейства на бившите чергари. Те са настанявани на работа основно в ТКЗС, но голяма част от тях се занимават с „котларство и калайджийство, обикалят околните села, събират бакърени съдове [...] и ги калайдисват. От съответните народни съвети им е разрешено да си упражняват занаята“¹²⁷.

Общо взето резултатите по устройването на работа на чергарите са различни в отделните части на страната. Докладите на окръзите по изпълнение

¹²¹ Пак там, с. 33.

¹²² Пак там, л. 51.

¹²³ Пак там, л. 57.

¹²⁴ Пак там, л. 68 – 70.

¹²⁵ Пак там, л. 128.

¹²⁶ Пак там, л. 130.

¹²⁷ Пак там, л. 139.

на постановлението обикновено започват с някаква положителна информация и успехите на бързо приобщили се чергарски семейства¹²⁸. Макар след това задължително да следват откровения за реалните проблеми, всеки успех по отношение на постановлението се подчертава и пропагандира дори и в изложенията на административни документи. Приблизително по същия начин са построени и статиите по темата във в. „Нов път“. Започва се с постиженията, продължава се със слабостите (в миналото или настоящето) и се завършва с някакъв поучителен извод.

Усилията на властите, от реалното трудоустрояване до пропагандата, дават своите резултати, но проявите и на чергарството, и на просията, както и практикуването на някои частни занаяти, оцеляват в новите условия. Типичен пример е мечкарството, което, макар и свързвано с *преследваната просия*, оцелява, дори придобива легален и регламентиран вид. Ограниченията за този занаят са документирани още през 1950 г., когато със специално окръжно е забранено на мечкарите да разиграват своите животни с цел просия. То обаче трябвало да се прилага „по-разширено, а не стриктно“¹²⁹ при следните условия: разиграването на мечките да става при определени празници, при това само в малките села и градове; мечкарите трябва да са заплатили на съответните народни съвети специална такса, а самите водачи на мечките могат да бъдат само стари или неработоспособни хора, тъй като младите трябва да се включват в производството. Последното условие е проявата да няма характер на просия¹³⁰.

Не може да се каже, че всички изисквания се спазват, тъй като за своя спектакъл мечкарите продължават да получават пари, дрехи, храна. Те не се ограничават само в малки населени места и *танцуващите мечки* остават атракция, която до 1989 г. може да бъде видяна в редица окръжни градове. Традицията оцелява и макар катуните да изчезват, занаятът се запазва, а той отново е свързан с вид чергаруване.

¹²⁸ „Значително се ограничи скитничеството в страната. Много от циганите правилно се ориентират, като се установиха на постоянно местожителство и се отдадоха на обществено полезен труд. Някои семейства имат по 3, 4 работоспособни члена, и са изработили по над 1000 трудовни. За пример могат да се посочат циганите биволари, които отседнаха изключително в Плевенски окръг [...] Хасан Мемиев и др. в ТКЗС с. Долна Митрополия в Плевенски окръг имат над 1000 трудовни. Бившият циганин скитник – Найдено Маринов Иванов работи системно в ТКЗС с. Аспарухово, Михайловградско и е направил около 500 трудовни. Трябва да се подчертае, че местните ръководства са доволни от поведението и труда, на такива цигани и при всички подходящи случаи се стремят да ги подпомагат и поощряват. ..Но не навсякъде е така.“ (Вж.: АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 530, л. 9.)

¹²⁹ ДА – Пловдив, ф. 693, оп. 1, а. е. 10, л. 39.

¹³⁰ Пак там.

Процедурата по намирането на работа за уседналите цигани¹³¹ започва по същия начин както и при чергарите – със списъци, установяващи броя заети и незаети във всяко село и всеки град.

Според информация на СНС на ОФ, през 1961 г. 90 000 цигани са заети в българската промишленост и селското стопанство. От тях 18 000 работят в промишлените предприятия, близо 7000 – на строителните обекти, повече от 7200 – в комунални предприятия, и около 57 000 – в ТКЗС и ДЗС¹³².

Както показват цифрите, най-голям процент от циганите са ангажирани в селското стопанство. Работните места там се попълват не само от живеещите по селата, но и от задължените да уседнат чергари, изселените криминално проявени от градовете, както и безработни такива, уговорени по един или друг начин да се заселят в села, където има по-големи възможности за работа.

В началото на 60-те години немалко цигански семейства са изселени от по-големите градски центрове. Това невинаги е свързано с обвинения в някаква престъпна дейност, а в липсата на подходяща работа на конкретното място и наличието ѝ в друг район на страната. За тези „непроявени“ цигани се полагат конкретни усилия да бъдат убеждавани в предимствата на земеделската работа, обикновено подкрепяни с обещания за различни привилегии, безплатно отпускане на земя за строителство на къщи и пр. Такъв е случаят в Стара Загора, където по тази програма са изселени определен брой семейства и според отчета от зимата на 1959 г.: „Мина около 1 месец и няма случаи да са се върнали. На същите им се даде аванс от 6 лева и брашно и други продукти“¹³³.

Според Е. Иванова и В. Кръстев обаче откараните в периода 1958 – 1959 г. в околните села старозагорски цигани след по-малко от година масово се завръщат в града¹³⁴. Разбира се, има и много по-оптимистични информации и те широко се пропагандират като голям успех и в печата, и в различни речи, но трябва да се признае, че въпреки големия процент работещи в селското стопанство, много цигани не приемат твърде ентусиазирано тази перспектива. Същите факти се отразяват от в. „Нов път“, но разбира се, пречупени през положителния край на една или друга история. Ето една от тях: „С голям зор

¹³¹ Тук трябва да се направи уговорката, че определението *уседнали цигани* е условно, тъй като дори и след 1958 г. сред циганите има много сезонни работници, гурбетчии, изселвани и пр. Общото между тях е притежанието на домове, в които те винаги се завръщат, без значение дали са работили месеци наред в райони с по-голяма трудова заетост.

¹³² ДА – Бургас, ф. 35, оп. 2, а. е. 70, л. 86.

¹³³ АМВР, ф. 26, оп. 1, а. е. 659, л. 89.

¹³⁴ **Иванова, Е., Кръстев, В.** По дългия път... Живот с другите (История, етно-социална структура, бит и култура на циганите от Старозагорския регион). Стара Загора, 2006, с. 164.

ни вкараха в ТКЗС-то, а то там ни бил късметът. Тази година моето семейство с 4 работници сме изработили 18, 932 лева, взели сме 7, 332 лева аванс и 730 кг. жито. Отделно дето са взели синовете. Мето и Зина са изработили 8, 217 лв., Алия – 8, 000 лева, а Исо – започна работа след 09. IX. 1960 г., а е изработил с Фатма – 4200 лева. Дуда забрави вече, торбата и тоягата. Сега всичко си имаме и децата не ходят голи и боси. Хората мислили за нас, а ние се опъвахме¹³⁵.

Що се отнася до криминално проявените цигани, то те са принудително изселвани в нуждаещи се земеделски райони, но тяхното присъствие невиннаги донася някаква реална полза. Информации за редица проблеми с новонастанените на работа често се споменават в докладите, касаещи малцинството. Освен това, в началото на 60-те години изселническите мерки са отменени и голяма част от тези принудително изселени хора се завръщат в старите си домове, прекарвайки дълго време като безработни, често сменящи работните си места или подвизаващи се в криминалните хроники на милицията. Много от тях в крайна сметка са ангажирани в различните промишлени предприятия. Трябва да се отбележи, че за повечето от циганите селското стопанство все пак се явява подходящ избор, тъй като позволява в него да участват и хора без нужния опит и специални квалификации. Важен момент е и възможността да се получават здравни и пенсионни осигуровки, като последното може да става за годините, в които е упражнявана земеделска професия, макар и без сключен през това време трудов договор¹³⁶. Това са две много важни условия, които все пак предопределят трудовата заетост на циганите предимно в селското стопанство.

Фабриците са най-често срещаната възможност за препитание в градовете и значителна част от циганите работят именно там. Децата, завършили специализирани училища със засилено трудово обучение, също попълват тези работни места, понякога в твърде крехка възраст – под 16 г. За тях се предвиждат допълнителни курсове за повишаване на квалификацията¹³⁷, запълващи времето, в което българското законодателство забранява те да бъдат наемани работници поради малолетие. Такива деца често са поставяни под шефството на по-възрастни работници, често българи, които ги обучават и въвеждат в конкретната професия.

Властта се опитва да окуражи продължаването на образованието при тези деца, а в „Нов път“ постоянно публикува информация за различни възможности за обучение в специализирани училища и техникуми. Прави впечатление, че повечето предлагани професии са свързани с някакъв конкретен занаят в селското стопанство, облеклото, дървообработването, хранителната промишле-

¹³⁵ Хората мислили за нас, а ние се опъвахме. // *Нов път*, № 1, 1961.

¹³⁶ За пенсиите. // Пак там, № 4, 1960.

¹³⁷ Пак там.

ност, рудодобива и пр.¹³⁸. За такива специалности Министерството на просветата и културата осигурява ежегоден прием на младежи и девойки циганчета в професионалните училища и известен брой места, за които се състезават само кандидати циганчета¹³⁹. Целта е максимален брой от тези млади хора да придобият някаква квалификация, която да стане и бъдеща професия.

Значителна част от циганите работят и в занаятчийските кооперации (комунални услуги и промкомбинати), обединяващи редица занаяти и услуги на едно място. Те продължават да се създават и в 50-те и в 60-те години навсякъде, където има условия за това. Наистина не всички цигани ентузиазирано се включват в тези обединения, но властите полагат усилия да ги убеждават в „предимството да работят в обществения сектор“¹⁴⁰. Занаятчийски кооперации се появяват и в селските райони. Те са желано поприще за изселените от градовете цигани, които предпочитат да работят на такива места, вместо да се ангажират със земеделска работа. Циганската преса също окуражава напускането на частната дейност и включването на занаятчиите в подобни държавни обединения. Вестник „Нов път“ често публикува положителни статии, показващи дейността на такива услуги¹⁴¹, а също и текстове, критикуващи тези, които продължават частната си практика¹⁴².

Под комунална форма са организирани и услугите за превоз, познати като „Пренос – превоз“¹⁴³ в различните населени места. Там обикновено работят мъже, но съществуват информации и за жени, нагърбили се с тази дейност.

Друго популярно поприще са службите „Чистота“, „Паркове и градини“¹⁴⁴, клоновете за събиране на „Вторични суровини“¹⁴⁵ в страната, също попълвани от много цигани.

Социалистическият период в България е белязан от засилена индустриализация, съпроводена със сериозно строителство на заводи, предприятия, жилищни комплекси и пр., които в пресата и официалните документи са обединени под общото име *социалистическо строителство*. Пленумът на ЦК на БКП от октомври 1959 г. набелязва широка програма за развитието на строителния отрасъл и предвижда общия обем на капиталните вложения в него за 1960 г. да

¹³⁸ За професионално ориентиране и настаняване на работа на младежите, които не учат и не работят. // Пак там, № 5, 1973.

¹³⁹ Какъв да стана? // Пак там, № 7, 1960.

¹⁴⁰ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а. е. 90, л. 160.

¹⁴¹ Кошничари. // *Нов път*, № 10, 1959; С тях се гордеят в „Рома“. // Пак там, № 7, 1960; Майстори на керамиката. // Пак там, № 11, 1960; На крак от 5 сутринта. // Пак там, № 6, 1964.

¹⁴² Нови времена – нови професии. // Пак там, № 8, 1960; Който не работи, не трябва да яде! // Пак там, № 4, 1962; Защо изостанаха бургуджиите? // Пак там, № 7, 1969.

¹⁴³ Как нашата бригада се бори за високо звание. // Пак там, № 8, 1962.

¹⁴⁴ У нас работа има за всички. // Пак там, № 12, 1959.

¹⁴⁵ Да претворим постановлението в живо дело. // Пак там, № 8, 1959.

нарасне до 7 500 000 000 лева¹⁴⁶. Като приоритетни са посочени *обекти* като ТЕЦ „Марица-изток“ в Старозагорски окръг, тепърва създаващият се туристически комплекс „Слънчев бряг“ край Несебър, металургичният завод „Кремиковци“¹⁴⁷, Азотноторовият завод край Стара Загора, Оловно-цинковият завод край Пловдив, Нефтепреработвателният завод край Бургас. Междувременно вече се работи по привършването на Циментовия завод № 5 край с. Бели извор, Врачанско, на завода за стъкло край Разград, Акумулаторния завод край Пазарджик, разширението на Химическия комбинат „Сталин“ – Димитровград, на МЗ „Ленин“ – Димитрово (дн. Перник)¹⁴⁸ и др. За всички тези мащабни начинания е нужна работна ръка, която да се влее в строителството – интензивно развиващ се отрасъл до края на изследвания период.

Циганите в България вземат активно участие в този процес – на първо място чрез популярните по времето на социализма Строителни войски, чиито поделения са разпръснати из цялата страна. Те се включват не само в строежите на заводи, предприятия и квартали, но и на пътища, железопътни линии, язовири и пр.

В края на 60-те години Строителни войски разпределят кадрите според това, дали са постъпили незапознати с различните строителни дейности или вече идват с някакъв разряд. На самите технически обекти се предоставят възможности за повишаване на теоретичната и практическата подготовка на кадрите в специално създадени учебни поделения – школи. Ежегодно в тях из средите на войнишкия състав се подготвят строители, монтажници, механизатори, шофьори, машинисти за тежки строителни машини и др.¹⁴⁹ В средата на 70-те години тези школи предлагат обучение в близо 30 вида специалности¹⁵⁰. Както пише в „Нов път“: „През годините на четвъртата петилетка (1961 – 1965 г. – б. м., П. С.) в школи и курсове се подготвиха 21 000, през петата петилетка – 26 000, а през шестата ще се подготвят 32 000 младежи [...] През тези курсове и школи, наравно с останалите младежи, преминават и значителен брой военнослужещи от цигански произход, които проявяват голяма любов към строителната професия и завинаги свързват живота си с нея“¹⁵¹.

¹⁴⁶ Строителните обекти чакат. // Пак там, № 3, 1960.

¹⁴⁷ У нас работа има за всички. // Пак там, № 12, 1959.

¹⁴⁸ Строителните обекти чакат. // Пак там, № 3, 1960.

¹⁴⁹ Ковачница за строителни кадри. // Пак там, № 6, 1974.

¹⁵⁰ Ето как по-подробно са описани въпросните школи: „Всяка школа разполага с красиви учебни битови сгради, добре оборудвани кабинети и учебни полигони. Добрата организация на курсовете спомага в един сравнително кратък срок, средно от 3 – 4 месеца, младежите да добият необходимата първоначална квалификация, след което се вливат в производството, като изпълнителни кадри под ръководството на майстори-ръководители. Школите за строително-монтажни и механизаторски кадри са само един начален етап на квалификацията на строителните войни. Изпълнявайки своята военна служба, като работят по специалността си и участват в курсовете, без откъсване от производството, те имат възможност да повишават квалификацията си и да получат по-висок разряд“. (Пак там.)

¹⁵¹ Пак там.

Властта полага искрени усилия да привлече поне част от обучените по време на задължителната си военна служба работници за постоянно в строителното производство. Различните видове школи на свой ред целят да удовлетворят нарасналите нужди на фабрично-заводското строителство не само от зидари, мазачи, кофражисти, арматуристи и бетонджии, а и от специалисти в някои „нови професии“ като машинисти за тежки строителни машини: багери, скрепери, булдозери, валяци, кулокранове, монтажници: топломонтъори, електромонтъори, изолаторджии, машинни монтъори и пр.¹⁵² За тази цел някои от трудоваците са поощрявани след уволнението си да се обучават и в различни техникуми на страната и след това да постъпят с по-висок разряд на нови строителни обекти като постоянна работа.

Тази целенасочена политика на привличане на строителни кадри сред вече обучени работници от Строителни войски е подкрепена и от привилегии като например възможността младият специалист да се уволни 6 месеца по-рано, ако междуременно подпише тригодишен договор за работа в строителството, регламентирана с постановление № 310 на МС¹⁵³. Този начин на отбиване на военната служба, от една страна, дава шанс на немалко цигани (българи и турци също) да придобият професия, а от друга страна, осигуряват се нужни и подготвени кадри за строителния сектор. Циганският вестник „Нов път“ на свой ред активно се включва в пропагандирането на тези възможности, подчертавайки значението и позитивите на професиите, свързани със строителството¹⁵⁴.

Строителните войски са наричани от страниците на вестника „истинска армия на мирния труд“¹⁵⁵, участваща в строителството на „големи национални обекти като „Кремиковци“ и „Соди Девня“¹⁵⁶. Те обаче не са единственият начин за набиране на така нужната работна ръка. „Строителните обекти чакат“ – зове „Нов път“, призовавайки и мъже, и жени без определена професия да се запишат в безплатните школи и курсове, организирани към строителните организации. Вестникът пояснява, че на първо време начинаещите ще бъдат ангажирани в обща работа като изкопчийство и сродни дейности, но

¹⁵² Трудовата повинност – ковачница за кадри. // Пак там, № 3, 1969.

¹⁵³ Пак там.

¹⁵⁴ Ето част от статия, посветена именно на уменията, придобити по време на казармената служба: „... Милко Димитров служи в същия батальон като арматурист. Още от сега към него поглеждат от местната строителна организация, искат да го „примамят“ с апартамент, ако се съгласи да остане на работа в Първомай след уволнението от казармата. И той ще получи висок, може би най- високия разряд в своята професия...

– Доволен съм, че хем си изкарвам службата, хем уча занаят – ще каже единият и отново ще се заеме с работата си.

– И като се уволня, веднага ще ме „лапнат“ в „Заводски строежи“ в Димитровград, похвали се другият. – Няма вече да хамалувам!“ (Вж.: След казармата. // Пак там, № 6, 1973.)

¹⁵⁵ Ковачница за строителни кадри. // Пак там, № 6, 1974.

¹⁵⁶ Пак там.

постепенно ще им се даде шанс да се подготвят за бетонджии, кофражисти, зидари, мазачи и пр. „Нов път“ посочва и нуждаещите се от работници строещи: „... в „Марица-изток“ могат да постъпят 200 общи работници – изкопчии и бетонджии, в с. Бели Извор – 150, в МЗ „Ленин“ – 250 и др.¹⁵⁷ Постъпването на работа става без особени формалности и всеки желаещ може да влезе предварително във връзка с ръководствата на съответните обекти“¹⁵⁸.

Въпреки тези призови обаче, отправяни още от първата година на отпечатване на вестника, та чак до края на неговото съществуване, строителството, както и селското стопанство не са твърде популярни сред циганите. През 1960 г. „Нов път“ алармира, че заплануваното строителство за първото шестмесечие в Сливен е изпълнено едва на 84 процента поради липса на работници, докато в същото време в града има достатъчно „напълно работоспособни цигани, които работят само по 2 – 3 дена в седмицата, и то на различни места – днес са музиканти, утре – билкосъбирачи, след два дни – ваксаджии и пр.“¹⁵⁹. Такива случаи са отбелязани в Бургас, Пазарджик, Пловдив и други градове, където има „повече циганско население“¹⁶⁰. Тенденцията се запазва и в края на 60-те години, когато от страниците на „Нов път“ посочват, че: „По някакво старо предубеждение много цигани отбягват да влагат труда си в строителството и земеделието. В строителството работят само около 6500 души“¹⁶¹.

Тези цифри не задоволяват управляващите и затова агитацията от страна на вестника продължава¹⁶² до края на изследвания период – чрез отпечатване на истории из работните дни на различни строители¹⁶³, а също посредством атака към тези, които предпочитат „по-леки професии“¹⁶⁴.

Нуждата от работна ръка по строежите често води до привличането на работници от различни краища на страната. Същото се случва и при кампаниите в селските стопанства, в резултат на което част от циганите влизат в ролята на *сезонни работници* и отиват там, където има работа, та макар и за няколко месеца¹⁶⁵. Има и такива, които традиционно се занимават със сезонен занаят като

¹⁵⁷ Конкретните цифри за търсене на работници в посочените строителни обекти се отнасят за 1960 г.

¹⁵⁸ Строителните обекти чакат. // *Нов път*, № 3, 1960.

¹⁵⁹ Още по въпроса за трудоустрояването. // Пак там, № 9, 1960.

¹⁶⁰ Пак там.

¹⁶¹ Там, където сме най-полезни. // Пак там, № 2, 1967.

¹⁶² Всеки с постоянна професия. // Пак там, № 3, 1972; Промяната. // Пак там, № 10, 1974.

¹⁶³ Да се включим в зимното строителство. // Пак там, № 24, 1960; На линията Мездра – Враца. // Пак там, № 8, 1960; Първи работен ден в Кремиковци. // Пак там, № 2, 1964; На столичния строеж. // Пак там, № 4, 1974.

¹⁶⁴ У нас работа има за всички. // Пак там, № 12, 1959; Нови времена – нови професии. // Пак там, № 8, 1960; Който не работи, не трябва да яде. // Пак там, № 4, 1962; Да браним достойнството си. // Пак там, № 2, 1974.

¹⁶⁵ Има и такива, които просто променят своето местожителство и трайно се настаняват в селищата, където има работа. В отделни случаи това може да е в съвсем отдалечена

например специализираните се в производството на тухли цигани от Михайловградски (дн. Монтански), Врачански, Видински, Русенски, Коларовградски (Шуменски) и други окръзи. Те напускат своите населени места през месец май и до октомври цели семейства, заедно с жените и децата, изработват тухли в различни части на страната. Както пише вестник „Нов път“: „Тези цигани тухлари никой не може да упрекне в мързел. Напротив, те трябва да се сочат като пример на трудолюбие. Ежедневно дават на народното стопанство милиона тона тухли“¹⁶⁶. Въпреки това, техният поминък е критикуван, тъй като, завръщайки се по родните си места, повечето от тях не продължават работа през зимния сезон, изхарчват изработените пари, не ползват привилегиите на редовните членове на ТКЗС, а работните месеци на други места не им се принават като трудов стаж за пенсия. С тези и други аргументи вестникът атакува такъв начин на живот и отново лансира селското стопанство като най-добрия вариант за надеждна и осигурена работа на циганското население¹⁶⁷. Тази критика не намалява броя на сезонните работници в страната, като в средата на 70-те години вече се мисли по-прагматично за тяхната заетост. В интервю за „Нов път“ от 1974 г. тогавашният министър на труда и социалните грижи Мишо Мишев разказва за новата стратегия на властта да се осигури постоянна работа на сезонните работници чрез комбиниране на работна заетост в различен вид промишленост, например, консервна и тютюнева промишленост, строителство и селско стопанство¹⁶⁸. Така, приключвайки своята сезонна работа, те ще имат подсигурано работно място в друг тип производство, вече в своето родно селище, където ще трупат трудов стаж и ще се възползват от останалите привилегии на постоянно заетите работници.

По-далечни пътувания предприемат тези цигани, които се ангажират да работят в чужбина, например в дърводобива в Коми (СССР)¹⁶⁹ – популярна дестинация за работа в изследвания период сред много български граждани¹⁷⁰. За СССР заминават и като бригадири немалко младежи, членове на ДКМС и БКП. Сред тях има и циганчета, ангажирани като миньори в град Джерджински¹⁷¹, като работници в памучните плантации и заводи в *Южен Казахстан*¹⁷² и др.

от родното място част на страната, но такива случаи има, и повечето пъти работодателите са доволни от този тип работници. (Вж.: Земята храни и циганите. // *Нов път*, № 5, 1961; Още по въпроса за трудоустрояването. // Пак там, № 9, 1960.)

¹⁶⁶ „Печалбата“ на циганите тухлари. // *Нов път*, № 6, 1963.

¹⁶⁷ Пак там.

¹⁶⁸ Министърът на труда и социалните грижи другарят Мишо Мишев пред в. „Нов път“. // Пак там, № 2, 1974.

¹⁶⁹ **Марушиакова, Е., Попов, В.** Циганите в България, с. 125; **Пашова, А.** Толерантност в различността (Жизнени светове и ценности на ромската култура). Благоевград, 2002, с. 101.

¹⁷⁰ Българи в Коми. // *Нов път*, № 12, 1978.

¹⁷¹ На съветска земя. // Пак там, № 2, 1959.

¹⁷² Ние бяхме бригадири в Съветския съюз. // Пак там, № 8, 1960.

В рамките на страните от тогавашния Източен блок пътуват и цигански артисти. През 1959 г. танцьори на софийския ансамбъл „Рома“ например са включени в трупата за турне в *Германската демократична република*, подбрана от Дирекцията на цирковите артисти към Министерството на просветата и културата¹⁷³. Извън страната концертират и някои от получените образование цигански музиканти. Те, като правило, са много малка част от циганските музикални таланти на страната.

В своята мемоарна книга „Един циганин в ЦК на БКП“ Г. Колев разказва, че по изрично нареждане на Вълко Червенков (по времето, когато последният е министър-председател на България) в Консерваторията са приети няколко млади, но вече известни с таланта си цигански музиканти. Сред тях са Пейо Будаков (цигулка), Янко Минков (цигулка), Кирил Николов (пиано), двама братя – Русчо (чело) и Йордан (цигулка), общо 18 души, на които е осигурено общежитие и стипендия по време на следването¹⁷⁴. Целта е тези таланти да излязат от кръчмите и ресторантите, да станат грамотни музиканти и да се развият. Така Държавната музикалната академия под натиск приема за студенти хора без основно образование, някои от тях почти неграмотни, а това до голяма степен предопределя неуспеха на начинанието. Студентите срещат сериозни трудности с теоретичните дисциплини – солфеж, полифония, музикален анализ. Повечето от тях някога са учили, но са изпаднали във *вторична неграмотност*, умеят само да се подписват. Още в края на първия семестър повечето масово се отказват. За тези, които идват от провинцията, роля изиграва и семейният фактор – техните съпруги не искат да живеят в София. Така общо взето неуспешно приключва една интересна инициатива от края на 40-те години. В по-късните десетилетия на социализма в Консерваторията все пак попадат и по-подготвени грамотни музиканти, някои от които успешно я завършват, а други просто решават да не го правят заради „лошата перспектива“ на ниско заплащаната държавна работа. Любопитно в това отношение е споделеното в личен разговор с Господин Колев мнение на големия български композитор Филип Кутев. Последният добре познава циганската музика и циганските музиканти в България, но отбелязва, че стремежът към повече пари се оказва *гибелен* за иначе безспорно ярки цигански таланти: „Има надарени цигани, но повечето работят неорганизирано, разпиляно и [...] гонят само големите пари“¹⁷⁵.

Въпреки, че по времето на социализма немалко цигански музиканти учат и в музикални училища, и в сержантското училище в Лясковец, и в различни музикални школи, та дори и в Държавната музикална академия, една част от циганските артисти остават музикално необразовани, т. нар. „слухари“ (не познават нотите). Това не им пречи да бъдат забележителни изпълнители,

¹⁷³ Наши сънародници в чужбина. // Пак там, № 4, 1959.

¹⁷⁴ Колев, Г. Един циганин в ЦК на БКП..., с. 227 – 228.

¹⁷⁵ Пак там, с. 230.

които припечелват доста добре от работа по различни заведения и празнични поводи.

Властта се опитва да контролира и този бранш. Още през 1959 г. например в Сливен към предприятието „Комунални услуги“ се сформира градска духова музика, а на всички останали музиканти им се забранява да свирят в чертите на града¹⁷⁶. Въпреки това, голяма част от циганите музиканти продължават да си работят *частно* и през 1974 г. отново в Сливен се организират *срещи-разговори* между тях и представители на ГНС и МВР в града¹⁷⁷. Прави впечатление, че такива срещи са предвидени и с „незаконните търговци“¹⁷⁸ и „постоянните закононарушители и смутители на обществения ред“¹⁷⁹, т. е. музикантите в случая са приравнени до различните видове нарушители, а често са определяни и като „безделници“.

Наред с тях, в търсене на *лека работа и начин на живот* са обвинявани и събиращите сезонно папур и билки (занятия в крайна сметка също приобщени към държавния сектор¹⁸⁰), които постоянно са привиквани от *бюрата по работна сила* за включването им в производството на *по-сериозна и постоянна работа* и дори им се налагат различни глоби за отказа им да работят. В тази графа влизат още *семкаджиите*, незаконните продавачи на *захарни изделия* и пр.¹⁸¹

Споменатите мечкадари, както вече беше подчертано, оцеляват през изследвания период. Те не просто получават разрешение за дейност, но някои от тях дори сключват договори за участие в развлекателните програми в заведения на „Балкантурист“. В тази връзка Е. Иванова и В. Кръстев цитират следния разказ: „Всяко лято цялото семейство с мечока Гошо отивахме на морето. Имах сключен договор за работа с „Балкантурист“ – с Гошо участвахме в програмата, жена ми беше чистачка. Настаняваха ни в отделно бунгало, мечката седеше вързана до него. Аз излизах на сцената облечен в потури, пояс, бродирана бяла риза, елек – носех си ги от моя край (роден е в с. Юлиево, Казанлъшко – б. м., П. С.) [...] Ходил съм в Созопол на дюните, но най-много ми харесваше „Цигански табор“ в Слънчев Бряг. Хубави времена бяха...“¹⁸².

Още един „Цигански табор“ (в курорта „Златни пясъци“)¹⁸³ се споменава и от Господин Колев като изключително печелившо заведение, в което се залага на цигански песни и танци. Поради тази причина в годините около

¹⁷⁶ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а. е. 81, л. 139.

¹⁷⁷ Пак там, оп. 7, а. е. 138, л. 2.

¹⁷⁸ Пак там.

¹⁷⁹ Пак там.

¹⁸⁰ Билкосъбирачи. // *Нов път*, № 8, 1979; Билкосъбиране в Долна Баня. // Пак там, № 9, 1975.

¹⁸¹ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 7, а. е. 138, л. 13; ф. 167, оп. 4, а. е. 15, л. 37.

¹⁸² **Иванова, Е., Кръстев, В.** По дългия път..., с. 160 – 161.

¹⁸³ Възможно е да става дума за едно и също заведение.

„възродителния процес“ дори се дискутира неговото затваряне или поне смяна на артистичната програма, тъй като ключекът бил израз на *турчеенето* сред циганите. Въпросният ресторант обаче е популярен сред чуждестранните туристи и осигурява приход на свежа валута в страната, а това *спасява* неговата програма¹⁸⁴.

В годините на социализма прави първите си стъпки и съзнателно създаваната от властта циганска интелигенция. Това са медицински лица, учители, юристи, военни, поети, журналисти. Техният процент наистина не е голям, но такива специалисти из средите на циганското малцинство има и те до голяма степен са продукт на провежданата партийна политика в страната. Според в. „Нов път“ само за 19 години от политическите промени на 9 септември 1944 г. 450 младежи цигани са завършили висше образование¹⁸⁵. През 1975 г. във Видински окръг тринадесет цигани са отбелязани като висшисти. Четирима от тях са лекари, един е зъболекар, един – юрист, трима са инженери, двама са завършили Консерваторията, има и двама учители¹⁸⁶. Успелите или обучаващи се в различни поприща цигани са давани за пример от страниците на циганския вестник. Такива са Славка Илиева¹⁸⁷, Макеф Сеферов¹⁸⁸, Ибрям Крачолов¹⁸⁹ – учители, Ибраим Ремизов – сержант¹⁹⁰, Ф. Чирков – лекар¹⁹¹, Хр. Гълъбов – историк¹⁹², Цветан Миланов – инженер-механик и аспирант в Москва¹⁹³, и др. Някои от работещите в редакцията на вестника журналисти, редактори и дописници, като Стоянка Соколова, Г. Колев, В. Чапразов, също са представители на тази циганска интелигенция.

Основната маса от циганското население в епохата на социализма обаче работи нискоквалифицирана работа, нещо, което управляващите се опитват да променят не толкова от загриженост към малцинството, а поради нуждата от определени специалисти в дадени отрасли на промишлеността. По този повод в. „Нов път“ отбелязва: „... Много от тях (циганите – б. м., П. С.) са без образование или с ниско образование, без особена квалификация, а подбират работата. Не харесват тая работа, не харесват оная, като че ли имат много професии или са с голяма квалификация. Интересно, е че нашите цигани обикновено настояват да работят в службите „Чистота“ и „Паркове и градини“ или в „Пренос-превоз“. Естествено у нас сега всяка работа е благородна, всяка професия е почетна. Трудът в „Чистота“ и „Паркове и градини“ също е по-

¹⁸⁴ Колев, Г. Един циганин в ЦК на БКП..., с. 235 – 237.

¹⁸⁵ Дълг на циганската интелигенция. // *Нов път*, № 10, 1963.

¹⁸⁶ ДА – Видин, ф. 3326, оп. 1, а. е. 673, л. 12.

¹⁸⁷ За нея говорят с уважение. // *Нов път*, № 12, 1959.

¹⁸⁸ Млади учители. // Пак там, № 7, 1960.

¹⁸⁹ Пак там.

¹⁹⁰ Сърце се иска. // Пак там, № 2, 1960.

¹⁹¹ Дълг на циганската интелигенция. // Пак там, № 10, 1963.

¹⁹² Пак там.

¹⁹³ Аспирант в Москва. // Пак там, № 4, 1972.

четна, но там не могат да работят неограничено число хора. А защо нашите сънародници, вместо да се въртят край мебелните магазини с въжета на рамо, да не станат строители [...]”¹⁹⁴.

Извадката е от статия, публикувана през 1959 г., и макар още тогава да се полагат усилия за насочването на циганите в един или друг отрасъл с думи като: „Ние трябва да разбием погрешното схващане, че циганите търсят само лека работа”¹⁹⁵, основната цел на този етап е те да бъдат привлечени като постоянни работници в производството и селското стопанство, или както пише в не един доклад: „Да бъдат заставени да работят!”. Тъй като част от населението на България (и българи, и цигани, и турци) не се вписва в тези рамки, през 1962 г. е приет *Указ за борба с лентяите*, който на практика задължава всички да работят под заплахата от принудителен труд в рамките от 6 месеца до 2 години, най-често далеч от родните им места. В случаите, в които и това не помага, провиненият може да бъде осъден на поправителен труд с удържка на 25 процента от заплатата, като последната най-крайна мярка е лишаване от свобода. Указът е разяснен подробно на страниците на в. „Нов път”¹⁹⁶. По-късно, през 70-те и 80-те години, в случаите на отказ от държавна работа се налагат редица глоби, което е още едни начин да се контролират тези цигани, които избягват постоянната работна заетост. Може да се каже, че минимален процент от „нередовни работници” сред циганите се запазва до края на изследвания период и борбата срещу тези прояви продължава, но фокусът постепенно се измества не само към изискването всички да работят, но и да повишават своята квалификация, разряд, да усвояват по-сложни професии. „Не може във века на научно-техническия прогрес ние да работим със слаби, изоставащи, недостатъчно грамотни, неквалифицирани хора” – заявява секретарят на НС на ОФ Невена Гецовска през 1972 г.¹⁹⁷

„Да браним сами достойнството си!” – призовава и в. „Нов път”. И продължава: „Защо се предпочита най- неквалифицираната работа? [...] Крайно време е да изчезне веднъж завинаги старата представа за чисто цигански професии и това, че работата в комуналните предприятия е техен патент. Това влияе пагубно на подрастващото поколение, принижва детските и младежките желания и пориви”¹⁹⁸.

През 1978 г. на въпроса за повишаване на квалификацията е поставен специален акцент в приетото *Решение № 1360 на Секретариата на ЦК на БКП*, „За по-нататъшното подобряване на работата сред българските цигани, за тяхното още по-активно включване в изграждането на развитото социалистическо общество” от 9 октомври 1978 г., последвано от конкретни-

¹⁹⁴ У нас работа има за всички. // Пак там, № 12, 1959.

¹⁹⁵ Пак там.

¹⁹⁶ За кого се отнася указа за борба с лентяите. // Пак там, № 10, 1962.

¹⁹⁷ Пак там, № 11, 1972 (Невена Гецовска – секретар на НС на ОФ).

¹⁹⁸ Да браним сами достойнството си. // Пак там, № 2, 1974.

зирането на това решение с *Разпореждане № 7 на Министерски съвет от 26. I. 1979 г.*¹⁹⁹

Всъщност тези решения не са новост. Опити за прокарването на подобни мерки, както беше отбелязано, вече са правени почти през целия изследван период и нищо революционно не се случва във времето след тяхното оформяне в официален държавен документ. Това, което трябва да се признае, е, че направеното все пак не е малко. През 1980 г. 84% от българските граждани от цигански произход във възраст между 16 и 60 г. се водят постоянно трудово заети²⁰⁰. Има известен напредък в тяхната професионална квалификация, изразена в увеличаването на работещите в промишлеността, макар че като цяло негативната тенденцията се запазва – висококвалифицирана работа заемат едва 32% от циганските работници, средноквалифицирана – 4%, а нискоквалифицирана – 54%²⁰¹. Отговорните органи отбелязват висока приемственост на професиите в циганските семейства, особено при тези, които се занимават с полевъдство, животновъдство и пр. селскостопански дейности. Продължават и сигналите за нарушаване на трудовата дисциплина, самоотлъчване от работа, постоянна смяна на работните места, конфликтност и пр., но процентите в това отношение не са високи и затова се приема, че преобладаващата част „от изследваните български граждани от цигански произход имат добри взаимоотношения с колегите от трудовия колектив, където работят“²⁰².

Като цяло циганите в периода 1944 – 1989 г. са включени активно в трудовия живот на страната. Наистина голяма част от тях нямат висока квалификация и често изпълняват спомагателни дейности, но има и такива – горди с професионалните си успехи. Последното до голяма степен е и личен избор – държавата има нужда от квалифицирани кадри и всякак подпомага професионалното израстване. В тези условия немалко цигани се възползват от предоставения им шанс.

Постъпила 2015 г.

¹⁹⁹ Марушиакова, Е., Попов, В. Циганите в България, с. 90 – 91.

²⁰⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1348, л. 1.

²⁰¹ Пак там, л. 2.

²⁰² Пак там, л. 3.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

„ЗАВЕСАТА ВСЕ ОЩЕ Е ЖЕЛЯЗНА“.
ТРАГИЧНАТА ИСТОРИЯ НА ПОЛЕТ 4X-АКС
В МЕЖДУНАРОДЕН И БЪЛГАРСКИ КОНТЕКСТ*

ВАНЯ МИХАЙЛОВА

(Докторант към катедра „История на България“)

Vanya Mihaylova. “THE CURTIAN IS STILL MADE OF IRON”. THE TRAGIC HISTORY OF 4X-АКС FLIGHT IN AN INTERNATIONAL AND BULGARIAN CONTEXT

The study is devoted to the Israeli plane that was fired by two Bulgarian jet fighters over the Bulgarian airspace on the 27th of July 1955. The main purpose of the author is to present the facts and circumstances associated with the tragic 4X-АКС flight and to examine the causes of the tragic event, the international response and the way it was used for propaganda purposes against both Bulgaria and the Eastern bloc and the USSR. The myths and assumptions concerning the plane crash that are a result of the obscure aspects about the reasons why the Israeli plane entered into the Bulgarian territory and the circumstances demanded for it to be brought down are analyzed. A special attention is paid to the impact of the incident on the relations between

* Отделни части от настоящата студия, свързани с отразяването на случая в контекста на двустранните отношения между България и Израел, са публикувани в специализираното списание за еврейска история, изкуство и култура „La Estreya“. Статията е поместена в специален брой, посветен на 25-годишнината от възстановяването на дипломатическите връзки между двете държави. Ограниченият ѝ обем, както и тематиката на изданието не предполагаше по-цялостно представяне на разглеждания проблем. – Михайлова, В. Изпитанията на едно приятелство. Инцидентът със свалянето на израелския самолет от 27 юли 1955 г. в контекста на отношенията между България и Израел. // *La Estreya*, 2015, No 11, p. 58 – 73.

Bulgaria and Israel as the main parties in that special case and their diplomatic negotiations in order for the issue about the payment of certain compensation to the families of the victims to be resolved. The involvements of international institutions like the United Nations and the International Court of Justice in an attempt for the problem of the guilt and the compensation due thereunder to be solved are scrutinized.

Describing the international situation regarding the opposition and the military rivalry and competition between the representatives of the Eastern and Western blocs just at the time when the accident with the 4X-AKC flight used to happen Vanya Mihaylova reached to the conclusion that the main reason is the specific atmosphere of distrust and mutual suspicion. The death of 58 civilian passengers proved that the negotiations during the Geneva conference in 1955 were an example of a “cold détente” in the context of the hot confrontation and “*the curtain was still made of iron*”.

Keywords: 4X-AKC, Israeli plane crash, Constellation, El Al, International Court of Justice, Cold War, Bulgarian-Israeli relations, Aerial incident, the Iron Curtain, MOSSAD, Stanley Hinks, Golda Meir, Reuven Nall, Nir Baruch, Shabtai Rosenne, Nisim Mevorach.

Краят на Втората световна война е изпълнен с много надежди, свързани не само с прекратяване на военните и политическите конфликти, но и с демонстриране уважение спрямо човешкия живот, толерантност към другия и мирно съвместно съществуване без налагане принципите на „победители“ и „победени“. Сериозните разногласия между съюзниците от Антихитлеристката коалиция съвсем скоро показват, че тези очаквания са измамни, а уроците от големия военен конфликт не са научени. Само няколко години по-късно светът се оказва разделен с плътна „желязна завеса“, разграничаваща представителите на постепенно оформилите се два военно-политически блока – Източния и Западния. Зрителите на сцената на голямата политика са пряко въввлечени в сценарий с неизвестен край, при който всяко малко напрежение създава заплаха от нов глобален военен конфликт. Защитата на общочовешките ценности отстъпва място на политическото, военното и икономическото съревнование. Именно с цел туширане на напрежението и демонстриране на желание за диалог, представителите на САЩ, Великобритания, Франция и СССР провеждат среща на високо равнище в Женева от 18 до 23 юли 1955 г. Разногласията помежду им относно основните политически проблеми не успяват да доведат до постигането на разбирателство, но международната конференция маркира създаването на един „нов дух на удовлетворение“ от възобновяването на диалога на най-високо равнище и на нови надежди за мирно сътрудничество¹, които съвсем скоро ще се окажат илюзорни.

Темата за инцидента със свалянето на израелския самолет от 27 юли 1955 г. е слабо разработена в българската историография. Единствената книга,

¹ **Мирчева**, Хр. История на международните отношения в най-ново време. Книга първа. София, Софи-Р, 2002, с. 578.

посветена на този случай, е на Драголюб Гаджев и Нансен (Нир) Барух – „Полет 4X-АКС“². В нея двамата автори проследяват подробно обстоятелствата около трагичния инцидент, като представят и специфичната атмосфера, на фона на която той се разиграва. Въпреки богатия документален материал, използван от Д. Гаджев и Н. Барух, книгата има своите слабости. Трудно е да се определи нейният жанр, тъй като тя не е историческо изследване. Използваните архивни единици не са цитирани, като на отделни места не може да се направи разграничение между самия документ и авторския коментар към него, защото се преплитат в хода на повествованието. Независимо от това, книгата е източник на ценна информация и документите, публикувани в нея, могат да бъдат използвани при разкриването на обстоятелствата, свързани със свалянето на израелския самолет. Инцидентът е споменат и от Любомир Огнянов при представяне развитието на отношенията между България и Израел в периода 1948 – 1955 г.³ Изследователят обръща внимание на основните факти, както и на провокираната от случая антибългарска пропаганда, която се разпространява по това време. Той е отразен бегло и от Михаил Груев в общото изследване, посветено на историята на социализма в България – „НРБ от началото до края“⁴, и в двете книги на Димитър Недялков за историята на българската военна авиация⁵. Ирина Григорова също споменава за казуса с израелския самолет в контекста на отношенията между България и Франция през 1963 г.⁶

Инцидентът с израелския самолет, както и неясните обстоятелства около него са причина за засиления интерес, проявяван към темата от страна на българските журналисти и отразен в подобни публикации. Първият опит за разкриване на събитията е направен от Виктор Меламед в неговата статия, публикувана в сп. „Криле“⁷. Използвайки част от предоставената от него информация, Цветан Цаков подробно описва фактите около трагичния полет 4X-АКС и изяснява различните тези, свързани със свалянето на израелския

² Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС. 27 юли 1955. София, Труд, 2003.

³ Огнянов, Л. Дипломация на съвременна България. Шумен, Епископ Константин Преславски, 2006, с. 119.

⁴ Груев, М. Външната политика на Народна република България и Студената война. – В: НРБ от началото до края. Под общата ред. на Ив. Знеполски. София, Сиела, 2011, с. 232.

⁵ Недялков, Д. Българската авиация през Студената война. София, Военно издателство, 2001, с. 197 – 199; История на българската военна авиация. София, Военно издателство, 2012, с. 369. В първата книга са допуснати някои сериозни неточности. Отбелязано е, че инцидентът с израелския самолет става през 1956 г., объркан е моделът на българските самолети-изтребители, като вместо „МиГ-15“ е написано „МиГ 15-бис“ и е посочено, че катастрофата се случва в региона на Югоизточна, вместо Югозападна България.

⁶ Григорова, И. Българо-френските отношения по време на президентството на ген. Дьо Гол (1958 – 1969 г.). София, Албатрос, 2009, с. 111.

⁷ Меламед, В. Рейс 402 остана в зоната на здрача. // *Криле*, 1991, № 12, с. 24.

самолет, които продължават да се разпространяват и до днес⁸. Почти всички останали журналисти, проявяващи интерес към темата, цитират, а в някои случаи и директно използват неговата статия⁹.

Случаят със свалянето на израелския самолет е отразен и в чуждоезични изследвания¹⁰. В тях основният акцент е поставен върху юридическите аспекти на казуса със сезирането на Международния съд в Хага от страна на Израел, САЩ и Великобритания и взетото впоследствие решение за липсата на юрисдикция от негова страна по конкретния въпрос.

Документалното изследване на проблема, свързан със свалянето на израелския пътнически самолет на 27 юли 1955 г., представлява сериозно предизвикателство за изследователите. Причината за това е фактът, че близо 60 години след тези събития голяма част от документите по случая в България са засекретени по неясни причини¹¹. Това се отнася предимно за тези

⁸ Статията е публикувана в две отделни издания с малки разлики в съдържанието. – Цаков, Цв. Въздушните погроми: интриги и истини. Български милитер МиГ-ове отново сразиха израелски цивил Констелейшън. // *Аерофанатик*, № 2, 11 май 1992; № 3, 22 май 1992; Трагедията „Констелейшън“ 38 години по-късно. Бог никога не спасява насила. // *Поглед*, № 41, 11 окт. 1993; № 42, 18 окт. 1993.

⁹ Ковачев, П. 58 евреи гинат над Рупите. 2 наши изстребителя МиГ-15 свалят израелски пътнически самолет през 1955 г. // *24 часа*, XIII, № 6 (4441), 7 ян. 2004; Версии за свалянето на израелския пътнически самолет над Рупите през 1955 г.: От „заради агент на Мосад“ до „заради царчето“. // *24 часа*, XIII, № 7 (4442), 8 ян. 2004; Михайлов, Б. Полет 4X-АКС. Как България е осъдена да плаща по \$8,292 за загиналите пътници на свален от комунистите самолет. [online]. [viewed 17 March 2015, 16:25]. http://www.bg-voice.com/articles/view/polet_4h-aks/2116/; Гергушева, П. Една трагедия в небето на България 59 години по-късно. [online]. [viewed 17 March 2015, 16:27]. <http://btvnovinite.bg/gallery/bulgaria/obshtestvo/edna-tragediya-v-nebeto-na-balgariya-59-godini-po-kasno.html>; Лазарова, Б. Израелски пътнически самолет свален у нас през 1955 г. [online]. [viewed 17 March 2015, 16:30]. http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=153286; България свалила израелски самолет заради контрабанда на сребро? [online]. [viewed 17 March 2015, 16:32]. http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=224572

¹⁰ Shachor-Landau, Ch. The Judgment of the International Court of Justice in the Aerial Incident Case between Israel and Bulgaria. – Archives des Völkerrechts, 8, Bd. 3. H. (März 1960), p. 277 – 290; MacChesney, Br. Case Concerning the Aerial Incident of July 27th 1955 (Israel v. Bulgaria), Preliminary Objections. // *The American Journal of International Law*, 1959, Vol. 53, No 4, p. 923 – 937; Aerial Incident of July 27, 1955: Israel v. Bulgaria. // *Duke Law Journal*, 1960, Vol. 9, No 2, p. 240 – 251.

¹¹ Авторът се сблъска със сериозни трудности пред откриването на документи по случая. Най-големи проблеми бяха създадени от страна на ДА към МВНР. Първоначално служителката, отговаряща за обслужването на читателите, в продължение на близо шест месеца твърдеше, че те нямат такива документи, което не е възможно, защото именно МВНР е институцията, занимаваща се основно с този случай. Впоследствие бе заявено, че документите от явните и поверителни описи по казуса са събрани в един опис – 20п (1955 – 1965) – „Материали по израелския самолет“, който се води секретен. Предварително бе отправено предупреждение, че те няма да бъдат предоставени на автора. Бе нап-

от Дипломатическия архив (ДА) на Министерството на външните работи (МВНР). Поради отказания достъп до тях, такива не са използвани в настоящото изследване. Единствените два документа от тази архивна институция, анализирани в студията, са от описи 14п и 20, свързани с отношенията между България и Франция. Отразяването на случая с израелския самолет е направено въз основа на архивни единици от фондовете на Кабинета на Министъра, Управление гранични войски, Щаб на военновъздушните сили и 3-и граничен отряд – Петрич от ДВИА във Велико Търново. Информацията от тях е допълнена с документи от фондовете на Централния комитет (ЦК) на Българската комунистическа партия (БКП), Министерския съвет (МС), МВНР и Колекция микрофилми – Франция от Централния държавен архив (ЦДА)¹². Използвани са архивни единици от фондовете на Секретариата на Министерството на вътрешните работи (МВР), Второ главно управление – Контраразузнаване (ф. 2), Управление III – Военно контраразузнаване (ф. 3), и Управление III на Държавна сигурност (ДС) (ф. 13) от Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на българските граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (КР-ДОПБГДСРСБНА). Проучени са документи от израелския Държавен архив, обнародвани в документалния сборник, посветен на външната политика на Израел в периода януари – октомври 1956 г. Изясняването на казусите око-

равен опит да се изиска по законен път достъп до тях на основание Закона за достъп до обществена информация, но такъв бе отказан със Заповед № 95-00-26 от 23 януари 2015 г. на изпълняващия длъжността постоянен секретар на МВНР Мая Добрева. Официалният мотив е „застрашаване на националната сигурност“ или „увреждане или създаване на опасност от възникване на значителни вреди на позициите на страната в преговори с друга държава“. Това, което е интересно в случая, е, че срокът за класификация на документи с гриф „строго секретно от особена важност“, приравнено към „строго секретно“ след влизането в сила на Закона за защита на класифицираната информация, каквито са тези по случая, е 30 години, т. е. той би трябвало да е изтекъл, а и в Държавния военноисторически архив (ДВИА) има документи със същия гриф на секретност, които са разсекретени и свободни за ползване от гражданите. Освен това, същите документи от ДА на МВНР вече са били предоставяни за ползване на други читатели – Д. Гаджев и Н. Барух, при изготвяне на тяхната книга. Тези обстоятелства провокират въпроса за липсата на единни и последователни критерии и политика при вземането на решения за разсекретяване на поверителни документи и предоставянето им за ползване от страна на изследователите. В контекста на конкретния случай се ограничава правото на достъп до информация на българските граждани и се създават трудности, свързани с обективното разкриване на обстоятелствата около свалянето на израелския самолет.

Авторът на изследването изказва благодарността си на разследващия журналист Христо Христов за оказаната помощ при опита за издействане на достъп до документите в ДА на МВНР по законен път, както и на юриста Фани Давидова от Програма „Достъп до информация“, която подготви съответно Заявлението и Жалбата след получения отказ.

¹² Авторът благодари на Алексей Кальонски за оказаната помощ при превода на голяма част от тези документи, написани на френски език.

ло сезирането и дейността на Организацията на обединените нации (ООН) и Международния съд в Хага по повод на инцидента е направено въз основа на автентични документи от съответните международни институции.

Основната цел на настоящата студия е да се анализират фактите и обстоятелствата около свалянето на израелския пътнически самолет на 27 юли 1955 г. в българското въздушно пространство близо до град Петрич. Ще бъдат разкрити причините за трагичния инцидент, международната реакция във връзка с него и използването му с пропагандни цели както срещу България, така и спрямо Източния блок и СССР. Специално внимание ще бъде обърнато на отражението на инцидента върху отношенията между България и Израел като основни страни по казуса. Ще бъдат проследени и опитите за неговото уреждане чрез сезирането на международни институции, като ООН и Международния съд в Хага, както и продължителните преговори, свързани с изплащането на обезщетения на семействата на загиналите пасажери от трагичния полет.

“SOS this is 4X-AKC”¹³

Само четири дни след конференцията в Женева, на 27 юли 1955 г. в 7 часа и 10 минути (българско време) в българското въздушно пространство при с. Милославци край гр. Грън¹⁴ навлиза без предупреждение самолет от неизвестна националност. Две минути по-рано той е засечен от служителите на системата Въздушно наблюдение, оповестяване и свързка (ВНОС), които веднага уведомяват ръководството на Противовъздушната отбрана (ПВО). Отговорният оперативен дежурен на Главния команден пункт (ГКП) – ПВО майор Ангел Кърчев издава команда за повишена готовност на зенитните средства и дежурните изстребителите¹⁵. В 7 часа и 13 минути след издадена заповед от летище „Доброславци“ излитат два дежурни изстребителя. В пилотската кабина на

¹³ Това заглавие е заимствано от последното съобщение, изпратено от пилотите на самолета, което е получено няколко пъти от ръководството на въздушното движение в Атина около 5 часа и 37 минути сутринта. – Memorial submitted by the government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 338. [online]. [viewed 17 March 2015, 13:45]. PDF, 1,16 MB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/37/9141.pdf?PHPSESSID=4dabb1f3718c9bc33f7aa7e4253f702d>

¹⁴ Самолетът прелетява над Грън и оттам по маршрута Радомир – Станке Димитров – Благоевград – Петрич, като изминава общо 200 км на българска територия.

¹⁵ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 120. Доклад на министъра на народната отбрана армейски генерал Петър Панчевски относно състоянието на противовъздушната отбрана на страната; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2629, л. 18. Доклад на министъра на народната отбрана армейски генерал Петър Панчевски относно състоянието на противовъздушната отбрана на страната.

двата самолета „Миг-15“¹⁶ се качват водачът капитан Борис Петров и воденият лейтенант Константин Санкийски¹⁷. С помощта на информацията, предавана от ГКП – ВНОС, те откриват самолета-нарушител на няколко километра южно от гр. Станке Димитров и започват да го преследват. В този момент (около 7 часа и 25 минути) връзката с командния пункт е прекъсната¹⁸. Двамата пилоти успяват да настигат нарушителя в района на Благоевград, като водачът на двойката капитан Б. Петров се приближава до него. След като не ус-

¹⁶ Има съществени неясноти относно броя и вида на изпратените във въздушното ни пространство самолети, които са натоварени със задачата да се справят с нарушителя. Според информацията, записана в журнала за бойната дейност на Изтребителната авиация (ИА) на Военновъздушните сили (ВВС), срещу него са изпратени два самолета „Як-23“, които излитат в 8 часа и 13 минути (московско време) и се прибират 45 минути по-късно. Именно те успяват да го свалят. В документа е посочено, че по същото време в българското въздушно пространство са изпратени и два самолета „Миг-15“, които излитат в 8 часа и 29 минути и се връщат обратно в 9 часа и 5 минути. Те не успяват да прихванат нарушителя заради голямата отдалеченост и слабостите във връзката. – ДВИА, ф. 1049, оп. 3, а. е. 5, л. 48 – 49. Журнал за бойната дейност на ИА – ВВС. В друг документ от фонда на Щаба на ВВС е записано, че срещу неидентифицирания четиримоторен самолет в 8 часа и 14 минути са насочени два самолета „Миг-15“, които го взривяват. Освен тях, срещу него са вдигнати още два самолета „Миг-15 бис“, които излитат от летище „Граф Игнатиево“, но когато достигат целта, тя вече е била свалена. – ДВИА, ф. 1049, оп. 24, а. е. 1, л. 63 (гръб) – 65. Журнал за бойна дейност на ИА – ВВС.

¹⁷ Според информация на полковник Александър Дечев, отговарящ за организирането на ПВО на страната, лейтенант К. Санкийски застъпва за първи път като дежурен в този ден и не е стрелял дотогава. – ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 16, л. 111 (гръб). Протокол на заседанието на Колегиума на МНО с представители на ПВО за страната и ВВС, състояло се на 04. 08. 1955 г.

¹⁸ В докладната записка на армейския генерал Петър Панчевски, изпратена до министър-председателя Вълко Червенков по повод на инцидента, е посочено, че връзката е загубена поради голямото отдалечение и снижаване под 2000 м, което прави технически невъзможно осъществяването на права връзка. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 71. Докладна записка от министъра на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски относно нарушението на въздушното пространство на Народна република България на 27. 07. 1955 г. и свалянето на нарушителя в района на гр. Петрич.

В протокола на Комисията, назначена от министъра на отбраната, като причина за това е отбелязано значителното отдалечаване от аеродрума и силните атмосферни радиосмущения. Последният довод изглежда нелогичен, при условие че официалната теза на българското военно ръководство е, че атмосферните условия в този ден са били добри. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 6. Протокол за резултатите от разследването на случая със сваления израелски транспортен самолет на територията на Народна република България от средствата на ПВО на 27.7. 7.35 ч. местно време в района на гр. Петрич. Заместник-министърът на народната отбрана генерал-лейтенант Захари Захариев също отбелязва, че причината за прекъсването на връзката е свързана с тактико-техническите данни на самолетната радиостанция, а именно действие в обсег от 60 – 80 км. – ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 6, л. 170. ТУК – ЦК на БКП – Катя Аврамова.

пява да идентифицира националността му¹⁹, но установява, че става въпрос за четиримоторен витлов транспортен самолет, той извършва еволюции²⁰, с които да му сигнализира да го последва. Последният прави завой надясно, опитвайки се да се отклони към югославската граница. Българският капитан отново повтаря предупреждението, като този път то е съпроводено и със сигнална стрелба със светещи патрони. Едва след това той пристъпва към атакуване на самолета. Междувременно лейтенант К. Санкийски открива огън директно по нарушителя в района на Симитли. След първите атаки самолетът-нарушител отново променя своя курс, като този път се насочва на юг и намалява височината на полета си. Българските изстребителни самолети продължават атаката, като към 33-тата минута неидентифицираният самолет спуска колесника в района на гр. Петрич, продължавайки да намалява височината, което би могло да се интерпретира като подготовка за кацане, но българските летци го възприемат като опит за прилагане на тактически маньовър и прехвърляне на планината Беласица²¹. Ето защо те откриват действителен, унищожителен огън срещу самолета. Междувременно пилотите на летателната машина изпращат съобщение във Виена, че са нападнати от български изстребителни самолети. Достигайки района на Петрич, на височина около 2000 м, те предприемат рязък ляв стръмен завой, бързо намаляват височината, като самолетът се разпада във въздуха на около 1000 м и пада в района на височината Кожух (с. Генерал Тодорово), на 8 км североизточно от гр. Петрич в 7 часа и 35 минути²². Той е напълно разбит, а целият екипаж и пътниците загиват.

¹⁹ Капитан Б. Петров заявява пред командира си след приключване на операцията, че самолетът-нарушител е без знаци, а пред правителствената комисия казва, че не е видял такива. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 117. Доклад на министъра...; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2629, л. 15. Доклад на министъра...

²⁰ Еволюциите представляват поклащане с крилете на самолета пред нарушителя и извършването на завой наляво. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 71. Докладна записка от...

²¹ Пак там, л. 11. Показания от капитан Борис Василев Петров; Пак там, л. 72. Докладна записка от...

²² АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 3, оп. 3, а. е. 349, л. 3. Справки за нарушение на въздушното пространство на НРБ от чужди самолети и балони през периода от 1955 до 1958 г.

Местните селяни, които по това време работят на полето, казват, че малко след като самолетът започва да гори, те чуват голям гръм от взрив. Задната му част се откъсва и отделните елементи от нея падат по западните скатове на височината Кожух заедно с едното крило, двата мотора и по-голямата част от вещите и документите. Двигателите на самолета заедно с предната част и пътниците преминават гребена на височината и падат на източния скат на същата, на около 10 – 15 м от р. Струма. Едновременно с падането избухва и втори взрив и съставните елементи на тази част от самолета с пътниците и багажа са изхвърлени нагоре, встрани по ската, както и в р. Струма. – Пак там, л. 33. Доклад-справка за падналия пасажерски самолет на скалистата височина „Кожух“ край гара Генерал Тодорово, Петричко; ДВИА, ф. 1391, оп. 2, а. е. 52, л. 433. Телеграма н-р 1868 от 28.8.1955 год. гр. Петрич. София – началник гранични войски.

„Отрезвяването“. Разследване на обстоятелствата около трагичния инцидент

Поразяването на самолета-нарушител първоначално предизвиква еуфория сред българските военни, защото въздушното пространство на страната многократно е нарушавано от вражески самолети, спускащи парашутисти или позиви, които са успявали да се измъкнат²³. Малко по-късно българското военно командване разбира, че сваленият самолет е пътнически с отличителни знаци „4X-АКС“, модел „Констелейшън С-69“, произведен от фирмата „Локхид“, принадлежащ на израелската държава и превозващ общо 58 души от различна националност (51 пътници и 7-членен екипаж)²⁴. Настъпва временно объркване и шок от случилото се, което се отразява и в последвалите действия от българска страна.

Министерският съвет веднага назначава правителствена комисия, която трябва да установи обстоятелствата около станалия инцидент и да определи отговорните за случилото се лица²⁵. В нея влизат: министърът на външните работи д-р Минчо Нейчев²⁶, министърът на вътрешните работи Георги Цанков, министърът на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски, министърът на народното здраве д-р Петър Коларов и главният прокурор на републиката Йордан Чобанов. По заповед на министъра на народната отбрана е образувана и вътрешна комисия, председателствана от генерал-майор Август Кабакчиев²⁷.

²³ В периода 16 януари 1952 – 27 юли 1955 г. българският държавен суверенитет е нарушен от 76 самолета. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 55 – 61. Справка за нарушенията на въздушното пространство на Народна република България.

²⁴ В някои изследвания погрешно е посочено, че броят на загиналите пасажери по време на инцидента е 80 души. – **Груев, М.** Външната политика..., с. 232.

²⁵ ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 2, л. 119. Разпореждане на Министерски съвет относно назначаване на правителствена комисия, която да обследва случая със станалото нещастие със самолета в района на гр. Петрич на 27 юли 1955 г.; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2621, л. 1. Протокол „А“ № 199 на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП, станало на 27 юли 1955 г.; ЦДА, ф. 136, оп. 20, а. е. 1115, л. 1. Разпореждане 1160^А на Министерски съвет относно: назначаване на Правителствена комисия, която да обследва случая със станалото нещастие със самолета в района на гр. Петрич на 27 юли 1955 г.

²⁶ М. Нейчев е министър на външните работи от 27 май 1950 до 11 август 1956 г. в правителствата на В. Червенков и Антон Югов. Той е народен представител в XXVI ОНС, VI ВНС, I и II НС в периода от 1945 до 1956 г. и заема поста председател на Президиума на VI ВНС и II НС (1946 – 1950).

²⁷ Комисията е назначена с устна заповед от министъра на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски със задача да проведе разследване за сваления израелски самолет от средствата на ПВО. Членове на тази комисия са: полковник Атанас Семерджиев, полковник Ал. Дечев, полковник Васил Стоичков и майор Видю Пенев. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 1. Протокол за резултатите...

Междувременно още в момента на избухването на самолета е издадена заповед от ръководството на Гранични войски за блокиране на района, като причината за това е не само станалата катастрофа, но и постъпилата информация, че от самолета са скочили 3 – 4 души парашутисти²⁸. За тази цел са изпратени две групи войници и офицери, които прогонват местното население, което по време на инцидента е на полето и пристига на мястото на катастрофата около 15 минути по-късно. След потушаването на пожара се пристъпва към събиране на едно място на частите от самолета, трупове на загиналите, както и всички предмети, документи и книги. По-късно през деня представителите на правителствената комисия извършват подробен оглед на мястото на катастрофата и разпитват местните хора, станали свидетели на случилото се. По тяхно нареждане вещите на загиналите се опаковат и запечатват в чували, които заедно с трупове, подредени в ковчези, се изпращат още същата вечер в София. Веднага е проведена и медицинска обработка на местността, а на следващия ден е извършено допълнително претърсване на района²⁹.

Българският министър на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски незабавно изпраща доклад за случилото се до министър-председателя В. Червенков³⁰. В него той описва бегло обстоятелствата, свързани с нахлуването в българското въздушно пространство на израелския транспортен самолет и последвалото му сваляне. Този доклад предизвиква недоволство от страна на В. Червенков, защото фактите не са изяснени достатъчно добре и според него „не бива на вяра да се вземат заключенията на органите, които са ръководили и извършили свалянето на самолета“³¹. Той отправя препоръки въпросът с отличителните знаци на летателната машина да се проучи вни-

²⁸ При избухването на самолета, той се разпада на няколко части и именно този факт създава погрешното впечатление за спускането на парашутисти. Това убеждение е показателно за психологическата нагласа на българските военни по отношение на самолета-нарушител, който действително е възприеман като вражески. Незабавно е издадена заповед за блокиране на района и залавяне на парашутистите, като едва впоследствие се установява, че такива няма. – ДВИА, ф. 1391, оп. 2, а. е. 52, л. 432. Телеграма н-р 1868...

²⁹ По време на това повторно претърсване на района трима български ефрейтори намират по един дамски часовник (два от тях работещи, а третият – повреден, обгорен, но със запазена машина). Те ги прибират и не докладват за това. Впоследствие действията им са разкрити, като началникът на трети граничен отряд подполковник Кръстев докладва пред ръководителя на гранични войски МВР – Народна република България (НРБ) генерал-майор Чакъров, че стойността им е около 1500 лева и предлага да ги продаде на „Градска търговия“ гр. Петрич, като сумата се използва за награждаване на личния състав по случай 9 септември. Предложението му е отхвърлено и те са предадени в МВР. – Пак там, л. 468.

³⁰ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 75 – 76. Доклад от министъра на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски относно: нарушението на държавната граница на Народна република България от транспортен самолет на 27.7.1955 г.

³¹ Пак там, л. 77.

мателно, задавайки логичния въпрос как е възможно той да е летял над югославска територия без такива. В. Червенков настоява, че е необходимо да се установи кога и какво точно са предавали пилотите на сваления самолет и след това министърът на народната отбрана да представи своето мнение в нов доклад. Последният е изготвен на следващия ден – 29 юли³². Той е значително по-обстоен и в него е посочено, че екипажът на самолета умишлено е навлязъл в българското въздушно пространство.

Междувременно информацията за случилия се инцидент на българска територия се разпространява бързо сред международните дипломатически среди. Получил информация от Атина за „паднал или изчезнал“ израелски самолет на българска територия, военният аташе на английската легация полковник Стивънсън уведомява незабавно за случилото се временно управляващия Посолството на Израел в България Н. Барух³³. Той се свързва с друг служител от израелската легация – Йосиф Бенбасат, от когото получава потвърждение за инцидента и му нарежда да поиска информация от българското МВНР. Последната задача се оказва изключително трудна за изпълнение, тъй като е издадена официална заповед да не се предоставят сведения по случая. Това е отразено в докладната записка на третия легационен секретар при Четвърти отдел на МВНР Стоян Желенски: „При започване на дежурството Цветан Антонов от Отдела по протокола ме предупреди, че вероятно ще се обадят от израелската легация във връзка с катастрофирал на наша територия самолет. Ако се обадят, да отговоря, че не знам нищо и не мога да отговоря в момента, тъй като всички служители са вече излезли“³⁴. Той отказва да даде официална информация за инцидента както на представителите на израелската легация, така и на тези от английската, които няколко пъти посещават МВНР още същата вечер. Интересът от страна на дипломатическите представители на Форин Офис е провокиран от постъпилото запитване във връзка със случая в Английския парламент³⁵, а и вестниците във Великобритания незабавно поместват информация за него във вечерните си издания.

Ръководството на израелската държава реагира остро на случилото се и изпраща протестна нота до българската легация на 28 юли 1955 г., в която информира, че първата индикация за бедственото положение, в което се е намирал израелският самолет, е изпратеното съобщение за помощ „S.O.S.“, по-

³² Пак там, л. 70. Докладна записка от...

³³ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 19.

³⁴ Пак там, с. 25 – 26.

³⁵ Инцидентът със сваления израелски самолет над българското въздушно пространство се обсъжда в Английския парламент на 28 юли 1955 г. – *Israeli Airliner, Bulgaria (Shooting down)*. – *HC Deb 28 July 1955*, vol. 544, p. 1353 – 1355. [online]. [viewed 21 March 2015, 13:14] http://hansard.millbanksystems.com/commons/1955/jul/28/israeli-airliner-bulgaria-shooting-down#column_1353

лучено чрез радиоканалите на гражданската авиация³⁶. То е засечено в Атина и Белград, като израелската легация е информирана за случилото се именно от югославските власти. Представителите на израелското Външно министерство отправят искане към легацията незабавно да им бъде предоставена информация от българските власти за имената и данните на жертвите и всякакви други подробности относно тяхното местонахождение и състояние, както и за обстоятелствата, довели до свалянето на самолета. Изразено е учудване от това, че близо 24 часа след нещастния инцидент българските власти не са предоставили никаква информация по случая нито на израелската легация в София, нито на Външното министерство, което създава излишно допълнително безпокойство сред израелското правителство и роднините на пасажерите.

Малко по-късно същия ден, след като са уведомени за случилото се от официалното изявление на българското правителство, израелските управляващи изпращат втора нота³⁷. В нея те протестират срещу шокиращото безразсъдство, довело до унищожаването на самолета и загубата на 57 човешки живота. Според тях идентифицирането на невъоръжен граждански самолет от познатия тип „Констелейшън“ не представлява трудност и затова те определят действията на българските сили за сигурност като произтичащи от злонамерено незачитане на човешкия живот и на елементарните задължения за човечност, от които е следвало да се ръководят действията им.

Българското правителство отговаря на предприетите от Израел действия с две ноти. В първата от тях от 28 юли се дават кратки сведения за обстоятелствата около свалянето на израелския самолет и е съобщено за свикването на специална комисия, която трябва да разследва обстоятелствата около случилото се³⁸. Изразено е съжаление от страна на българските власти и е декларирана готовност за изплащането на съответните обезщетения. Съдържанието на втората нота от 4 август 1955 г. повтаря това на информацията, публикувана в резултат на заключенията на правителствената комисия в българския печат.

На 28 юли след среща с българския външен министър д-р М. Нейчев, Н. Барух получава разрешение и още същия ден посещава мястото на само-

³⁶ To the Application of the Government of Israel. Annex I. Note from the Israel Ministry for Foreign Affairs to the Bulgarian Legation of 28 July 1955, with correction of 29 July 1955, regarding the description of Mr. Tohar. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 9. [online]. [viewed 8 April 2015, 18:05]. PDF, 964 KB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/35/9135.pdf>

³⁷ To the Application of the Government of Israel. Annex 2. Second Note of 28 July 1955 from the Israel Ministry for Foreign Affairs to the Bulgarian Legation. – International Court of Justice..., p. 11.

³⁸ To the Application of the Government of Israel. Annex 3. Note Verbale of 28 July 1955 from the Bulgarian Ministry for Foreign Affairs to the Israel Legation in Sofia. – International Court of Justice..., p. 12.

летната катастрофа, придружаван от първия секретар на МВнР Малин Моле-ров и двама представители на английската легация – МакГърк (III секретар) и Питър Гарднър (аташе). Той разговаря с някои от местните свидетели на случилото се, които потвърждават, че самолетът е обстрелван и избухва във въздуха. Н. Барух е изненадан от липсата на телата на пътниците, както и техните куфари и лични вещи на мястото на инцидента³⁹, обстоятелство, което по-късно ще бъде използвано, за да се отправят обвинения срещу действията на българските разследващи органи, свързани с това, че се опитват да скрият какво точно се е случило.

Ръководството на израелската държава реагира остро на нещастния случай и незабавно по заповед на министъра на транспорта Моше Кармел е съставена анкетна комисия⁴⁰. Поради липсата на редовни договорно уредени въздушни съобщения между България и Израел нейните представители още вечерта на 27 юли заминават за Атина, където правят постъпки пред българската легация за издаването на входни визи. Във връзка с това е изпратено официално писмо от израелското дипломатическо представителство в Гърция до пограничните гръцки и български власти⁴¹. То е получено от българска страна на 29 юли и в него са посочени лицата, натоварени от израелското правителство да ръководят „спасителните операции“ във връзка със сваления самолет. Това са аташето на израелското представителство в Гърция Шломо Беняков (Shlomo Benyassov) и представителят на израелската въздушна компания „Ел Ал“ Якоб Маржел (Jacob Margel). Първоначално българското правителство отстоява позицията, че това не е уместно, защото има назначена правителствена комисия, но впоследствие се съгласява, като поставя три изрични условия: тя не може да включва повече от трима души, времетраенето на разследването е ограничено до няколко часа и на нейните представители е забранено „да задават въпроси“⁴². На 30 юли на мястото на инцидента прис-

³⁹ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 37.

⁴⁰ Израелските власти първоначално отправят предложение за съставянето на съвместна комисия, която да разследва обстоятелствата около свалянето на израелския самолет, но след като българските управляващи отказват, се пристъпва към организирането на такава, съставена единствено от израелски представители. – Меламед, В. Рейс 402 остана..., с. 24. Военният журналист Цв. Цаков посочва, че според принципите на Международната организация за гражданско въздухоплаване съвместното разследване е задължително, като правото на съответен анализ принадлежи на страната, на чиято територия е станала катастрофата. Ето защо той определя действията на българското правителство като „най-голямата грешка“, свързана с инцидента, посочвайки, че по този начин би могло да се създаде възможност за пълна прозрачност и участие не само на израелско-българска комисия, но и на експерти от целия свят. Това, от друга страна, е можело да тушира до известна степен и силната антибългарска пропаганда във връзка със случая. – Цаков, Цв. Трагедията „Констелейшън“...; Въздушните погроми...

⁴¹ ДВИА, ф. 1422, оп. 1, а. е. 101, л. 163. Aux Autorités frontalières Helléniques et Bulgares.

⁴² ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie, vol. 44. Politique extérieure. Affaires de l'avion Israélien abattu. 28 Juillet – 2 Décembre 1955, p. 12.

тигат Мордоха Лауфер, Цви Тохар и Йоел Палди, които в продължение на около шест часа правят снимки на мястото и на пробойните от куршуми. По същото време там пристигат и английският военен аташе в София – Стивънсън, и представителите на израелската легация Рувен Налл и Н. Барух. След като провеждат разследване и правят постъпки за удължаване на престоя, които завършват с неуспех, представителите на израелската комисия се оттеглят на гръцка територия. Два дни по-късно в Тел Авив са изпратени 42 кутии с останките на 58-те жертви⁴³, заедно с техните вещи, след като на 29 юли в Софийската синагога е организирана обща панихида. Погребението на загиналите пътници от самолета става на 4 август⁴⁴.

Инцидентът със свалянето на израелския самолет оказва влияние върху отношенията между България и Израел. Още на следващия ден са предприети действия за защита представителите на българската легация в Тел Авив. Шарже д'аферът Христо Гутев съобщава, че домовете на всички сътрудници се пазят от по трима полицаи, като децата и семействата са преместени незабавно в съветското посолство⁴⁵. Няколко дни по-късно той информира, че в легацията са получени две заплашителни писма за избиване на целия персонал, както и много закани по телефона. В израелската преса също започва кампания срещу България, която засилва още повече отзвука и отражението на антибългарската и антисъветската такава, която се разпространява по това време. В своето слово при погребението на жертвите от самолетната катастрофа министър-председателят на Израел Моше Шарет окачествява случилото се като „злодеяние“ и „диво кърваво нападение“⁴⁶. От израелска страна е деклариран отказ да се вземе участие в предстоящия панаир в Пловдив.

В тон с действията на българските власти вестниците в страната запазват пълно мълчание по случая. Първото официално съобщение на Българската телеграфна агенция (БТА) за свалянето на израелския самолет над българско-

⁴³ Състоянието на телата на загиналите пасажери от самолета не позволява тяхната идентификация (изключение правят три трупа – на двама мъже и една жена) и затова представителите на отделните заинтересовани легации се отказват от искането си за тяхното репатриране. Въпреки това, израелското правителство се надява да успее да разпознае някои от тях. Ето защо всички трупове и части от тях са транспортирани с влак до Истанбул, след което са изпратени със самолет в Тел Авив. Причината е, че българските власти създават трудности за използването от израелска страна на директен транспортен самолет. – Ibid., p. 6, 12.

⁴⁴ 58-те жертви на самолетната катастрофа са погребани заедно в Тел Авив. Кратък репортаж, представящ автентични кадри от погребалната церемония, може да бъде открит във филмовия архив на компанията „Бритиш Пате“ (“British Pathé”). – Air Crash Victims Brought Home Aka Air Crash... 1955. [online]. [viewed 21 March 2015, 16:12].

<http://www.britishpathe.com/video/air-crash-victims-brought-home-aka-air-crash-victi>

⁴⁵ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4Х-АКС..., с. 34.

⁴⁶ Пак там, с. 71.

то въздушно пространство е публикувано на 29 юли⁴⁷. То е отпечатано едва на трета страница и е съвсем кратко и почти незабележимо. В него се съобщава за станалия инцидент и е изразено съжаление от страна на правителството и българската общественост. Посочен е и съставът на правителствената комисия, която трябва да разгледа обстоятелствата около нещастния инцидент.

Свалянето на израелския пътнически самолет провокира различни реакции сред българското общество. Някои от неговите представители влагат политически смисъл в случая, отбелязвайки, че подобно действие могат да извършат само комунистите, за които животът на хората няма никакво значение. Дори е изказано известно задоволство от случилото се, защото по този начин представителите на световната общественост са успели да видят „какви варвари са комунистите и колко фалшиви са нежните усмивки на съветските фактори в Женева, обещавайки умиротворение и човещина между хората“⁴⁸. Негативното отношение спрямо управляващите е причина да се разпространяват слухове за това, че някои от пътниците на самолета са направили опит за спускане с парашути, при което представителите на българските ВВС са ги избили във въздуха. Появяват се и спекулации относно очакваното обезщетение, което българската държава следва да изплати във връзка с инцидента. По този повод се казва, че сумата ще бъде толкова висока, че с нея би могло да се изгради цял нов град⁴⁹. Отправени са предположения за около 100 000 000 долара, а някои представители на българското общество, ръководени от своите интереси, изразяват страховете си за това, че изплащането на обезщетенията ще доведе до загубата на една гроздова реколта.

Първите резултати от разследването на инцидента от 27 юли са представени от вътрешната военна комисия на Министерството на народната отбрана (МНО) четири дни по-късно. Нейните представители съобщават своите изводи, направени след подробно проучване на документите по случая, провеждането на разпити на основните действащи лица и свидетели и на доклада-справка от прокурора на народната армия полковник Господинов. След като изясняват обстоятелствата около свалянето на самолета, те посочват, че според тях няма причина за неговото отклоняване със 130 км на изток от въздушната траса Белград – Скопие – Солун, по която той се е движел⁵⁰. Чле-

⁴⁷ Съобщение на БТА. // *Работническо дело*, XXIX, № 210, 29 юли 1955; *Народна армия*, XI, № 2141, 29 юли 1955. Същото съобщение е отпечатано и на страниците на вестник „Еврейски вестни“, но с известно закъснение. // *Еврейски вестни*, XI, № 347, 3 авг. 1955. Неговият текст е изготвен още на 27 юли и, въпреки някои корекции, той е включен като част от Разпореждането на МС за съставянето на правителствената комисия. – ЦДА, ф. 136, оп. 20, а. е. 1115, л. 4. Съобщение на БТА.

⁴⁸ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а. е. 1252, л. 245. Информация. Коментари по свалянето на израелския самолет.

⁴⁹ Пак там, л. 248.

⁵⁰ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 4. Протокол за резултатите...

новете на вътрешната военна комисия твърдят, че самолетът е бил снабден със съвременни радионавигационни средства и дори те да не са работели, екипажът е могъл да го направлява по разчет на времето и магнитен компас. Ето защо те обвързват нарушаването на българската държавна граница с безотговорния контрол на полета. Представителите на комисията смятат, че пилотите са осъзнали навлизането си на чужда територия, когато в 30-ата минута завиват в югозападна посока след предупреждението и атаката на изстребителите. Въпреки това, те не се подчиняват, а правят опит да напуснат страната. Представителите на военната комисия подчертават, че причината за трагичния инцидент е възникналият пожар в левия вътрешен мотор и задната част, както и откъсването на стабилизатора и разпадането на самолета във въздуха след попаденията от стрелбата на двойката изстребителите. Окончателното заключение в протокола е, че: „Отговорността за катастрофата със самолета-нарушител пада върху екипажа на самолета, който се е отклонил от трасето си, нарушил въздушното пространство на Народна република България и несвоевременно е дал сигнал за подчиняване на изстребителите“⁵¹.

Представителите на българската правителствена комисия също изготвят свой доклад, в който представят заключенията си по повод на станалия инцидент⁵². В него отново се изясняват обстоятелствата около проникването в българска територия на израелския самолет и неговото сваляне, като официално е посочен и броят на загиналите – общо 58 души, от които 29 мъже, 17 жени и 5 деца, а за седем от пътниците не могат да определят нито пола, нито възрастта им⁵³. Приложен е и поименен списък на загиналите, от който се изяснява тяхната националност: израелци – 15 души (вкл. 4 души от екипажа), американци – 12, французи – 6, съветски граждани – 5⁵⁴, канадци – 4,

⁵¹ Пак там, л. 7.

⁵² Конкретната дата на изготвянето и представянето на Заключителния протокол на комисията не е ясна, защото официалният екземпляр, изпратен до МС, не е предаден в съответния фонд на ЦДА. На печата на документа, постъпил в Секретариата на МНО, е отбелязано 16 август, но със сигурност той е изготвен, преди да бъде публикувано официалното съобщение с изводите от него от 3 август 1955 г. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 90. Заключителен протокол на Правителствената комисия, натоварена да разследва случая със свалянето на израелския пасажерски самолет. В петицията, която израелските представители изпращат до Международния съд в Хага, е посочено, че според изявлението на българския външен министър пред Р. Нал заключенията на комисията са записани и въпросът за съставянето на официален доклад дори не е повдиган, т. е. най-вероятно такъв изобщо няма. – Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 58 – 59. [online]. [viewed 9 April 2015, 15:17], PDF, 3,36 MB <http://www.icj-cij.org/docket/files/35/9137.pdf>

⁵³ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 92. Заключителен протокол на...

⁵⁴ Според информация на шарже д'афера на Франция в Израел броят на съветските жертви е седем, като впоследствие се оказва, че те са емигранти, които след пристигането

англичани – 4 (вкл. капитанът на самолета), южноафриканци – 4 (вкл. един от екипажа), западногерманци – 3, поляци – 1, австрийци – 1, шведи – 1, неустановен – 1, без гражданство – 1⁵⁵. Комисията посочва като причина за станалия инцидент нарушаването на българското въздушно пространство от израелския самолет, за което не е отправено никакво предупреждение от страна на пилотите. Отбелязани са грешките на българските летци, както и на другите органи на въздушната отбрана и в заключение е предложено да се публикува официално съобщение в БТА, да се декларира пред израелското правителство готовност за заплащане на част от обезщетението, което се дължи на близките на загиналите при катастрофата, да се потърси отговорност и да се наложат наказания на виновните лица и да се направи предложение за изменение на инструкциите и правилниците за защита на българските граници⁵⁶. Докладът на правителствената комисия е приет от МС с решение от 12 август 1955 г., като изпълнението на препоръките се възлага на министъра на народната отбрана П. Панчевски⁵⁷.

Непосредствено след изготвянето на доклада на правителствената комисия и в изпълнение на отправеното предложение, на 3 август в българската преса е публикувано съобщение на БТА, отразяващо по-подробно обстоятелствата, свързани с трагедията на израелския самолет⁵⁸. По този начин българската общественост за първи път научава какво точно се е случило във въздушното пространство на страната на фаталния 27 юли. Интересно е, че в официалното комюнике е направен опит действията на българските летци да се обяснят със систематичното нарушаване на българското въздушно пространство от чужди самолети в продължение на години. Отново е изразено „дълбоко съжаление“ по повод на инцидента от страна на българското правителство и народ и е декларирана готовност да се изплати дължимото обезщетение на семействата на пострадалите, както и известна част за причинените материални загуби.

си в Израел е трябвало да придобият израелско гражданство по силата на Закона за завръщане. – ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., p. 34.

⁵⁵ В документа пише, че е приложен такъв списък, но той липсва в самата архивна единица. Сведенията за националността на пасажерите са представени въз основа на информация от други документи, до които авторът е имал достъп. Данните за това са противоречиви и се наблюдават разминавания в различните източници, като причината е неустановеният статут на част от пътниците и екипажа и липсата на паспорти, по които те да бъдат идентифицирани. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а. е. 3624, л. 2 – 5. Списък на пътниците пътували със самолет 4 ХАКС на Израелската въздушна компания; ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., p. 46; **Гаджев, Др., Барух, Н.** Полет 4Х-АКС..., с. 114.

⁵⁶ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 93-94. – Заключителен протокол на...

⁵⁷ Пак там, оп. 3, а. е. 6, л. 271. – Решение № П-254^а от 12.VIII.1955 г.

⁵⁸ Съобщение на БТА. // *Работническо дело*, XXIX, № 215, 3 авг. 1955; *Народна армия*, XI, № 2145, 3 авг. 1955.

Представителите на заинтересованите от случая страни, чиито граждани са се намирали на борда на злополучния самолет, активизират своята дейност, изпращайки протестни ноти до българското правителство. Това правят съответно Великобритания, САЩ⁵⁹, Франция⁶⁰, Южна Африка, Австрия, Швеция и др., в които се отправят искания за наказание на отговорните за свалянето на самолета⁶¹. В британската нота инцидентът е определен като неоправдано действие и се посочва, че нито едно правителство няма право да сваля пътнически самолет в мирно време. Американските представители настояват незабавно да бъде изплатено обезщетение за загиналите техни граждани. Френската нота е изпълнена с възмущение от пренебрегване уважението към собствеността и хората, мотивирано със защитаване на държавна територия при условие, че липсва каквато и да е опасност⁶². Последното е обяснено с факта, че става въпрос за граждански самолет, отклонил се за момент от своя маршрут, което не оправдава „един акт на война“. Представителите на Външното министерство отговарят на отправените протести с нота, чието съдържание съвпада с официалното комюнике на БТА от 3 август, публикувано в българския печат, и което същевременно отразява заключенията на правителствената комисия.

Българската дипломатия незабавно активизира своите действия, стремейки се да запази добрите отношения с Израел, въпреки трагичния инцидент. На 5 август 1955 г. е съставен специален документ, отразяващ мероприятията, които трябва да се предприемат във връзка с тази цел. В него се отчита по-

⁵⁹ По това време дипломатическите отношения между България и САЩ са прекъснати и затова американските представители използват за тази цел посредничеството на Швейцария, която защитава техните интереси в страната. Официалните връзки между двете държави са преустановени на 20 февруари 1950 г. и са възстановени на 24 март 1959 г.

⁶⁰ Служителите на френската легация в София следят с голямо внимание случващото се в страната, засягащо инцидента със свалянето на израелския самолет. Техният представител Йозеф-Мари Бонавита изпраща регулярно информация до външния министър Антоан Пине и до МВнР на Франция, съобщавайки за всичко, което става, както и за сведенията, излизачи в българската преса по този въпрос. Вж.: ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., p. 1 – 96; ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. France Bulgarie, vol. 17, Analyses de presse, 1955, p. 247 – 248, 252, 255 – 258, 290 – 293, 299 – 300.

Френската протестна нота е изпратена на 30 юли 1955 г. и в нея е изразено възмущение от действията на българските управляващи, които демонстрират незачитане уважението към личността, претендирайки, че защитават територията на една държава на всяка цена. Посочено е, че преминаването на един граждански полет не може да се счита за такава заплаха, която да оправдае извършването на един военен акт и е отправено искане за морални и материални компенсации. – ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., p. 75.

⁶¹ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4Х-АКС..., с. 61 – 62.

⁶² ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., p. 7.

литическият и икономическият интерес на страната от затопляне на отношенията с израелската държава, което може да се отрази и върху предстоящите преговори за загубите и дължимите обезщетения⁶³. Предложени са действия, свързани с отзоваване на българския пълномощен министър Георги Зенги-леков, осигуряване възможност на повече израелски граждани, които имат желание да посетят панаира в Пловдив, оказване на по-голямо внимание и предоставяне на подаръци на летищата в Международния лагер израелски деца. Сред останалите предвидени мерки са също така изпращането на поздравления до израелския председател Бен Цви по повод на еврейската Нова година, публикуването в българската преса на някои израелски съобщения, ускоряване отговора на израелското искане за подкрепа за присъединяването на „Маген Давид“ (Червен кръст) в Организацията на международния „Червен кръст“ и съобщаване на израелската легация имената на депортираните евреи от Беломорието.

Израелската комисия изготвя своя доклад на 18 август и той е предаден на българското правителство чрез легацията на страната в Тел Авив. Документът е разгледан подробно от отговорните във връзка със случая лица, които отправят своите възражения по отделните точки⁶⁴. В доклада на израелската комисия се изясняват подробностите около пътуването на сваления самолет. Той извършва редовен полет по линията Ню Йорк – Лондон – Париж – Виена – Истанбул – Тел Авив. Малко след Белград летателната машина се отклонява от своя маршрут, което е обяснено с лошите метеорологични условия – силен вятър и поява на гръмотевични бури. Именно тук е едно от съществените разминавания с българските данни, където е посочено, че времето е било ясно⁶⁵.

⁶³ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4Х-АКС..., с. 76.

⁶⁴ ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 7. Доклад от министъра на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски относно: „Доклада на анкетната комисия по свалянето на самолет 4Х-АКС от въздухоплавателната компания „ЕЛ-АЛ“; ДВИА, ф. 1, оп. 2, а. е. 5. Доклад от зам. министъра на народната отбрана генерал-лейтенант З. Захариев относно: „Доклада на анкетната комисия по свалянето на самолет 4Х-АКС от въздухоплавателната компания „ЕЛ-АЛ“.

⁶⁵ Същност има съществени разминавания и в българската теза, като на някои места се твърди, че времето е било добро както на югославска, така и на българска територия, а на други – това е отречено. В заключителния протокол на правителствената комисия се казва, че атмосферните условия са били добри. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 92. Заключителен протокол на... В официалния бюлетин за фактическото състояние на времето на 27 юли 1955 г. към 7,30 часа в района, обхващащ полосата 100 км западно и 100 км източно от българската западна граница, се посочва, че билото на Западна Стара планина е било покрито в облаци и на места е имало валеж от дъжд. Отбелязано е, че през последния час, т. е. в диапазона между 6,30 и 7,30 в района на Ниш се е развила гръмотевична буря, което може би действително потвърждава версията на израелската страна. Интерес предизвиква уточнението, че видимостта в районите на Драгоман, Трън, Радомир, Кюстендил, Станке Димитров, Благоевград, Петрич и Сандански е била 20 км, т. е. точно толкова, на каквото

Българските представители смятат, че екипажът на самолета е имал пълна възможност да пролети по установения коридор и да води точна ориентировка, но по неизвестни подбуди, слаб контрол за ориентировката или незачитане суверенитета на НРБ се оказва в района на гр. Трън.

В раздел V са представени подробни сведения за екипажа на самолета и неговия пилот Стенли Хинкс⁶⁶, който е пролетял около 9442 часа на различни типове самолети, от които 3199 на такъв от типа на „Констелейшън“⁶⁷. Това от своя страна доказва, че капитанът е имал достатъчно опит, а и в доклада на израелската комисия е посочено, че екипажът е летял многократно по този маршрут (Ст. Хинкс го изминава осем пъти само в периода от 21 юни 1954 до 18 юли 1955 г.)⁶⁸, за да допусне подобна грешка. Според българските представители той е искал да скрие своето отклонение от маршрута.

По отношение на извършеното разследване на мястото на инцидента изрично е посочено, че когато представителите на израелската комисия пристигат, много от частите на самолета, включително и апаратурата, с която той е бил снабден, са преместени, както и телата на загиналите и техните вещи⁶⁹. Това е отхвърлено като аргумент и е посочено, че трупове и някои от запазените предмети, заедно с документите, са събрани, описани и предадени на израелското правителство⁷⁰. От друга страна, посочено е, че няма как частите от самолета да се запазят след като той се запалва, експлодира във въздуха и след това се разбива в скалите в района.

Оспорен е аргументът за липсата на съвременни навигационни средства по трасата на участъка Белград – Скопие – Солун, като българските отговорни лица посочват, че при добрите радионавигационни средства, с които раз-

разстояние са се намирили летците от самолета. От друга страна, изглежда странен фактът, че екипажът, който е с голям опит и често е пътувал по същия маршрут, не успява да установи къде точно се намира и обърква пътя. – Пак там, л. 36. Бюлетин за фактическото състояние на времето на 27 юли 1955 г. към 7,30 часа в района, обхващащ полосата 100 км западно и 100 км източно от нашата западна граница.

⁶⁶ Той е бивш пилот на Уинстън Чърчил, нает от израелската гражданска авиация.

⁶⁷ ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 7, л. 375. Доклад от министъра...

⁶⁸ Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice..., p. 63.

⁶⁹ Представителите на израелската комисия съобщават, че при пристигането си на мястото на инцидента апаратурата на борда на самолета е била демонтирана и премахната, два от четирите мотора са изчезнали безследно и са останали само 18 от общо 50 кресла. Целият багаж и пощенски пратки, както и 20 от общо 58-те трупа също са липсвали. – ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949-1955. Bulgarie..., p. 27.

⁷⁰ Действително в АКРДОПБГДСРСБНА има архивна единица, в която са представени подробни списъци на пътниците, протокол за намерените парични средства в чужда валута, за открити вещи, машини и машинни части, дрехи, ценности, търговска кореспонденция, куфари, документи на самолетната компания „ЕЛ-АЛ“, лични паспорти и книжа. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а. е. 3624, л. 2 – 25.

полага самолетът и с опитния екипаж не се е погледнало достатъчно сериозно на организацията на трасата и пилотите или не са водили точна ориентировка, или нарочно са нарушили въздушното пространство на страната⁷¹. Категорично е опровергана и израелската теза, че летателната машина се е намирала над българска територия едва 6 минути и е закачила само малка част от българското въздушно пространство – най-югозападния край.

В заключителната част на своя доклад представителите на израелската комисия твърдят, че основният виновник за случилото се са българските изтребители, които свалят самолета⁷². Те достигат до извода, че преди последният да експлодира и окончателно се разбие, той е подпален от попадение на куршуми или такива от по-голям калибър в дясното, а вероятно и в лявото крило. Представителите на израелската комисия смятат, че самолетът се е пръснал във въздуха на средна височина, като причината за това е неговата експлозия, предизвикана от споменатите вече попадения на куршуми. Те настояват да се предприемат съгласувани международни действия, за да се предотвратят други подобни инциденти с пътнически самолети.

Международната реакция и пропаганда

Свалянето на израелския транспортен самолет над българска територия предизвиква остра международна реакция и се използва като повод за отправянето на сериозни обвинения не само срещу България, но и в частност срещу Съветския съюз и целия Източен блок. За разлика от българския печат, който остава почти безмълвен, международните осведомителни агенции стават особено активни. От „Би Би Си“ коментират, че българското комунистическо правителство отново възмутително и брутално е нарушило международните закони и указания, сваляйки невъоръжен пътнически самолет при инцидент, характеризирани като „най-ужасния и най-убийствения“⁷³. Случаят е използван, за да се покаже, че българската държава, чиито управляващи са извършвали нееднократни нарушения на международния протокол и са демонстрирали незачитане на човешките права и живот няма място в ООН. В българската емисия, излъчена на 1 август, коментаторът Джеймс Добсън посочва, че инцидентът показва истинския образ на комунизма пред света, а именно: насилие, безчувствие, бруталност⁷⁴. Според него основният виновник за случилото се са комунистическите водачи, по чието нареждане войниците в България всеки ден са подложени на политическо превъзпитание, вглъпява им се, че трябва да разчитат на силата и че без сила и кръвополития капитализмът ни-

⁷¹ ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 7, л. 376. Доклад от министъра...

⁷² Пак там, л. 378.

⁷³ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 46 – 47.

⁷⁴ Пак там, с. 63.

кога няма да бъде унищожен. Той посочва и обстоятелството, че българските военни са убеждавани в това, че т. нар. „капиталистически страни“ се стремят към унищожаването на социализма и всяко нещо, което те предприемат, носи зародиша на шпионаж, тероризъм или саботаж⁷⁵.

Временно управляващият българската легация в Лондон Христо Татев съобщава на министъра на външните работи, че за да тушира до известна степен негативното отношение на еврейското малцинство във Великобритания и да изясни обективно случилото се, той се среща с депутата от Камарата на общините Сидни Силверман⁷⁶. Последният е един от изтъкнатите водачи на еврейското малцинство в страната и се ползва с голямо влияние сред неговите представители. Ето защо Х. Татев изяснява пред него подробностите около инцидента с израелския самолет в духа на официалното комюнике и го уверява в дълбоките съжаления на българите. С. Силверман от своя страна възприема инцидента като „нешастна грешка“ и предлага да говори с част от местните евреи, като впоследствие уреди и прием в дома си, на който българските представители да могат да разсеят недобрите впечатления от случая⁷⁷. Установен е контакт от страна на българската легация в Лондон и с депутата от Камарата Морис Орбах, който отправя предложение за организирането на среща с израелски официални представители, която би могла да се използва за информация и въздействие при евентуални трудности, свързани с плащането на щетите.

Американските вестници излизат със силно критични заглавия, насочени основно срещу комунистите, разбираани като едно общо събирателно понятие, символизиращо незачитането на човешкия живот и общите хуманни принципи. Вестник „Ню Йорк таймс“ подчертава, че българските гранични власти стрелят и свалят пътнически самолет, като че ли се касае за бомбардировач, натоварен с бомби⁷⁸. Редакторите му използват случая, за да отправят обвинения спрямо ръководителите на Съветския съюз, отбелязвайки разминаването между действията им в Женева и тези на българските комунисти⁷⁹. От „Филаделфия инкауайър“ говорят за „пълно незачитане на човешкия живот, което е характерно за комунистическото верую“. Появяват се и заглавия като: „Убийство в България“, „Ново престъпление от сателитите непосредствено след Женева“ и „Извиненията не са достатъчни“⁸⁰. В статия, озаглавена „През Завесата“, журналистите от сп. „Тайм“ изясняват обстоятелствата около инцидента с израелския самолет, посочвайки, че в продължение на 24 часа българ-

⁷⁵ Пак там, с. 65.

⁷⁶ Пак там, с. 91.

⁷⁷ Пак там, с. 92.

⁷⁸ Пак там, с. 59.

⁷⁹ ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., p. 4.

⁸⁰ Ibid., p. 3.

ското правителство запазва пълно мълчание по случая, а когато тричленната израелска комисия пристига на мястото на инцидента, основните части от разбилият се самолет са били преместени⁸¹.

В израелския печат е изразено възмущение от престъпното поведение на българите. Инцидентът с пътническият самолет е характеризирани като „ужасно деяние“, „хладнокръвно убийство“, „диво кърваво нападение“, „страшно клане, извършено във въздушните висини“ и др.⁸² Редакторите на „Джерусалим поуст“, вестник, който по принцип е известен със своята умереност, отправят обвинения към българите, че са използвали трите дни до допускането на израелската комисия, за да се опитат да заличат доказателствата за масовото убийство, извършено от тяхната авиация⁸³. Някои десни израелски вестници дори предлагат да се скъсат дипломатическите отношения между България и Израел⁸⁴. Именно с цел да се тушира негативното отношение и образ, създаван на българската държава от страна на израелската преса, пред представителите на българската легация в Тел Авив е поставена специална задача. От тях се изисква да се срещнат с местни журналисти, на които да бъде внушено отпечатването на материали за България, имащи за цел разчупване на обръча на изолация⁸⁵. Задачата е реализирана частично, като двама от членовете на легацията – Африканов и Коларов, провеждат общо пет подобни срещи.

В своя специален доклад до министъра на външните работи д-р М. Нейчев българският пълномощен министър Евгени Каменов казва, че случаят с израелския самолет е използван от френската преса, за да се придаде политическо значение на инцидента⁸⁶. Най-реакционните вестници като „Орор“, „Фигаро“ и „Франтирйор“ правят именно това, изразявайки подозрение спрямо политиката на Съветския съюз, насочена към намаляване на международното напрежение. Ев. Каменов посочва, че техните коментари са „пропити с жлъчни подмятания и остри нападки по отношение на нашата страна“⁸⁷. Той изяснява грешките на българските управляващи, свързани с предотвратяване на антибългарската кампания във френския печат, като късното публикуване на първото съобщение за инцидента и първоначалното недопускане на израелските представители, което дава възможност за различни спекулации и

⁸¹ Through the Curtain. // *Time Magazine* [online], 8th of August 1995, Vol. LXVI, № 6 [viewed 4 April 2015, 17:55].

<http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,807400,00.html>

⁸² **Огнянов**, Л. Дипломация на съвременна..., с. 119.

⁸³ ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949-1955. Bulgarie..., p. 9.

⁸⁴ **Гаджев**, Др., **Барух**, Н. Полет 4X-АКС..., с. 60.

⁸⁵ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 32, а. е. 478., л.67. Доклад по работата на Българската легация в Тел Авив в светлината на решението на ПБ на ЦК на БКП за работата на Българската легация и Търговско представителство в Рим.

⁸⁶ **Гаджев**, Др., **Барух**, Н. Полет 4X-АКС..., с. 93.

⁸⁷ Пак там, с. 94.

поместването на определения за българите като „диваци“, „варвари“ и „хора, лишени от елементарна хуманност“⁸⁸. Българският пълномощен министър посочва, че враждебната кампания се инициира основно от израелски представители, които проявяват особена активност и безскрупулност. Служителите на израелското посолство в Париж разпространяват сред близките на загиналите твърдението, че самолетът е свален без никакво предупреждение и че за инцидента са виновни само българите⁸⁹.

Грешките, допуснати от българска страна

В хода на разследването около инцидента със свалянето на израелския самолет са разкрити някои сериозни грешки, извършени от страна на българските пилоти на двата изстребителя и военното командване. По отношение на първите е посочено, че те не полагат необходимите усилия да определят националността на самолета, след като установяват, че той е транспортен⁹⁰, а се придържат стриктно към „Инструкцията за действие на изстребителите срещу самолети-нарушители на въздушните ни граници и въздушното пространство на Народна република България“, точка 15 а⁹¹. Капитан Б. Петров защитава своите действия, обяснявайки, че съгласно този документ има право да атакува нарушителя в 40-километровата зона от границата без предупреждение. От своя страна, министърът на народната отбрана твърди, че е дал указания и

⁸⁸ Пак там, с. 96.

⁸⁹ Пак там, с. 97.

⁹⁰ В своите показания капитан Б. Петров изрично посочва, че когато се доближава до нарушителя на българското въздушно пространство, установява, че става въпрос за четиримоторен транспортен самолет. Ето защо изглежда странно как той не успява да види неговите отличителни знаци и защо все пак решава да го атакува. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 10. Показания от капитан...

При огледа на падналите останки от самолета се установява, че на част от опашката е изобразена шестоълчна синя звезда в бял кръг, а по нейното протежение – надпис „4 X – АКС“. На вертикалния стабилизатор на опашката е нарисувана шестоълчна звезда с крила в син кръг. По цялото нейно протежение е открита широка синя лента, над която е изобразено названието „Israel“. На другата част от опашката също е намерен втори надпис „4 X – АКС“ с шестоълчна звезда в син кръг, а върху тялото на самолета – думата „Air-lines“. Върху един от фрагментите от корпуса на самолета са изписани буквите „Ел“ и „Ал“. – Пак там, л. 34. Доклад-справка за...

⁹¹ Според тази инструкция, ако самолетът принадлежи на чужди държави – Турция, Гърция, Югославия или САЩ и Англия, и е навлязъл до 40 км от българската държавна граница, той може да се унищожава без предупреждение. Ако е направил това на повече от 40 км, както е в конкретния случай, трябва да се употребят всички средства, за да бъде принуден да кацне. Ако откаже да се подчини на предупредителните сигнали и демонстрира явно желание да премине на своя територия, следва да се открива унищожителен огън по него, като се преследва и атакува до линията на държавната граница. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 5 – 6. Протокол за резултатите...

генерал-лейтенант З. Захариев е изпратил писмо, но не се уточнява неговата дата, в което се посочва, че летците нямат право да стрелят срещу югославски самолети, където и да се намират на българска територия⁹². Той заявява, че самите пилоти потвърждават запознатостта с тази заповед. В своите показания майор А. Кърчев също твърди, че е издал нареждане за преследване на целта, като пилотите следва да установят принадлежността на самолета и в случай, че той е с югославски знаци, последният трябва да бъде принуден да кацне на аеродром „Доброславци“ или да му се помогне да се завърне на собствена територия⁹³. Следователно капитан Б. Петров не е имал право да стреля срещу нарушителя. От своя страна, заместник-министърът на народната отбрана генерал-лейтенант З. Захариев посочва, че в България се избягват точни и ясни формулировки и казва, че нареждането да не се свалят югославски самолети-нарушители е дадено устно и дори е препоръчано да не се дава писмено, но той все пак го прави⁹⁴.

Друга грешка на пилотите е, че не отичат обстоятелството, че полетът става през деня и не се оказва никаква въоръжена съпротива от екипажа на самолета. Те не следят внимателно как реагира последният на техните предупредителни действия. Като пример е посочено, че в 33-тата минута самолетът спуска колесник, което може да се приеме като желание за кацане, но летците преценяват това действие като хитрост с цел да се заблудят преследвачите⁹⁵. Те не дават достатъчно време на пилотите да предприемат някакви действия за изпълнение на тяхната заповед, а атакуват нарушителя до неговата експлозия. Освен това, двамата пилоти нанасят фаталния удар в последния момент, когато самолетът няма необходимата височина, за да прехвърли планината Беласица и очевидно е трябвало да кацне някъде⁹⁶.

⁹² ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 80. В конкретната архивна единица е оставено празно поле, най-вероятно, за да може информацията да се допълни впоследствие. От друг документ става ясно, че датата е 9 юли 1955 г. – Пак там, л. 117. Доклад на министъра...; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2629, л. 15. Доклад на министъра...

Вероятно уточнението по отношение на югославските самолети е свързано с настъпилата постепенна промяна в позицията на СССР и държавите от Източния блок спрямо Югославия след смъртта на Сталин на 5 март 1953 г. Своеобразен маркер за нея е посещението на първия секретар на ЦК на КПСС Никита Хрущов в Белград от 27 май до 2 юни 1955 г. Вж.: **Калинова**, Е. Българо-югославските отношения 1953 – 1963 г. между идеологията и прагматизма. – В: Проблемът Изток – Запад. България и Балканите. София, Асоциация Клио-96, 2006, с. 224 – 233; **Огнянов**, Л. Отношенията между България и Югославия (1949 – 1956). // *Минало*, 1996, № 3, с. 93 – 94.

⁹³ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 22. Показания на отговорния оперативен дежурен при ГКП – ПВО майор Кърчев Ангел Христов относно сбиването на транспортния самолет-нарушител на 27.7.1955 г. в района на Петрич.

⁹⁴ Пак там, оп. 3, а. е. 6, л. 170. ТУК – ЦК на...

⁹⁵ Пак там, оп. 1, а. е. 808, л. 72. Докладна записка от...

⁹⁶ Пак там, л. 88.

Капитан Б. Петров твърди, че е извършил една предупредителна атака без огън и три атаки със сигнална стрелба отдясно⁹⁷. Според официалния доклад на правителствената комисия той дава не три, а само един предупредителен изстрел, след което стреля направо срещу самолета и го възпламенява. Той води огън с 10 серии, като с първата изпробва оръжието, а с 6-ата, 8-мата, 9-ата и 10-ата улучва самолета⁹⁸. Лейтенант К. Санкийски също води огън с 10 серии, като с първата изпробва оръжието, след което още с първите два изстрела на втората уцелва летателната машина и я възпламенява⁹⁹.

Действията на летците-изстребители са определени като прибързани, защото условията са давали възможност да се изпълни искането на командването нарушителят да бъде заловен „жив“. Основната цел на тази задача е провокирана от желанието да се установи апаратурата, с която е снабден самолетът, „...който в продължение на няколко години нарушава нашето въздушно пространство, при което винаги ловко се измъкваше“¹⁰⁰. Това показва психологическата нагласа на тогавашното българско военно ръководство, което действително е водено от желанието най-после да залови този нарушител. Двамата пилоти не се опитват да установят никаква връзка с командването, след като последната прекъсва, което означава, че са действали самостоятелно.

Отчетени са и грешки от страна на военното командване. В момента на подаване на сигнала за повишена готовност отговорният дежурен по контролен пункт на 4 Изстребителна авиационна дивизия (ИАД) майор Христо Иванов и временен командир на 18 Изстребителен авиационен полк (ИАП) се намира на авиационната площадка и ръководи сутрешните полети. Той изпраща началник-щаба на полка капитан Христо Петканов на Контролния пункт (КП) на 4 ИАД, а самият той остава да ръководи полетите до кацането на намиращите

В свое изказване аташето при израелската легация в София Н. Барух отбелязва, че когато летателната машина е атакувана близо до гр. Петрич, тя е била на 600 м височина с извадени колела за слизане. Той показва 15 снимки на разбития летателен апарат, настоявайки, че той е ударен от десетки куршуми, както и от самолетно оръдие. – АКРДОПБГД-СРСБНА – М, ф. 2, оп. 1, а. е. 1036, л. 71. Специално съобщение относно: Изказвания на аташето при израелската легация в София Барух, във връзка с катастрофата на израелския самолет.

⁹⁷ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 10. – Показания от капитан...

В правилника за надзор над въздухоплаването, който е одобрен от МС на 7 февруари 1948 г., е посочено, че срещу нарушителя трябва да се изпратят три снаряда, изстреляни през 10 секунди. Ако той не се подчини, може да бъде разрушен. – Пак там, л. 129. Правилник за надзор над въздухоплаването, одобрен с 13-то постановление на Министерски съвет, взето в заседанието му от 7 февруари 1948 година, протокол № 21 и обнародван в Държавен вестник, бр. 36 от 14 февруари 1948 г.

⁹⁸ Пак там, л. 47 – 49 и 62 – 63. Данни от дешифрирането на филмите от фотокартечните на дежурните летци при стрелбата им по самолета-нарушител на 27 юли 1955 г.

⁹⁹ Пак там, л. 49 – 51 и 63 – 64.

¹⁰⁰ Пак там, л. 82.

се във въздуха самолети и се явява едва в 7,30 часа, когато радиовръзката с двамата пилоти е прекъсната¹⁰¹. Това става поради неправилното съставяне на графика за дежурство по КП 4 ИАД, вследствие на което майор Хр. Иванов е назначен едновременно за отговорен дежурен по КП на 26 – 27 юли и за ръководител на полетите сутринта на 27 юли в 18 ИАП.

При прекъсването на връзката с двата изстребителя по заповед на капитан Хр. Петканов е вдигнат трети самолет от втората дежурна двойка, но това става твърде късно¹⁰². Освен това, неговият пилот капитан Петър Пеев погрешно е насочен на североизток, т. е. към определената зона за очакване в района на Своге, вместо на юг към Радомир – Станке Димитров. Вследствие на това „тактически неграмотно“ използване на третия самолет, радиовръзката въобще не е възстановена. Друга грешка на капитан Хр. Петканов, която е отчетена, е, че не е използвал спомагателния пункт за наведение Добри Дол в района на Кюстендил за тази цел.

Констатирани са грешки и в поведението и действията на командира на 4 ИАД полковник Демиров. Министърът на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски казва, че с цел по-добро управление и координиране на дейността е издал нареждане той да се пренесе и да живее в един от апартаментите на дивизията в района на аеродром „Доброславци“¹⁰³. Полковник Демиров не се подчинява, като само формално си поставя легло в едно от служебните помещения, но фактически живее в София, където е бил и в деня на фаталния инцидент с израелския самолет.

Отчетени са сериозни слабости в системата за оповестяване на отговорните командири, в резултат на които началник-щабът на ПВО полковник Зикулов, генерал-майор В. Георгиев и генерал-лейтенант З. Захариев се явяват на командния пункт с голямо закъснение, едва след свалянето на самолета¹⁰⁴.

¹⁰¹ Пак там, л. 3, б. – Протокол за резултатите...

Според генерал-лейтенант З. Захариев именно прекъсването на връзката е причина за предаденото съобщение на генерал-майор Величко Георгиев от отговорния оперативен дежурен при ГКП – ПВО майор А. Кърчев относно оттеглянето на самолета на гръцка територия. То е докладвано от пилотите на пренасочената двойки изстребители на КП-10 ИАД – Граф Игнатиево. – ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 16, л. 110. Протокол на заседанието...; ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 23. Показания на отговорния...

¹⁰² Той излита в 7 часа и 31 минути, а връзката е прекъсната шест минути по-рано. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 44. Радиообмен, воден между КП на 4 изстребителна авиодивизия аеродром Доброславци и дежурните летци, излетели по тревога на 27 юли 1955 г.

¹⁰³ Пак там, л. 82.

¹⁰⁴ Пак там, л. 73. Докладна записка от...

Началникът на щаба полковник Зикулов пристига на ГКП – ПВО в 8,28 часа (московско време), а седем минути по-късно към него се присъединява и заместник-командващият изстребителната авиация – ПВО полковник Величков. Генерал-майор В. Георгиев и генерал-лейтенант З. Захариев се явяват едва в 8,40. – Пак там, л. 23. Показания на отговорния...

Констатирано е, че въпреки даването на някои нареждания по телефона, генерал-майор В. Георгиев не участва в цялостното ръководство на операцията. Тази информация противоречи на неговите лични спомени. Пред военния журналист Цв. Цаков той разказва, че се явява в КП на ПВО само няколко минути по-късно след като е повикан по тревога. След него идват генерал-лейтенант З. Захариев, министърът на народната отбрана генерал-полковник П. Панчевски и съветският съветник, чието име не помни¹⁰⁵. Генерал-майор В. Георгиев твърди, че в хода на дискусиите се оформя мнение да се действа, защото не е ясно какви и колко цели влитат и откъде. Той казва, че се е консултирал с П. Панчевски относно евентуалните действия, но последният се измъкнал с обяснението, че той е командващият и трябва да вземе решение. Подобно е поведението и на генерал-лейтенант З. Захариев. В този момент съветският съветник му казва, че ако е на негово място, ще действа. Генерал-майор В. Георгиев се вслушва в неговия съвет, но подчертава, че отговорността и вината са изцяло негови и заповядва на пилотите: „Ако самолетът напуска територията ни, не ви се подчинява и нямате време за нов заход – стреляйте!“¹⁰⁶.

По отношение на действията на ГКП-ВНОС и службата ВНОС е отчетено, че командата към изстребителите от аеродром „Доброславци“ е трябвало да бъде „излитаи“, а не „повишена готовност“, вследствие на което срещата на изстребителите със самолета е можело да стане по-рано в диапазона на реалната радиовръзка и по този начин да се предотврати фаталния инцидент¹⁰⁷. Отправена е критика към отговорния дежурен майор А. Кърчев за това, че е изгубил ценно време, за да уведоми висшето военно ръководство за случилото се, вместо да анализира важната информация за водене на операцията. Отбелязани са слабостите в работата на ГП-ВНОС, които не успяват да определят типа на самолета заради недостатъчните и противоречиви данни от визуалните постове ВНОС¹⁰⁸. Последните действително не успяват категорично да установят какъв вид е самолетът-нарушител. Първата информация, която постъпва, е, че той е четиримоторен¹⁰⁹. След това последователно са предадени данни, че става въпрос за летателна машина тип „Си (С) -47“, „Ли-2“, като

¹⁰⁵ По това време съветски съветник към българската армия е генерал Шинкаренко. В периода между 1955 и 1956 г. той е заместник главен военен съветник на ВВС и ПВО в страната.

¹⁰⁶ Цит. по: Цаков, Цв. Въздушните погроми...

В официалната справка за радиообмена с двамата пилоти липсва подобна информация. От друга страна, вече бе посочено, че висшето военно ръководство се явява на командния пункт едва след свалянето на самолета, вследствие на което фактически не ръководи действията на ПВО. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 85.

¹⁰⁷ Пак там, л. 83 – 84.

¹⁰⁸ Служителите на ГП – ВНОС потвърждават информираността си, че самолетът е бил транспортен.

¹⁰⁹ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 67. Справка за работата на РТВ – ВНОС по време на нарушението на Народна република България на 27.7.1955 година.

само един от служителите уточнява, че той е „С-69“, но след това данните са променени на самолет с неустановен тип, след като се оказва, че редникът не е чул правилно последната цифра и я поправя¹¹⁰. Постъпват и заблуждаващи сведения за моторен шум от самолет, три реактивни изтребителя и „целта прави кръгове“. В самата справка за работата на Радиотехнически войски (РТВ)-ВНОС е отбелязано, че не може да се даде точна характеристика на целта. Едва в 7 часа и 13 минути е предадено съобщение, че самолетът е четиримоторен. За това е информиран ГКП, което се доказва и от показанията на майор А. Кърчев, който потвърждава информираността им относно факта, че самолетът е витлов, четиримоторен с неустановен тип¹¹¹.

Митове и хипотези, свързани с трагичния полет 4X-AKC

Неясните обстоятелства около навлизането в българска територия на израелския пътнически самолет и неговото сваляне са причина за разпространяването на различни митове в опит да се обясни неприятният инцидент. Първата хипотеза е свързана с контрабандното пренасяне на борда на летателния апарат на голямо количество сребро. В писмо на министъра на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски до зам.- председателя на МС армейски генерал Иван Михайлов е посочено, че местното население и предимно циганите намират голямо количество сребърни зърна, разпръснати в района, където самолетът се разбива и в р. Струма¹¹². Приемайки ги за остатъци от разтопени калаени смеси, те правят опит да ги използват за калайдисване на съдове. След като усилията им в тази насока завършват с неуспех, те продават среброто – около 90 кг на „Нармаг“ – Петрич. След изследването му се установява, че металът е чисто сребро с проба 800 – 900 карата във вид на зърна – търговска стока. Изказва се предположение, че местните българи също са събрали около 70 – 80 кг. Въз основа на тези факти и на мястото на намиране на среброто е направено заключение, че то е пренасяно в моторните гондоли и други места от предната част на самолета, до които е имал достъп само екипажът. Именно това обстоятелство, както и транспортирането на някои други ценности, които не са изяснени, е посочено като причина за поведението на пилотите на самолета и опитът им да избягат, въпреки съществуващия огромен риск.

¹¹⁰ Означението на самолет от типа „С-69“ е „13-14“, а това за неустановен тип – „13-11“. – Пак там, л. 84.

¹¹¹ Пак там, л. 22 – Показания на отговорния...

¹¹² ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 7, л. 188. Тази теза е отразена в публикуваните статии по темата като опит да се обяснят причините за поведението на пилотите на израелския самолет, които не се подчиняват на отправените предупреждения от страна на двата български изтребителя. – **Ковачев**, П. Версии за свалянето...; **Лазарова**, Б. България свалила израелски...; **Михайлов**, Б. Полет 4X-AKC...

Трудно е да се определи достоверността на тази теза, защото в списъците на намерените вещи и предмети от летателната машина никъде не се споменава нищо за откриването на сребро. От друга страна, в официалните документи се твърди, че представителите на граничните служби реагират мигновено на ситуацията и почти веднага прогонват местното население, така че изглежда странно то да е успяло да събере толкова голямо количество сребро за толкова кратък период от време. Разбира се, има данни, че местните жители (основно тези от с. Мулетарово¹¹³, които пристигат първи на мястото на инцидента) все пак прибират някои неща от територията на катастрофата¹¹⁴. Не трябва да се пренебрегва и възможността тази теза да е опит от страна на българските военни да оправдаят своите действия около свалянето на израелския самолет.

Втората теза е свързана с присъствието на борда на летателната машина на агент на израелските тайни служби – МОСАД¹¹⁵. Името му е Хари (Харан)-Бар Дор, но то е фалшиво. Твърди се, че той се качва на самолета във Виена¹¹⁶. Присъствието на тази личност на борда трудно може да се докаже по документи. В официалния списък на пасажерите, пътували на самолета, липсват данни за такова лице. Доказателството, което поддръжниците на тази теза привеждат като аргумент, е, че името му фигурира сред записаните такива на загинали служители на МОСАД на стената на славата в Тел Авив. Отбелязаната година на смъртта му е 1955, а след името му е добавено „Загинал при изпълнение на служебния си дълг“¹¹⁷.

¹¹³ Сегашното наименование на селото е Рупите. До 1951 г. то се е наричало Ширбаново, а след това – до 1993 г. – Мулетарово. В някои от документите името му е изписвано като Молетарово.

¹¹⁴ Свидетели на самолетната катастрофа твърдят, че въпреки отцепването на района, част от местните хора успяват да приберат много вещи, принадлежащи на загиналите пътници от самолета. Лазар Касапов, който е очевидец на случилото се, казва, че след инцидента се продавали малки джобни радиоапаратчета. – **Гергушева, П.** Една трагедия... Френският шарже д'афер в София Й. Бонавита също настоява, че по-всяка вероятност ценните неща са прибрани от местните жители на Мулетарово, пристигнали първи на мястото на инцидента. По този начин той обяснява защо, въпреки избухналите пламъци, не са намерени нито златни часовници, нито бижута. – ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., p. 23.

¹¹⁵ Тази теза не е подкрепена с документи, а е отразена основно в публицистичните статии по темата. – **Меламед, В.** Рейс 402 остана..., с. 23, 26; **Цаков, Цв.** Въздушните погроми...; Трагедията „Констелейшън“...; **Ковачев, П.** Версии за свалянето... Израелският журналист Ханан Азран също смята, че именно присъствието на агента на МОСАД е причина за свалянето на самолета. Той развива тази теза в своето изследване, посветено на инцидента от 27 юли 1955 г. – **ריצן, ח.** *הרקקה המחלמב הירגלובב יאנותיע ריקחתב קתרמ*: רופיסה אלמה לע תלפה סוטמ מיעסונה לש "לע-לא" תיווסה זומח' ביבא לת. המולעת ביתנב תוקסרתהה: רופיסה אלמה לע תלפה סוטמ מיעסונה לש "לע-לא" תיווסה (Azran, H. Ta'alumah bi-netiv ha-hitraskut: ha-sipur ha-male 'al hapalat meṭos ha-nos'im shel "El-'Al" be-Bulgaryah ba-milhamah ha-ḳarah, 'edyot ḥasuyot be-tahḳir 'itona'i merateḳ. Tel Aviv, Tamuz, 2005.)

¹¹⁶ **Меламед, В.** Рейс 402 остана..., с. 23.

¹¹⁷ **Ковачев, П.** Версии за свалянето...

Поддръжниците на тезата смятат, че руснаците не успяват да заловят агента на МОСАД във Виена и от този момент започват да следят полета на израелския самолет. Именно по тази причина те съветват ръководителите на ВВС на страната да свалят летателната машина чрез своя съветник ген. Шинкаренко. Последната хипотеза категорично е отхвърлена от генерал-майор В. Георгиев, който ръководи ПВО на страната. Както вече бе посочено, той казва, че въпреки полученния съвет за действие от страна на съветския генерал, окончателното решение е негово. От своя страна, тогавашният служител в израелската легация Н. Барух смята, че българите действително свалят самолета, получавайки одобрение от съветското командване, но причината за това не е присъствието на агент на МОСАД на неговия борд, а съществуващата параноя по време на т. нар. Студена война¹¹⁸. Той определя аргументите за израелския агент като „безсмислени и неоснователни“ и посочва, че при други обстоятелства и атмосфера инцидентът е можел да бъде избегнат. Тезата за присъствието на агент на МОСАД на борда на самолета е използвана, за да се намери обяснение на въпросителните около действието на пилотите на летателната машина. Изказват се предположения, че може би им е заповядано да не кацат на българска територия, за да не се разкрие неговата самоличност, още повече че на борда пътуват и двама израелски офицери¹¹⁹.

Местното население край мястото на инцидента също се превръща в генератор на слухове около причините за станалата катастрофа. То обсъжда възможността самолетът да е свален, защото българското разузнаване е уведомено, че в него е пътувал цар Симеон¹²⁰.

Посочените хипотези за причините за свалянето на самолета се основават предимно на неясни предположения и факти, които е трудно да бъдат доказани. Твърде вероятно е самолетът действително да е объркал маршрута. Непосредствено след инцидента пилотът на единия от българските изстребители К. Санкийски, изживяващ лично трагедията, която е причинил със своите действия, отхвърля разпространената теза за шпионската мисия на израелската летателна машина¹²¹. По този повод няколко години по-късно той казва

¹¹⁸ **Melman**, Y. An investigation behind bars. Haaretz. [online], 17 May 2008. [viewed 2 April 2015, 18:31].

<http://archive.is/Y3zKD>

¹¹⁹ **Цаков**, Цв. Трагедията „Констелейшън“... Според В. Меламед става въпрос за трима израелски офицери, които се прибират от обучение във френската военна академия. – **Меламед**, В. Рейс 402 остана..., с. 26. В официалния списък на пътниците, намиращи се на борда на самолета, са посочени имената на двама офицери. – АКРДОПБГДСР-СБНА – М, ф. 1, оп. 1, а. е. 3624, л. 2. Списък на пътниците...

¹²⁰ **Ковачев**, П. Версии за свалянето...

¹²¹ В своите спомени българският пилот Роза Георгиева припомня, че непосредствено след свалянето на израелския самолет случаят в България е представен като подло използване на невинни хора за прикритие на шпионски цели към страната. – **Георгиева**, Р. Възторжена безпътница. Записки на една жена летец. В. Търново, Слово, 1991, с. 6.

пред Р. Георгиева: „Какъв ти шпионски самолет, бе, Розке, какъв ти шпионаж! Бяха сбъркали курса бе, не бяха влезли и навътре. Да бяхме закъснели само трийсет секунди, щяха да се върнат на трасето и да бъдат вече зад Кулата, в гръцко. Да бъдат... Ама ние, ние бабитите... истински изстребители!... Да беше война, щеше поне да има оправдание...“¹²². Тезата за объркването на маршрута е спомената и от шарже д'афера на Франция в България Й. Бонавита в телеграма, изпратена до френския министър на външните работи А. Пине. Според него участъкът от течението на река Вардар в Югославска и Гръцка Македония прилича в значителна степен на този около българската река Струма и това може да е обстоятелството, оказало влияние за заблудеността от страна на пилота на израелския самолет¹²³.

Основната причина за трагичния инцидент от 27 юли 1955 г. е специфичната атмосфера на недоверие и взаимно подозрение, създадена в годините на Студената война. Министърът на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски обяснява случилото се именно с психологическата ситуация и атмосфера, посочвайки, че в продължение на повече от три години българската ПВО е преследвала нарушителите на въздушното пространство на страната, давайки сериозни жертви под формата на летци и материална част¹²⁴. Генерал-лейтенант З. Захариев коментира, че е имало случаи, в които военнорслужещи са бити за това, че не са свалили самолет-нарушител. Той посочва, че служители на ПВО, ВВС и лично самият той са наказвани за подобни „провинения“. Той е отправял предупреждения, че е необходимо да се действа внимателно в подобни случаи, тъй като някои самолети може случайно да са отнесени от вятъра на българска територия. „В кабинета на министъра при разглеждане на подобно нарушение аз запитах кой ще отговаря, ако сваленият самолет се окаже пасажерски. На мен се отговори, че моята работа е да сваля самолета, а Министерството на външните работи да се занимава с дипломация“¹²⁵. Според генерал-лейтенант З. Захариев дори висшето военно командване да бе поело ръководството на операцията, резултатите едва ли биха били по-различни, защото разбиранията и условията по това време са били именно такива¹²⁶.

Настроението и нагласата на самите пилоти също оказват сериозно влияние, защото в резултат на многобройните нахлувания в българското въздушно пространство те се настройват негативно и смятат, че единственият начин да

¹²² Пак там, с. 13.

¹²³ ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949 – 1955. Bulgarie..., р. 22.

¹²⁴ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 86.

¹²⁵ Пак там, оп. 3, а. е. 6, л. 167. ТУК – ЦК на...

¹²⁶ Генерал-полковник Иван Кинов също потвърждава този извод, отбелязвайки, че нервността сред представителите на ПВО и ВВС от командването до последния летец създава такава обстановка, че не само пилотите, но и те самите са щели да издадат разпореждане за сваляне на самолета. – ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 16, л. 112. Протокол на заседанието...

се справят със ситуацията е като стрелят по нарушителя. По време на самите обучения те са възпитавани в дух на омраза към врага и в това, че не трябва да допускат нарушителите да се „разхождат“ свободно на българска територия, което също оказва силен психологически ефект, особено в ситуации, в които противникът е успявал да се измъкне. Именно поради тези причини българските летци решават да свалят неидентифицирания самолет на 27 юли 1955 г.¹²⁷

Недостатъчният опит и несъвършенствата в инструкциите за работа на българската ПВО също оказват влияние в конкретния случай. В указанията за работа не е правена разлика между типа на самолета-нарушител – военен, транспортен или пасажерски¹²⁸. Българското въздушно пространство многократно е нарушавано от пасажерски самолети – прототип на бомбардировачите, които се използвали за разузнаване и хвърляне на бомби. По този повод генерал-лейтенант З. Захариев заявява: „Враговете използват такива самолети именно за да могат след свалянето им да кажат, че са се заблудили и че са пасажерски“¹²⁹. Такава е международната атмосферата около инцидента с израелския самолет.

В статия, озаглавена „Триктъ срещу радара“, публикувана в сп. „Шпигел“ малко след трагичния случай, се дават подробности за военното съревнование между двата военно-политически блока – Източния и Западния, представлявани съответно от двете суперсили – СССР и САЩ¹³⁰. Посочено е, че по това време се променя стратегията за водене на военни действия, като традиционното до този момент използване на масирана бомбена ескадрила е заменено от изпращането на отделни самолети, които под прикритието на безопасни летателни машини имат действителен шанс да се измъкнат от радарния екран.

¹²⁷ Пак там, л. 110 (гръб). По този повод генерал-майор А. Кабакчиев отбелязва, че психологическото състояние на летците е било да се свали самолетът. – Пак там, л. 111. Министърът на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски се опитва да обясни тяхното поведение, отбелязвайки, че двамата пилоти не са предполагали, че стрелят срещу мирни пасажери. Според него „те са смятали, че имат пред себе си закоравелия и хитър враг, когото толкова дълго са търсели“. – ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 86.

¹²⁸ Пак там, оп. 2, а. е. 6, л. 168. Генерал-лейтенант Бъчваров посочва, че в инструкциите до летците не е указано как трябва да се действа при нарушение на българското въздушно пространство от заблудили се пътнически самолети. Той припомня, че е имало няколко случая, при които след установяване типа на самолета-нарушител като транспортен са издавани заповеди той да бъде свалян, въпреки това и впоследствие летците са наказвани, защото не са успели да изпълнят нареждането. Според него българската позиция винаги е била да се сваля нарушителят, независимо какъв е той, защото ръководството на МНО не си е давало сметка какви дипломатически затруднения ще създаде на българското правителство при поразяването на пътнически самолет. – ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 16, л. 110 (гръб). Протокол на заседанието...

¹²⁹ Пак там.

¹³⁰ Der Trick gegen Radar. // *Der Spiegel* [online], 1955, No 39, S. 22 – 23. [viewed 3 April 2015, 11:30]. <http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/31971240>

Това може да обясни до известна степен действията на българските пилоти. Самият израелски самолет също може да е предизвикал объркване от тяхна страна. Причината за това е, че той е бил тип „Констелейшън С-69“, произведен от фирмата „Локхид“, който е използван като военен транспортен самолет в американската армия, впоследствие през 1951 г. е превърнат в пътнически, а четири години по-късно е трансформиран в модел 149¹³¹. Синът на Руси Христов – Георги Христов, изказва предположение, че самолетът е приличал много на бомбардировачите „Супер Крепост“, обстрелвали София през 1943 – 1944 г.¹³²

Именно посочените обстоятелства, както и установените слабости в системата за радарна защита, според авторите на статията в сп. „Шпигел“, са в основата на издадената заповед на Генералния щаб на СССР до всички пилоти на изстребители в рамките на Източния блок¹³³. От последните се изисква да стрелят срещу всеки чужд самолет, включително и търговски, който се е отклонил от определените въздушни коридори и е навлязъл в територията на някоя от „народнодемократичните държави“. Представителите на СССР се страхуват, защото по това време американците успяват да неутрализират до известна степен тяхната радарна система, изпращайки свои самолети в съветското въздушно пространство, които правят въздушни снимки. Този факт е официално оповестен от американския полковник от ВВС Ричард Легхорн, който заявява: „Въздушното шпиониране на Съветския съюз, проведено тайно и без съветско разрешение е възможно да се извърши с цената на невероятно малки загуби и е голяма победа за Запада“¹³⁴. Съветските военни специалисти също са запознати с „трика“ и разработват самолети, които не могат да бъдат засечени от американската радарна система. Това е показателно за атмосферата през 1955 г. и за съществуващата параноя. По този повод съветският полковник Гронжев отбелязва: „Няколко машини, всяка от които заредена с водородна бомба, могат, особено в периоди на затопляне в световната политика, да навлязат в наша територия, без да бъдат засечени от радара. Ние ще сме загубили войната, преди тя дори да е започнала“¹³⁵.

¹³¹ ДВИА, ф. 1, оп. 2, а. е. 5, л. 35. Доклад от заместник-министъра...

¹³² **Лазарова**, Б. Израелски пътнически самолет...

¹³³ Заповедта е предадена от съветския генерал от авиацията А. Л. Торечич, който поема централното командване на въздушната отбранителна организация на Съветския съюз и Източния блок в дните на Женевската конференция. – *Der Trick gegen...*, S. 23.

¹³⁴ *Ibid.* Полковник Р. Легхорн оповестява този успех за американските ВВС след като съветският полковник от ВВС Гронжев представя резултатите от военното учение на НАТО „Регулус“ на 22 юли в Москва. Последното се провежда през юни, когато след даден „карт бланш“ за атомен маньовър във въздушното пространство на Франция прелетяват няколко самолета, които не са засечени от радарната система, и успяват да хвърлят атомни бомби над няколко френски града.

¹³⁵ *Ibid.*

Именно тези обстоятелства, съчетани с нервността сред военните, са причина за случилия се инцидент със свалянето на израелския самолет. По този повод генерал-лейтенант З. Захариев обобщава, че главният виновник е нарушилият българското въздушно пространство израелски пътнически самолет, но второстепенният са именно те, за това, че не са дали своевременно необходимите разпореждания във връзка с изменилата се международна обстановка¹³⁶.

Време е за „наказания“...

След внимателното проучване на всички обстоятелства около инцидента със свалянето на израелския самолет са наложени наказания на виновните за случилото се. Министърът на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски предлага да се потърси отговорност от командващия ПВО генерал-майор В. Георгиев, защото не е организиран система за своеобразно осведомяване на работниците от командването и щаба на ПВО при извънредни ситуации и в резултат на това първите не са могли да управляват действията на средствата за ПВО в случай като този от 27 юли 1955 г.¹³⁷ Друго негово провинение е, че не е проявил достатъчно внимание към изучаването и знанието на инструкциите и законоположенията, самият той не ги е познавал и не е изисквал това от подчинените си. Предложено е той да бъде наказан от министъра на народната отбрана, но не е уточнено по какъв начин.

Отговорност за станалия инцидент е потърсена и от командващия ВВС на страната генерал-майор Кирилов. Причината за това е свързана с пропуските му по отношение ръководството на работата на щабовете на ИАД по управление на авиацията във въздуха и на земята¹³⁸. Предложено е той да бъде наказан от правителството с мъмрене.

Най-сериозна санкция е предвидена за командира на 4 ИАД полковник Демиров. Отправено е предложение той да бъде снет от заеманата длъжност, но впоследствие е представен за уволнение в запаса¹³⁹. Първото наказание е предложено и за майор Хр. Иванов, който не се е явил веднага на контролния пункт и не е поел ръководството на операцията. В крайна сметка той е наказан с пет денонощия казармен арест¹⁴⁰. Същата мярка, но ограничена до три денонощия, е наложена на началник-щаба на 18 ИАП капитан

¹³⁶ ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 16, л. 110. Протокол на заседанието...

¹³⁷ Пак там, оп. 1, а. е. 808, л. 123. Доклад на министъра...; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2629, л. 23. Доклад на министъра...

¹³⁸ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 124.

¹³⁹ Пак там, оп. 3, а. е. 7, л. 186. Докладна записка от министъра на народната отбрана армейски генерал П. Панчевски.

¹⁴⁰ Пак там.

Хр. Петканов за това, че не е използвал грамотно вдигнатия във въздуха самолет-ретранслатор¹⁴¹.

Посочвайки грешките на двамата пилоти – капитан Б. Петров и лейтенант К. Санкийски, армейският генерал П. Панчевски изяснява, че те следва да бъдат предадени на съд и да бъдат осъдени, но въпреки това предлага дисциплинарно наказание. Той защитава тази своя позиция с довода, че „те са добри летци, до сега не са имали груби нарушения и че в действията, които са се развили много бързо, са се ръководили от патриотични подбуди“¹⁴². Останалите длъжностни лица от ПВО и ВВС, допуснали грешки или нарушения, следва да бъдат наказани дисциплинарно от министъра на народната отбрана.

Непосредствено след инцидента са предприети мероприятия за предотвратяването на други подобни случаи. Издадено е разпореждане от министъра на народната отбрана до генерал-лейтенант З. Захариев, в което се казва, че всички средства на ПВО трябва да имат готовност, но в случай на нарушение на въздушното пространство в дневни условия е необходимо да се действа, без да се употребява оръжие¹⁴³. Предприети са консултации със СССР за това, как да се постъпва при нарушение на въздушното пространство на страната, предвид на създалата се международна обстановка, чрез генерал-лейтенант Завадовски¹⁴⁴. Оттам е получена препоръка средствата на ПВО да бъдат в бойна готовност, но срещу самолетите-нарушители – бойни, транспортни и

¹⁴¹ Пак там, л. 187.

¹⁴² Пак там, оп. 1, а. е. 808, л. 125. Доклад на министъра...; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2629, л. 25. Доклад на министъра...

Позицията на министъра на народната отбрана е подкрепена и от почти всички присъстващи на заседанието на Колегиума на МНО с представители на ПВО за страната и ВВС. Те се обединяват около мнението, че летците не трябва да бъдат съдени, защото са изпълнявали заповед на висшето командване. По този повод генерал-лейтенант Йонко Панов казва: „Вината е преди всичко в ръководството, че не сме дали указания във връзка с новата международна обстановка, как конкретно да се действа с различните видове самолети“. – ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 16, л. 112. Протокол на заседанието...

Съдбата на двамата пилоти, свалили израелския самолет на 27 юли 1955 г., е трагична. Споменът за нещастния инцидент и загиналите пасажери остава трайна следа в психиката на лейтенант К. Санкийски, който започва да злоупотребява с алкохол. Той умира от инфаркт през 1974 г., когато поради силните болки в сърцето не успява да се задържи на крака, полита върху остъклената холна врата в неговия дом и острите стъклені парчета се забиват в гърлото му. По този повод Р. Георгиев казва, че на погребението му се е коментирало, че това е двойна смърт, т. е. своеобразно проклятие. Вторият пилот капитан Б. Петров умира през 1992 г. от рак на бъбреците. – **Георгиева**, Р. Възторжена безпътница..., с. 13 – 14; **Ковачев**, П. 58 евреи гинат...

¹⁴³ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 73. Докладна записка от...

¹⁴⁴ Генерал-лейтенант М. Завадовски е главен военен съветник в Българската народна армия и военен аташе на СССР в НРБ от октомври 1953 г. От 1955 г. той е определен за главен военен съветник на българския министър на отбраната, като заема този пост до юли 1956 г.

пасажерски, да се предприемат действия, така че да бъдат принудени да кацнат или да бъдат прогонени, но без да се употребява оръжие. Тези указания са повторени в третия доклад на министъра на народната отбрана от 5 август 1955 г. В него е отправено предложение и за съставянето на нова инструкция за действията на ПВО и ВВС по отношение на борбата с чуждите самолети-нарушители¹⁴⁵. Такава действително е изработена, като, съгласно нейните постановления, от пилотите на изстребителите се изисква освен да разпознаят националната принадлежност на самолета, да направят това и по отношение на неговия вид (дали е пасажерски или военен) и тип¹⁴⁶. Посочено е, че ако летателната машина принадлежи на капиталистическа страна и е навлязла до 40 км от границата, следва да ѝ се окаже необходимата помощ със сигнали и еволюции, за да се завърне на своя територия, а ако е пасажерска – на съответната траса. В случай на неподчинение или навлизане на по-голямо разстояние, не се предвиждат мерки за сваляне на нарушителя. Разрешено е използването единствено на предупредителни атаки, и то по отношение на самолети, принадлежащи на „страна с народна демокрация“ или Югославия и само в случай, че останалите средства се окажат недостатъчни¹⁴⁷.

Армейският генерал П. Панчевски изразява своето лично мнение по два по-особени казуса. Първият е свързан с извършването на открито враждебни действия от страна на самолетите-нарушители: хвърляне на парашутисти, откриване на огън по български самолети, атакуване на земни обекти или пускане на бомби. Според него при такива случаи те следва да бъдат атакувани и унищожени. Когато става въпрос за самолет на страните с „народна демокрация“ или Югославия, който не се подчинява на предупрежденията на българските изстребителни и се опитва да избяга, П. Панчевски смята, че летците трябва да докладват на главния команден пункт и само при разрешение да откриват огън по него.

Намеса от страна на ООН

Междувременно израелската държава сезира ООН по повод на инциденти, свързани със сваляне на цивилни самолети, отклонили се от своя път. Подобно предложение е отправено в доклада на израелската разследваща комисия. Управляващите в Тел Авив изискват въпросът за безопасността на въздушните съобщения да бъде включен за обсъждане в дневния ред на X заседание на Общото събрание на ООН, което трябвало да се открие на 20 септември 1955 г. Това предизвиква сериозно безпокойство сред българските

¹⁴⁵ ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 808, л. 128. Доклад на министъра...; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2629, л. 28. Доклад на министъра...

¹⁴⁶ ДВИА, ф. 1, оп. 3, а. е. 6, л. 278.

¹⁴⁷ Пак там, л. 279.

дипломати, защото се отчита, че поводът е свалянето на израелския самолет над българското въздушно пространство. Според началника на Втори отдел в МВНР Христо Димитров целта на израелската държава е да се навреди на България пред ООН и да се упражни натиск спрямо българските политици за изплащането на големи обезщетения за нанесените вреди и загуби. Ето защо той предлага внимателно да се провери и да се изкаже мнение относно компетентността на ООН по поставения въпрос и съответно да се предоставят необходимите материали по случая на представителите на СССР, Полша и Чехословакия в ООН, за да могат да защитят българските интереси¹⁴⁸. Направено е и предложение да се отправи питане до израелското Министерство на външните работи чрез българската легация в Тел Авив относно целта на внасянето на въпроса за разглеждане от ООН. Ако се получи отговор за това, че въпросът се внася за „принципно разглеждане“, следва да се отправи предупреждение относно възможността от сериозно увреждане на отношенията между двете държави, провокирано от действията на управляващите в Тел Авив.

В крайна сметка ръководството на израелската държава изпраща писмо до генералния секретар на ООН на 21 август 1955 г., в което официално отправя искане за разглеждане на предстоящата X обикновена сесия на Генералната асамблея на ООН на „въпроса за сигурността на търговските самолети, летящи в близост до или пресичащи по невнимание международни граници“¹⁴⁹. Израелските представители обясняват своето искане с факта, че съществуващите международни правила в тази сфера не осигуряват достатъчна защита за самолетите и техните пасажери. Те предлагат въпросът да бъде проучен от генералния секретар, който да се консултира със специализирани институции и всички компетентни организации. Той следва да представи своите заключения на XI обикновена сесия, които да бъдат придружени от съответните

¹⁴⁸ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 99.

Причината да се търси помощ от представителите на СССР, Полша и Чехословакия в ООН е не само общата принадлежност към Източния блок, но и фактът, че България по това време не е член на организацията. Българските представители отправят общо шест молби за участие в международната институция, съответно от 26 юли 1947 г., 23 и 30 септември 1948 г., 30 юни 1952 г., 23 март 1954 г. и 20 септември 1955 г. България официално става член на ООН на 14 декември 1955 г.

¹⁴⁹ Annex 45. Official records of the General assembly, tenth session, annexes. Agenda item 61. Document A/2940. Israel: request for the inclusion of a supplementary item in the agenda of the tenth session. Observations and submissions of the Government of Israel on the preliminary objections of the Government of the People's Republic of Bulgaria. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 163. [online]. [viewed 7 May 2015, 14:12]. PDF, 1,34 MB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/35/9147.pdf>

препоръки, за да се предотвратят нови инциденти от подобен характер и да се гарантира сигурността на пътниците от търговските полети.

Въпросът, поставен от израелските представители, е обсъден по време на пленарната сесия на Общото събрание на 14 декември 1955 г. В резолюцията, публикувана по този повод под номер 927 (X), е посочено, че подобни казуси засягат вниманието на цялата международна общност, защото са свързани със загуба на човешки живот и оказват влияние върху междудържавните отношения¹⁵⁰. Ето защо се призовава всички държави да вземат необходимите мерки, за да се предотвратят подобни инциденти, а съответните международни организации да обърнат внимание на представената резолюция и проведеното обсъждане на въпроса по време на X сесия на Общото събрание.

„Извиненията не са достатъчни“. Дипломатически преговори за изплащане на компенсации

Приключването на разследването на обстоятелствата около свалянето на израелския самолет и наказването на виновните за инцидента поставят началото на казуса с изплащането на обезщетения на жертвите на самолетната катастрофа, който продължава до 1963 г. Предявени са официални искиове за 56 души от Франция, Канада, ФРГ¹⁵¹, Австрия, Белгия, Швеция, Великобритания, Южноафриканския съюз, САЩ¹⁵² и Израел на обща стойност 3 850 036 щатски долара, или 26 120 239,96 лв.¹⁵³ Отправено е искане за бързото изплащане на дължимото обезщетение. За да се избегне дублиране на усилията и да се координират действията на заинтересованите страни, френският шарже д'афер Й. Бонавита изказва предположение, че израелското правителство би могло да централизира подаването на заявления за обезщетения и да защитава правата на всички семейства пред българските управляващи¹⁵⁴. За тази цел

¹⁵⁰ 927 (X). Question of the safety of commercial aircraft flying in the vicinity of or inadvertently crossing, international frontiers. – In: General Assembly. Resolutions adopted by the General Assembly during its tenth session, p. 14. [online]. [viewed 7 May 2015, 14:47]. PDF, 116 KB.

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/104/07/IMG/NR010407.pdf?OpenElement>

¹⁵¹ Правителството на ФРГ упълномощава френските представители да защитават интересите на близките на загиналите трима германски граждани вследствие на самолетната катастрофа. Причината вероятно е свързана с липсата на официални дипломатически отношения между България и ФРГ, каквито се установяват на 21 декември 1973 г.

¹⁵² Американските представители отправят официално искане за изплащането на компенсация на семействата на загиналите американски граждани на 10 август 1955 г. чрез посолството на Швейцария в България.

¹⁵³ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3234, л. 90; Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 123.

¹⁵⁴ ЦДА, КМФ 12, М.А.Е. Archives Diplomatiques, EU-Europe 1949-1955. Bulgarie..., p. 24. Впоследствие израелското правителство отказва да представлява всички заинтере-

е съставена специална междуведомствена комисия¹⁵⁵, която в шестседмичен срок следва да представи съответните искания за обезщетения. Подготвени са два формуляра, съответно за искове, свързани със смърт на пасажерите и за товар на борда на сваления самолет. Дадени са и подробни указания за действията, които заинтересованите страни следва да предприемат в зависимост от националността и местожителството им. Юридическият консултант на израелското Външно министерство Шабтай Розен посещава последователно Париж, Лондон и Вашингтон в края на ноември 1955 г. Целта на неговата визита в трите столици е да се срещне със съответните компетентни лица и да проведе консултации с тях относно претенциите за обезщетения, които следва да бъдат отправени към българското правителство¹⁵⁶.

Въпросът с изплащането на компенсации е основна тема на дискусиите, проведени по време на специалното съвещание в МВНР на 24 декември 1955 г. В него вземат участие представители на министерството, юристи, главният прокурор на НРБ Й. Чобанов и представител на МНО – началникът на ВВС генерал-лейтенант З. Захариев¹⁵⁷. Те обсъждат позицията, която страната трябва да поддържа по отношение на вината за случилия се инцидент, съобразявайки се с отпечатаното правителствено комюнике, както и с международните правни норми, изискващи изплащането на обезщетения в подобни случаи.

Израелската държава предприема действия и изпраща няколко ноти до българското правителство във връзка с изпълнението на поетите задължения за наказване на виновните за свалянето на израелския самолет и изплащане на дължимите обезщетения. В нота от 14 февруари 1956 г. управляващите в Тел Авив отново припомнят обстоятелствата около разследването на самолетната катастрофа и потвърждават нарушаването на българското въздушно пространство от израелския самолет, уточнявайки, че то е непреднамерено¹⁵⁸. Отправено е запитване относно предприетите мерки от управляващите в страната спрямо виновните за инцидента и е потвърдено заключението, че

совани от случая страни, като поема защитата единствено на израелските граждани. Останалите държави водят самостоятелни преговори с българските управляващи за уреждане въпроса, свързан с изплащането на дължимите компенсации.

Представителите на Съветския съюз и Полша не отправят искане за обезщетение за своите загинали граждани пред българската държава. – Ibid., p. 45.

¹⁵⁵ В друг документ е посочено, че е създаден специален комитет, председателстван от министъра на правосъдието, който е натоварен със задача да събере исковете, да ги проучи внимателно и да ги подготви за предаване на българското правителство. – Ibid., p. 56.

¹⁵⁶ Ibid., p. 90.

¹⁵⁷ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 125.

¹⁵⁸ ירגלובה קוחה דרשמ לא היפוסב לארשי תורי צמ תרגיא

(Note from the Israel Legation in Sofia to the Bulgarian Ministry of Foreign Affairs). – In: Gilead, B. (ed.) Documents on the Foreign Policy of Israel, January – October 1956, Vol. 11. Jerusalem: Government Printer, 2008, p. 151. Документът е публикуван в сборника в оригинал на френски език, въпреки че заглавието е дадено на иврит и английски.

България носи цялата отговорност за унищожаването на самолета. Предявен е иск за изплащане на сумата от 2 656 858 американски долара за вредите и щетите, понесени от израелските граждани¹⁵⁹. Уточнено е, че нейният размер е съобразен с този, който би могъл да бъде наложен от израелските съдилища при подобни обстоятелства. Израелското правителство подчертава своето желание за бързо уреждане на случая, като декларира възможността да оттегли своите претенции за допълнителна компенсация за вредите, понесени от страната, и за извършените разходи. Пет месеца по-късно в България е изпратен израелски юридически съветник, който трябва да обсъди с българските представители въпроса за уреждане размера на обезщетенията и начина на тяхното изплащане.

На 10 август 1956 г. е изпратена нова нота от израелските управляващи, в която сумата, изискваща се за изплащане вследствие на самолетната катастрофа, е увеличена на 2 658 144 долара¹⁶⁰. Причината за промяната в изискваната компенсация е, че са прибавени щетите, които израелското правителство е понесло. Исканията за тях са подновени поради неблагоприятното отношение на управляващите в София.

Българското МВнР изпраща нота до израелското правителство на 1 октомври, в която се опитва да прехвърли част от вината върху израелската авиокомпания „Ел Ал“. В нея е посочено, че обезщетенията не отговарят на нанесените щети и размерът им следва да бъде определен съгласно виновността на двете държави. Израелските управляващи от своя страна отговарят с две ноти от 9 ноември 1956 и 27 август 1957 г., в които декларират готовността си за воденето на преговори за уреждането и ликвидирането на въпроса.

В периода от 31 юли до 7 август 1956 г. се провеждат неофициални разговори между представителите на българското Външно министерство и Р. Налл и Ш. Розен. В хода на срещите отново се изясняват обстоятелствата около свалянето на израелския самолет, като и двете страни се придържат към своите официални заключения. По време на организираната дискусия от 6 август със заместник-министъра на външните работи Милко Тарабанов израелските представители заявяват, че са инструктирани от Голда Меир¹⁶¹ да заявят, че израелското правителство не желае отношенията му с България, които до този момент са били най-приятелски, да бъдат обект на сериозно напрежение и обтягане¹⁶². Управляващите в Тел Авив са използвали своето влияние, за

¹⁵⁹ Ibid., p. 152.

¹⁶⁰ Applications instituting proceedings and pleadings. Section A. Applications instituting proceedings. – International Court of Justice..., p. 6.

¹⁶¹ Г. Меир е депутат в израелския парламент (Кнесет) между 1949 и 1974 г. Тя заема последователно постове на министър на труда (1949 – 1956) и външен министър (1956 – 1966). От 1969 до 1974 г. тя е министър-председател на Израел.

¹⁶² Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice..., p. 72.

да предотвратят прояви на враждебност от страна на общественото мнение във връзка с инцидента. Изразена е надежда, че българското правителство ще изплати съответните компенсации на семействата на жертвите от самолетната катастрофа. М. Тарабанов от своя страна потвърждава, че България няма интерес от влошаване на отношенията с Израел и че израелското правителство ще бъде уведомено в случай на разминаване между отправеното от него искане за обезщетение и декларираната от българска страна готовност за изплащането на такова.

В периода от 23 ноември до 26 декември 1956 г. между представителите на Израел и България се провежда нов кръг от срещи по обсъжданите проблеми. По време на тази от 11 декември от българска страна е поставено като предварително условие за започването на официални преговори изискването израелското правителство да признае позицията на България¹⁶³. Представителите на последното отхвърлят тази претенция, като обяснението е, че не трябва да се правят никакви уговорки, защото основната цел е да се постигне взаимно удовлетворително уреждане на случая. Петнадесет дни по-късно настъпва промяна в българската позиция, като външният министър Карло Луканов¹⁶⁴ заявява, че българските управляващи са преразгледали въпроса от хуманитарна и правна гледна точка и са съгласни да определят една максимална сума, която би покрила българския дял от компенсациите. Официалното заявление за тази промяна се забавя, което предизвиква негативна реакция от страна на израелското ръководство. На 1 февруари 1957 г. Р. Налл се среща с директора на Отдела за Западна Европа и Близкия изток в МВнР. Последният обяснява това забавяне с поддържаната израелска позиция за изключителната отговорност на България за инцидента и отхвърлянето на българското заявление, че поради неототоризираното присъствие на самолета в българското въздушно пространство компанията „Ел Ал“ също носи отговорност. Р. Налл не приема отговора, заявявайки, че тези факти са отдавна известни на българските отговорни лица и предупреждава, че израелското правителство може да възприеме това отлагане като отмяна на поканата за преговори.

Р. Налл се среща със заместник външния министър М. Тарабанов на 29 март, като разговорът помежду им отново е свързан с посочените и по-рано проблеми между двете държави. При тези условия той заявява, че съществуват две възможности. Първата е българското правителство да продължи да от-

¹⁶³ Ibid., p. 74.

¹⁶⁴ К. Луканов заема поста на министър на външните работи в периода от 11 август 1956 до 27 ноември 1962 г. Той е заместник-председател на Държавната планова комисия (1947 – 1949), председател на Комитета за наука, изкуство и култура (1949), председател на Държавната планова комисия (1949 – 1952) и вицепремиер (1952 – 1954). Между 1954 и 1956 г. К. Луканов е посланик последователно в Съветския съюз, Монголия и Финландия, а от 1956 до 1957 г. изпълнява длъжността на вицепремиер. В периода 1963 – 1966 г. той е посланик в Швейцария.

лага до безкрай разрешаването на въпроса, разчитайки на обяснението за необходимостта от по-нататъшно разглеждане, което от своя страна ще доведе до пълна безизходица¹⁶⁵. Втората възможност е да се възприеме практически подход и да се водят преговори за уреждане на въпроса за компенсациите, както е предложено във вербалната нота от 1 октомври 1956 г. и прието от израелска страна с тази от 9 ноември 1956 г. Р. Налл поставя открито три въпроса, свързани с това, дали българското правителство все още се придържа към направеното обещание от 4 август 1956 г., има ли все още желание случаят да бъде уреден по дипломатическите канали и има ли намерение това да стане бързо. Заместник външният министър М. Тарабанов потвърждава, че управляващите в страната действително смятат, че България носи отговорност, но такава следва да се потърси и от израелската авиокомпания¹⁶⁶. Той посочва, че българското правителство се нуждае от време, за да вземе решение с кого точно трябва да води преговори, след като управляващите в Тел Авив отхвърлят отправеното предложение да представляват всички ищци.

На 12 април 1957 г. се провежда среща между Р. Налл и българския външен министър К. Луканов, по време на която отново се обсъждат позициите на двете държави. Забавянето от близо четири месеца от българска страна е обяснено с необходимостта да се заеме категорична позиция относно отговорността за случилия се инцидент. Отново е потвърдено, че екипажът на самолета носи отговорност, като същевременно е посочено, че виновността на служителите на българската ПВО е такава единствено спрямо българското правителство и не следва да се квалифицира като автоматична спрямо трета страна, доколкото това представлява вътрешен проблем за България¹⁶⁷. Посочено е, че управляващите в София не могат да признаят своята изключителна вина за катастрофата поради политически съображения, защото това ще даде юридическо оправдание за извършването на нелегални действия спрямо страната от враждебно настроените към нея държави. К. Луканов изразява обидата от действията на правителствата, отправили претенции за обезщетения спрямо България, характеризирани като „фронтална атака“¹⁶⁸. Според него те са неприемливи дори от хуманитарна гледна точка, защото съответните държави биха могли да компенсират семействата на жертвите чрез застрахователни компании. Поради всички тези обстоятелства българското правителство декларира несъгласието си относно провеждането на среща между представителите на България и Израел, докато последните не признаят отговорността на компанията за инцидента и не се убедят, че те също носят значителна част

¹⁶⁵ Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice..., p. 75.

¹⁶⁶ Ibid., p. 76.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Ibid., p. 77.

от отговорността. Р. Налл изразява огорчението на своята страна, посочвайки, че позицията на българското правителство представлява тотална промяна спрямо тази, заявена във вербалната нота от 4 август 1955 г.¹⁶⁹ Той декларира, че засегнатите страни не биха могли да бъдат компенсирани от застрахователните компании, защото нито едно от правителствата не се явява страна по подобни споразумения.

Междувременно външният министър К. Луканов отправя предложение до Политбюро на ЦК на БКП относно изплащането на дължимите обезщетения. Според него пред представителите на заинтересованите страни (с изключение на Израел) следва да се поддържа становището, че израелският самолет е основният виновник за случилия се инцидент, защото е нарушил разпоредбите на въздухоплавателните конвенции и българското вътрешно право¹⁷⁰. Той се позовава на Закона за въздухоплаването от 1927 г. със съответните допълнения от 1955 г., цитирайки конкретно ал. 4, чл. 28, който предвижда, че „всеки самолет, който лети или се опитва да лети над забранена зона, или е навлязъл в страната в противоречие с този закон, подлежи на обстрелване“¹⁷¹. К. Луканов посочва, че всяка държава има пълен и изключителен суверенитет върху въздушното пространство на своята територия, съгласно Международните конвенции по въздухоплаването от 1919 г. Ето защо, според него, българската държава не е виновна за свалянето на самолета и не носи никаква отговорност за заплащането на съответните щети, а вината е изцяло на израелската авиокомпания. Българското правителство следва да изплати единствено предвиденото еднократно обезщетение съгласно т. 1 на чл. 22 от Варшавската конвенция от 12 октомври 1929 г. в случай на смърт на пътника, което възлиза на 125 000 френски франка или 8292 щатски долара¹⁷². Към тази сума трябва да се добави и съответната компенсация за багажа на пътниците. По отношение на разрешаването на казуса с Израел К. Луканов отново предлага да се поддържа тезата за виновността на израелската въздухоплавателна компания, поради което не е необходимо българската държава да плаща абсолютно нищо за самолета и свързаните с инцидента материални щети. Отговорността за изплащането на обезщетения на близките на загиналите израелски граждани следва да се понесе от управляващите в Тел Авив, но поради „хуманни съображения“ България ще поеме това задължение¹⁷³. При това положение е

¹⁶⁹ Ibid., p. 78.

¹⁷⁰ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 137.

¹⁷¹ Пак там.

¹⁷² Convention for the Unification of Certain Rules Relating to International Carriage by Air, Signed at Warsaw on 12 October 1929. (Warsaw Convention), p. 8 – 9. [online]. [viewed 29 June 2015, 11:15]. PDF, 64,43 KB.

http://www.assa-int.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/WarsawConvention1929.pdf

¹⁷³ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 139. В друг документ, изпратен от К. Луканов до Политбюро на ЦК на БКП, е посочено, че не трябва да се заплаща нищо на

необходимо да се изплатят около 300 000 шатски долара. Посочено е, че този подход може да доведе до разединение в позициите на заинтересованите държави в случай, че някои от тях решат да приемат предложението. К. Луканов отхвърля възможността за намеса на Международния съд в Хага, посочвайки че той няма право да взема решение без българско съгласие¹⁷⁴. Единственият вариант в конкретния случай е да бъде сезиран българският съд, но това едва ли ще бъде направено, при условие че изходът от процеса няма да бъде благоприятен за заинтересованите държави. Представен е проект за вербална нота, която следва да бъде изпратена до представителите на последните¹⁷⁵.

На 23 май 1957 г. по настояване на Р. Налл се провежда нова среща между него и заместник външния министър М. Тарабанов. Българският представител отново потвърждава окончателната позиция на страната, че израелската авиокомпания е отговорна за катастрофата¹⁷⁶. Според него интерпретацията на българската вербална нота от 4 август 1955 г. е погрешна. Той заявява, че в нея изобщо не се третира въпросът за отговорността на България и докато израелските управляващи се придържат към позицията си, изразена в съответния документ от 9 ноември 1956 г., няма основания за провеждането на среща между двете държави. Посочено е, че българските представители не се връщат към идеята си да компенсират семействата на жертвите, а че решението им представлява предложение да се извърши едно плащане „ex gratia“¹⁷⁷.

Заместник външният министър Ангелов отправя няколко предложения от името на българското правителство към Р. Налл на 19 юли 1957 г. Първото е свързано с изплащането на компенсация от 56 000 лева за смъртта на всяка жертва на катастрофата, като предлага по този начин случаят да бъде уреден и да се възобновят традиционно добрите отношения с Израел¹⁷⁸. Посочено е, че ако исканията за обезщетение за причинена смърт на едно и също лице от израелска страна съвпадат с тези на някоя друга държава, те трябва да се споразумеят помежду си за разпределянето на горната сума. Българският

близките на жертвите – израелски граждани. Според него българската държава може да се възползва от създаденото напрежение в израелско-арабските отношения и положението, в което се намира Израел в резултат на извършената агресия срещу Египет по време на Суецката криза от 1956 г., за да поддържа подобна позиция. – ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3234, л. 91.

¹⁷⁴ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 140.

¹⁷⁵ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3234, л. 92.

¹⁷⁶ Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice..., p. 78

¹⁷⁷ Юридическото значение на този термин е плащане, което е извършено без лицето, което го прави, да признава каквато и да е било отговорност или юридическо задължение. [viewed 3 May 2015, 14:25]

http://en.wikipedia.org/wiki/Ex_gratia

¹⁷⁸ Тази сума е приблизително около 8284 долара при валутен курс от 6,76 лева за долар. – Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice..., p. 79.

представител Ангелов потвърждава, че страната не признава никаква отговорност и смята, че израелската въздушна компания е изцяло виновна за случилото се, поради което отхвърля претенциите на последната „in toto“ (изцяло). Управляващите в София отправят тези предложения, въпреки досегашната си категорична позиция, че Израел трябва да признае своята отговорност. Те са адресирани и към останалите заинтересовани правителства. Българският представител отказва да дискутира възможността за провеждането на среща между двете заинтересовани държави поради сериозните различия между отправените искания за компенсация от израелска страна и сумата, предложена съответно от българското правителство. Той изяснява, че тези разминавания са резултат от отказа на България да приеме различните аспекти на претенциите за изплащането на обезщетения, доколкото принципите на международното право не са приложими към случая и отговорността на българското правителство не е включена в тях.

Решението за предоставянето на компенсация за материалните щети, съгласно вербалната нота от 4 август 1955 г., не следва да се тълкува като приемане на задължение да се плати такава за самолета. Обяснението „материални щети“ се отнася до тези, свързани със загубата на багажа и транспортирания товар и именно това е взето предвид при предложената сума. Декларирана е промяна в досегашната българска позиция, изискваща израелската държава да признае отговорността на самолета като предварително условие за уреждането на случая. Тя е обяснена с желанието на страната последният да бъде окончателно разрешен.

Израелската легация в София изпраща нова вербална нота на 27 август 1957 г., в която е отправено предложение за провеждането на среща между делегациите на двете държави за уреждането на въпроса¹⁷⁹. Р. Налл обяснява, че въпреки известния напредък, свързан с отправеното предложение от българските представители, израелското правителство не смята, че то е задоволително и настоява въпросът да бъде обсъден, без да се поставят каквито и да е било предварителни условия. От българска страна е отправено искане за предоставяне адресите на семействата на 58-те жертви, за да може правителството да се свърже директно с тях и да удовлетвори исканията им. Управляващият израелската легация декларира категоричния си отказ, посочвайки, че интересите на израелските граждани се представляват единствено от Израел.

На 23 септември 1957 г. МС, въз основа на доклад от заместник-министъра на външните работи Живко Живков¹⁸⁰, издава разпореждане до Българската народна банка (БНБ) да се изплати на наследниците на всеки загинал

¹⁷⁹ Ibid., p. 80.

¹⁸⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 25, а. е. 1094, л. 6 – 7. Доклад от Живко Живков – заместник-министър на външните работи относно: изплащане обезщетение на загиналите при самолетната злополука с израелския самолет ЕЛ-АЛ на 27 юли 1955 година.

при злополуката с израелския самолет предвидената застраховка в случай на смърт на пътника от 56 000 валутни лева (8292 щатски долара)¹⁸¹. Средствата във валута следва да се вземат от правителствения резерв, а тези в лева – от бюджета на Министерството на финансите и държавния контрол. Това решение е съобщено на всички заинтересовани страни, като шведското правителство приема да получи определената сума. На 16 ноември 1957 г. в отговор на доклад от външния министър К. Луканов¹⁸² то е допълнено с ново разпореждане на МС¹⁸³. В него е предвидено на наследниците на всеки загинал да се изплатят по 2255,39 валутни лева (331,67 щатски долара) за личен багаж и вещи и по 112,77 валутни лева (16,58 щатски долара) за килограм таксуван багаж. Посоченото задължение е предвидено във Варшавската въздухоплавателна конвенция, като претенции за неговото прилагане са адресирани от страна на английското правителство. Отправена е препоръка МВНР да преговаря за възможно по-късното изплащане на тези обезщетения.

Съдебният процес в Хага

Невъзможността да се постигне споразумение между България и Израел по въпроса за изплащането на компенсации вследствие свалянето на израелския пътнически самолет над българското въздушно пространство е причина израелските управляващи да сезират Международния съд в Хага. На 16 октомври 1957 г. те подават молба за образуването на съдебно производство по случая срещу България, копие от която е изпратено и до българската легация в Тел Авив. Посочено е, че тази процедура не изключва възможността да бъде постигнато споразумение между заинтересованите страни, ако България декларира подобно желание¹⁸⁴. Израелските представители настояват Съдът да постанови, че: „Народна република България е отговорна съгласно международното право за унищожаването на израелския самолет 4X-АКС на 27 юли 1955 г. и за загубата на живота и собствеността и всички други щети в резултат на случилото се“¹⁸⁵. В израелския документ е посочено, че в кон-

¹⁸¹ Пак там, л. 1. Разпореждане № 1132 на Министерския съвет от 23 септември 1957 год. за: изплащане обезщетение на наследниците на загиналите при злополуката в Израелския самолет на 27 юли 1955 г.

¹⁸² ЦДА, ф. 136, оп. 25, а. е. 1327, л. 5 – 6. Доклад от Министъра на външните работи относно: заплащане на личния багаж и таксуван товар на загиналите пътници при самолетната злополука с израелския самолет на 27 юли 1955 г.

¹⁸³ Пак там, л. 1. Разпореждане № 1375 на Министерския съвет от 16 ноември 1957 г. относно: заплащане на личния багаж и таксуван товар на загиналите пътници при самолетната злополука с израелския самолет на 27.VII.1955 година.

¹⁸⁴ Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice..., p. 82.

¹⁸⁵ Ibid., p. 83.

кретния случай не следва да се имат предвид обстоятелства като това къде, кога и как самолетът 4X-АКС е влязъл в българското въздушно пространство, нито обясненията на българското правителство, че действията на противовъздушните сили при откриването на огъня са били прибързани, необмислени и наказуеми. Признато е, че нито „Ел-Ал“, нито някоя друга израелска авиокомпания е била оторизирана да извършва безопасни планирани международни въздушни полети над или в българска територия¹⁸⁶. Въпреки това е посочено, че съществува очевидна разлика между извършването на планиран международен полет и невинното прелитане над един участък. Последното нарушение на териториалното въздушно пространство не е необичайно и при определени ситуации не може да се избегне. Отбелязвайки различни аргументи и обстоятелства около трагичния инцидент, израелските представители стигат до заключението, че българската държава и нейните институции не са успели да се освободят от отговорността си, съгласно международното право, и именно България е отговорна за него¹⁸⁷.

Управляващите в Тел Авив обръщат специално внимание на три въпроса, които са поставени в хода на дипломатическите преговори между двете страни. Първият е свързан с отправянето на предупреждения спрямо пилотите на израелския самолет, преди той да бъде свален. Официалната позиция на израелското правителство е, че такива не е имало и ако все пак е даден някакъв сигнал, то той не е бил адекватен¹⁸⁸. По отношение на предишните нарушения на българското въздушно пространство изрично е посочено, че те нямат връзка с отговорността на България за свалянето на израелския самолет. Нито една летателна машина на израелската държава не е извършвала нарушение на българското въздушно пространство до този момент, а самите твърдения за подобни провинения, според тях, могат да се подложат на критика за това, че са тенденциозни. Те са се случили много преди конкретния инцидент, като последният от тях е от 1953 г. Третият проблем, на който е обрънато внимание, е този за доказателствата и свидетелските показания. Посочено е, че съгласно чл. 26 от Конвенцията на Международната гражданска авиация, се изисква да се предостави възможност на държавата, където е регистриран самолетът, да определи наблюдатели, които да вземат участие по време на разследването в страната, където се е случил инцидентът с летателната машина¹⁸⁹. Представителите на първата следва да получат копие от официалния доклад и заключенията от проведеното следствие. Освен това, съществува и общоприета световна практика за международно сътрудничество при подобни ситуации.

Във втората част на молбата за образуването на съдебно производство срещу България е отправено искане Съдът да определи сумата на компенса-

¹⁸⁶ Ibid., p. 86.

¹⁸⁷ Ibid., p. 93.

¹⁸⁸ Ibid., p. 95.

¹⁸⁹ Ibid., p. 101.

цията, която страната дължи на Израел. Израелските представители обръщат внимание на факта, че българската позиция по този въпрос е отразена различно в двете ноти, изпратени от страната съответно на 28 юли и 4 август 1955 г.¹⁹⁰ В първата въпросът за изплащането на обезщетения за понесените материални щети е тълкуван в общ смисъл, а в тази от 4 август е направен опит за разграничение между компенсациите, дължими на семействата на жертвите и останалите, обвързани с причинените материални щети. Подобно действие не е познато в практиката на международното право. Ето защо е декларирано, че ако българската държава носи отговорност пред международната общност – позиция, защитавана от израелското правителство, то тя е юридически обвързана от задължението да изплати обезщетение за всички понесени щети. Тя няма право еднолично да определя към кого е правно отговорна и за какви вреди. От израелска страна е обърнато внимание и на факта, че всички заинтересовани от случая правителства са предявили искания на същата база и, с изключение само на една страна¹⁹¹, са отхвърлили отправеното им предложение от България на 19 юли 1957 г.

Понесените загуби и щети, обект на отправените искания, са разпределени в пет категории: финансови вреди, претърпени от семействата на жертвите, включващи личните вещи на загиналите, такива, които са били част от багажа им или допълнителния такъв, финансови загуби за собствениците на товара, такива, понесени от компанията и съответно директно от израелското правителство и загуба на пощенска кореспонденция, за която не е повдигнато никакво искане. Подробно е разяснен начинът, по който е изчислена глобалната сума, за чието изплащане е отправена претенция, като тази на индивидуалните иски е определена на 591 357,77 американски долара¹⁹². Адресирани са молби за компенсация от 11 143,88 американски долара за товара, намиращ се на борда на самолета. Сумата на понесените от израелската авиокомпания „Ел Ал“ щети е определена на 1 957 187 американски долара. По отношение на тази, дължима на израелската държава, е посочено, че следва да се начисли лихва от 6% годишно, считано от 27 юли 1955 г. Израелските представители отправят искане и за покриване на разходите и разносните около разрешаването на случая, чиято сума е изчислена приблизително на около 25 000 израелски шекела¹⁹³.

Междувременно американските управляващи също отправят молба до Международния съд в Хага за завеждането на съдебен процес срещу Бълга-

¹⁹⁰ Ibid., p. 103.

¹⁹¹ Швеция е изключение от този случай, тъй като, както вече бе посочено, нейното правителство приема отправеното от българска страна предложение.

¹⁹² Section B. – Pleadings. Memorial of the Government of Israel. – International Court of Justice..., p. 111.

¹⁹³ Ibid., p. 114.

рия на 28 октомври 1957 г. Действията им са последвани от Великобритания близо месец по-късно.

Израелските юристи обосновават сезирането на Международния съд в Хага с декларацията на българското правителство от 12 август 1921 г. за признаване задължителната подсъдност на Постоянния съд за международно правосъдие при съществуващото тогава Общество на народите (ОН), позовавайки се на чл. 36, т. т. 2 и 3 от Статута на съда. Разпоредбата е включена в текста на Международния съд, главен съдебен орган на ООН, съгласно чл. 1 от неговия Статут, явяващ се съставна част от Устава на международната организация¹⁹⁴. След като става ясно, че израелската държава сезира Съда, българската дипломатия се активизира. На 22 октомври професорът по международно право Владимир Кутиков депозира в МВнР писмен документ – „Бележки по повод подготовката на делата, заведени в Хага от Израел, Англия и САЩ във връзка със самолетния инцидент“. В него е посочено, че съществуват сериозни аргументи, даващи основание да се поддържа тезата за некомпетентност на Международния съд по делата. Юристът обръща внимание на факта, че трите държави, отправящи претенции спрямо България – Израел, САЩ и Великобритания, се позовават на декларацията на страната от 1921 г. относно приемането на „факултативната клауза“ по чл. 36, ал. 2 от Статута на Постоянния съд за международно правосъдие¹⁹⁵. Те обвързват декларацията с разпоредбата на чл. 36, ал. 5 от Статута на Съда за международно правосъдие при ООН, според която: *„Декларациите, направени въз основа на чл. 36 от Статута на Постоянния съд за международно правосъдие, които още са в сила, се смятат в отношенията между страните в настоящия Статут като такива, изразяващи приемане на задължителната юрисдикция на Международния съд за остатък от срока, който остава да изтече съгласно тези декларации и съобразно техните условия“*¹⁹⁶. Проф. Вл. Кутиков посочва, че позовавайки се на тези обстоятелства, трите насрещни правителства смятат, че старата декларация все още обвързва българската държава и я задължава да приеме компетенцията на Съда за международно правосъдие при ООН¹⁹⁷. Според него въпросният чл. 36, ал. 5 имат „транзисторен (преходен)

¹⁹⁴ Иван Башев – политик, държавник, дипломат. Състав. С. Бакиш, Ал. Янков, Л. Петров, Ив. Спасов. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009, с. 84.

¹⁹⁵ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 146.

¹⁹⁶ Пак там.

¹⁹⁷ Именно този аспект относно валидността на чл. 36, ал. 5 от Статута на съда и продължаване обвързаността на страната спрямо съответните разпоредби от 1921 г. е обект на интерес от страна на някои юристи при анализиране дейността на Международния съд в Хага в контекста на инцидента със свалянето на израелския пътнически самолет над българското въздушно пространство. Вж.: **Shachor-Landau**, Ch. The Judgment of..., p. 280 – 289; **MacChesney**, Br. Case Concerning the..., p. 923 – 937; **Aerial Incident of...**, p. 243 – 249.

характер“, но същевременно следва да се има предвид, че между датата на отпадане на стария Статут (февруари 1946 г.) и тази на приемане на България в ООН (14 декември 1955 г.) изминават десет години, през които тя не може да се счита за обвързана от направената декларация през 1921 г., защото това би означавало, че страната е ангажирана с международно задължение, което не почива на никакъв действаш договорен текст.

Началникът на Втори отдел при МВнР Борис Попов и този на отдел „Договорен и правен“ Кръстю Стрезов отправят предложения до външния министър К. Луканов да се потвърди получаването на молбата от израелска страна, да се посочи наш пълномощник и адрес в Хага, да се вземе един консултант на пълномощника, по възможност специалист по въздухоплавателно право (Прит, Жирар, Фонтен и др.), да се поиска от министерството на българска приятелска страна консултация със специалисти (СССР, Чехословакия и др.) и да се свика комисия от компетентни български юристи – Нисим Меворах, Й. Чобанов, Вл. Кутиков, Любен Василев и др., които да обсъдят въпроса по делото и по-специално този за компетентността¹⁹⁸. В изпълнение разпореждането на външния министър К. Луканов, отразено в неговия доклад от 26 ноември 1957 г., МС взема решение за български правителствен представител в Международния съд в Хага да бъде определен Н. Меворах¹⁹⁹.

В изпълнение на отправената препоръка за консултация по случая с юристи от приятелска страна, главният прокурор на републиката Й. Чобанов и Кр. Стрезов заминават за СССР. Те провеждат среща с началника на Договорно-правния отдел при МИД Вилков и проф. Крилов на 25 октомври.

¹⁹⁸ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 151.

¹⁹⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 25, а. е. 1367, л. 5. Разпореждане № 1417 на Министерския съвет от 28 ноември 1957 г. относно: определяне правителствен представител в Международния съд в Хага по делата във връзка с инцидента с израелския самолет през 1955 г.

Н. Меворах е известен български юрист, който е от еврейски произход. Може би именно връзката му с еврейската общност е една от причините той да бъде избран да защитава интересите на България в Хага. По този начин вероятно българските управляващи се стремят да демонстрират доброто си отношение към евреите и оценяването на техните качества и способности, както и да смекчат негативната реакция на Израел и останалите държави. От друга страна, трябва да се има предвид, че след 9 септември 1944 г. Н. Меворах сътрудничи активно на новата власт и взема дейно участие в изготвянето на новите закони, включително и на проекта за Наредба-закон за съдене от Народния съд. Разбра се, неговият висок професионализъм и познания също оказват влияние при избора му. Той е професор по семейно право, ръководител (1954 – 1956) на правната група към МС и декан на Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ между 1958 и 1962 г. Н. Меворах е първият български пълномощен министър във Вашингтон след Втората световна война, като заема този пост до 24 декември 1948 г. Повече за неговата личност и дейност вж.: Таджер, В., Станева, А. Опит за портрет на проф. д-р Нисим Меворах. // *Годишник; Обществена културно-просветна организация на евреите в Н. Р. България*, 21, 1986, с. 345 – 376.

Съветските специалисти подкрепят правните основания, изложени от проф. Вл. Кутиков, относно неприложимостта на чл. 36, ал. 5 от Статута на Международния съд, посочвайки, че страната е преустановила обвързаността си спрямо неговите разпоредби от момента, в който този съд е престанал да съществува и неговия Статут е изчезнал в правния мир (31 януари 1946 г.)²⁰⁰.

Главният прокурор Й. Чобанов изпраща докладна записка до министър-председателя А. Югов, в която изяснява обстоятелствата около действията на Международния съд в Хага относно процеса срещу България, както и дипломатическите и политическите последици от евентуалното невявяване на български представител по време на съдебното дело. Вероятно сред българските управляващи се е обсъждала възможността действително да не бъде обърнато внимание на претенциите на трите държави, подали иск срещу страната. Припомняйки българската теза за некомпетентността на Съда, Й. Чобанов посочва, че юристите от Хагския съд следва първо да се произнесат именно по този предварителен въпрос и едва ако потвърдят юрисдикцията си, ще се пристъпи към разглеждането на делото по същество²⁰¹. Основната цел на българското участие в съдебния процес е оспорването на израелската теза за пълномощията на Съда. Главният прокурор обръща внимание, че дори да не се изпрати български представител в Хага, последният има право да разгледа делото и в отсъствието на едната от спорещите страни и по този начин България ще остане без защита, а израелската държава ще убеди по-лесно съдебните арбитри в „правотата“ на своята теза. Евентуалното непризнаване и отказа от изпълнение решението на Международния съд ще има неблагоприятни последици за страната, тъй като то ще бъде тълкувано като отказ да се изпълни едно международно задължение, произтичащо непосредствено от членството в ООН, ще се създадат ненужни усложнения за българската и съветската дипломация, а и случаят ще бъде прехвърлен към Съвета за сигурност, който ще нареди да се вземат допълнителни мерки²⁰².

На 30 юли 1958 г. българският външен министър К. Луканов изпраща доклад до председателя на МС, в който декларира, че в изпълнение на своето право за посочването на съдия, съгласно чл. 31, ал. 3 от Статута на Международния съд при ООН в Хага, българските представители са избрали за такъв известния чехословашки юрист Ярослав Жоурек²⁰³. Той изяснява изключителната важност на въпроса за избора на един добър адвокат, който да развие българската теза за некомпетентността на Съда, тъй като именно от уважава-

²⁰⁰ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 156.

²⁰¹ Пак там, с. 159.

²⁰² Пак там, с. 161.

²⁰³ ЦДА, ф. 136, оп. 27, а. е. 1153, л. 5. Доклад от Министъра на външните работи относно: командировките и възнагражденията на чужди специалисти по подготовката и защитата на делата пред Международния съд в Хага във връзка с инцидента с израелския самолет на 27 юли 1955 г.

нето или отхвърлянето на това възражение ще зависи дали страната ще бъде осъдена да плаща или не. Именно това обяснение е в основата на отправеното предложение за такъв да бъде избран френският юрист проф. Пиер Кот, който има добри връзки със съдиите, сериозна практика по делата в Съда и може да бъде наистина полезен на българската държава в конкретния случай. К. Луканов издава заповед за командироването на посочените лица, както и всички останали, които са ангажирани с подготовката и защитата на делата в Международния съд в Хага. В изпълнение на това МС издава разпореждане на 6 август, с което потвърждава неговите решения²⁰⁴.

Българският агент Н. Меворах изпраща съобщение до Международния съд от името на българското правителство на 4 декември 1958 г., в което са изразени предварителните възражения по отношение действията на израелската държава спрямо България с оглед провеждането на евентуален съдебен процес. Отново е изразена официалната теза на страната относно действието на чл. 36, ал. 5 от Устава на Международния съд в Хага, като е посочено, че неговите разпоредби имат преходен характер и прилагането им е свързано с тясната връзка между двата периода, чиято граница е маркирана съответно от преустановяване дейността на Постоянния съд за международно правосъдие на 18 април 1946 г.²⁰⁵ Н. Меворах подчертава, че правното обвързване от конкретна клауза засяга онези държави, които стават членове на новия Устав на новия съд в периода, когато предходният такъв все още е съществувал. Това означава, че тя се отнася до страните, при които няма времева пауза между периода на членуването им в двете организации. Изрично е подчертано, че по отношение на България е изминал промеждутък от почти десет години между преустановяването на стария статут и приемането ѝ в ООН. Второто предварително възражение е, че Международният съд не е компетентен да разгледа искането на правителството на Израел, защото представителите на последното поставят пред него един спор, чиито обстоятелства и факти са се случили, преди България да приеме задължителната му юрисдикция²⁰⁶. По отношение на този аспект е подчертано, че позовавайки се на принципа за реципрочността, засягащ ограниченията на временната юрисдикция, българското правителство може да отправи възражение, че Съдът няма право да се произнася относно спорове, чиито факти или ситуации са се случили преди приемането

²⁰⁴ Пак там, л. 1. Разпореждане № 1205 на Министерски съвет от 6 август 1958 г. за командировка във връзка с защитата на делата по инцидента с израелския самолет.

²⁰⁵ *Exceptions préliminaires du gouvernement de la République populaire de Bulgarie (Israël c. Bulgarie) (Déclinatoire de compétence)*. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 127 – 128. [online]. [viewed 6 May 2015, 19:57]. PDF, 377 KB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/35/9144.pdf>

²⁰⁶ *Ibid.*, p. 129.

на тази компетентност. Посочвайки, че въздушният инцидент, който се явява предмет на отправеното искане за съдебен процес от страна на Израел, се е случил на 27 юли 1955 г., Н. Меворах подчертава, че Международният съд не е компетентен да разгледа случая, защото той има право да изпълнява пълномощията си по отношение на България единствено за спорове, чиито факти са свързани със събития, случили се след 14 декември 1955 г.

В телеграма, изпратена отново до международната правна институция, Н. Меворах посочва, че по-голямата част от щетите са понесени от застрахователни компании, които не са от израелска националност и затова израелското правителство няма основание да повдига този казус²⁰⁷. Освен това, той подчертава, че в конкретния случай става въпрос за един спор, който е от вътрешната юрисдикция на българската държава, т. е. следва да бъде разгледан от съдебните институции в страната и съответно израелското правителство не е изчерпало средствата за правна защита, предлагани от българските съдилища, преди да сезира Международния съд в Хага.

Представителят на израелското правителство Ш. Розен излага тезата на израелското правителство и заключенията му по отношение на предварителните възражения, отправени от българското правителство на 3 февруари 1959 г. Според него основната цел на чл. 36, ал. 5 е да осигури континуитет по отношение прилагане разпоредбите на международното правосъдие спрямо определени държави, включително и България, които не са взели участие в конференцията в Сан Франциско²⁰⁸. Пзовавайки се на принципа за равенство между държавите, залегнал в Устава на ООН и в Статута на Международния съд, той смята, че няма връзка между времето, когато дадена държава се присъединява към въпросния Статут²⁰⁹. В конкретния случай такава следва да се търси единствено в категорично безусловния начин, по който България става член на ООН и именно поради този факт и такъв на Статута на Международния съд. Израелският представител изяснява, че българската декларация от 1921 г. никога не е била оттегляна. Предмет единствено на реципрочност, тя е била изцяло безусловна и в действие на 24 октомври 1945 г., датата, на която Уставът влиза в сила, на 14 декември 1955 г., когато България става член на ООН, и на 16 октомври 1957 г., когато е отправена молбата за организиране на

²⁰⁷ Ibid., p. 132.

²⁰⁸ Конференцията в Сан Франциско се провежда от 25 април до 26 юни 1945 г. В нея участват петдесет държави, чиито представители вземат решение за учредяването на ООН.

²⁰⁹ Observations and submissions of the Government of Israel on the preliminary objections of the Government of the People's Republic of Bulgaria. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 140. [online]. [viewed 7 May 2015, 12:13]. PDF, 1,34 MB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/35/9147.pdf>

съдебен процес срещу страната. Ето защо се настоява, че доколкото и двете държави по спора са приели задължителната юрисдикция на Съда, то последната е установена.

Израелските представители определят българската интерпретация на чл. 36, ал. 5 от Статута на Международния съд за правосъдие като неправилна, защото тя обвързва неговото действие с продължителността на съществуване на Постоянния съд и поради това се смята, че той е неприложим спрямо страната, която става член на ООН едва след преустановяване дейността на правната институция²¹⁰. Ето защо управляващите в Тел Авив отхвърлят първото предварително възражение. Позицията им се запазва и по отношение на следващото, което също е опровергано с обяснението, че от момента на приемането на България в международната организация са отстранени всички пречки по отношение юрисдикцията на Съда и правото му да упражнява такава на основата на декларацията от 1921 г.²¹¹ При прилагане клаузата за реципрочност българската държава може да пледира за некомпетентност единствено по отношение на спорове, възникнали преди 25 октомври 1951 г. Изрично е посочено, че няма приложимо право на закона, което да изключва юрисдикцията на Съда по отношение на разногласия, единствено въз основа на довода, че те са свързани със ситуации и факти, възникнали преди България да стане страна по неговия Статут. Ш. Розен отхвърля българското становище за правото на вътрешна юрисдикция по отношение на спора, както и твърдението, че израелското правителство не е използвало възможностите за защита, предоставени от българските съдилища, преди да отнесе въпроса до Международния съд. По отношение на казуса със застрахователните компании и изплащането на обезщетението е подчертано, че договорите и споразуменията за застраховане между отделни лица и общности са обект на частното право²¹². Следователно държавите, които са страни по този случай, не са обвързани с тях по никакъв начин. В заключителната част на своето експозе Ш. Розен настоява Съдът да отхвърли предварителните възражения от българска страна и да възобнови съдебното производство.

Съдебният процес в Хага започва на 16 март 1959 г., като заседанията му продължават до 3 април, въпреки изразените протести от България. В него вземат участие 16 съдии, като председател е Хелге Клейстед от Норвегия. Останалите магистрати са съответно от Пакистан, Франция, САЩ, Полша, Египет, Уругвай, СССР, Великобритания, Аржентина, Мексико, Тайван, Гърция, Австралия и посочените съответно от българските и израелските управляващи проф. Я. Жоурек от Чехословакия и Давид Койтейн. Българските представители са д-р Н. Меворах, Ев. Каменов, извънреден представител и българ-

²¹⁰ Ibid., p. 150.

²¹¹ Ibid., p. 154.

²¹² Ibid., p. 159.

ски пълномощен министър във Франция, проф. П. Кот и френският адвокат Марк Жакие. Израелските интереси се защитават от Ш. Розен, М. Шнеерсон, Дж. Лазарус, Ф. Ландау и Т. Мерон²¹³.

Сезирането на Международния съд в Хага предизвиква сериозно внимание от страна на израелската преса. В статия, публикувана във в. „Фар“ на 17 март 1959 г., се посочва, че Израел е първата страна в света, която отнася подобен въпрос пред Съда, протестирайки срещу свалянето на израелския самолет по най-жесток начин²¹⁴. В свое интервю, публикувано в същата статия, Ш. Розен изяснява, че неговата страна е била принудена да отнесе въпроса до Международния съд поради твърдото отношение на българските власти. Той изрично подчертава, че кардиналният въпрос за Израел не е получаването на парична компенсация, а моралният принцип и по този повод заявява: „Ние се надяваме, че след решението на Международния съд по израелската жалба, цивилните самолети ще могат да летят с по-голяма сигурност за техните пътници“.

В доклад до министъра на външните работи К. Луканов Н. Меворах изяснява как е протекъл съдебният процес. Основната защита е поета от френския юрист проф. П. Кот, който притежава значителен опит и е запознат с прецедентите и процедурите на Международния съд²¹⁵. За да неутрализира първоначално негативното отношение на съдиите спрямо България, провокирано от свалянето на израелския пътнически самолет, в своята пледоария той изразява дълбокото съжаление, което страната изпитва. Това изявление, допълнено от декларираната симпатия на българските представители към народа на Израел, „който е понасял удари толкова често през течение на историята си“, прави силно впечатление на израелските журналисти, които го отразяват във всички статии, посветени на темата за започването на съдебния процес в Хага²¹⁶. Пиер Кот декларира и своето „пожелание“ двете страни да се въ-

²¹³ Oral arguments (Israel v. Bulgaria). Public hearings held at the Peace Palace, The Hague, from 16 March to 3 April and on 26 May 1959, the President, Mr. Klaestad, presiding. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 372. [online]. [viewed 7 May 2015, 18:33]. PDF, 11,4 MB.
<http://www.icj-cij.org/docket/files/35/9153.pdf>

²¹⁴ ЦДА, ф. 1477, оп. 16, а. е. 343, л. 49. Вестник „Фар“ от 17 март 1959 г. Международния съд в Хага започна разглеждането на изр. жалба.

²¹⁵ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4Х-АКС..., с. 170. П. Кот е депутат във Френския парламент, заема поста министър на въздухоплаването на Франция и е професор по право в Университета в Рен. През 1948 г. той представлява Албания пред Международния съд в Хага във връзка с оплакването на Великобритания срещу нея, провокирано от повреждането на два британски кораба от мини в пролива Корфу. – ЦДА, ф. 1477, оп. 16, а. е. 343, л. 38. *Маарив*, № 3670, 11 март 1959. Пиер Кот срещу Шабтай Розен от Х. Блайх – дописник на *Маарив* в Хаг.

²¹⁶ ЦДА, ф. 1477, оп. 16, а. е. 343, л. 48. *Давар*, № 10 272, 17 март 1959. Започна в Хага процеса във връзка със свалянето на самолета „ЕЛ АЛ“.

душевят от желанието да постигнат разбирателство помежду си. Последният обяснява тази своя постъпка като „необходимо предпазно средство срещу възможно чувство у съдиите, че ние с нашите възражения затваряме всякаква възможност за Израел да намери едно какво да е задоволение за претърпените материални и морални щети“²¹⁷. По този начин следва да се демонстрира добрата воля на българското правителство за коректно и справедливо уреждане на спора, което може да окаже влияние върху съдиите и те да възприемат възраженията за изчерпване на вътрешната юрисдикция.

Съдебните заседания, по време на които двете страни излагат своите позиции по отношение на случая, преминават спокойно и в делови тон. На 26 май Съдът постановява, че действието на чл. 36, ал. 5 от Статута не може да се обвърже с българската декларация от 1921 г. и да се използва като обстоятелство, подкрепящо правото му на юрисдикция по отношение разглеждането на случая, поставен от израелското правителство на 16 октомври 1957 г.²¹⁸ Поради това свое заключение неговите представители смятат, че не е необходимо да се разглеждат останалите предварителни възражения, поставени от българското правителство. С 12 гласа „за“ и четири „против“ Съдът постановява, че не е компетентен да се произнесе по конкретния случай. По този начин са прекратени и двата съдебни процеса срещу България от страна на Израел и САЩ²¹⁹.

Приключването на делото в Хага и взетото решение за некомпетентността на Международния съд провокират негативна реакция в израелския печат.

²¹⁷ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС..., с. 171 – 172.

²¹⁸ Case concerning the aerial incident of July 27th, 1955 (Israel v. Bulgaria). Preliminary objections. Judgment of May 26th 1959. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 145. [online]. [viewed 7 May 2015, 19:04]. PDF, 2,39 MB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/35/2325.pdf>

²¹⁹ Представителите на Великобритания сами преустановяват своите действия срещу българската държава на 8 юли 1959 г. вследствие решението на Международния съд за неговата некомпетентност, като декларират, че си запазват правото за по-нататъшно уреждане на въпроса с компенсациите. – Part IV. Correspondence. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 698. [online]. [viewed 27 June 2015, 15:39]. PDF, 664,23 KB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/37/11005.pdf>

Американските представители също отправят искане до Международния съд за прекратяване разглеждането на случая срещу България на 16 май 1960 г., като това става с официално уведомление до двете страни на 30 май 1960 г. – Case concerning the aerial incident of 27 July 1955. (United States of America v. Bulgaria). Order. – International Court of Justice. Pleadings, oral arguments, documents. Aerial incident of 27 July 1955 (Israel v. Bulgaria; United States of America v. Bulgaria; United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Bulgaria), p. 6. [online]. [viewed 27 June 2015, 15:52]. PDF, 253,97 KB.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/36/2351.pdf>

В уводна статия със зловещото заглавие „Кръвта вика из земята“, която е публикувана във в. „Херут“ на 28 май, са отправени обиди спрямо българската държава, както и критика по отношение на управляващата израелска партия, свързана с подбора на адвокатите-защитници на Израел²²⁰. Нападки спрямо България са адресирани и в поместените статии по този повод във вестниците „Абокер“ и „Давар“ на 28 и 29 май. Редакторите на първия дори отпечатват карикатура, представяща „безпомощността“ на пострадалите след решението на Съда.

Окончателно уреждане на казуса с обезщетенията

На 1 юни 1959 г. А. Югов отправя предложение до Тодор Живков относно постигането на споразумение с Канада във връзка с обезщетяване на семействата на жертвите от самолетната катастрофа. Той посочва, че за българската държава е политически целесъобразно да приключи случая с катастрофата чрез постигането на двустранни споразумения след решението на Хагския съд²²¹. По този начин може да се неутрализират действията на англичаните и американците, които отново са внесли своите претенции в Съда. Изказано е предположение, че след постигането на споразумение с канадците може да последва предложение и от Франция за уреждането на случая. Ето защо А. Югов смята, че трябва да се даде положителен отговор на канадското предложение, отправено до външния министър К. Луканов, с което първите приемат отпусканата от България сума за три от жертвите, а за семейството на четвъртата, в което е имало малолетно дете, да се прибави „подаяние“ от 10 000 долара²²².

Българският пълномощен министър Ев. Каменов, който взема пряко участие в съдебния процес в Хага, изпраща съобщение до външния министър К. Луканов на 14 юни 1959 г. В него той обръща внимание на необходимостта от бързото възобновяване на преговорите с Израел във връзка с доброволното уреждане на спора, тъй като по този начин страната може да се възползва от благоприятното положение, в което е поставена след спечелването на делото и тази постъпка би имала положителен морално-политически ефект²²³.

²²⁰ ЦДА, ф. 1477, оп. 16, а. е. 343, л. 96.

²²¹ Пак там, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3918, л. 3.

²²² В документа е посочено, че канадците отправят искане на семейството на четвъртата жертва да бъде изплатена допълнително сумата от 18 000 долара, но то е отхвърлено от българска страна с обяснението, че тя не трябва да надхвърля повече от 10 000 долара. – Пак там, л. 4.

²²³ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4Х-АКС..., с. 173.

Непосредствено след решението на Международния съд в Хага израелските представители също променят своята стратегия. Пълномощният министър на Израел в България Натан Пелед изяснява, че въпросът с изплащането на компенсациите може да се уреди по

Ев. Каменов подчертава необходимостта от изясняването на факта, че страната не изплаща обезщетение, което дължи поради вина, а отпуска доброволна помощ за пострадалите. Това разграничение е важно от политическа и финансова гледна точка, защото „нашата постъпка с плащането на въпросните помощи добива по-голяма стойност, и, на второ място, защото при такава постановка не стои въпросът за пълно обезщетяване“²²⁴. В документа е подчертана важността от изплащането на прилично парично възнаграждение на френския адвокат проф. П. Кот с оглед непредвиденото удължаване на съдебния процес и неговото спечелване.

На 20 юни 1959 г. външният министър К. Луканов отправя предложение до председателя на МС А. Югов да се вземат мерки срещу действията на израелските журналисти, които непосредствено след края на съдебния процес публикуват статии, насочени срещу България²²⁵. Той смята, че е необходимо пълномощният министър на Израел да бъде извикан в МВнР и в негово присъствие да се изрази протест по този повод. Външният министър отправя препоръка да се послуша съвета на френския адвокат проф. П. Кот за потвърждаването пред израелското правителство на готовността на страната да обезщети жертвите от самолетната катастрофа²²⁶. Подобно заявление може да бъде изразено пред израелския пълномощен министър, когато бъде призован, но само „мимоходом“.

Казусът с изплащането на обезщетения на френските граждани също се проточва във времето. Той е поставен за обсъждане по време на проведената среща между българския пълномощен министър в Париж Ев. Каменов и главния директор на Политическата дирекция в Ке д'Орсе Жан Даридан на 21 февруари 1958 г. В края на разговора по повод издигането на дипломатическите мисии на двете страни в ранг на посолства²²⁷, последният повдига

два начина: чрез завеждането на дело в България или посредством постигането на споразумение между двете страни. Той се придържа към втория метод и декларира желанието си да работи в това направление за премахване и приключване на въпроса. – АКРДОПБ-ГДСРСБНА – М, ф. 2, оп. 1, а. е. 1045, л. 237 – 238. Информация относно: изказвания на капиталистически дипломати по политически въпроси.

²²⁴ Гаджев, Др., Барух, Н. Полет 4X-АКС...

²²⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 28, а. е. 410, л. 2.

²²⁶ В. Таджер и А. Станева посочват в статията си за Н. Меворах, че още в хода на съдебния процес българският юрист изразява готовността на правителството доброволно да даде справедливо обезщетение на пострадалите от катастрофата граждани. – Таджер, В., Станева, А. Опит за портрет..., с. 360.

²²⁷ В своята книга, посветена на българо-френските отношения по време на президентството на ген. Дьо Гол, И. Григорова отбелязва, че аспирациите на българските управляващи за издигането на дипломатическите мисии в ранг на посолства датират от втората половина на 50-те години, като в периода 1960 – 1962 г. са посрещнати с хладно мълчание от френска страна като наказателна мярка заради българската подкрепа за Алжир. – Григорова, И. Българо-френските отношения..., с. 111.

въпроса за компенсациите. Ев. Каменов разяснява тезата, че България не носи никаква юридическа отговорност и управляващите са съгласни да изплатят обезщетения в размера, предвиден във Варшавската конвенция единствено по хуманни съображения²²⁸. Въпросът е повдигнат отново по време на проведената дискусия между българския външен министър Иван Башев²²⁹ и френския пълномощен министър в София Жак Коафар на 4 ноември 1963 г. Френският представител припомня, че неговата страна изисква предоставянето на 60 000 долара за 6-те френски жертви и отправя молба казусът да бъде разгледан срочно и той да бъде уведомен възможно най-скоро, защото Франция е проявила достатъчно „умереност и търпение“²³⁰. Разрешаването на случая отново е обвързано, макар и неофициално (предположението отразява единствено личното мнение на Ж. Коафар), с въпроса за издигането на българската мисия в Париж в ранг на посолство. Ив. Башев, от своя страна, настоява че двата проблема са различни по характер и не трябва да се смесват помежду си.

След приключването на съдебния процес в Хага, през януари 1960 г. английското правителство отправя предложение да се започнат преговори относно обезщетяване семействата на загиналите английски граждани при самолетната катастрофа. Те отправят иск за петима души, настоявайки за изплащането на една глобална сума от 164 384 щатски долара²³¹. Според К. Луканов английските представители могат да декларират съгласието си относно получаването на една сума между тази, за която отправят претенции, и предлаганата от българското правителство. Външният министър настоява английското предложение за воденето на преговори да бъде прието, като това се декларира официално пред пълномощния министър на Форин Офис в София. За база на преговорите следва да се вземе разпореждането на МС относно изплащането на 8236 щатски долара на наследниците на всеки загинал, като единствено при най-тежките случаи се отпусне една сума до 10 000 щатски долара. Необходимо е да се заплати личният и таксуван багаж на стойност от 1400 щатски долара. Отправена е препоръка разговорите по този въпрос

²²⁸ АМВнР, оп. 14п, а. е. 852, л. 18. Докладна записка от Евгени Каменов – пълномощен министър на НРБ в Париж, 28 февруари 1958 г. относно: срещата с Жан Даридан, главен директор на Политическата дирекция в Ке д'Орсе.

Авторът изказва благодарност на Ирина Григорова за двете предоставени архивни единици от ДА на МВнР, посветени на преговорите между България и Франция, в които се обсъжда и казусът с израелския самолет.

²²⁹ Ив. Башев е министър на външните работи между 1962 и 1971 г. Той е член (1962 – 1971) на ЦК на БКП и народен представител в Четвъртото, Петото и Шестото народно събрание.

²³⁰ АМВнР, оп. 20, а. е. 1353, л. 2. Паметна бележка, съставил М. Мильов, София, 5 ноември 1963 г.

²³¹ ЦДА, ф. 136, оп. 30, а. е. 314, л. 2.

да се водят от началника на отдел „Договорен и правен“ и член на колегията при Министерството Кр. Стрезов. На 20 януари 1960 г. Бюрото на МС приема внесените предложения от външния министър К. Луканов²³².

Окончателното уреждане на казуса с изплащането на обезщетения на семействата на жертвите от самолетната катастрофа приключва официално на 20 май 1963 г. В резултат на водените преговори между Израел и България е сключено споразумение и българската държава изпраща чек за 195 000 долара като компенсация за семействата на загиналите.

Инцидентът със свалянето на израелския пътнически самолет от 27 юли 1955 г., случил се непосредствено след Женевската конференция, но все пак в годините на Студената война, доказва до какво може да доведе военнополитическата надпревара между представителите на Източния и Западния блок и специфичната атмосфера на недоверие, взаимно подозрение и желание за тотално надмощие спрямо противника. 58 мирни пасажери се превръщат в жертва на противопоставянето и международната конюнктура, както и на човешки грешки, провокирайки за първи път диалог относно необходимостта от вземането на мерки за предотвратяването на подобни случаи. Самолетната катастрофа води до влошаване на международното положение на България и доказва, че в крайна сметка добрите пожелания за разбирателство между големите играчи на политическата сцена не са пример за нищо повече от едно „студено разведряване“ в иначе горещата конфронтация помежду им, а „завесата все още е желязна“.

Постъпила 2015 г.

²³² Пак там, л. 1.

АВТОРИ

Доц. д-р **Александър Николов** – катедра „Стара история, тракология и средновековна история“, Исторически факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: alnik_1999@yahoo.com

Ас. д-р **Николай Иванов** – асистент в Националния военноисторически музей; e-mail: nik_arepo@abv.bg

Ас. д-р **Ваня Рачева** – катедра „История на България“, Исторически факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: vaniaracheva@abv.bg

Доц. д-р **Ирина Ф. Макарова** – Институт по славянознание към Руската академия на науките; e-mail: 4423353@mail.ru

Проф. д-р **Веселин Янчев** – катедра „История на България“, Исторически факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: veselinyanchev@yahoo.com

Гл. ас. д-р **Пламена Стоянова** – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН; e-mail: flame1228@gmail.com

Ваня Михайлова – докторант в катедра „История на България“, Исторически факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: vim_mb@abv.bg

AUTHORS

Associate Prof. Dr. **Alexandar Nikolov** – Chair of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: alnik_1999@yahoo.com

Assist. Prof. Dr. **Nikolay Ivanov** – Research Associate in the National Museum of Military History; e-mail: nik_arepo@abv.bg

Assist. Prof. Dr. **Vania Racheva** – Chair of Bulgarian History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: vaniaracheva@abv.bg

Associate Prof. Dr. **Irina F. Makarova** – Institute of Slavic Studies at the Russian Academy of Sciences; e-mail: 4423353@mail.ru

Prof. Dr. **Veselin Yanchev** – Chair of Bulgarian History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: veselinyanchev@yahoo.com

Assist. Prof. Dr. **Plamena Stoyanova** – Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences; e-mail: flame1228@gmail.com

Vanya Mihaylova – a PhD student at the Chair of Bulgarian History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: vim_mb@abv.bg